

ВІСНИК

**Луганський
державний
університет**

**внутрішніх справ
імені Е.О. Дідоренка**

1'2013

ВІСНИК

**Луганського
державного університету
внутрішніх справ
імені Е.О. Дідоренка**

Науково-теоретичний журнал

Випуск № 1 (62)

**Луганськ
2013**

* Науково-теоретичний журнал * Виходить щоквартально * Заснований 1997 року * Засновник і видавець: Луганський державний університет внутрішніх справ * Реєстраційне свідоцтво КВ № 15990-4462 ПР, видане Міністерством юстиції України 20.11.2009 р. * Включений до переліку наукових фахових видань з юридичних наук Постановою президії ВАК України від 6.10.2010 року № 1-05/6 *

1

2013

Редакційна колегія:

<i>Комарницький В.М.</i>	- д-р юрид. наук, проф. (головний редактор)
<i>Козаченко І.П.</i>	- д-р юрид. наук, проф. (заст. гол. редактора)
<i>Розовський Б.Г.</i>	- д-р юрид. наук, проф.
<i>Бурбело О.А.</i>	- д-р екон. наук, проф.
<i>Віленська Е.В.</i>	- д-р філос., проф.
<i>Замойський І.Є.</i>	- д-р юрид. наук, проф.
<i>Любашиць В.Я.</i>	- д-р юрид. наук, проф.
<i>Бобкова А.Г.</i>	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України
<i>Знаменський Г.Л.</i>	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України
<i>Малишева Н.Р.</i>	- д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України
<i>Мамутов В.К.</i>	- д-р юрид. наук, проф., акад. НАН України
<i>Сегай М.Я.</i>	- д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України
<i>Дудоров О.О.</i>	- д-р юрид. наук, проф.
<i>Мордовцев А.Ю.</i>	- д-р юрид. наук, проф.
<i>Федоренко В.Л.</i>	- д-р юрид. наук, проф.
<i>Бірюков В.В.</i>	- д-р юрид. наук, доц.
<i>Левченко О.І.</i>	- канд. юрид. наук, доц. (відповідальний редактор)
<i>Сілюков В.О.</i>	- канд. юрид. наук, доц.

Рекомендовано до друку вченою радою Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (протокол № 8 від 28 лютого 2013 року)

Для науковців та юристів-практиків.

Статті публікуються в авторській редакції.

✉ Україна, 91493, Луганськ, сел. Ювілейне, вул. Генерала Дідоренка, 4.
Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка.
☎ 35-11-57, 52-35-00, факс 93-50-77

© Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, 2013
Наукове видання

**ЩОДО ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОРЯДКУ ПОДАЧІ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ДО "ВІСНИКА ЛУГАНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ ІМЕНІ Е.О. ДІДОРЕНКА"**

У "Віснику Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка" публікуються лише ті матеріали, які відповідають вимогам Постанови президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 "Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України" (Бюлетень ВАК України. - 2010. - № 11) та Наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 17.10.2012 р. № 1111 "Про затвердження Порядку формування Переліку наукових фахових видань України".

1. Статті приймаються українською та російською мовами обсягом до 10 сторінок (формат А4, шрифт Times New Roman, розмір - 14, розмір виносок - 12, інтервал - 1,5). Статті подаються в роздрукованому й електронному вигляді на диску. Нумерація виносок має бути окремою для кожної сторінки.

2. Текст набирається на комп'ютері в редакторі Word for Windows.

3. У заголовку статті вказується її назва, ім'я, по батькові та прізвище автора.

4. Стаття має включати мету, актуальність, анотації англійською та російською (українською) мовами, ключові слова трьома мовами, висновки, УДК.

У додатку до статті зазначається місце роботи та посада автора, науковий ступінь і звання (якщо такі є), адреса, контактний телефон (службовий і домашній).

5. Разом з авторським оригіналом слід додавати 2 рецензії (зовнішню та внутрішню), витяг із протоколу засідання кафедри (підрозділу) про рекомендацію статті до опублікування. До статей, які подаються аспірантами, здобувачами, ад'юнктами, необхідно додавати направлення наукового керівника.

6. Рукопис має бути ретельно вичитаний, виправлений і підписаний автором (усіма співавторами).

7. Іноземний текст й окремі іноземні слова повинні бути звірені з оригіналом.

8. До кожної цитати в статті дається посилання на її джерело (джерела оформлюються відповідно до вимог Бюлетеня ВАК України. - 2008. - № 3).

При використанні літературних джерел треба вказувати:

а) для журналів – прізвище, ім'я та по батькові автора статті, її назву, найменування журналу, рік видання, номер, сторінку;

б) для книг - прізвище, ім'я та по батькові автора, назву книги, місто, де книга видана, найменування видавництва, рік видання, сторінку.

9. Усі бібліографічні елементи іноземних джерел слід давати тільки мовою оригіналу.

10. При посиланні на законодавчий акт необхідно у виносці навести його повну офіційну назву і вказати джерело, де він опублікований.

Ми працюємо на таких засадах:

1. Відповідальність за достовірність фактів, за точність усіх посилань покладається на авторів.

2. Редакція має право робити скорочення й редакційні зміни.

3. Оцінку актуальності поданих статей і формування змісту "Вісника Луганського державного університету внутрішніх справ" проводить редакційна колегія. Кожна з отриманих статей проходить обов'язкове внутрішнє, а в разі потреби - і зовнішнє рецензування.

4. Рукописи редакцією не повертаються.

5. При недодержанні перелічених правил підготовки рукопису редакція залишає за собою право не розглядати його.

Телефони для довідок: міський – 8 (0642) 35-11-57,
внутрішній – 22-57.

Редакційна колегія

Розділ І. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 343.982

Д. А. Іщенко

ОЗНАКИ НАУКОВОЇ ШКОЛИ

У статті розглядаються теоретичні засади формування та розвитку наукових шкіл. Узагальнюються думки вчених з ознак, які дозволяють говорити про науковий колектив як про наукову школу.

Ключові слова: *наукова школа, ознаки наукової школи, форми організації наукової школи.*

В статье рассматриваются теоретические основы формирования и развития научных школ. Обобщаются мнения ученых о признаках, позволяющих говорить о научном коллективе как о научной школе.

Ключевые слова: *научная школа, признаки научной школы, формы организации научной школы.*

The article observes the theoretical basis for the formation and development of scientific schools. Summarizes the views of scientists on the signs, allowing to speak about the scientific team as a research school.

Key words: *the scientific school, the signs of scientific school, the forms of organization of scientific school.*

Питанню становлення та розвитку наукових шкіл присвячена велика кількість наукових праць як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Ця проблема активно почала розроблятися у середині минулого століття й вивчається до цього часу. Кожний автор висуває свій перелік ознак, які притаманні науковій школі. В даній роботі ми здійснили спробу узагальнити думки вчених по даному питанню та прийти до єдиного погляду на набір ознак, які дозволяють говорити про науковий колектив як про наукову школу.

До основних рис наукової школи на думку Г. Штейнера мають бути віднесені наступні:

1. Наукова школа розвивається в певній новій області теорії або методології в процесі диференціації та інтеграції наук;

2. Це новий теоретичний або методичний напрям ще оспороюється представниками даної наукової дисципліни і не визнано всіма;

3. У розробці цього нового напрямку і в науковому змаганні або конкуренції з іншими напрямами формується наукова школа як соціальний організм. Цей соціальний організм включає принаймні два покоління учених, які розробляють цей новий напрям;

4. Для формування цього соціального організму наявність керівника і його творча і організаторська діяльність особливо важливі;

5. Певна міра наукового і соціального визнання нового напрямку за межами кола безпосередніх колег по професії є необхідною умовою формування наукової школи. Наукова, а також і громадська думка виявляється одним з чинників, що констатують наукову школу [8, 116]. Ми вважаємо за необхідне певним чином уточнити вказані автором риси. На наше переконання, наукові школи формуються не лише у новій області теорії або методології, а й у більш вузьких проблемних або дискусійних питаннях науки, в межах одного розділу, нового напрямку науки або методології. Крім того, новий напрям, який розробляється науковою школою, не завжди оспороюється іншими науковцями. Це пояснюється тим, що на початку становлення наукової школи питання, які нею розробляються, можуть бути взагалі не досліджені представниками відповідної галузі знання і, як наслідок, відсутня конкретна думка стосовно їх актуальності та необхідності (достовірності і правильності).

Г. Лайтко загальноновизнаними вважає три складові частини наукової школи:

1. Наукова школа - феномен процесу дослідження; поза виробленням нових наукових результатів неможливо говорити про наукові школи.

2. Наукова школа - феномен соціальної групи, об'єднання різних людей, які займаються дослідницькою діяльністю. Характер такого об'єднання трактується по-різному, але думка про те, що таке об'єднання взагалі має існувати є визнаною.

3. Наукова школа - об'єднання дослідницьких процесів, роз'єднаних в часі, і тим самим - об'єднання індивідів у певному інтервалі часу. В окремих випадках у науковій школі представлений ряд поколінь вчених [3, 223].

В свою чергу, А.П. Огурцов наводить такі особливості наукової школи:

1. Наукова школа є формою кооперації діяльності вчених, тип наукового колективу, який об'єднує зусилля різних дослідників.

2. Внутрішня структура наукової школи має певну ієрархію. В цьому науковому колективі виділяється лідер.

3. Наукова школа представляє собою об'єднання вчених, які різняться за віком, ступенем розвитку професійної освіти та компетентності.

4. Велика кількість наукових шкіл ставлять перед собою завдання підготовки наукових кадрів.

5. Школа об'єднує вчених-одномумців, які приймають висунуту лідером наукову ідею або теорію в якості парадигми, дослідницької програми [5, 252-253].

Підсумовуючи викладене можна зробити висновок, що обидва автори наголошують на тому, що наукова школа, по-перше, це перш за все соціальна група, а саме об'єднання вчених, науковців, тобто людей, які займаються науковими дослідженнями. В цьому колективі присутня також певна ієрархічність, впорядкованість. Але не зважаючи на наявність певного внутрішнього структурно поділу членів наукової школи, всі вони об'єднані тим, що постійно перебувають у науковому пошуку. Не має значення чи це поважний професор, визнаний науковець, чи молодий аспірант кафедри - вони займаються науковою діяльністю, намагаються отримати оригінальний, новий науковий результат.

По-друге, спрямованість наукової школи - отримання нового наукового результату. Ця мета є об'єднуючою, кооперуючою для всіх членів наукової школи.

Але ми дозволимо собі не погодитися із твердженням про те, що наукова школа завжди включає у себе осіб, які різняться за віком, рівнем професійної освіти тощо. На наше переконання, включення до членів наукового колективу у переважній більшості осіб, які мають приблизно однакові фактичні та потенційні інтелектуальні та творчі можливості надає такому колективу більший ступінь згуртованості і, відповідно, здатності до об'єднання для вирішення спільних наукових проблем.

В Українській радянській енциклопедії виділено такі головні ознаки наукової школи: 1) значущість одержаних результатів, високий науковий авторитет у певній галузі науки та громадське визнання; 2) оригінальність методики досліджень, спільні наукові погляди; 3) наявність наукових лідерів - видатних учених, які володіють умінням підбирати творчу молодь і навчати її мистецтву дослідження, створювати в колективі творчу, ділову, доброзичливу обстановку, заохочувати самостійність мислення й ініціативу; 4) висока наукова кваліфікація дослідників, згуртованих навколо лідера [6, 261].

Крім того, проаналізувавши визначення, яке подане в Українській радянській енциклопедії ми можемо виділити й інші характерні особливості наукової школи:

- неформальний характер такого колективу - тобто, наукова школа, як ми вже зазначали, не створюється і не існує внаслідок ви-

дання імперативного нормативного акту, який встановлює і регулює діяльність такого об'єднання, немає статуту або відповідного положення. Таке об'єднання утворюється виключно на основі певних особистісних зв'язків між його членами, що передбачає добровільний характер такого об'єднання;

- об'єднання дослідників – людей, які здійснюють наукові дослідження в певній галузі знань. На нашу думку, можна казати про те, що наукова школа об'єднує не лише дослідників, а й вчених – людей, які здійснюють фундаментальні або прикладні наукові дослідження з метою отримання наукового знання. Саме таких осіб – таких, що мають спрямування на наукові дослідження, вироблення нових знань, знаходження відповідей на проблемні питання, об'єднує наукова школа;

- спільність наукового напрямку, у якому ведуться дослідження – тобто наявність певної визначеної сфери, в межах якої здійснюються наукова робота. Наукова школа не може охопити усю галузь знання, натомість виокремлює лише один напрямок і здійснює його подальшу розробку, поглиблення і т.д.

- спільність ідей і методів їх реалізації – що розуміє під собою єдність поглядів членів наукової школи на шляхи дослідження визначеного наукового напрямку, а також про ті конкретні методи, прийоми, способи, за допомогою яких ці шляхи будуть пройдені [6, 261].

На думку Д.Д. Зербіно поняття наукової школи характеризується чотирма основними ознаками: розробка нового оригінального напрямку в науці; спільність основного кола завдань, які розв'язуються в школі, для всіх її представників; спільність принципів і методичних прийомів розв'язання поставлених завдань; навчання молодих учених науковій творчості в широкому розумінні цього слова завдяки безпосередньому й тривалому науковому контакту керівника школи та його учнів [1, 13]. Наукова школа концентрує свою увагу, як вже зазначалося, на певному колі питань, на окремому науковому напрямку і, відповідно, основні завдання для такого колективу є спільними і, звичайно, що принципи дослідження цих питань є єдиними для всіх учасників. Більш того, наукова школа тяжіє до певного консерватизму у використуваних методиках та методологічних прийомах дослідження, але в цьому і проявляється специфіка наукової школи як такої.

Крім того, Д.Д. Зербіно зауважує, що науковій школі притаманна творчість якщо не всіх, то багатьох, і в зримому, формальному колективі, і в незримому, не обумовленому штатними межами. У науковій школі переважають нові ідеї, ініціатива, самостійний пошук [1, 11].

В.К. Криворученко подає такі характеристики, притаманні науковим школам як: ініціативність, самостійність, наявність внутрішнього імпульсу розвитку, стійкість переконань, постійне прагнення до удосконалення досягнутих результатів. Важливим для наукової школи є її наукове самовизначення, самоідентифікація члена колективу, виявлення та укорінення його соціальної ролі в ній, проектування дослідної діяльності кожного учасника як частини єдиного цілого [2]. В даному твердженні ми можемо побачити ще одну суттєву характеристику наукової школи: самоідентифікація члена наукової школи, яка поєднує самоусвідомлення себе як науковця і як складової частини наукової школи, розуміння своєї ролі та призначення у такій системі як наукова школа. Без такого розуміння неможлива єдність наукового колективу та його спільна наукова творчість.

Слід зауважити що, коли науковий колектив набуває усіх вищевказаних ознак, то це ще не дає змоги говорити про утворення наукової школи. Крім зазначених існують більш конкретні, практичні підходи, що дають змогу виокремити наукову школу з поміж інших наукових колективів. Наукову школу визначають за географічним принципом; за прізвищем засновника напряму; за предметним, іноді вузьким напрямом наукових досліджень; за спеціальністю, виходячи здебільшого не із суто наукового, дослідного напряму, а зі змішаних завдань школи - науково-практичних [1, 13].

Колектив авторів В.І.Астахова, В.Є. Астахова, А.А.Гайков визначили систему необхідних і достатніх умов для функціонування наукової школи:

- наявність докторантури, аспірантури і мінімум п'яти захищених дисертацій по певній теоретичній проблематиці;
- наявність окремого наукового (інститут, відділ, лабораторія, центр) або науково-освітнього (факультет, кафедра і так далі) підрозділу, який втілює авторську науково-дослідну програму;
- наявність опублікованих впродовж ряду років наукових праць, в першу чергу фундаментальних монографічних досліджень, які повно розкривають теоретичну систему конкретного напряму діяльності;
- проведення обов'язкових щорічних конференцій, наукових семінарів, симпозіумів для обговорення актуальних проблем реалізації раніше прийнятої дослідницької програми, її оновлення або зміни;
- наявність наукового періодичного видання, яке має державну реєстрацію, входить в каталог щорічних видань і затверджене ВАК України як спеціалізоване в даній науковій області, а також постійно і

грунтовно розкриває етапи становлення, розвитку і соціального визнання досягнень наукової школи [4, 10-11].

Г. Штейнер вважає, що форми організації наукової школи можуть бути досить різноманітними (лабораторії, кафедри, інститути і т.д.). В будь-якому випадку має існувати така форма організації, яка забезпечувала б необхідну комунікацію між членами однієї наукової школи, а також доброзичливе сприйняття школою нового напрямку зі сторони наукової та загальної спільноти [8, 117]. Тобто, автор вважає необхідним наявність певного конкретного осередку наукової школи, на базі якого здійснюються наукові дослідження та відбувається комунікація між вченими.

Звичайно, наявність окремого підрозділу, який втілює в життя наукові досягнення наукової школи є по-перше, показником роботи наукової школи, а по-друге, дуже позитивним фактором для подальшої її наукової діяльності. Але на сьогоднішній день можна казати про те, що це є радше винятком, аніж системою. Зазвичай окремим підрозділом, який втілює в життя наукові досягнення наукової школи є кафедра, лабораторія, інститут або інший підрозділ на базі якого і виникла та діє наукова школа, тобто він окремо не створюється або ж не виокремлюється. В цьому не останню роль відіграє і сучасний економічний та політичний стан держави, забюрократизованість наукової діяльності і т.д. Так само, на нашу думку, це стосується і наявності періодичного видання, в якому висвітлюється питання діяльності наукової школи - незважаючи на корисність та необхідність такої вимоги, її реалізація є не обов'язковою.

На думку В.І. Астахової, В.Є. Астахової, А.А. Гайкова критеріями наявності наукової школи можна вважати такі: а) захист докторських дисертацій послідовниками по напрямках і тематиці, закладеним засновниками наукової школи (не менше трьох); б) захист кандидатських дисертацій по напрямках і тематиці, закладеним засновниками і першою хвилею дослідників (не менше 10-ти); в) наявність відкриттів, отриманих науковими колективами або окремими дослідниками; г) публікація монографій по напрямках і тематиці діяльності наукового колективу в загальнонаціональних видавництвах (не менше п'яти); д) створені і діючі на базі наукової школи науково-виробничі структури, що успішно функціонують або розвиваються в загальнонаціональному або державному масштабі [4, 10-11].

Мінімальний цикл, що дає підстави фіксувати існування школи, за переконанням В.М. Шейка та Н.М. Кушнарєнка, засновник школи -

його послідовник - учні послідовника. При цьому, проблематика наукових досліджень учнів обов'язково має бути пов'язана з тематикою вчителя - лідера школи [7, 22-24]. Вказаний вище "строк" для побудови наукової школи є повністю виправданим, оскільки в першу чергу наявність лише учнів у поважної людини, доктора наук може не бути підставою для визнання його школи. Навпаки, науковий колектив з його поглядами, принципами та методиками здійснення наукової діяльності має утвердитися у науковому співтоваристві, результаті його діяльності мають бути перевірені і т.д. І за наслідками цього у наукової школи з'являється третє покоління прибічників.

Здійснивши аналіз вищевикладених точок зору на ознаки наукових шкіл, а також систематизувавши їх, ми прийшли до висновку, що можливим є виокремлення низки основних, найсуттєвіших ознак, наявність яких у науковому колективі говорить про те, що він являє собою наукову школу. В першу чергу, ми вважаємо доцільним здійснити розмежування основних ознак наукової школи на внутрішні (функціональні) ознаки та зовнішні (організаційні). Внутрішні або функціональні ознаки характеризують переважно моральні та інтелектуальні зв'язки всередині наукової школи, ступінь єдності наукового колективу, показують мету та принципи діяльності. Зовнішні ознаки відрізняють наукову школу від інших наукових колективів за більш прагматичними формальними особливостями, які більше піддаються об'єктивному, обліку тощо.

До *внутрішніх (функціональних) ознак* наукової школи ми вважаємо доцільним віднести такі: 1) неформальний характер об'єднання; 2) високий ступінь кваліфікації її учасників; 3) ієрархічність колективу наукової школи - в даному випадку мова йде не лише про наявність відносин типу "вчитель-учень", а і про розподіл ролей та функціональних обов'язків між учасниками; 4) розвиток наукової школи в деякій новій області, напрямку, окремому питанні теорії або методології в процесі диференціації та інтеграції наук; 5) розробка нового оригінального напрямку в науці або ж оригінальність та новизна методики дослідження раніше досліджуваного питання, теми, проблеми; 6) наявність керівника і його творча і організаторська діяльність; 7) спільність основного кола завдань, які розв'язуються в школі, для всіх її представників; 8) спільність принципів і методичних прийомів розв'язання поставлених завдань; 9) значущість одержаних результатів, високий науковий авторитет у певній галузі науки та громадське визнання; 10) певна міра наукового і соціального визнання нового напрямку за межами кола безпосередніх колег по професії; 11) вико-

нання функції поширення нових знань та навчання молодих вчених; 12) збереження традицій і цінностей наукової школи на всіх етапах її становлення та розвитку, забезпечення спадкоємності в напрямках наукових досліджень, стилю наукової роботи; 13) наукове самовизначення, самоідентифікація члена колективу, виявлення та укорінення його соціальної ролі в ній, проектування дослідної діяльності кожного учасника як частини єдиного цілого.

Що стосується *зовнішніх (організаційних) ознак* наукової школи, то автори здебільшого не акцентують увагу на конкретних кількісних показниках цих ознак, тим не менш, вони в певній мірі згадуються певними вченими: а) наявність мінімального циклу, що дає підстави фіксувати існування школи, засновник школи – його послідовник – учні послідовника наявність опублікованих впродовж ряду років наукових праць, в першу чергу фундаментальних монографічних досліджень, які повно розкривають теоретичну систему конкретного напрямку діяльності; б) захист докторських та кандидатських дисертацій послідовниками за напрямками і тематикою, закладеними засновниками наукової школи (не менше трьох); в) наукова продуктивність, що характеризується кількістю наукових праць, а також їх актуальність та популярність серед науковців, які підтверджуються кількістю посилань, цитувань; г) наявність відкриттів, отриманих науковими колективами або окремими дослідниками, проведення обов'язкових щорічних конференцій, наукових семінарів, симпозіумів для обговорення актуальних проблем реалізації раніше прийнятої дослідницької програми, її оновлення або зміни.

Лише поєднання зовнішніх та внутрішніх ознак дає змогу говорити про утворення на базі певного наукового колективу повноцінної, дієвої та самобутньої наукової школи, яка в змозі виконувати ті соціальні, економічні, політичні, наукові завдання, які на неї покладені.

У підсумку ми вважаємо доцільним привести думку М.Г. Ярошевського, який прийшов до висновку, що кожна школа в науці неодмінно відрізняється деякими унікальними, притаманними лиш їй властивостями. Природа науки не терпить редуплікації, відтворення стандартних продуктів, винаходження вже винайденого [9, 94].

Сказане повною мірою стосується юриспруденції. Більше того, вивчення юридичної літератури показує, що ці проблеми практично не розглядалися. В умовах реформування правової сфери надзвичайної ваги набуває необхідність кардинального поліпшення проведення наукових пошуків саме в юриспруденції. Це пов'язано з тим, що вчені-

юристи не мають широкої мережі науково-дослідних установ. Все це ускладнює організацію та проведення наукових досліджень.

Принципово важливе значення оптимізація організації наукових досліджень має у криміналістичній сфері. Стосовно криміналістики склалося так, що науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції та Державні науково-дослідні експертно-криміналістичні центри Міністерства внутрішніх справ основним своїм завданням мають забезпечення розкриття, розслідування та запобігання злочинам. Співробітники цих установ максимально завантажені довідково-інформаційною роботою та проведенням експертних досліджень. Така ситуація дуже звужує можливості дослідження фундаментальних та прикладних проблем криміналістики.

Використана література:

1. Зербіно Д.Д. Наука школа: лідер і учні. - Львів: Євросвіт, 2001. - 208с.
2. Криворученко В.К. Научные школы - важнейший фактор развития современной науки. [Электронный ресурс] / Московский государственный университет: Научная деятельность: Мысли о научных школах - Режим доступа до статті: http://www.mosgu.ru/nauchnaya/scientificschools/about/Krivoruchenko_factor/
3. Лайтко Г. Научная школа - теоретические и практические аспекты // Социологические проблемы науки. Под ред. Келле В.Ж., Микулинского С.Р. - М.: Наука, 1974. - С. 217 - 248.
4. Научные школы: проблемы теории и практики [Монография/В.И. Астахова, Е.В. Астахова, А.А. Гайков и др.]; Под общ. ред. В.И. Астаховой, Е.В. Астаховой; Нар. укр. Акад. - Х.: Изд-во НУА, 2005. - 332с.
5. Огурцов А.П. Научная школа как форма кооперации ученых // Социологические проблемы науки. Под ред. Келле В.Ж., Микулинского С.Р. - М.: Наука, 1974. - С. 248 - 262.
6. Українська радянська енциклопедія. - Головна редакція Української радянської енциклопедії. Друге видання. - 1982. Т.7. - 528с.
7. Шейко В.М., Кушнаренко Н.М. Організація та методика науково-дослідної діяльності: Підручник. - 4-те вид., випр. і доп. - К.: Знання, 2004. - 307с.
8. Штейнер Г. Связь социального и познавательного факторов в творческой деятельности научных школ // Школы в науке. Под ред. С.Р. Микулинского, М.Г. Ярошевского, Г.Кребера, Г.Штейнера. - М.: Наука, 1977. - С. 97 - 119.
9. Ярошевский М.Г. Логика развития науки науки и научных школ. // Школы в науке. Под ред. С.Р. Микулинского, М.Г. рошевского, Г. Кребера, Г. Штейнера. - М.: Наука, 1977. - С.7 - 97.

УДК 340.125:316.752

О.М. Литвиное

**ЛЮДИНА ЗА МЕЖАМИ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ
НОРМ: ЗЛОЧИННІСТЬ І ГЕРОЇЗМ (ДЕЯКІ
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОДНІЄЇ
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ)**

Розглядається концепція генетичних психосоціальних типів російського дослідника П.Ю. Черносивова на тлі деяких сучасних проблем функціонування правової системи України. Розкривається її евристичний потенціал в осмисленні проблем злочинності як проявів активності індивідів певних типів, які в своїх діях виходять за межі досягнень і вимог сучасної культури, правової теж. Робиться спроба виявлення генезису паразитичних установок "культур вторинних смислів" як тих чинників, що гальмують поступ багатьох суспільств у бік гуманізації законодавства. Доводиться некоректність тлумачення злочину як феномена культури.

Ключові слова: *психосоціальний тип, "культури вторинних смислів", злочинність, герой, право.*

Рассматривается концепция генетических психосоциальных типов российского исследователя П.Ю. Черносивова на фоне некоторых современных проблем функционирования правовой системы Украины. Раскрывается ее эвристический потенциал в осмыслении проблем преступности как проявлений активности индивидов определенных типов, которые в своих действиях выходят за границы достижений и требований современной культуры, в том числе правовой. Предпринимается попытка выявления генезиса паразитических установок "культур вторичных смыслов" как тех факторов, которые тормозят движение многих обществ в сторону гуманизации законодательства. Доказывается некорректность толкования преступления как феномена культуры.

Ключевые слова: *психосоциальный тип, "культуры вторичных смыслов", преступность, герой, право.*

It is considered the concept of genetic psychosocial types of Russian researcher P.Y. Chernosvitov on the base of some modern problems of functioning of Ukraine's legal system. It is shown its heuristic potential in comprehension of problems of the crime as demonstration of activity of individuals of certain types, who in their actions go out the measures of achievements and requirements of modern culture, including the legal aspect. It is made an attempt to reveal the genesis of parasitic directions of "cultures of secondary senses" as those factors which hamper the movement of many societies in direction of humanization of legislation. It is proved the incorrectness of interpretation of the crime as the phenomenon of culture.

Key words: *psychosocial types, "cultures of secondary senses", the crime, hero, law.*

Зважаючи на процеси, що відбувалися та відбуваються в Україні за часів незалежності, зокрема майже відверте зростання злочинного світу зі світом бізнесу, що народжується, політики, що формується, правоохоронних та судових органів, що реформується тощо, на них не могли не звертати уваги вітчизняні науковці. Зазвичай такі процеси в правознавстві аналізуються насамперед з соціологічної точки зору чи то розглядаються вже їх сталі кримінологічні аспекти. Але дієвість висновків таких досліджень є вельми обмеженою, оскільки надто багато чинників інтенціонального характеру або не враховуються, або ж їм не надається тієї уваги, на яку вони заслуговують. Звідси *актуальність* теми статті, що пропонується, оскільки теорія, якій вона присвячена, додає розуміння багатьом процесам та подіям, що відбуваються і в правовому полі з точки зору їх внутрішньої, генетично-психологічної обумовленості.

Водночас слід зауважити, що вказану досить суттєву прогалину у вітчизняній правовій думці усвідомлюють сучасні дослідники, чому доказом є, зокрема, розвиток, причому досить бурхливий, юридичної психології. Тут ми маємо вельми широкий спектр розвідок таких вчених - юристів і психологів, як В.Г. Андросюк, О.М. Бандурка, В.В. Бедь, С.П. Бочарова, О.В. Землянська, Л.І. Казміренко, Р.О. Каламаж, Я.Ю. Кондратьєв, В.О. Коновалова, О.М. Корнєв, М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк, О.І. Кудерміна, Н.Ю. Максимова, В.С. Медведєв, Є.М. Моїсєєв, В.М. Синьов, О.М. Столяренко, О.В. Тімченко, В.Є. Христенко, О.М. Цільмак, С.І. Яковенко та інші. Досліджувалися переважно психологічні проблеми правоохоронної діяльності, психологічні аспекти компетентності фахівців різного юридичного профілю тощо. Видано досить багато праць науково-методичного характеру, насамперед посібників та підручників. Окремі питання, що стикаються з психологічними проблемами правосвідомості, зокрема її звернення до відомих концепцій насамперед Л.І. Петражицького та П.О. Сорокіна, а також інших класиків правознавчої думки розглядалися і в працях вітчизняних філософів права О.О. Бандури, В.А. Бачиніна та Н.І. Панова, О.Г. Данильяна, А.А. Козловського, М.В. Коштицького, В.М. Ляшенко, С.І. Максимова, С.С. Сливки, Б.Ф. Чміля та інших. Втім соціально-психологічні підмурки порушення соціокультурних норм з точки зору генетичної обумовленості, причому відносно порушення існуючих норм і в негативному (злочинному) напрямку, і напрямку позитивному (героїчному) не розглядалися, що обумовлює *новизну* даної теми. *Метою* статті є ознайомлення спеціалістів-юристів з концепцією сучасного російського психолога і археолога

П.Ю. Чорносвитова, яка може прояснити й деякі питання правознавчого гатунку як мінімум у загальному філософсько-правовому ракурсі.

Почнемо з коротенького феноменологічного вступу. Одним з дієвих, хоча й доволі простих і сталих наукових методів є метод споглядання, який у гуманітарних науках, наприклад, у педагогіці, належить до основних, що, втім, пояснюється специфікою цієї науки й об'єктом та предметом її досліджень. Однак цей метод використовується і в інших науках, наприклад, в історії, в дослідженнях, які можна віднести й до філософії історії, зокрема в славнозвісній французькій школі "Анналів". Так, один з головних її представників Ф. Бродель відзначав, що "як би там не було, на першому плані залишається конкретне споглядання. З самого початку і до кінця моєю метою було побачити й показати, зберігаючи за тим, що побачив, його об'ємність та складність, його різноманітність, які суть відзначальні риси самого життя"¹.

Споглядання процесів, що є характерними для країн пострадянського простору, призводить до висновків, які в термінології класичної філософії права можуть бути сформульовані як "повернення до природного, тобто до догромадянського стану", або, якщо точніше (і як за Г. Гегелем) - "роздвоєння єдиного". Йдеться про набуття нової якості буття людини в нашому суспільстві, чи то, іншими словами, про культурні трансформації, де, з одного боку, впливають сучасні тенденції розвитку людства (від інформаційно-технологічних, на кшталт Інтернету та мобільного телефону тощо), а з іншого - традиційні вади форм єднання та спілкування (на кшталт природності корупційних дій та переваги нерациональних форм організації трудової діяльності тощо). Таке розвернення напрямку суспільного розвитку до "природного стану", який, згідно класичній теорії Т. Гоббса, є станом "війни всіх проти всіх", оскільки там панує принцип "людина людині вовк" забезпечує життєвий успіх таким індивідам, особистість яких значною мірою характеризує бездуховність, а дії - цинізм та аморалізм. Навіть церква часто-густо не встоєє перед спокусою надбання привілеїв тощо завдяки прихильності до будь-яких дій "сильних світу цього", тобто влади, доходючи, наприклад, до продажу своїх духовних позицій у передвибірчих компаніях тощо.

¹ Див.: Бродель Ф. Введение // Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV-XVIII вв. - М.: Прогресс, 1986. - Т.1. Структуры повседневности: возможное и невозможное. - С. 35.

Автор концепції, що ми її будемо розглядати, П.Ю. Чорносвитов¹ виходить з підстав, які значною мірою співпадають і з викладеними нами в низці статей, але дещо в інших формулюваннях, що, однак, не впливає на самі ці підстави, їхню сутність². Спільне, колективне життя не є можливим без певної системи обмежень і заборон на деякі форми поведінки окремих членів спільноти. Це забезпечує стабільність, а часто й саму можливість існування цієї спільноти, оскільки заборона стосується того, що може її зруйнувати як цілісну суспільну структуру. Головним питанням, яке є актуальним і для нашого часу, як і стосовно всіх часів, є таке: чому завжди існують окремі індивіди, які свідомо порушують загальноприйняті норми? Розглядаючи це питання з точки зору еволюційної генетики, російський вчений звертає увагу на надлишковість як притаманну природі характеристику умов існування й розвитку: генофонд популяції має бути представлений індивідами з різними генетично заданими типами поведінки, що дозволяє підтримувати оптимальну в конкретному середовищі суспільну структуру. Ми не будемо обговорювати тут висновки занедбані колісь у нас "буржуазної лже-науки" генетики про те, що деякі риси поведінки передаються на генетичному рівні, хоча й у вельми складний спосіб³. А якщо відкинути притаманні будь-яким істотам генетичні патології, то на біологічному, тобто суто природному рівні можна констатувати, з точки зору П.Ю. Чорносвитова, відсутність антисоціальних психогенетичних типів. Багатовекторність прагнень і поведінки колективних гомінід і дозволила їм, тобто нам, виграти еволюційне змагання з іншими істотами, оскільки така колективність сполучалася з адаптивними можливостями в різноманітних умовах оточуючого середовища. А злочинна поведінка, поведінка, що виходила за межі унормованості життя, яка передбачала визначені санкції, була пов'язана і з надмірною активністю. Цю точку

¹ Див.: Чорносвитов П.Ю. Корни преступности и плоды героизма // Человек. – 2003. – № 2. – С. 52 – 63.

² Див., напр.: Литвинов О.М. Про поняття «культура» як правову категорію (до філософської постановки питання у культурологічній площині) // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія: Зб. наук. праць. – 2012. – №3 (13). – С.218-222; Литвинов О.М. До обґрунтування поняття "культура" як правової категорії: смислові витoki та термінологічні втілення (нотатки на сторінках книжки Йогана Гьозініппі) // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. – 2012. – №3. – С.3 – 13; ін.

³ Див., напр.: Фогель Ф., Мотульски А. Генетика человека. Т. 3. Эволюция человека. Генетика поведения. Практические аспекты. – М., 1990; Роль среды и наследственности в формировании индивидуальности человека. – М., 1988; ін.

зору пропонує і видатний російський історик ХХ століття Л.М. Гумільов у своїй відомій теорії пасіонарності¹. Показово, що така поведінка за межами внормованості, може бути (а також сприйматися) і як героїчна, а це залежить вже від інших основ свідомості, які вже виходять за межі генетики. П. Черносивтов торкається і цього питання, але спочатку розглянемо типологізацію людини, яку він пропонує, спираючись на досягнення генетики, і які дозволяють, як уявляється, зрозуміти окремі взаємини між культурою та "натурою" в структурі свідомості самої людини. Він порівнює свою схему з "ідеальними типами" М. Вебера і застерігає стосовно її розуміння: вона не претендує на наукову суворість (оскільки він не є правознавцем), а лише на зручність описання механізмів соціального відтворення дій, які кваліфікуються соціумом як "злочинні"².

За його класифікацією особистісні типи соціальної поведінки, іншими словами "психосоціальні типи", можна презентувати у трьох групах.

Психосоціальний тип I. Це тип "креативний", творчі люди, яких можна розділити на дві підгрупи, якщо коротко, то на такі: на тих, у кого превалює прагнення до пізнання (нового), і на тих, у кого превалює прагнення до створення (нового). Це люди творчі, але неамбіційні, і якщо попадають у лави "злочинців", то тільки за ігнорування видів діяльності, до яких їх примушує суспільство, або за творчу діяльність, яку суспільство забороняє. Це люди щирі, які відстоюють свої ідеї, але якщо вони отримують владу, то жорстко переслідують інших представників цього ж типу, які сповідують інші погляди. Вони "однаково часто опинюються і в ролі пророків, що їх всі почитають, і в ролі пророків, що їх переслідують, і в ролі переслідувачів"³.

Психосоціальний тип II. Це основна маса людей, виконавці, які не претендують на лідерські позиції в суспільстві, які "живуть, щоб жити", але у разі невідшкодування їхніх трудових затрат схильні до бунтів і можуть стати злочинцями, які, в той же час, будуть відчувати свою вину за порушення звичного порядку життя.

Психосоціальний тип III. Як уявляється, найбільш цікавий для розуміння багатьох процесів, що відбувалися й відбуваються на теренах колишнього Радянського Союзу після 1991 року. П. Черносивтов

¹ Див.: Гумильов Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. - М.: ТОО «Мишель и Ко», 1993.

² Див.: Черносивтов П.Ю. Корни преступности и плоды героизма. - С.55.

³ Див.: Там само. - С.56.

доволі яскраво, але водночас й доказово описує цей тип людей, які "не хочуть і не вміють працювати ні за яких умов, але вважають себе гідними найвищих - за мірками своєї культури (або субкультури) - норм комфортності існування. Їхня головна мета - досягнути найвищого місця в соціальній ієрархії, і вони не вважають себе обмеженими в засобах досягнення цієї мети. Ці люди завжди агресивні й амбіційні"¹.

До підгрупи IIIa вчений відносить людей з прогностичними здібностями, яких на буденному рівні називають "розумними" за їхню спроможність організовувати людей праці та уміння також організовано відбирати продукти їхньої праці. Частина з них займає верхівку соціальної ієрархії, а та частина, яка до неї не залучилася, стає злочинцями, втім і в цьому середовищі займає лідерські позиції.

До підгрупи IIIb відносяться люди такого ж загального психо-соціального типу, але з обмеженими розумовими можливостями, що робить значну їх частину активними й агресивними злочинцями, найчастіше виконавцями волі представників підгрупи IIIa, найбільш розповсюджене визначення їх - бандити.

Автор статті надає цікавий культурологічний аналіз місця і значення такого - третього - типу. Саме вони є носіями одного з найдавніших архетипів людської свідомості - героїчного. Міфологізовані та романтизовані образи цих "активістів" людського соціуму ранньоцивілізованого рівня набувають рис епічних героїв, які сприймаються і залишаються потім в людській пам'яті борцями зі злом, обожнені постаті яких набувають всесвітніх масштабів: такими є Зевес, Мардук, Один та інші велетні, які б'ються зі злом - Хаосом за створення світового порядку - Космосу. Але такі герої зустрічаються надто рідко, це є зовсім інший психогенетичний тип, а в реальному житті представник останньої підгрупи завжди є бандитом і завжди був головним компонентом злочинного шару в будь-якому соціумі.

Щодо психогенетичного типу IV: вчений звертає увагу на майже нездійсненну можливість його існування, це скоріше ідеал, створений людською уявою, а доказом цього є також цікавий факт, що ні в якому епосі народів світу його немає. Усі, навіть найвідоміші, навіть найсимпатичніші й популярніші герої шукали особистого зиску і суворо, а часто й жорстко реагували на посягання інших на їхню виключеність (наводиться приклад з Гераклом, який майже не вбив свого товариша, який поперед нього зліз на стіну Трої, товариша вря-

¹ Див.: Черносивтов П.Ю. Корни преступности и плоды героизма. - С.56 - 57.

тував розум на межі лесощів та приниження¹). Тут слід додати, що традиція заплушення очей на очевидну грабницьку сутність дій багатьох героїв національних епосів, а також героїв історичних залишається і в історичній науці. І Роланд, і варяги, і наші Володимир та Ігор здійснювали "походи" у термінології сучасних підручників історії, включаючи підручники для історичних факультетів вищих навчальних закладів, а йдеться-то про пограбування інших племен, народів і держав, причому ці та інші герої, якщо проаналізувати їхні дії, фактично були розбійниками, оскільки їхньою метою було лише одне – збагачення за рахунок праці інших. З такої точки зору втрачають привабливість і багато героїв і реальної історії, і найвідоміших художніх творів. Такими постають і наші співгромадяни, статки яких є нічим іншим, як наслідком зuboжіння переважної кількості співгромадян, правда, тут суттєвим аспектом є використання ними для цих цілей закону та інших досягнень цивілізації, які не легітимізують їхню діяльність, але примушують смиритися з діями цих "героїв-злочинців". Героїв – у своїх очах, злочинців – по суті, за результатами своєї діяльності.

П. Черносвитов говорить про більш пізні походження "психосоціального типу IV" як суспільного ідеалу, який втілювався у пізньоантичному світі в таких відомих постатях, як Евной, Спартак та інші герої боротьби проти вже агонізуючого імперського Риму, тут дослідник звертає увагу на надзвичайно важливу обставину: саме тоді з'являється в західній культурі "чітке поняття "боротьби за свободу" і ... постаті..., що були готовими її очолити"². Але, втім, якщо відкинути художньо-образну романтизацію таких образів і особливо в цілому представників таких рухів, то стає очевидною відверта аморальність цих "представників психосоціального типу III", як про то говорить стосовно спартаківських гладіаторів П. Черносвитов, і як то ми можемо додати і про перших київських князів, і про запорізьких козаків, і про червоних революціонерів, і про білих контрреволюціонерів часів катастрофічних подій початку ХХ століття, і про керманічів наших територій всіх часів, які грабували і "своїх" і "чужих", і нищили саме культуру: людське в людині, творче в особі, самостійне в індивіді, розумне в істоті.

¹ Він почав розбудовувати жертвник "Гераклу-переможцю", про що терміново сповістив розгніваного вожака. Тоді задоволений герой побіг далі грабувати Трою.

² Черносвитов П.Ю. Корни преступности и плоды героизма – С. 59.

Завершимо розгляд запропонованої концепції аналізом головного висновку статті російського вченого. Він є досить розгорнутим¹, але цікавим і таким, що збігається з багатьма спогляданнями за подіями сучасності та деміфологізованим перерахуванням історичних джерел і досліджень. Стисло цей висновок виглядає так. Від найагресивніших та найнахабніших представників "групи III", які мають явно виражені прогностичні здібності, залежить доля соціуму аж до самого факту його існування, але платнею за це є насильницьке обмеження дій інших членів спільноти та втрата значної кількості продуктів своєї праці переважаючою кількістю людей. Герої безжалісні, їхні егоїстичні домагання невгамонні, а бажання володарювати безмежне. Але наявність їхніх опонентів з цієї ж психосоціальної групи тримає владу в напрузі, причому надлишковість їхніх представників і є умовою стимуляції інноваційних дій влади, оскільки за умов оптимальної чисельності (що означає присутність всіх її представників у владі) стає причиною деградації і влади, і суспільства. Але ж ця надлишковість носіїв "типу III, підгрупи IIIб" складає й основу злочинного шару в соціумі. Звичайно це є розбійницькі шайки, які хоча й складаються з представників різних типів, але керують ними завжди представники "типу III підгрупи IIIа", оскільки тільки вони здатні керувати, що вони і роблять під різними гаслами в залежності від конкретної соціокультурної ситуації.

Далі П. Черносвитов доходить висновку, який є надзвичайно важливим у контексті нашого дослідження. Він звертає увагу на те, що саме в Новий час і саме в західній культурі представники "типу III, підгрупи IIIа", ці "борці за владу" отримали можливість робити це легально, оскільки "боротьба за владу була усвідомлена західною культурою як один з нормальних "способів існування" певного (самого цього!) типу людей, і тому їхня діяльність - доки вона не приймає відверто організаційно-деструктивні форми - попала в рамки законної діяльності"². Однак, оскільки не всі представники цього типу є "культурно продвинутими"³, як висловлюється російський вчений, то і сьогодні переважна їхня більшість продовжує, як і в стародавні часи, очолювати злочинний шар, який завжди існує в будь-якому, навіть найдемократичнішому суспільстві, і де величезну роль також відіграють представники "підгрупи IIIб", тобто бандити. Певну кількість останніх

¹ Там само. - С. 60 - 63.

² Там само. - С. 61.

³ Там само. - С. 61.

за всіх часів соціум потребував, оскільки їхня завзятість у боротьбі за матеріальні блага використовується й на користь суспільства. І наступним, як висловлюється автор, "невтішним висновком" стає природна постійність порушення будь-яких норм в організованому суспільстві представниками "психосоціального типу III".

Завершує цю статтю історичний екскурс, де спільноти скотарів-кочовиків оцінюються як переважно і майже абсолютно паразитичні відносно оточуючого світу: і природи, й інших спільнот, насамперед осілих землеробців. Виключно екстенсивне використання пасовищ і переважно силовий захват скота та інших багатств різних спільнот є умовою існування таких кочових розбійницьких зграй (додамо: як мали й досить значний ступінь організованості, що дозволяло називати їх навіть державами¹). Автор критикує нещирість радянських істориків, обумовлену ідеологічною заангажованістю, в оцінці таких спільнот, що, втім, не може бути дивним, просто ми стикаємося з ще одним прикладом підкорення навіть такої вельми специфічної історичної проблеми, далекої від "боротьби робітничого класу", поточним інтересам пануючої ідеології тоталітарної держави (у данному випадку черговою "критикою буржуазних теорій"). З іншого боку, показана закономірність існування такого типу соціумів, який протягом довгого - і з історичної точки зору теж - часу виробив той психосоціальний тип людини-володаря, який постійно відтворюється в різноманітних соціокультурних умовах. Це також є причиною домінування героїчної теми в численних культурах, що склалися в результаті завоювань кочовиків, що говорить про те, відзначає П. Чорносвитов, що навіть ті народи, осідле існування яких налічує вже тисячі років, мали такі етапи "бандитсько-героїчного" етапу існування².

Останнє є важливим як мінімум з двох причин. Перша. Стає більш зрозумілою така доля кочових соціумів (а деякі навіть встигли оформитися в етноси), яку видатний сучасний методолог історії та культури Ю.В. Павленко назвав "тупиковим напрямком розвитку", який має зворотній характер³, і зрозуміло також, що зазначена тупиковість та зворотність розвитку пов'язана саме з екстенсивністю й некреативністю цього пан-бандитизму. Друга. Це більш складне

¹ Як тут не згадати хрестоматійне визначення Бл. Августином держави як зграї розбійників.

² Чорносвитов П.Ю. Корни преступности и плоды героизма - С. 63.

³ Див.: Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. - К.: Львів, 1996. - С. 344.

взаємовідношення етносу й генетичного типу людини, коли існуючі етнонаціональні теорії, де не враховується такий чинник розвитку людства, мають вельми суттєві смислові прогалини, що породжує велику кількість міфологізованих та ідеологізованих "теорій", частина з яких стає обґрунтуванням різних соціальних, у тому числі й юридичних (правових, філософсько-правових) концепцій.

Для нас важливим висновком є також надзвичайно великий ступінь вірогідності щодо обґрунтування природності існування культур "вторинних смислів", оскільки вони є постійними ремінісценціями або варіаціями тих паразитичних стосовно оточуючого світу установок і дій певного кола людей, при тому, що саме це коло і є панівним. Але це надає можливість й критичного підходу до такої концепції з точки зору, яку відзначив і сам її автор, а саме: розвиток раціональної складової культури, тобто буття людини, передбачає й пригнічення та "переведення на другі ролі" чинник афективний. Іншими словами, поступове набуття ваги раціоналізованих форм організації та регулювання життя людей, ваги Розуму та Смыслу, поступово позбавляє переваг брутальну Силу, яка або культивується, як то здійснюється у праві, або взагалі переводиться в інші нормативні системи, як то моральні чи навіть естетичні, виокремлюючись під впливом зміни загальних світоглядних парадигм, втілюючись насамперед у релігіях. Крім релігій такими парадигмами виступають світоглядні парадигми, синтезовані з великою часткою раціональних уявлень про світ, і які займають фактично своєрідне "перехідне місце" від міфологічно-релігійних до раціонально-філософських світоглядних систем на кшталт давньокитайських вчень Кун-цзи (конфуціанство) та Лао-цзи (даосизм). Культурний поступ людства як шлях людини до себе є процес і досить складний і не менш тривалий, а також надто суперечливий, щоб мати однозначне розуміння і пояснення. Очевидним при цьому виглядає те, що і в праві, як і в усіх інших досягненнях людського духу, вага культурного, тобто суто людського, постійно зростає, витісняючи з нього тваринне та наближене до тваринного архаїчне тощо.

З цієї точки зору типи культури, які ми назвали "вторинними", оскільки вони мають надто багато паразитичних рис, є чисельно переважаючими і в сучасному світові, і мабуть ця їхня перевага спонукає деяких філософів права вважати злочин феноменом культури¹. Наявність в людському житті негативного та потворного, втім, не

¹ Див., напр.: Поздняков Э.А. Философия преступления. – М., 2001.

означає смислового його розміщення в сферу позитивного, високого та духовного, оскільки саме культурний поступ людства "виводить" за її, культури, межі багато діянь, які були загальноприйнятими або навіть героїчними. Візьмемо, наприклад, канібальство, людське жертвоприношення чи то будь-який інший звичай наших далеких предків. Наявність і в сучасній людині тваринного начала або, як то йдеться в статті, що її ми розглянули, генетично притаманних характерних соціально-психологічних рис не може бути причиною визнання злочину за нормальне людське діяння та явище, з яким слід примиритися. Тому справа не тільки в конкретному реагуванні на злочин згідно чинних законів (тут існує надто багато проблем правових, тобто, йдеться про "неправові закони", про що вчив ще І. Кант), а в осмисленні причин і сутності таких вчинків, а тут, як зазначає відомий філософ права В.А. Бачинін, роль філософії, насамперед як метафізики, онтології та антропології є надзвичайно важливою¹.

Ми б до цього переліку найважливіших розділів філософії додали ще й культурологію, зважаючи насамперед на загальновідому етимологію слова культура – обробка, освіта, виховання тощо. А в контексті цієї розвідки слід також звернути увагу на те, що і П.Ю. Черношвитов, для введення масштабу розуміння тих чи інших ситуацій або діянь, посилається саме на поняття "культура", як визначальник і їхніх умов, і їхньої оцінки².

На завершення підведемо рису: дії соціальні – можуть бути злочинними, точніше – злочинні дії є *соціальними*, але вони аж ніяк не можуть бути схарактеризованими як *культурні*.

УДК 340.132.1

Д.О. Єрмоленко

■ **РОЗУМІННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ В ОСНОВНИХ
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ КОНЦЕПЦІЯХ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ**

У статті аналізуються основні підходи до розуміння правової свідомості в рамках філософсько-правових концепцій другої половини ХІХ – початку ХХ століть (юридичного позитивізму, нормативізму, соціологіч-

¹ Див.: Бачинин В.А. Философия права и преступления. - Харьков: Фолио, 1999; див. також Бачинин В.А. Философия преступления (конспект лекцій) - СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2000.

² Див.: Черношвитов П.Ю. Корни преступности и плоды героизма - С.63. Зокрема йдеться про надбання духовної спадщини – міфопічні цикли, звичайно ж героїчні.

ної школи права, психологічного напрямку, природно-правової ідеї, феноменологічної та плюралістичної теорій права).

Ключові слова: *правова свідомість, сутність правосвідомості, розуміння правосвідомості, філософсько-правові концепції.*

В статье анализируются основные подходы к пониманию правового сознания в рамках основных философско-правовых концепций второй половины XIX - начала XX веков (юридического позитивизма, нормативизма, социологической школы права, психологического направления, естественно-правовой идеи, феноменологической и плюралистической теорий права).

Ключевые слова: *правовое сознание, сущность правосознания, понимание правосознания, философско-правовые концепции.*

The article analyzes the main approaches to the understanding of the law consciousness within the major philosophical and law concepts of the second half of the XIX - early XX centuries (legal positivism, normativism, sociological school of law, psychological direction, the natural law ideas, phenomenological and pluralistic theories of law).

Keyw ords: *law consciousness, essence of law consciousness, understanding of law consciousness, law and philosophical concepts.*

Перші спроби дати визначення та систематично описати характеристики правосвідомості у вигляді оригінальних філософсько-правових концепцій були зроблені у другий половині XIX – на початку XX століть. На думку багатьох дослідників саме цей період був "найбільш плідним" у дослідженні правосвідомості, "Срібним століттям" [17, с. 7-8] таких досліджень. Причому слід зазначити, що різними правовими школами ця проблема розглядається по-різному.

Видатний представник *юридичного позитивізму* у дореволюційній Росії Г.Ф. Шершеневич (1863-1912) розглядав право як норму належної поведінки людини, невиконання якої тягне за собою примус з боку державних органів. "Справа не в тому, щоб пов'язати державу нормами права, – зазначав Г.Ф. Шершеневич, – питання в тому, як організувати владу так, щоб був неможливим або зведеним до мінімуму конфлікт між правом пануючих, і моральними переконаннями підвладних" [25, с. 36].

Основними елементами правосвідомості Г.Ф. Шершеневич вважав звичку та схильності, які, у свою чергу, розподіляв на успадковані та засвоєні. Як ще один елемент правосвідомості автор виділяв "почуття совісті" [25, с. 18-19]. Отже, розмірковуючи про істину суть правової свідомості, Г.Ф. Шершеневич включив до її структури всього

одну, на його думку, вирішальну ідею - "ідею справедливості та ідею правильної побудови правової системи" [24, с. 26].

Г. Кельзен (1881-1973) один із засновників *нормативізму в праві*, висунув ідею "чистого вчення про право". В 1911 році Г. Кельзен видав роботу "Основні проблеми Конституційної теорії", в якій стверджував, що "правова наука в жодному разі не має справи з дійсністю, з тим, щоб встановлювати цю дійсність у якомусь співвідношенні з цінністю. Правова наука взагалі не має справи з буттям, а тільки з належним, не з реальністю, а з ідеальністю. Буття та належне є загальними мислимими визначеннями, які обґрунтовують дві галузі предметів: реальну та ідеальну. Належне логічно впливає лише з належного, а буття звернено лише до іншого буття" [26, с. 8]. "Суворонаука" не повинна вирішувати питання про цілі людської поведінки, сенс буття, діянь людини тощо, оскільки вони (цілі) можуть фіксуватися теоретиком лише як емпіричний факт, як прагнення, інтереси і потреби, які правознавець спостерігає.

Г. Кельзен вважав, що завдання правової свідомості та етики - це побудова конструкцій за допомогою норм належного, і ці конструкції не мають нічого спільного з реальними процесами життя. Вони повинні представляти собою якісь нормологічні утворення, а дійсна правова система буде вираженням їх (конструкцій) внутрішньої єдності, тому що право в реальному його зміст - це не система імперативів, а система суджень, думок і т. д., сформульованих правовою наукою.

Представники *соціологічної школи права*, не намагаючись дати визначення правової свідомості, досліджуючи лише окремі її елементи, підкреслювали емпіричне значення правосвідомості, тобто її пряму залежність від психологічної та соціальної реальності.

Зокрема, німецький правознавець Р. Ієринг (1818-1892) писав: "На питання що таке право може відповісти нам не розум, а лише почуття; саме тому мова вірно називає психологічне першоджерело будь-якого права правовим почуттям. Правосвідомість, правове переконання по суті абстракції науки, які народу невідомі: сила права, абсолютно, як і сила любові, ґрунтується на почутті; розум і розуміння не можуть замінити браку почуттів" [3, с. 30]. Тобто Р. Ієринг розглядав сутність правосвідомості лише у почуттях і заперечував її розумний характер.

Видатний російський представник соціологічної напрямку в загальній теорії права М.М. Коркунов (1853-1904), ґрунтуючись на вченні Р. Ієринга та намагаючись встановити значення раціонального та

іраціонального у правотворчості, зазначав: "виникнення права зумовлено свідомим дотриманням відомих правил поведінки як обов'язкових, але зміст цих первинних юридичних норм не створюється свідомо, він дається несвідомо сформованими звичаями" [10, с. 108]. М.М. Коркунов відзначав, що юридичним нормам, які закріплені у законодавстві та судовій практиці, завжди протиставляється суб'єктивна правосвідомість, що вільно розвивається. Таке протиставлення, на думку М.М. Коркунова, зумовлене суспільним розвитком, в процесі якого, поряд із суб'єктивними умовами людської діяльності, особистими якостями, особистим досвідом, велике значення мають об'єктивні фактори, культурна спадщина минулого. Позитивне (об'єктивне) право, вважає вчений, є одним із елементів суспільної культури, тобто продуктом минулого, тому воно не може знищити суб'єктивної правосвідомості, яка зумовлена безпосередніми потребами сучасного життя. М.М. Коркунов зазначав: "загальна правосвідомість, що виражається у звичаї та законодавстві, виробляється з індивідуальної, і юридична теорія, яка ігнорує індивідуальну правосвідомість, не може пояснити виникнення і розвиток права" [10, с. 56 - 57]. Таким чином, М.М. Коркунов підкреслює, що саме суб'єктивна правосвідомість зумовлює значення та розвиток позитивного права [10, с. 276 - 277]. Вчений наводить приклад: не можливо уявити релігію без релігійних почуттів, а моральність без свідомості. Так само не можливо уявити юридичний досвід лише у вигляді законодавчих актів без суб'єктивної правосвідомості [10, с. 227 - 228].

М.М. Ковалевський (1851 - 1916) основу походження політичної влади бачав не в матеріальних виробничих відносинах, а у властивостях людської психіки. В "психічному", "гіпнотичному" впливі ініціаторів на "пасивну масу", яка здатна лише до "наслідувальних процесів", полягала, на думку цього видатного юриста та соціолога, причина виникнення політичної влади, держави та права [6, с. 609].

В роботах представників *психологічного напрямку* правової науки проблема правосвідомості займала провідне місце. Основа їх теорії - людська поведінка, зумовлена внутрішньою духовною (психічною) свідомістю, почуттям обов'язку.

Видатний вітчизняний вчений Л.Й. Петражицький (1867-1931) визначав право як почуття зв'язаності особи по відношенню до інших. Тобто індивідуальне право розглядалося ним як закріплення за особою обов'язок іншої особи. Через те, що право міститься у психіці, розмірковував Л.Й. Петражицький, у повсякденному житті зазвичай

не має необхідності в знанні офіційних законів, і взагалі існування права не передбачає наявності будь-якого організаційного союзу, наприклад, держави, "визнання норми або правовідносин з боку оточуючих на осіб, існування судів, законодавця і тому подібних явищ, уявлення про які зазвичай поєднуються із думкою про право" [14, с. 21]. З цього можна зробити висновок, що Л.Й. Петражицький не відокремлює поняття "право" та "правосвідомість", більше того, фактично обмежує право лише індивідуальними емоціями, які в свою чергу є частиною правосвідомості. Такий підхід зараз, як і століття тому, піддається критиці. Так, А.В. Поляков вважає, що завдяки цьому "створювався спотворений образ права, а сама сфера правового непомірно розширювалася" [16, с. 11]. Ю.М. Дмитрієнко зазначає, що "професор Л.Й. Петражицький... фактично ідентифікував позитивну та інтуїтивну (природну) форму правової свідомості, не називаючи їх" [2, с. 126]. З такою точкою зору не можна погодитися. Адже сам Л.Й. Петражицький чітко розмежував позитивне та інтуїтивне право за трьома ознаками: 1) позитивне право надає одноманітний шаблон правил для значної кількості людей, інтуїтивне право має індивідуальний, індивідуально-змінний характер; 2) інтуїтивне право відрізняється від позитивного тим, що його рішення вільно узгоджуються з конкретними, індивідуальними обставинами певного випадку; 3) інтуїтивне право відрізняється від позитивного права вільною змінністю та мінливістю в процесі історичного розвитку; позитивне право схильне до відповідних затримок розвитку, відставання від справжнього життя [15, с. 479 - 481].

Ідеї Л.Й. Петражицького вдало розвинув його ученик П.О. Сорокін (1889-1968). Правова норма, на його думку, відрізняється від інших норм поведінки тим, що вона завжди двохстороння: її усвідомлення або переживання завжди супроводжується приписуванням тих чи інших повноважень (прав) одним та тих чи інших обов'язків іншим. Однак, на відміну від свого вчителя, Л.Й. Петражицького, П.О. Сорокін визнавав об'єктивні прояви права. Так, він вважав, що правова норма існує не лише як об'єктивне психологічне явище, правове переконання, але й проявляється у багатьох інших об'єктивних формах - у вчинках людини, що розуміються у широкому значенні (мова, жести, писемність тощо). При цьому, підкреслює П.О. Сорокін, не лише окремі вчинки людей, але й всі їх взаємовідносини, весь уклад суспільства або держави є застиглими матеріалізованими правовими нормами або переконаннями [19, с. 29].

Прихильники ідеї "відродження природного права" демократичний характер правосвідомості вбачали у взаємозв'язку права з моральністю, з уявленнями про свободу, рівність, справедливість.

Автор "раціоналістичної" теорії права Б.М. Чичерін (1828-1904) вважав, що сама ідея права можлива лише при припущенні, що людина є носієм безумовної цінності, що визначає її гідність і робить її метою суспільного розвитку, а не засобом досягнення мети. Людському розуму, на думку Б.М. Чичеріна, властива ідея "Абсолютного", яка не набувається досвідом, але завжди існувала та існує в людському роді. Звідси робився висновок про необхідність визнання у людини "духовного начала". Іншою необхідною передумовою права Б.М. Чичерін вважав постулат "вільної свободи людини". "Вільна свобода", стверджував він, складає основне визначення людини як людини розумної. Ідея права породжується з визнання людини носієм "свідомості абсолютної", який володіє свободою та правом вимагати її визнання від інших [22, с. 42].

Ідею свободи Б.М. Чичерін розглядав в наступних аспектах: зовнішня, внутрішня та суспільна свобода. Зовнішня свобода, за Б.М. Чичеріном, це право. Внутрішня свобода – моральність, як свідомо вимога вчиняти так, щоб твої дії могли бути прикладом для будь-якої розумної істоти. Суспільна свобода – перехід суб'єктивної моральності в суспільну і поєднання її з правом в суспільних союзах (родина, громадянське суспільство, церква, держава). Таким чином, на думку Б.М. Чичеріна, правосвідомість ґрунтується на свободі (можливість реалізувати свої інтереси за допомогою права), рівності (єдиний нормативний підхід до реалізації інтересів), справедливості (збалансованість надання та отримання суспільних благ на основі норм права) і характеризує ідеал демократичної правової держави [23, с. 99].

Значний вплив на формування теорії правосвідомості здійснили ідеї В.С. Соловйова (1853-1900). В його філософії права центральною є ідея морально-правового розуму, який продовжує абсолютне начало божественного порядку. Саме таке начало є джерелом виникнення та розвитку етики, і саме це абсолютне начало в єдності з кінцевим світом в моральній сфері виступає як поняття вищого блага, або добра. Вся сфера суспільного життя підпорядкована моральному началу і є умовою економічних, політичних та правових відносин: з прагнення формальних благ виникає держава, з потягу до абсолютного існування, до вічного життя – духовне суспільство, а з прагнення до справедливості – право. Взаємозв'язок правосвідомості та моральної свідомос-

ті виражається в оцінці правових явищ з точки зору категорій добра і зла, справедливості і несправедливості, совісті та інших моральних категорій. В роботі "Виправдання добра" В.С. Соловйов зазначає, що право руським народом сприймається як "засіб примусового здійснення мінімального добра" [18].

Ідеї В.С. Соловйова продовжив і розвинув С.Л. Франк (1877-1950), який вважав, що наші звичні (але з християнської точки зору недосконалі) моральні поняття та принципи людського співжиття відображають у законах християнські норми. Але є такі положення в офіційному законодавстві, які прямо суперечать християнській етиці, при цьому наша повсякденна правосвідомість їх санкціонує. Це, перш за все, право на вбивство через інститут смертної кари, або сприймання всього кримінального права як відплати [21]. Іншими словами, філософом було помічено розбіжність християнського світогляду та моральних уявлень повсякденної свідомості звичайної людини, які були представлені, в тому числі, і на законодавчому рівні.

Природно-правовий підхід в теорії права поділяв і Є.М. Трубецької (1863-1920). Грунтуючись на ідеях Б.М. Чичеріна, він доводив неможливість існування права без визнання духовної природи людської особистості. Розглядаючи право, перш за все, як психічне явище, Є.М. Трубецької джерело права вбачав у людській свідомості. Сила та дієвість позитивного права, на його думку, залежать від тих неписаних правових норм, які містяться у глибині свідомості людини. Лише переконання у необхідності "позитивного права" робить його "правом діючим". Цим, вважав Є.М. Трубецької, незаперечно доводиться існування норм морального, або, за його термінологією, "природного права". "Природне право", на його думку, це те ж саме, що і правда. Воно включає в себе сукупність тих моральних норма, в яких будь-який авторитет, будь-яка людська влада та будь-яке позитивне право знаходять своє виправдання [20, с. 80 - 81].

Російський правознавець, філософ, соціолог, голова російської школи "відродження природного права" в Росії П.І. Новгородцев (1866-1924) прийшов до висновку про кризу правосвідомості як наслідок кризи (на філософсько-теоретичному та практичному рівнях) індивідуалізму та західноєвропейських теорій правової держави, що склалися у XVIII-XIX століттях.

П.І. Новгородцев не розробив цілісного визначення правосвідомості, але його вклад у розвиток теорії правосвідомості важко переоцінити. По-перше, він звернув увагу громадськості на важливість пра-

вової свідомості як філософсько-правового явища. По-друге, він одним з перших розглядав правосвідомість як філософсько-правову реальність, що виходить за межі традиційної логіки та уявлень юридичного позитивізму. Правосвідомість, на його думку, охоплює оціночні відносини до всієї системи політичних та правових явищ. Причому основою правосвідомості П.І. Новгородцев вважав ставлення суспільства та окремих особистостей до права та правової держави [12, с. 12-21].

Природно-правові ідеї поділяв С.А. Котляревський (1873-1939) – автор оригінальної теорії правової держави, згідно якої влада та право є рівноправними явищами в організації будь-якої держави. Правова держава, стверджує він, це відносно нестійкий баланс права та сили, конфлікт яких вирішити до кінця не можливо. У своїй фундаментальній роботі "Влада та право. Проблема правової держави" (1915) вчений зазначає: "... проблема правової держави переплітається з проблемою суспільного устрою не лише у сенсі його зовнішніх форм, але й моральної єдності, що не виключає в той же час самого широкого творчого індивідуалізму... якщо принцип правової держави потребує можливо більшої відповідності між об'єктивним правопорядком та суспільною свідомістю, то тут піднімається питання про відповідність цієї правосвідомості найглибшим етичним основам співжиття. Вказана "граничність" правової держави є її вищим її виправданням: здійснення її є необхідною ланкою в тій творчій праці, яка зводить людство від полонення його фізичними стихіями до духовної свободи" [11, с. 204]. Таким чином, основні гарантії існування правової держави С.А. Котляревський вбачає саме в наявності зрілої суспільної правосвідомості, міцності ідеальних та релігійних цінностей народу.

Певною мірою дослідженням правосвідомості займалися і представники "феноменологічної теорії права". Феноменологічний метод в його класичному варіанті був заснований німецьким філософом Е. Гуссерлем (1859-1938). Терміном "феномен" він називав все те, що є даним та очевидним у сприйнятті або свідомості індивіда. Відповідно "феноменологія" намагається описати феномени свідомості та продемонструвати як вони конструюються [1, с. 143].

Ідеї Е. Гуссерля в контексті феноменологічної інтерпретації права розвинув М.М. Алексеев (1879-1964). Вчений розглядав право як явище, яке має власний смисл, незалежний від того чи іншого конкретного правового змісту, що виражає певну політичну волю, ідеологічний принцип або усталену практику суспільних відносин. В цьому контексті, на думку А.В. Полякова, феноменологічна концепція пра-

ва протистоїть як юридичній догматиці, так і природно-правовій школі або соціологічному напрямку у правознавстві, при цьому об'єднуючи їх в єдине ціле "як кубик об'єднує в єдине свої грані" [16, с. 28].

М.М. Алексєєв актуалізує проблему особистого духовного вдосконалення. Прогресивне значення має його уявлення про взаємовплив особистого та інституціонального (державно-правового) вдосконалення, при цьому першоосновою є духовний розвиток особистості. Так, правовий ідеал пов'язується вченим з вихованням морального правового суб'єкта, що володіє розвинутою правосвідомістю; державне вдосконалення також має особистісно-моральні гарантії. Основу подолання правового нігілізму та ефективного функціонування права М.М. Алексєєв вбачає у розбудові встановленого права із врахуванням особливостей народного (звичаєвого) права та правосвідомості [13, с. 8].

Намагання зрозуміти право як багатоаспектне явище – характерна риса "*плюралістичної теорії права*" видатного вітчизняного юриста, філософа та соціолога Б.О. Кістяківського (1868-1920). Під правом він розумів складне багатоаспектне явище, що не піддається однозначному визначенню. Право, вважає він, необхідно вивчати із різних сторін, охоплюючи його соціологічний, психологічний, державно-організаційний та нормативний прояви.

На думку Б.О. Кістяківського, не можна зрозуміти соціальну природу права, якщо розглядати його лише як сукупність норм або правил, існуючих у суспільстві. Вчений підкреслює, що головною ознакою, що відрізняє норми права від етичних та естетичних норм, є не їх внутрішня цінність, а їх постійне та регулярне здійснення [7, с. 8 – 9].

Б.О. Кістяківський не займався безпосередньо дослідженням сутності правосвідомості, але реальність об'єктивного права як соціального процесу реалізації правової норми він пов'язував із сприйняттям правових норм в індивідуальній та суспільній свідомості. Право не може здійснюватися та застосовуватися автоматично, наголошував вчений, воно діє лише через свідомість та психічну активність людини, право потребує духовної творчої діяльності при його створенні та застосуванні: "Право апелює не лише до розумової діяльності та логічного апарату людини, але і захоплює всю людину, ... воно пов'язане з усім розмаїттям нашого життя та стосується всього багатства наших душевних рухів. Отже, ми не повинні пригнічувати в собі ті складні душевні переживання, які викликають в нас правові норми, і прагнути тільки до розумової обробки їх" [9, с. 217]. Таким чином Б.О. Кістяківський підкреслював внутрішню єдність феноменів правової норми, правосвідомості та правовідносин.

Розробляючи теорію "методологічного плюралізму" Б.О. Кістяківський вважав, що у суспільстві одні елементи підпорядковуються законам причинності, а інші - принципам телеології. Обидві ці сфери суспільства іноді функціонують незалежно одна від одної, іноді ж перетинаються, тим самим ускладнюючи соціальне життя. Визначальну значення в "нормальному суспільстві" мають елементи культури, які перетворюють владу та всі її атрибути в елемента "колективного духу", тобто суспільної свідомості. В іншому випадку в суспільстві переважає правовий нігілізм, який загрожує соціальними потрясіннями. Саму ж "правосвідомість" Б.О. Кістяківський розуміє як "думки та душевні переживання, викликані всіма пов'язаними з правом поняттями" [8, с. 67].

Значний вклад в розробку проблем правосвідомості зробив І.О. Ільїн (1883-1954), який намагався розробити універсальну теорію права, яка б об'єднувала формальне право абстрактної особи, моральність та релігію. Масова правосвідомість, на його думку, є однією з основних ознак держави. Сама ж держава, за визначенням І.О. Ільїна, це "множина людей, які пов'язані спільністю духовної долі та зжилися в єдність на ґрунті духовної культури та правосвідомості" [5, с. 257].

До проблем правосвідомості І.О. Ільїн звертався у багатьох своїх роботах, серед яких особлива виділяється монографія "Про сутність правосвідомості", в якій автор визначив три "аксіоми правосвідомості", що складають правову основу життя будь-якого народу: "закон духовної гідності", "закон автономії", "закон взаємного визнання". Характеризує їх І.О. Ільїн наступним чином. Перша аксіома виглядає у вченого так: "... духовна гідність є коренем всякого істинного життя, а повага до себе є джерелом державної сили та політичного здоров'я" [4, с. 223]. І.О. Ільїн вважає, що це перша та основна аксіома правосвідомості. Дійсно, почуття власної духовної гідності необхідно кожному: і окремому громадянину, і народу, і державній владі, і армії. І.О. Ільїн наголошує на цьому, послідовно розбираючи кожне явище. З почуття власної гідності починається взагалі будь-яке моральне почуття; якщо цього немає, то неможна говорити про повноцінне буття. Друга аксіома, пов'язана з автономією, виглядає наступним чином: "... в основі всього правового та державного життя лежить здатність людини до внутрішнього самокерування, до внутрішньої, вольової самодисципліни" [4, с. 244]. Автономія пов'язана безпосередньо з духовним життям, оскільки воно є "самодіяльністю в здійсненні вищих предметних цінностей". Автономність є духовною самостійністю

та відповідальністю, без чого не може бути повноцінного життя особистості. Третя аксіома формулюється І.О. Ільїним так: "основою будь-якого правопорядку і держави є духовне визнання людей – повага та довіра їх один до одного" [4, с. 267]. Таким чином, аксіоми правосвідомості І.О. Ільїна тісно пов'язані з моральними основами, тобто одночасно є і аксіомами морального, духовного життя людини.

І.О. Ільїн стверджував, що духовно-вірна правосвідомість в зародку дана кожному. Він обґрунтовує тезис про апріорний характер правосвідомості, яке живе у душі вже тоді, коли ще немає ні закону, ні звичаю, генетично передуючи правотворчості, але більшості вона так і залишається неусвідомленим правовим почуттям. На думку І.О. Ільїна, душевно-духовний світ є істинним місцем знаходження добра і зла, а тому не можна оцінювати вчинки людей без урахування цього положення, оскільки самі по собі вчинки не є злими чи добрими. Закони, що встановлені у державі, це не закони насилля, а закони психічного примусу (спонукання), які надають волі суб'єкта вірний вектор для самокерування та самовиховання. Зовнішня сила, "приручаючи" дотримуватися вірної "соціальної грані", в подальшому призводить до того, що ця "грань" стає внутрішнім переконанням особистості, укріплюючи правосвідомість, що в результаті призводить до моральності. Тобто правосвідомість розглядається як "духовний орган, який присутній в кожному з нас, усвідомлює це людина чи ні, тому що людина є істотою соціальною, і кожен контакт з іншим призводить до постановки питання про право та не-право (справедливе та несправедливе)" [5].

І.О. Ільїн одним з перших запропонував визначення правосвідомості, зазначаючи, що "правосвідомість можна було б описати як природне почуття права та правоти, чи як особливий духовний настрій інстинкту стосовно самого себе та інших людей. Правосвідомість це особливого роду інстинктивне правопочуття, в якому людина утверджує свою власну духовність і визнає духовність інших людей" [4, с. 231]. І.О. Ільїн визначає цей феномен як "правове почуття", додаючи, що правосвідомість охоплює також волю, уяву, думку та всю сферу несвідомого досвіду; виходить з того, що воно не лише формально-юридична, але й універсальна онтологічна категорія, із якої виводяться всі основні емпіричні опосередковані соціальні та правові реалії.

В цілому ж в наукових доробках І.О. Ільїна немає єдиної, абсолютної, універсальної дефініції правосвідомості. Хоча саме він розро-

бив декілька визначень з різних позицій, як у зв'язку з вивченням зазначених вище проблем, так і в рамках загальнофілософської, релігійної, антропологічної проблематики.

Використана література:

1. Гуссерль Э. Философия как строгая наука / Э. Гуссерль; пер. с нем. - Новочеркасск, 1994. - 357 с.
2. Дмитрієнко Ю.М. Українська правова свідомість: вітчизняні дослідження XIX ст. - початку XX століть / Ю.М. Дмитрієнко // Форум права. - 2009. - № 2. - С. 120 - 129.
3. Иеринг Р. Борьба за право / Р. Иеринг. - М.: Феникс, 1991. - 64 с.
4. Ильин И.А. О сущности правосознания // И.А. Ильин / Сочинения в двух томах. - Т. 1. Философия права. - М.: Медиум, 1993. - 510 с.
5. Ильин И.А. Путь к очевидности / И.А. Ильин. - М.: Республика, 1993. - 430 с.
6. История политических и правовых учений / Под ред. В.С. Нерсесянца. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юрид. лит., 1988. - 816 с.
7. Кистьяковский Б.А. Право как социальное явление / Б.А. Кистьяковский // Вопросы права. - 1911. - Кн.8. - 251 с.
8. Кистьяковский Б.А. Социальные науки и право / Б.А. Кистьяковский. - М.: Патрон, 1916. - 546 с.
9. Кистьяковский Б.А. Философия и социология права / Б.А. Кистьяковский. - СПб.: РХГИ, 1999. - 800 с.
10. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права / Н.М. Коркунов. - СПб., 1909. - 364 с.
11. Котляревский С.А. Власть и право. Проблема правового государства / С.А. Котляревский. - М., 1915. - 417 с.
12. Новгородцев П.И. Введение в философию права. Кризис современного правосознания / П.И. Новгородцев; отв. ред. В.Н. Кудрявцев. - М., 1996. - 269 с.
13. Новоженина И.В. Государственно-правовое учение Н.Н. Алексеева: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / И.В. Новоженина. - Уфа, 2002. - 22 с.
14. Петражицкий Л.И. Очерки философии права / Л.И. Петражицкий. - СПб., 1900. - 138 с.
15. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л.И. Петражицкий. - Т. 1-2. - 2-е изд., перераб. и доп. - СПб., 1909-1910. - 758 с.
16. Поляков А.В. Российский правовой дискурс и идея коммуникации: учебное пособие / А.В. Поляков. - СПб., 2006. - 60 с.
17. Смазнова О.Ф. Право и время / О.Ф. Смазнова. - Великий Новгород: НовГУ имени Ярослава Мудрого., 2004. - 168 с.
18. Соловьев В.С. Оправдание добра. Нравственная философия / В.С. Соловьев. - М., 1996. - 479 с.

19. Сорокин П.А. Элементарный учебник общей теории права в связи с теорией государства / П.А. Сорокин. - Ярославль, 1919. - 236 с.
20. Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права / Е.Н. Трубецкой ; отв. ред. В.П. Сальников и др. ; сост. А.П. Альбов. - СПб. : Юрид. ин-т, 1998. - 247 с.
21. Франк С.Л. Духовные основы общества. Введение в социальную философию / С.Л. Франк // Духовные основы общества. - М., 1992. - С. 14 - 146.
22. Чичерин Б.Н. Избранные труды / Б.Н. Чичерин. - СПб., 1998. - 555 с.
23. Чичерин Б.Н. Философия права / Б.Н. Чичерин. - М., 1900. - 341 с.
24. Шершеневич Г.Ф. О чувстве законности / Г.Ф. Шершеневич. - Казань, 1867. - 247 с.
25. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права / Г.Ф. Шершеневич. - М., 1911. - 243 с.
26. Kelsen H. Hauptprobleme der Staatsrechtslehre/H.Kelsen. -Tubingen, 1911. - 214 s.

УДК 342.9.03:340.116

В.І. Ткаченко

ЩОДО ПОНЯТТЯ ТА ВМІСТУ ЮРИДИЧНИХ КАТЕГОРІЙ "ПРАВОВА СИСТЕМА" ТА "СИСТЕМА ПРАВА"

Дуже складно встановити та вивчити співвідношення між будь-якими правовими явищами, якщо самі ці явища визначені нечітко. Такими правовими явищами у юридичній науці є категорії "правова система" та "система права". На протязі останніх 50-ти років цим юридичним феноменам присвячено значну кількість наукових робіт. Чому так? Тому, що, наприклад, саме система права є тим фундаментом, на якому будується конструкція внутрішньо-національного та міжнародного права, а правова система об'єднує окрему групу національних систем права, які мають сходині юридичні ознаки та надають можливість вести мову про відносну єдність цих систем. Однак, при цьому, слід мати на увазі, що для кожної з цих систем не існує абсолютних, рівнозначно обумовлених понять, оскільки юридичні системи, що досліджуються є різновидом динамічних систем¹, які знаходяться у постійному розвитку. Це й викликає різні погляди щодо їх поняття, вмісту та співвідношення.

¹ Під динамічністю слід розуміти кількість та якість змін зв'язків між елементами соціальної системи за певний час. Цей критерій покладено в основу поділу соціальних систем на динамічні та статичні. [Сорокин В.Д. Административный процесс и административно-процессуальное право. - СПб.: Издательство Юридического института (Санкт-Петербург). 2002. - 474 с. С. 199].

Автор публікації ні в якому разі не претендує на істинність своїх думок і тільки має на меті викласти особистий погляд на поняття, вміст і співвідношення категорій "правова система" та "система права". Це надасть можливість іншим, вступивши у наукову полеміку, висловити свої погляди, що певною мірою буде на користь соціальним потребам суспільства.

Деякі дослідники термін "правова система", використовують як синонім терміну "система права" й на цій підставі *галузі права визнають елементами правової системи* (курс. авт.) незважаючи на те, що під елементом мається на увазі такий мінімальний компонент системи, сукупність яких складають прямо або опосередковано саму систему.

Для підтвердження цієї тези наведемо рядки з публікації "Адміністративний процес у парадигмі вітчизняного права" автором якої є Т. Гуржій. У вступному слові Т. Гуржій пише: "Перед дослідником будь-якої проблематики адміністративно-процесуального права завжди постає необхідність з'ясування ряду концептуальних питань: що саме слід розуміти під адміністративно-процесуальним правом; яку сферу соціального життя воно охоплює; яким є його реальний обсяг тощо. І вже на цьому етапі він зіштовхується з об'єктивними труднощами. *Незважаючи на загальне визнання адміністративно-процесуального права структурним елементом вітчизняної правової системи*, (курс. авт.) попри постійне підкреслювання його ролі регулятора державно-владних відносин, у науковому світі й досі не вироблено погляду на цей феномен" [1, 97]. Таким чином, Т. Гуржій висловлює думку, що адміністративно-процесуальне право, як галузь, є структурним елементом правової системи.

Однак, на наш погляд, такі як же співвідносяться між собою такі правові категорії як "правова система" і "система права"?

В іноземній літературі визначення "правова система" відрізняється аморфністю. Так, наприклад, представник американської школи правознавства В. Вейдліх, пише: "Термін "правова система" використовується якраз для того, щоб охарактеризувати історико-правові та етнокультурні відмінності системи права різних народів... Виділення правових систем має історичне значення" [2, 241]. На його думку, в основу побудови різних визначень правової системи покладено історико-правові та етнокультурні відмінності розвитку різних народів.

У великому юридичному словнику термін "правова система" представлений як сукупність джерел права й юрисдикційних органів конкретної держави (а іноді й її обособленої частини); у більш ши-

рокому розумінні включає в себе також ряд інших компонентів - правову культуру, правову ідеологію, правову науку, інші, у т.ч. недержавні правові інститути (адвокатуру, нотаріат, юридичні фірми, професійні спілки юристів) [3, 572].

Більшість російських та українських вчених (А.И. Бобильов, В.Н. Княгинін, В.С. Скакун, Н.А. Богданова, Н.И. Матузов, Н.М. Оніщенко, С.Ю. Марочкін, О.В. Зайчук та ін.) відзначають, що термін "правова система" являє собою синтезоване поняття, яке відображає весь комплекс юридичних явищ і процесів, які виникають у суспільстві [4, 22; 5, 14; 6, 5-6; 7, 20; 8, 387; 9, 688; 10, 257-259].

Так, наприклад, В.С. Скакун вважає, що правова система, це - комплекс взаємозв'язаних і узгоджених юридичних засобів, призначених для регулювання суспільних відносин, а також юридичних явищ, що виникають унаслідок такого регулювання (правові норми, правові принципи, правові установки, правові погляди, гіпотези, ідеї, правосвідомість, законодавство, правові відносини, юридичні установи, юридична техніка, правова культура, стан законності і її деформація, правопорядок і ін.) [10, 257-259].

В.Н. Княгинін висловлює думку, що: "Термін "правова система" незалежно від того, який сенс в нього вкладається, уживається для позначення якоїсь правової "тотальності", що охоплює всю сукупність правових явищ в її цілісності незалежно від того, чи цілісність це абстрактної теоретичної моделі правової дійсності або цілісність правового життя конкретної країни, нації" [5, 14].

Елементами правової системи, на думку більшості вчених, є: суб'єкти права - фізичні особи (громадяни, іноземні особи без громадянства і ін.), юридичні особи, держава, соціальні спільності й ін.; правові норми і принципи; правові стосунки, правова поведінка, юридичний практика, режим функціонування правової системи; правова ідеологія, правова свідомість, правові погляди, правова культура; зв'язки між названими елементами, які визначають результат їх взаємодії - законність, правопорядок та ін.

Таким чином, можна дійти висновку, що правова система, як різновид соціальних систем, це - складноструктурне, багаторівневе утворення, яке складається із сукупності елементів і підсистем [11, 412] (суб'єктів права, правових норм і принципів, правових стосунків, правової поведінки, юридичної практики, режиму функціонування правової системи, правової ідеології, правової свідомості, правових поглядів, правової культури, зв'язків між названими елементами. та ін.), що

має свою історію, соціально-економічні, політичні, національні та культурні підстави та передумови існування на різних етапах розвитку суспільства.

Логічним, у цій ситуації, стає питання про те, що ж являє собою термін "система права"?

Аналіз змісту видань із загальної теорії держави та права дає підстави стверджувати, що система права є специфічним соціальним регулятором певної частини суспільних відносин [12, 289-292; 11, 412; 10, 259-261; 8, 387-389].

О.Ф. Скакун висловлює думку, що система права - це об'єктивно обумовлена системою суспільних відносин внутрішня структура права, що складається з норм, які взаємопов'язані, логічно розташовані по галузям, підгалузям, інститутам [10, 260].

А.С. Васильєв та В.В. Іванов визначають, що система права - це внутрішня організація права, що відображується в єдності та узгодженості юридичних норм, які зосереджені у відносно самостійних правових комплексах: галузях, підгалузях, інститутах [13, 83-84].

"Під системою права, - відзначає В.С. Нерсисянц - розуміється юридико-доктринальна категорія та конструкція, що включає в себе норми права та правові інститути які їх об'єднують і галузі права" [14, 430].

Із визначень вказаних авторів, можна зробити висновок, що елементами структури системи права є галузь права, підгалузь права, інститут права та норма права.

Однак, С.О. Комаров, акцентуючи увагу на структурі системи права аргументовано доводить: "Система права - це об'єднання галузей і підрозділів по галузям права, тобто єдність розподілу та забезпечення норм права" [15, 275]. Таким чином, елементами структури системи права С.О. Комаров визначає галузі права, а їх підрозділи (підгалузі, інститути та норми) - системними елементами галузей права.

Цієї ж думки дотримується і С.С. Алексєєв який відзначає, що "структура права єдина, вона охоплює право в цілому, пов'язуючи в диференційоване ціле усі його підрозділи. Безперечно, що єдність не слід розуміти спрощено. Право являє собою складну систему. У праві можливо виділити чотири основних рівня структури: а) правового припису (правової норми); б) правового інституту; в) галузі права; г) галузей права у їх взаємозв'язку (система права)" (курс. авт.) [16, 102].

Більш детально дослідивши це питання В.Д. Сорокін прийшов до висновку, що: "система ... права складається з окремих елементів - галузей, а кожна галузь, у свою чергу, виступає як система другого

порядку, яка об'єднує правові інститути – системи третього порядку і т.д." [17, 213].

Таким чином, на наш погляд, власне, галузь права є єдиним структурним елементом і саме системи права, а не правової системи.

У свою чергу, система права, як різновид складних соціальних систем, визначається наявністю значної кількості підсистем, як от: кожна матеріальна або процесуальна галузь виступає як система другого рівня, об'єднуючи елементи третього рівня – правові інститути, а ті у свою чергу – четвертого рівня – правові норми та ін.

Схема побудови системи вітчизняного права приводиться в практично в усіх посібниках з теорії держави і права.

Так, в одному із сучасних вітчизняних академічних посібників з теорії держави і права під редакцією О.В. Зайчука та Н.М. Оніщенко надана класифікація основних галузей сучасного права, яка включає: конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне, трудове, сімейне, фінансове, земельне, екологічне, цивільно-процесуальне, адміністративно-процесуальне, кримінально-процесуальне, виправно-трудова [8, 395].

Поділяючи думку О.В. Зайчука та Н.М. Оніщенко О.Ф. Скакун пише: "По субординації у правовому регулюванні розрізняють матеріальні та процесуальні галузі права. Матеріальні галузі права (матеріальне право) – прямо регулює суспільні відносини. До них відносяться конституційне (державне), цивільне, адміністративне, кримінальне та ін. право. Матеріальним галузям права – адміністративному, цивільному, кримінальному відповідають процесуальні – адміністративно-процесуальне, цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне [10, 269].

Аналогічної думки дотримуються й російські вчені такі як В.В. Лазарев, С.В. Липень, В.Д. Сорокін та ін.

З огляду на вищезазначене доцільно зробити наступні висновки.

Перше – система права є своєрідною правовою організацією, нормами якої здійснюється правовий вплив на суспільне середовище.

Друге – не викликає заперечень той факт, що право, як система складається з "набору" галузей, підгалузей та інститутів, які його створюють у певний період. При цьому, система права, як різновид динамічних систем, знаходяться у постійному розвитку. Її розвиток та удосконалення обумовлені об'єктивними потребами економічної, політичної, соціальної та інших сфер життя суспільства та держави [17, 200] на кожному етапі їх існування в залежності від соціальних потреб суспільства.

Третє – систему вітчизняного права складають матеріальні та процесуальні галузі права, які і є її елементами здатними до відносно самостійного здійснення певних функцій.

І останнє – невід’ємною якістю окремих категорій системи права (галузей, підгалузей та інститутів) є їх відносність. А тому, система права, як різновид складних соціальних систем, визначається наявністю значної кількості підсистем, як от: кожна матеріальна або процесуальна галузь виступає як система другого рівня, об’єднуючи елементи третього рівня – правові інститути, а ті у свою чергу – четвертого рівня – правові норми та ін.

Використана література:

1. Тарас Гуржій. Адміністративний процес у парадигмі вітчизняного права. Вісник прокуратури - № 4 - 2007. - С. 97 - 103. - С. 97
2. Weidlich H. Stability Cycles in Law System. New York, 1995. P. 241.
3. Большой юридический словарь. 3-е изд., доп. и перераб. / Под ред. проф. А.Я. Сухарева. - М.: Инфра - М, 2007. - VI. - 858 с. - (Б - ка словарей "ИНФРА - М". - С. 572.
4. Бобылев А.И. Современное толкование системы права и системы законодательства // Государство и право. - 1998. - № 2. - С. 22.
5. Книгинин В. Н. Место правовой системы, основанной на законе, среди иных правовых систем. Екатеринбург, 1992.
6. Богданова Н. А. Новые подходы к характеристике науки конституционного права на современном этапе // Актуальные проблемы юридической науки. Курск, 1998. - С. 5 - 6.
7. Матузов Н. И. Правовая система развитого социализма.
8. Теорія держави та права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. - К.: Юрінком Інтер, 2006. - С. 387.- 688 с.
9. Судебная практика в советской правовой системе. / Под ред. Т. Н. Богдановской. М., 1975.
10. Скаун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. - Харьков: Консум; ун-т внутр. дел, 2006. - 704 с.
11. Теория государства и права: Учебник для вузов / Отв. ред. д.ю.н., проф. В.Д. Перевалов. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Норма, 2005. - 496 с.
12. Хропанюк В.Н. Теория государства и права: Учебное пособие для высших учебных заведений / Под ред. В.Г. Стрекозова. - М.; - Изд. Интерстиль, - 1999. - 377 с.
13. А.С. Васильев, В.В. Иванов. Основы государства и права Украины в вопросах и ответах. Х.: ООО "Одиссей", 2003. - 432 с.
14. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства: Учебник для вузов. - М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА - М), 2002. - 552 с.

15. Комаров С.А. Общая теория государства и права. Учебник. М., 1998.
16. Алексеев С.С. Теория права. – М.: Издательство БЕК, 1994. – 224 с.
17. Сорокин В.Д. Административный процесс и административно-процессуальное право. – СПб.: Издательство Юридического института (Санкт-Петербург). 2002. – 474 с.

УДК 321.28(477):18/19:(045)

О.В. Філонов

**ОСНОВНІ ЗАХОДИ З ВИЯВЛЕННЯ,
ПОПЕРЕДЖЕННЯ І ПРИПИНЕННЯ
ТЕРОРИСТИЧНИХ АКТІВ
В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Стаття присвячена з'ясуванню та науковій систематизації основних заходів з виявлення, попередження і припинення терористичних актів в Російській імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. поліцією, жандармерією, іншими спеціальними органами. В статті розглядаються і систематизуються такі заходи як агентурне спостереження, зовнішнє (філерське) спостереження, перлюстрація кореспонденції, порядок організації цих заходів, їх ефективність та недоліки.

Ключові слова: *поліція, жандармерія, охоронне відділення, філер, агент, екстремізм, тероризм, боротьба.*

Статья посвящена выяснению и научной систематизации основных мероприятий по выявлению, предупреждению и пресечению террористических актов в Российской империи в конце ХІХ – начале ХХ в. полицией, жандармерией, другими специальными органами. В статье рассматриваются и систематизируются такие мероприятия как агентурное наблюдение, внешнее (филерское) наблюдение, перлюстрация корреспонденции, порядок организации этих мероприятий, их эффективность и недостатки.

Ключевые слова: *полиция, жандармерия, охранное отделение, филер, агент, экстремизм, терроризм, борьба.*

The article is devoted to finding and scientific systematization of the main measures for the identification, prevention and suppression of terrorist acts in the Russian Empire in the end of ХІХ – beginning of the ХХ century, the police, the gendarmerie, other special bodies. The article considers and systematized such events as the agents monitoring, external (detective) observation, opening and inspecting the correspondence, the procedure of organization of these activities, the effectiveness and deficiencies.

Keywords: the police, the gendarmerie, the security Department, detective, agent, extremism, terrorism, struggle.

Вступ – постановка проблеми у згальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Тероризм – складне соціальне явище, пов'язане насамперед з одним із фундаментальних прав людини – правом на життя, а з іншого – з найпоказовішим обов'язком держави – боротьбою з тероризмом. Питання організації цієї боротьби, основні заходи з боку уряду у період, коли екстремізм був поширеним засобом досягнення політичної мети з боку окремих організацій і угруповань на території Російської імперії, в тому числі і на українських землях наприкінці XIX – на початку XX ст., являють собою важливу частину дослідження світового досвіду у протидії такому антисоціальному явищу як тероризм у різних його проявах.

Аналіз останніх досліджень й публікацій з даної проблеми, на які спирається автор. Вивченню діяльності поліції, жандармерії та спецслужб Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. у боротьбі з тероризмом присвячена значна кількість наукових, фахових публікацій, джерел мемуарного та автобіографічного характеру. Серед них роботи таких науковців, як Перегудова З.І., Ярмиш О.Н., Жухрай В., Менціков Л.П., Морозов В.М., Посохов С.І., Мулукаєв Р.С., Сизиков М.І., Борисов А.В., Скрипильов А.Є., Федоров К.Г., Ісаєв І.А., співробітників правоохоронних органів Російської імперії Спиридовича О.І., Тимофеева Л., Джунковського В.Ф., Герасімова О.В. та ін. На нашу думку, дослідження в цій сфері ґрунтуються на історичному зв'язку основних заходів з виявлення, попередження і припинення терористичних актів в Російській імперії наприкінці XIX – початку XX ст. з безпосередньою генезою цих явищ в конкретних історичних умовах існування держави.

Метою статті є аналіз процесів становлення, удосконалення та застосування основних заходів з виявлення, припинення, попередження і розслідування терористичних актів органами поліції, жандармерії, спецслужбами Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., на підставі архівних документів, які зберігаються у Державному архіві Російської Федерації (далі – ДАРФ), наукових та фахових досліджень у цій сфері. Для досягнення зазначеної мети застосовувалися методи: історичний, статистичний, порівняльно-правовий.

Заходи, які вживалися в боротьбі з тероризмом, прийоми виявлення злочинів проти державного ладу або правопорядку, закріплення доказів вини злочинців у більшості європейських держав в XIX – по-

чатку ХХ століття мало чим відрізнялися один від одного. Але кожна держава шукала свої шляхи приведення цих методів у законні рамки, обмеження їх правовими нормами, усвідомлюючи, що безконтрольність і всюдозволеність органів політичного розшуку не менш шкідливі й навіть небезпечні, ніж їхня повна бездіяльність.

Аналіз нормативних документів Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст., що визначали основні заходи діяльності поліції, жандармерії й спецслужб по боротьбі з тероризмом дозволяють виділити наступні основні їхні напрямки: організація й ведення агентурного (внутрішнього) спостереження; організація й ведення зовнішнього спостереження; безагентурні методи й форми розшуку (з яких можна виділити перлюстрацію, реєстрацію населення, інші засоби).

Перші внутрішні агенти з'явилися в поліції ще в середині ХІХ століття. Закордонний досвід засвоювався органами політичного розшуку Російської імперії досить швидко: вже в 1848 р. відомий революціонер В. М. Буташевич-Петрашевський на слідстві відзначав, що "у нас, как за границею, стали являться агент-provocateur..." [1] Наприкінці ХІХ століття при створенні Відділення по охороні громадського порядку й спокою в Санкт-Петербурзі (1866 р.) і Відділення по охороні громадської безпеки й порядку при Московському градоначальнику (1881 р.) у цих органах з ініціативи їхніх начальників формується власний штат секретних співробітників. Разом з вказаними органами, самостійною пошуковою установою був Департамент поліції, який мав власну секретну агентуру [2].

Основними документами того періоду, якими регламентувалася організація й ведення агентурного спостереження були Інструкція Департаменту поліції МВС Російської імперії по організації й веденню внутрішнього (агентурного) спостереження від 10.02.1907 р. [3] (далі Інструкція Департаменту), і розроблена на підставі цієї інструкції Інструкція Московського охоронного відділення по організації й веденню внутрішніх агентур 1909 р. [4] (далі Інструкція), яка мала статус документа підрозділу, а також циркуляри Міністерства внутрішніх справ.

Інструкція Департаменту визначає агентурне спостереження як єдиний цілком надійний засіб, що забезпечує поінформованість, і покладає на особу, яка відає політичним розшуком, насамперед, завдання придбання й збереження внутрішніх секретних агентур. [3, §1]. Інструкцією запроваджувалось два різновиди внутрішнього (агентурного) спостереження – пасивне (інформаторство) і активне (політична провокація) [5]. При цьому, на наш погляд, під інформаторством слід вважати пасивне спостереження за особами і їх злочинною

діяльністю зсередини злочинної організації за завданням співробітника поліції, жандармерії або спеціальних служб.

Поняття провокації широко застосовувалося в практиці охоранки. Директор Департаменту поліції в 1906-1909 рр. М.І. Трусевич на допиті в Надзвичайній слідчій комісії показав: "Провокация понимается, например, много и вообще чинами, прикосновенными к розыскной деятельности, совершенно не так, как она понимается в общежитии. У нас различались понятия сотрудничества и провокации. Сотрудник это есть лицо, осведомленное и доставляющее сведения о том, что ему известно... А провокация - это есть уже проявление инициативы агента в деле преступления" [6]. В циркулярі Департаменту поліції № 125449 від 10 травня 1907 р. "провокаціями" називалися випадки, коли агенти намагалися "сами создавать преступные деяния и подводить под ответственность за содеянное ими других лиц, игравших в этом деле второстепенные роли, или даже совершенно неповинных" [7].

Значні труднощі в агентурній роботі того періоду представляла така організація роботи секретного співробітника в злочинній організації, щоб він був обізнаний про злочинну діяльність останньої й одночасно не був би причетний власне до скоєння злочинів. У зв'язку із цим Інструкція Департаменту встановлює, що перебуваючи членами революційних організацій, секретні співробітники в жодному разі не повинні займатися так званим "провокаціями", тобто самі створювати злочинні діяння й підводити під відповідальність за вчинене ними інших осіб, які грали в цій справі другорядні ролі. Хоча для збереження свого положення в організаціях співробітникам доводиться не ухилятися від активної роботи, покладеної на них співтовариствами, але в таких випадках вони повинні на кожний окремий випадок просити дозволу особи, яка керує агентурами, і ухилятися у всякому разі від участі в акціях, що загрожують значною небезпекою. У той же час особа, яка відає розшуком, зобов'язана вжити всіх заходів до того, щоб зовсім знешкодити задуманий злочин, тобто попередити його зі збереженням інтересів співробітника. У кожному окремому випадку треба ретельно розраховувати, чи дійсно необхідно прийняття на себе співробітником покладеного на нього революціонерами доручення, або краще під пристойним приводом ухилитися від його виконання.

Однак, тут же Інструкція Департаменту містить вказівку, що суперечить попередньому положенню, ставлячи перед органом, що веде боротьбу з тероризмом, завдання виявлення центрів революційних організацій і знищення їх у момент прояву ними найбільш інтенсивної діяльності, тобто, в ідеалі, вже при здійсненні задуманого злочину [3, §8].

Визначаючи способи вербування секретних співробітників, Інструкція Департаменту поліції рекомендує для цього постійне спілкування й співбесіди особи, яка відає розшуком, або досвідчених підлеглих їй осіб з арештованими за політичні злочини. Крім бесід з особами, уже притягнутими до дізнань, необхідно здобувати агентів і з осіб, ще не арештованих, які запрошуються для бесід особою, яка відає розшуком, у випадку одержання стороннім шляхом відомостей про можливість придбання такого роду агента [3, §10].

Серед іншого пропонується також використовувати тих осіб, які, будучи переконані в безпеці своєї особистої революційної діяльності, мають потребу в грошах і хоча не змінюють докорінно переконань, але заради грошей беруться просто продавати своїх товаришів [3, §11]. Інструкція Департаменту ставить винагороду співробітника в пряму залежність від цінності відомостей, що ним даються, і положення, займаного ним в організації [3, §26].

Пред'являлись високі вимоги до забезпечення конспіративності в роботі як секретних співробітників, так і офіцерів, які ними керують. Причиною такої підвищеної уваги стали непоодинокі випадки викриття секретних співробітників з боку представників органів, що здійснюють агентурну роботу, контррозвідувальна діяльність екстремістських організацій, випадки замаху на секретних співробітників і секретних співробітників на своїх кураторів.

Прикладом цього є епізод зрадництва М.В. Клеточникова, який служив у 1879-1881 р.р. у 3 відділенні Власної Його Імператорської Величності канцелярії і викрив більше 300 агентів охоранки. [8, с.82-83] Безпосередні зустрічі з агентами були небезпечними й для самих офіцерів охоранки. Під час зустрічі із секретним агентом С.П. Дегаєвим в 1883 р. був убитий інспектор Санкт-Петербурзького охоронного відділення Г.П. Судейкин [8, с. 172-175].

Регламентуючи безпосередню роботу із секретними співробітниками Інструкцією Департаменту встановлено, що секретні співробітники в жодному разі не можуть знайомитися з відомостями, що даються іншими співробітниками. [3, §16]. Ніхто крім особи завідувача розшуком, і особи, яка може її замінити, не повинен знати в обличчя нікого із секретних співробітників. Секретні співробітники в жодному разі не повинні знати один одного, тому що це може спричинити за собою "провал" обох і навіть убивство одного з них [3, §18]. Також особливу увагу Інструкція Департаменту приділяє регламентації порядку одержання відомостей від секретних співробітників.

Визначаючи процес реалізації отриманої від секретного співробітника інформації Інструкція Департаменту встановлює, що після ліквідації злочинної організації необхідно дати співробітникові можливість на час припинити активні відносини з товаришами [3, §22].

Інструкція з організації й ведення внутрішніх агентур Московського Охоронного відділення була розроблена під керівництвом начальника Московського охоронного відділення П.П.Заварзіна. Інструкція була складена з використанням основних положень департаментської Інструкції 1907 р., але на відміну від неї Московська інструкція давала більше конкретних порад по роботі й спілкуванню із секретними співробітниками, направленню їхньої діяльності.

Можна констатувати, що в Російській імперії і в Україні наприкінці XIX - початку XX століття було створено широко розгалужену мережу органів політичного розшуку, на які покладались завдання боротьби з проявами тероризму з боку екстремістських організацій.

Найбільш діючим засобом роботи було внутрішнє спостереження, а інструментом – секретні співробітники, які в цілому успішно виконували завдання з попередження і припинення злочинної діяльності не тільки терористичних угруповань, але й загальнокримінальних формувань і окремих осіб.

Головною проблемою в нормативному регулюванні цієї діяльності було визначення чіткої межі між дозволеним і протизаконним у внутрішньому (агентурному) спостереженні, а також ретельне унормування порядку вербування секретних співробітників. Найдокладнішим чином були врегульовані способи прикриття, захисту співробітників від провалу, але ці норми часто порушувалися.

Іншим засобом боротьби з тероризмом в арсеналі поліції, жандармерії та спецслужб Російської імперії було зовнішнє спостереження за особами, які мають відношення до революційного руху, для чого існували спеціальні особи (філери) [Інструкція начальника охранных отделений по организации наружных наблюдений // ГА РФ. ф. 102. Оп. 260. Д. 259. Л. 71-73. - п.1].

Інструкція начальникам охоронних відділень по організації зовнішніх спостережень вважає зовнішнє спостереження засобом здебільшого допоміжним, а тому "наибольшую выгоду из наружного наблюдения можно получить только при строгом сообразовании его с указаниями внутренней агентуры на значение наблюдаемых лиц и намеченных филерами событий" [9].

Проблемою була необхідність легалізації інформації, отриманої філером, у вигляді показів свідка. Наявність можливості допиту філера в статусі свідка згідно з Циркулярним приписом Департаменту поліції начальникам губернських и обласних жандармських управлінь про порядок притягнення спостережливих агентів до формальних дізнань від 20.03.1903 р. [10] наносила певної шкоди методу зовнішнього спостереження, оскільки найбільш частою причиною расконспірування філерів була необхідність виступати в суді в статусі свідків обвинувачення.

Інструкцією начальникам охоронних відділень з організації зовнішніх спостережень докладно визначено порядок доповіді про результати спостережень (п.7, 10), обліку відомостей за зовнішнім спостереженням (п.8), організації картотек (п.9). П.10 Інструкції начальникам охоронних відділень по організації зовнішніх спостережень визначав, що зовнішнє спостереження встановлюється за відомою особою з метою з'ясування її діяльності, зв'язків (знайомств) і відносин. Внаслідок цього недостатньо водити одну дану особу, а треба з'ясувати осіб, з якими вона бачиться, чий квартири відвідує, а також і зв'язки останніх.

Одним з засобів одержання інформації, що мав важливе значення для поліції, жандармерії та спецслужб була перлюстрація кореспонденції. Видатний радянський і російський історик Ф. М. Лур'є вважав, що активне використання перлюстрації в Росії почалося з тридцятих років XIX століття і було пов'язане з діяльністю головноуправляючого III відділенням Власної Його Імператорської Величності канцелярією графа А.Х. Бенкендорфа, який писав, що "вскрытие корреспонденции составляет одно из средств тайной полиции и притом самое лучшее, так как оно действует постоянно и обнимает все пункты империи" [8, с. 88-89]. Перше відомство для розкриття й читання листів з'явилося в Санкт-Петербурзі при Катерині II, згодом в інших великих містах імперії. Керівництво перлюстрацією покладалося на старших цензорів, які підпорядковувалися старшому цензору Петербурзького поштамту [11].

Все листування щодо перлюстрації надходило до Петербурзького поштамту на вигадане ім'я "Его превосходительства С.В. Соколова", під яким ховався старший цензор [12]. Жодних зв'язків з місцевою владою перлюстраційні пункти не підтримували. Лише у випадках, коли в листах виявлялися відомості про політичну подію, що готується найближчим часом (страйк, замах, експропріація й т.п.),

місцевому градоначальнику надсилалась виписка, також з дотриманням конспірації. Існувало негласне розпорядження про негайне знищення всієї кореспонденції, документації й матеріалів перлюстраційних пунктів на випадок народних хвилювань, щоб не допустити розголосу діяльності пункту [5, с.154].

Перші норми, що регулюють перлюстрацію, були викладені в циркулярі Міністра внутрішніх справ від 5 січня 1883 р. який істотно розширював права адміністративної влади, закріплені Положенням про гласний нагляд від 12 березня 1882 р. [14]. Цей документ вимагав, щоб жоден лист або телеграма, як відправлені піднаглядним, так і адресовані йому, не минули перлюстрації. Проблемою в здійсненні цього методу боротьби з тероризмом було те, що він фактично ставив під цей контроль практично всіх у державі [8, с. 93].

Одним зі способів одержання інформації в охоранці була реєстрація населення. Основи її в Російській імперії були закладені Петром Великим. Його "Плакат о зборе подушном и протчем" від 26 червня 1724 р. у ст. 13-16 фактично оформляє паспортну систему для селян, що проживають поза своїм селом [14].

Саме така система дозволила на початку ХХ ст. винайти й успішно застосовувати ще один захід політичного розшуку - реєстрацію населення, і створити ще одну структуру політичної поліції - Реєстраційні бюро. Норми щодо роботи цих бюро містилися в різних документах Міністерства внутрішніх справ, Департаменту поліції й його Особого відділу. Про обсяги цієї роботи свідчать наступні цифри: за перші чотири місяці роботи Московського реєстраційного бюро по загальному архіву Московського охоронного відділення було перевірено 467490 осіб, а паспортів - удвічі більше, при цьому виявлено 1663 політично неблагонадійних [15]. Реєстраційні бюро працювали в контакті з Департаментом поліції, де був Центральний довідковий алфавіт. Основною проблемою роботи реєстраційних бюро була організація взаємодії з місцевою поліцією. У цій сфері мали місце випадки протистояння поліції й охоранки при реєстрації, результатом чого була істотна шкода, яка завдавалася справі розшуку.

Додатковими джерелами інформації для поліції, жандармерії та спецслужб були випадкові заявники, фабрична інспекція, околоточні наглядачі, матеріали, добуті при обшуках, анонімні доноси й народні чутки, революційна й опозиційна преса й видання [16, с. 8]. Зокрема, достатню інформацію для поліції та жандармерії надавали видання революційних і опозиційних партій і організацій. Створені бібліотеки служили інтересам підвищення кваліфікації офіцерів. Потреба у

вивченні політичного супротивника була настільки велика й актуальна, що ряд керівників охоранки просили постачати їх партійною пресою постійно.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямку. Узагальнюючи досліджений матеріал, можна зробити висновки про те, що в боротьбі з тероризмом основними були заходи, спрямовані на отримання найбільш детальної інформації про злочинну діяльність терористичних груп і окремих осіб шляхом внутрішнього (агентурного) спостереження, зовнішнього (філерського) спостереження, перлюстрації кореспонденції.

Як показала історична практика і аналіз документів "вищим ґатунком" внутрішнього спостереження було впровадження агента в злочинне угруповання, або вербування члена такого угруповання. Проблемами в цьому процесі було забезпечення ефективності роботи агента і недопущення його безпосередньої участі в злочинній діяльності, а також забезпечення доказової бази в офіційному кримінальному процесі на підставі відомостей, отриманих агентом, з одночасним недопущенням розкриття цього агента.

Реалізація цих заходів була пов'язана з великими труднощами, насамперед тому, що вказана робота проводилась людьми і поміж людей, далеко не завжди високих моральних принципів і професійних здібностей. Іншими словами, робота із здобування цієї інформації була схожа на видобування золота з гірських порід. Тим не менш, вона була налагоджена, і, як показують наведені приклади, велась досить ефективно. Негативними наслідками цієї роботи було порушення в деяких випадках особистих прав і законних інтересів окремих осіб під час перлюстрації, розголошення конфіденційних відомостей, використання отриманої інформації зовсім з іншими, далеко не порядними цілями.

Використана література :

1. Дело петрашевичев [Текст]. - Москва; Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР, 1937 - 1951 (Москва: "Образцовая" тип.). Т. 3 [Текст]. - 1951. - 517 с.
2. Джунковский В.Ф. Воспоминания : В 2 т. / В. Ф. Джунковский; Под общ. ред. А. Л. Паниной. - М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1997-1998. Т. 2. - 1997. - 733 с.
3. Инструкция Департамента полиции МВД Российской империи по организации и ведению внутреннего (агентурного) наблюдения от 10.02.1907 г. // Электронный ресурс: http://tipolog.atspace.com/doc_instrukcia_agentnabl.htm.

5. Жаров С.Н. Нормативное регулирование деятельности политической полиции Российской империи // Электронный ресурс: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 -М.: РФБ, 2003.

6. Падение царского режима. Стенографические отчеты допросов и показаний, данных в 1917 году в Чрезвычайной Следственной комиссии Временного Правительства, под ред. П.Е. Щеголева. - Ленинград, 1925 г. - Т. 3. - 243 с.

7. ГА РФ. Ф.58. Оп.5. Д.4. Л.74.

8. Лурье Ф.М. Полицейские и провокаторы : Политический сыск в России. 1649 - 1917. - 2. изд., испр. - М.: ТЕРРА, 1998. - 347 с.

9. Инструкция начальникам охранных отделений по организации наружных наблюдений // ГА РФ. ф. 102. Оп. 260. Д. 259. Л. 71-73. - п.1

10. Циркулярное предписание Департамента полиции начальникам губернских и областных жандармских управлений о порядке привлечения наблюдательных агентов к формальным дознятиям 20.03.1903 г.// Электронный ресурс: <http://www.regiment.ru/Doc/B/1/4.htm#>.

11. За исключением Тифлиского пункта, с 1909 по 1917г. находившегося в непосредственном подчинении Департамента полиции. - ГА РФ. Ф.1467. Оп.1. Д.100. Л.100об.

12. ГА РФ. Ф. 1467. Оп.1. Д.1000. Л.33об.

13. Полное собрание законов Российской империи. Собр.III. Т.2. - № 730.

14. Российское законодательство X-XX веков. В 9-ти т. Т.4. М.: Изд-во "Юридическая литература" 1986. - С. 209 - 210.

15. Политические партии и политическая полиция: документальное исследование в 3-х частях: [Касаров Г. Г. и др.; под общ. ред. Энтина Э. М.]. - Минск, 1996. - 468 с.

16. Жипинский В. Б. Организация и жизнь охранного отделения во времена царской власти. М., 1918.

УДК 342.53(477)

А.Й. Француз
Л.І. Балакіна

■ **ГЕНЕЗИС ІНСТИТУТУ
ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В УКРАЇНІ**

В статті досліджується основні аспекти генезису інституту парламентаризму на основі аналізу нормативно-правових документів, які діяли на території сучасної України, починаючи з проекту Конституції Пилипа Орлика.

Ключові слова: *генезис, парламентаризм, представницькі законодавчі органи, Верховна Рада України.*

В статье исследуется основные аспекты генезиса института парламентаризма на основе анализа нормативно-правовых документов, которые

действовали на территории современной Украины, начиная с проекта Конституции Филиппа Орлика.

Ключевые слова: *генезис, парламентаризм, представительские законодательные органы, Верховная Рада Украины.*

The main aspects of the genesis of parliamentarism are examined in the paper. Analysis is based on legal documents which were operating on the territory of Ukraine beginning with the project of Constitution of Pylyp Orlyk.

Key words: *genesis, parliamentarizm representative legislatives, Supreme Soviet of Ukraine.*

Постановка проблеми

Сучасному українському парламентаризму в 2013 році виповнюється 23 роки. Незалежна Україна була сформована після ухвалення 16 липня 1990 року Верховною Радою України Декларації "Про державний суверенітет України"[1]. Верховна Рада України першого скликання стала законодавчим органом суверенної влади і створила незалежну державу. З тих пір український парламент є законодавчим органом незалежної держави. Для формування демократичного, дієвого, сильного та ефективного парламенту необхідно знати, пам'ятати та враховувати історію попередніх представницьких органів, які діяли на даній території, адже, сьогодні у світовій практиці, парламент є єдиним органом, який направлений для консолідації, формулювання і відстоювання інтересів всієї нації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання становлення, розвитку парламентаризму в Україні та пов'язані з цим проблеми, підіймають і досліджують ряд вітчизняних вчених та політиків, зокрема - А. Гальчинський, В. Литвиненко, В. Паламарчук, М. Паламарчук, В. Пігенько, С. Писаренко, Е. Рахімкулов, О. Скребець, О. Скрипнюк та інші.

Виділення невідісланих раніше частин загальної проблеми

Інститут парламентаризму в Україні з моменту проголошення незалежності, породжує невщухаючі дискусії навколо себе. Науковці досліджують аргументовану проблематику поглядів, політичних викликів, дискусій, висуваючи свої теорії з приводу як відсутності інституту парламентаризму, як явища в Україні, так і з приводу наявності та розвитку цього інституту. У зв'язку з актуальністю освітленої проблематики, виникає ряд питань, які потребують вирішення.

Формулювання цілей статті

Аналізуючи історичні нормативно-правові документи, та діючі закони, автори вважають необхідним підкреслити наявність явища - парламентаризму в Україні, важливість місця та ролі законодавчого органу для країни, та необхідність розвитку даного інституту, який повинен консолідувати та формулювати інтереси всієї країни.

Виклад основного матеріалу дослідження

Парламент кожної держави є суттєвим віддзеркаленням глибинних соціально-політичних процесів: англійський Парламент, польський Сейм, ізраїльський Кнесет, інші парламенти світу завжди відображали всі суспільні явища, які відбуваються в країні, і навпаки, намагались впливати на розвиток подій. Український парламент - Верховна Рада не є винятком. Адже, ще в давні часи Київської Русі на Віче збирався народ вирішити питання війни і миру, скерувати зовнішню і внутрішню політику, обрати князя. Віче також формувало народне ополчення, обирало і відкликала військових ватажків. У стародавні часи право голосу на зібраннях окрім княжих мужів, дружини і духовенства мали вільні, дорослі мешканці чоловічої статі. Ще одним з прототипів парламенту була інституція древньої Київської Русі - Боярська Дума. До її складу входили так звані думці або мужі, навіть самодержавний Великий Київський князь віддавав перевагу рішенням, посилаючись на авторитет думців. Тим самим хотів отримати підтримку своїх ухвал з боку впливових верств населення. Рада подавала власні міркування на кінцеві рішення монарха з питань дипломатичної діяльності, будівництва укріплень, шляхів, мостів, підтримання правопорядку. У IX-X столітті прототип парламентської інституції в Київській Русі майже нічим не поступався сучасним допарламентським інституціям більшості країн Європи [2].

Сьогодні питання становлення парламентаризму в Україні є вкрай актуальним. У світі на сьогоднішній день, кількість парламентів досягла рекордної відмітки, так у 190 країнах світу, функціонують різні форми парламентаризму, адже демократію не можна будувати без розвитку ефективних форм парламентаризму. Як показує аналіз світової практики, практично всі політичні режими мають ті чи інші форми і механізми представницьких зібрань, але всі вони досить різняться за функціями, повноваженнями, взаємодією, еволюцією стосунків. Консолідація і формулювання інтересів нації, життєво важливе питання - розробка, прийняття, скасування законів, ефективний контроль за виконавчою гілкою влади - стратегічна функція парламентів.

Отже, утвердження закріплених ознак України в Основному законі, як суверенної, незалежної, демократичної та соціальної держави, зумовлює становлення та розвиток інституту парламентаризму. Для ефективнішого формування належного і дієвого парламенту, доцільно звернутись до генези парламентаризму на теренах сучасної України. Аналіз прототипів Верховної Ради України, відображає, що

Україна була під владою різних князівств, імперій та держав, кожна з яких зумовила свій певний вплив на процеси формування ознак українського парламентаризму.

Досліджуючи еволюцію прототипів сучасного українського парламентаризму, звернувшись до витоків першоджерел, які діяли на території теперішньої України, ще з проектів Конституції Пилипа Орлика, 1710 року. В цьому документі зазначений такий орган, як Генеральна рада, яка працювала сесійно – три рази на рік, де обговорювались спірні державні питання, які висувалися гетьманом. У першому проекті Конституції чітко коло повноважень і функцій не закріплено, саме гетьман окреслює коло питань, яке будуть розглядати Генеральна рада. Кількісний склад ради формується із представників з різних сфер державного регулювання і інтересів, щоб спільні рішення були неупередженими, а задля покращення справ Вітчизни. Це одне із першоджерел, яке засвідчує паростки парламентаризму на території теперішньої України [3].

Характерно, що кінець XIX – початок XX століття був переходом української правової думки з теоретичної площини в фактичну. Але, нажаль, ця спроба відбувалася в законодавчих органах інших держав. В історії України варто згадати і неможна оминати увагою депутатів української національності в парламентах Росії, Австро-Угорщини, Польщі тощо. Наприклад, у Галицькому ландтазі (парламенті) 1899 року з 150 депутатів, українських депутатів налічувалось 16. В I та II Державній Думі Російської імперії працювало об'єднання депутатів-українців – Українська думська громада: I Державна дума – 45 депутатів, II Державна дума – 47. Під час роботи III та IV Думи української фракції не було створено, але депутати-українці входили до складу парламенту, їх налічувалося біля 29 осіб (це та кількість, яка чітко позиціонувала себе як захисники українських національних інтересів, а в деяких історичних джерелах зазначають більшу численність). Неможливо не згадати Люблінський сейм, який складався з двох палат (Сенату Речі Посполитої та Посольської ізби), коли у 1569 році за його рішенням, до Сейму увійшли від територій, інкорпорованих Королівством Польським від Великого князівства Литовського: 2 єпископи (київський та луцький), 3 воеводи (київський, волинський, брацлавський та підляський), та 4 каштеляни. З плином часу, українці Польщі обирають до складу польського парламенту своїх представників з числа співвітчизників, зокрема, були обирали та працювали в Сеймі Польщі професор Володимир Мокрий (член Польського Сей-

му у 1989-1991 роках) із Кракова, та публіцист Мирослав Чех (у 1993-2001 роках) із Варшави.

У 1906 році з 28 квітня по 8 липня Українська парламентська Громада провела велику роботу. Під керівництвом Михайла Грушевського було розроблено Декларацію про автономію України, яка вимагала федеративного устрою та створення краевого законодавчого органу. У 1907 році, в Другій Російській Думі, робота Української громади була продовжена в складі 102 депутатів з України. З високої трибуни вони порушили національні і аграрні питання, зосередили увагу на мовній проблемі та стані політичних прав і свобод українців в Росії.

Друга Державна Дума Російської імперії розпочала свою роботу 20 лютого 1907 року. В ній були представлені депутати, здебільшого вихідці з Волинської, Київської, Подільської губерній. За партійною приналежністю: радикальні депутати та трудовики. Своїм завданням Українська парламентська громада вбачала забезпечення рівного права перед законом Росії різних соціальних груп та рівного права на освіту. Вже на початку роботи українським партіям доводилося голосувати єдиним блоком у вирішенні питань, щодо трудового українського народу. Громада чітко сформулювала перед Царським урядом ряд питань, які їм необхідно було вирішити задля захисту прав та інтересів українців, а саме освіта, мовне питання – вивчення української мови у школах, аграрне і національне питання. Але Царський уряд не рахувався з цими вимогами українців. А з розпуском 3 липня 1907 року Державної Думи Російської імперії українська парламентська громада припинила своє існування.

Доцільно, аналізуючи вищесказане, звернутися до такого нормативно-правового акту, як "I Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й по-за Україною сущого", своєю волею поставив він (український народ) на сторожі прав і вольностей Української Землі Українську Центральну Раду. Це був найвищий орган, який керував певною територією. Українську Центральну Раду формували "найкращі сини твої, виборні люди від сел, від фабрик, від солдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам стояти й боротися за ті права і вольности" [4].

В Конституції Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР), від 29 квітня 1918 року закріплюється, що найвищим органом влади і органом законодавчої влади є Українська Народна Республіка [5]. 29 квітня 1918 року було оголошено "Закони про тимчасовий державний устрій України" [6],

що мали слугувати за Конституцію держави до скликання Сейму. Однак Сейм так і не було скликано.

В Статуті Української Національної Ради, прийнятого у Львові 18 жовтня 1918 року, закріплюється такий законодавчий орган, як Українська Національна Рада, дія цього закону поширювалась на частину населення, яка жила в австро-угорській імперії [7].

В Маніфесті тимчасового робітничо-селянського уряду України, від 29 листопада 1918 року, визначався орган, якому передавалась вся влада в країні це – Рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів [8].

Згідно Декларації Української Директорії таким органом було проголошено Конгрес. Закріплювалось, що Конгрес має всі верховні права та владу вирішувати всі питання соціального, економічного та політичного життя Республіки. В цьому документі вперше було закріплено, що Конгрес є представницьким органом, та обирається шляхом виборів [9].

В Законі "Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці", від 12 листопада 1920 року проголошено представницьким органом Державну Народну Раду. Державна Народна Рада була законодавчим органом, яка ухвалювала закони [10].

В окремому законі "Закон про Державну Народну раду Української Народної Республіки, від 12 листопада 1920 року", ухваленому Радою Народних Міністрів, зазначається значення, структура, функції, повноваження Ради. Народна Рада Української Народної Республіки являлась представницьким органом, головною функцією якої є законодавча діяльність, строк повноважень 1 рік, члени Ради обираються шляхом виборів [11].

В "Конституции социалистической советской республики, от 10/14 марта 1919 года", де закріплювався такий орган як Рада Народних комісарів. Зазначалося, що Рада є законодавчим органом, і має повноваження вирішувати певні справи по управлінню країною [12].

Аналізуючи постанову XII Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, від 4 березня 1931 року, Верховним органом влади Української соціалістичної радянської республіки є Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Всеукраїнський з'їзд рад, який заслуховував й затверджував звіти про діяльність Робітничо-селянського уряду і давав загальний напрямок роботи Уряду Української соціалі-

стичної радянської республіки в сфері політики і державного управління. До виключного відання Всеукраїнського з'їзду рад належить: а) затвердження, зміна та доповнення Конституції Української соціалістичної радянської республіки; б) остаточне затвердження Конституції Автономної Молдавської соціалістичної радянської республіки та змін і доповнень тої Конституції; в) зміна кордонів Української соціалістичної радянської республіки; г) встановлення кордонів Автономної Молдавської соціалістичної радянської республіки; г) вибори Всеукраїнського центрального виконавчого комітету; д) вибори делегатів на Всесоюзний з'їзд рад; е) вибори представників Української соціалістичної радянської республіки до Ради національностей Союзу радянських соціалістичних республік [13].

Так, з прийняттям Конституції (Основного Закону) Української радянської соціалістичної республіки (далі РСР), від 11 червня 1937 року, формується такий найвищий орган державної влади Української РСР як Верховна Рада Української РСР. Згідно статтею 21 Верховна Рада Української РСР обирається громадянами Української РСР по виборчих округах терміном на чотири роки за нормою: один депутат на 100000 населення. А в статті 23 закріплено, що Верховна Рада Української РСР є єдиним законодавчим органом Української РСР.

Наступним важливим кроком парламентаризму, у 1978 році був прийнятий Основний Закон України, де назва та призначення законодавчого органу не змінилися, а відбулися зміни саме в його належності до України: Верховна Рада України.

Подальше демократичне реформування країни і парламентаризму в цілому, становив Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схваленим 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням, Верховна Рада України від імені Українського народу приймає Основний Закон країни 28 червня 1996 року на п'ятій сесії Верховної Ради України. В Конституції України закріплюється: Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Стаття 5. Україна є республікою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Стаття 75. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України.

Отже, після 1996 року найважливішим завданням Верховної Ради стало створення правової системи, адаптованої до Основного Закону – нової юридичної моделі політичної системи. Значний об'єм законодавчої роботи був виконаний: основними завданнями в цій

галузі стали корегування старих та створення нових нормативних актів, які б відповідали Конституції, регулюючи різні сфери життя суспільства; проведення парламентської, адміністративної, судово-правової та інших реформ; інтеграція законодавства України в законодавство Європейського Союзу. Хоча мають місце і продовжують існувати суспільні відносини, які були створені в багатьох випадках стихійно і існують не залежно від правового поля. Крім браку оперативності в діяльності парламенту, проблемою є неналежна якість законодавчої діяльності і відсутність стабільності законів: більш ніж 90% прийнятих після вступу в силу Конституції законів є доповненням і зміненням до діючих законів. Конституційна компетенція парламенту України є значною (особливо для перехідного періоду розвитку демократичної держави): Верховна Рада володіє законодавчою владою по широкому колу питань, приймає бюджет і має дієві засоби для контролю за діяльністю уряду.

Необхідно відзначити, що досить актуальним і проблематичним є те, що багато положень проекту Конституції, нормативних актів, які звужують парламентські повноваження, були піддані гострій критиці українськими та зарубіжними експертами, але все одно були реалізовані. 15 січня 2000 року Президент України видав указ, яким проголосив всеукраїнський референдум за народною ініціативою. Були винесені такі питання на референдум: право Президента розпускати парламент, якщо він протягом одного місяця не зможе сформувасти постійно діючу парламентську більшість або не затвердить протягом трьох місяців Державний бюджет; необхідність обмеження депутатської недоторканності; зменшення загальної кількості народних депутатів з чотирьохсот п'ятдесяти до трьохсот; формування двопалатного парламенту [14, с. 2]. У своїх коментарях і оцінках міжнародні експерти відзначали небезпеку наслідків референдуму для конституційного принципу поділу влади і противаг між інститутами влади в Україні – настільки істотне посилення статусу Президента і одночасно ослаблення ролі парламенту. Однак Конституційний Суд України визнав правову основу всеукраїнського референдуму і 16 квітня 2000 р. він був проведений. Незважаючи на результати референдуму: позитивна оцінка народом України всіх питань, які були винесені на обговорення, реформа так і не була проведена. Підсумки референдуму не були оформлені законодавчо, парламент не закріпив обмеження власних повноважень.

Логічно, що функціонування парламенту України в перехідний період мало основні недоліки представницької демократії: ігноруєть-

ся або спотворюється воля виборців; відсутні механізми зворотного зв'язку з виборцями; парламент за багатьма ознаками залишається авторитарним, клановим інститутом [15, с. 80]. Причому самі народні депутати 13-го скликання виконують "представницьку роль" (представництво інтересів свого електорату) і "роль учасника законодавчого процесу" які мають субдомінантні характеристики [16].

Протистояння законодавчої і президентської влади; спроби переходу від однієї політичної системи до іншої можна простежити за нормативними конституційними документами, які містять угоди про нові правила політичної гри, перерозподіл владних повноважень (які у свою чергу не призвели до стабільної, збалансованої системи). До початку 90-х рр. політична система України характеризувалася "все-владдям парламенту" в державному устрої, що являлось рудиментом радянської влади. У процесі подальшого державного становлення і розвитку повноваження парламенту були значно змінені - окремі повноваження були скасовані або передані іншим органам та посадовим особам. Конституційний процес супроводжувався різким протистоянням між представниками різних гілок влади, в партійному середовищі: періодичні відмови різним фракціям в проходженні реєстрації; взаємні звинувачення у використанні нечесних методів. Найбільше звинувачень у спробах зірвати конституційний процес отримали ліві партії. Певний етап боротьби за перерозподіл державних повноважень закінчився, коли був прийнятий Основний Закон.

Найбільш характерним шляхом до розв'язання цих проблем, 8 грудня 2004 року була проведена конституційна реформа, шляхом прийняття Закону "Про внесення змін до Конституції України". Зміни відбулися в статтях 76, 78, 81-83, 85, 87, 89, 90, 93, 98, 112-115 Конституції. Головне реформування відбулося в політичному устрої: перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської республіки. Але з часом, не вдаючись до політичних оцінок, згідно з Рішенням Конституційного Суду № 20-рп/2010 від 30.09.2010 Закон "Про внесення змін до Конституції України" від 08.12.2004 було визнано неконституційним, у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття.

1 лютого 2011 року був прийнятий Закон України "Про внесення змін до Конституції України, щодо проведення чергових виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів". Верховна Рада шостого скликання, продовжила термін своїх повноважень до 5 років.

17 листопада 2011 року був прийнятий новий Закон України "Про вибори народних депутатів України". Згідно цього документу система виборів парламенту буде змішаною: 50% депутатів будуть обиратися за партійними списками і 50% - у мажоритарних округах. Вводиться заборона участі у виборах блоків. Для партій виборчий бар'єр збільшиться до 5 %, згідно попереднього закону він становив 3%. На думку діючого Президента України - Віктора Януковича, п'ятивідсотковий прохідний бар'єр на виборах до Верховної Ради "сприятиме ефективному партійному будівництву" [17].

Історичний розвиток українського парламентаризму підводить до висновку, що перехід до парламентсько-президентської форми правління стане довготривалим політичним процесом. Для ефективнішого становлення парламентаризму, виникає необхідність проведення конституційної реформи в Україні. Динаміка цього процесу буде безпосередньо залежати від ряду факторів, які мають прямий вплив. Основними, є, по-перше, це формування дієздатного громадянського суспільства, по-друге, зміна структури парламенту на двопалатний, та, по-третє, створення відповідної партійної системи з кількома сильними центристськими партіями, які будуть представляти права та інтереси чисельного електорату.

Вітчизняні вчені В. Паламарчук, О. Литвиненко, М. Паламарчук у колективній монографії "Перспективи розвитку і зміцнення партійної системи в Україні", відзначили, що зростання ролі і значущості Парламенту України в системі стримувань і противаг влади безпосередньо залежить від успішності внутрішньої структури Верховної Ради України. Це в свою чергу вимагає вирішення інших супутніх завдань: перегляд й вдосконалення законодавства про політичні партії. Сійка парламентська більшість, сформована з потужних центристських партій, зможе забезпечити ефективну законодавчу діяльність Парламенту у взаємодії з Урядом [18, с. 103]. Посилення позиції Парламенту у взаємодії з Президентом та Урядом України, має бути збалансована запровадженням механізмів політичної відповідальності Верховної Ради [19, с. 90].

Висновки і перспективи подальших наукових розвідок

Роль і місце парламенту у різних державах відрізняється (незважаючи на подібну форму державного правління). Так, сійка і значна роль парламенту існує у таких країнах: Велика Британія (конституційна монархія), США (президентська республіка), Франція (президентська республіка), Німеччина (парламентська республіка), Італія (як закріплено в Конституції, яка була прийнята 27 грудня 1947 року, є "демократична Республіка, що заснована на праці"), Іспанія (кон-

ституційна монархія) та ін.. Нестійкі парламентські інститути функціонують у Росії та деяких країнах СНД (у тому ж числі в Україні, яка є президентсько-парламентською республікою та Республіці Білорусь – президентська республіка). Зі слабкими парламентськими структурами, де парламенти відіграють роль дорадчих законодавчих органів є країни Латинської Америки та Південно-Східної Азії. У розвинених країнах світу відображенням парламентаризму є верховенство права і законодавчої влади в суспільстві. Цей принцип управління є найбільш важливий у поділі влади, та важливий інструмент для подолання протиріччя між органами влади в центрі і на місцях.

Еволюція українського законодавчого органу триває. Діючий Президент України затвердив створення Конституційної Асамблеї своїм Указом "Про Конституційну Асамблею", від 17 травня 2012 року [20]. Про можливі зміни, які будуть внесені у Розділ про вищий законодавчий орган України, дискутують провідні вітчизняні вчені та політики. Проект нової Конституції наразі ще формується. Сучасний український парламентаризм базується як на загально цивілізаційному, так і на вітчизняному історичному досвіді. Впродовж декількох століть існувало давньоруське віче, яке було важливим елементом тогочасної політичної структури держави. Унікальне місце в історії світового державотворення посідає козацька рада Війська Запорізького. З Верховною Радою України пов'язані усі найважливіші події в житті молодої незалежної держави. Сучасний розвиток подій у світі і в країні ставить перед українським парламентом чимало складних проблем, від ефективного вирішення яких залежить майбутнє українського народу.

Використана література:

1. "Про державний суверенітет України": Декларація від 16.07.1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990р. – № 31. – Ст. 429.
2. Історія українського парламентаризму: фільми новітньої історії // Фільмотека України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrfilm.ucoz.ua/publ/novitni_filmi/istorija_ukrajinskogo_parlamentarizmu_online/14-1-0-1011. – Назва з екрану.
3. Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика (1710 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/articles/history/1710cnst.htm>
4. І Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й по-за Україною сущого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-1.html>

5. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18>

6. Закони про тимчасовий державний устрій України від 29.04.1918 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18>.

7. Статут Української Національної Ради, прийнятий у Львові 18 жовтня 1918 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/n0006300-18>

8. Манифест временного рабоче-крестьянского правительства Украины от 29 ноября 1918 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/CONST27.html.

9. Декларація Української Директорії, що зробила Директорія від 26.12.1918 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0010300-18>.

10. Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці від 12.11.1920 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uazakon.com/document/tpart22/isx22310.htm>.

11. Закон про Державну Народню раду Української Народної Республіки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukraine.uapravo.net/data2008/base69/ukr69571.htm>.

12. Конституция Украинской Социалистической Советской Республики, утвержденная Всеукраинским съездом Советов в заседании 10-го марта 1919 года и принятая в окончательной редакции Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом в заседании 14-го марта 1919 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://ru.wikisource.org/wiki/Конституция_Украинской_ССР_\(1919\)](http://ru.wikisource.org/wiki/Конституция_Украинской_ССР_(1919)).

13. XII Всеукраїнський З'їзд Рад Робітничих, Селянських Та Червоноармійських Депутатів: Постанова від 4 березня 1931 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/CONST19.html

14. Писаренко С. Деньги есть – референдум нужен / С. Писаренко // Голос Украины. – 2000. – № 59. – 4 апреля. – С. 2.

15. Скребець О. В. Динаміка функцій парламенту України у перехідний період / О.В. Скребець // Політологічний вісник: Збірник наукових праць. – Випуск 14. – К.: Т-во "Знання" України, 2003. – С. 75 – 82.

16. Пігенко В., Рахімулов Е. Конституціоналізм як наріжний принцип законотворчого процесу: деякі висновки дослідження культури повсякденної діяльності депутатів 13-го скликання / В. Пігенко, Е. Рахімулов // Парламент. – 2001. – № 4. – С. 13 – 20.

17. Новий закон про вибори сприятиме ефективному партійному будівництву, переконаний Янукович // NEWSru.ua :: Інформаційний портал – новини України і світу у режимі реального часу. – Четвер, 8 грудня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://newsru.ua/ukraine/08dec2011/5_bude_ok.html. – Назва з екрану.

18. Паламарчук В., Литвиненко О., Паламарчук М. Перспективи розвитку і зміцнення партійної системи в Україні / В. Паламарчук, О. Литвиненко, М. Паламарчук // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки. – К.: НІСД, 2003. – С. 93 – 104.

19. Гальчинський А., Литвиненко О., Паламарчук В. Проблеми реалізації політичної реформи в Україні / А. Гальчинський, О. Литвиненко, В. Паламарчук // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки. – К.: НІСД, 2003. – 317 с.

20. "Про Конституційну Асамблею": Указ Президента України від 17.05.2012 // Офіційний вісник Президента України. – 2012. – № 19. – Ст. 404. – С. 4.

УДК 343.211.3

Ю.А. Чеботарьова

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ ПРАВ
І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА
В УКРАЇНІ

В статті розглянуті проблемні питання захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні, невідповідність декларованим механізму і гарантіям їх захисту, реальному становищу.

Ключові слова: *людина, громадянин, загальний правовий статус, механізми захисту, гарантії дотримання прав.*

В статье рассмотрены проблемные вопросы защиты прав и свобод человека и гражданина в Украине, несоответствие задекларированным способам их защиты реальному положению вещей.

Ключевые слова: *человек, гражданин, общий правовой статус, механизм защиты, гарантии соблюдения прав.*

The paper deals with issues of human rights and freedoms of man and citizen in Ukraine declared disparity mechanism and guarantees their protection, the real situation.

Key words: *man, a citizen, a common legal status, protection mechanisms, guarantees the rights.*

Постановка проблеми. Більше п'ятнадцяти років в нашій державі існують чіткі конституційні гарантії захисту прав і свобод людини і громадянина. У зазначений період була прийнята низка законодавчих актів, які безпосередньо стосуються цієї сфери, і кожен з яких сприяє забезпеченню соціальних стандартів і гарантій, адекватних вимогам світової спільноти відносно забезпечення захисту прав людини і громадянина. В той же час, незавершеність посткомуністичних трансформацій, належного реформування суспільства не дозволяє Україні належним чином реалізувати свій державний правотворчий

потенціал і гідно увійти до співдружності демократичних правових держав - членів Європейського Союзу.

Підставами для існування вищевказаного негативного фактору є невиконання Конституції і законів саме у сфері забезпечення прав людини, що проявляється у зверненнях десятки тисяч громадян до Верховної Ради, Президента, інших інстанцій зі скаргами на неправомірність дій правоохоронних структур, несправедливість і упередженість вироків, необ'єктивність звинувачень слідчих органів, застосування тортур при досудовому слідстві і затриманні.

Крім того, якщо проаналізувати всі ланки українського законодавства на відповідність міжнародним пріоритетам, стандартам і критеріям у сфері гарантування прав людини, можна дійти висновку, що найактуальнішою проблемою для України залишається демократизація основ суспільного життя і інститутів влади, затвердження на практиці принципу верховенства права.

Складається неприваблива панорама справжньої юридичної вахханалії в країні, байдужості і свавілля чиновників щодо народу і його законних прав. І все через те, що в Україні, дотепер відсутній чіткий надійний механізм, який органічно і ефективно з'єднав би всі важливі ланки системи захисту прав людини, реалізації принципу верховенства права.

Стан дослідження. Механізми захисту прав і свобод людини, їх співвідношення з правами і свободами громадянина України завжди носили актуальність і були підґрунтям для науково-теоретичних досліджень вчених-теоретиків права Н.В. Вітрука, В.М. Горшеньова, В.А. Кучинського, О.А. Лукашевої, Г.В. Мальцева, Н.І. Матузова, В.А. Патюліна, Л.В. Петрової, П.М. Рабіновича та інших, використовувалися в роботах вчених-пенітенціаристів А.І. Зубкова, О.С. Міхліна, А.Е. Наташева, М.П. Мелентьєва, П.Г. Пономарьова, Г.О. Радова, А.С. Ременсона, В.І. Селіверстова, М.О. Стручкова, В.П. Севастьянова, В.М. Трубникова, І.В. Шмарова, інших вітчизняних та зарубіжних авторів. Крім того, проблемні аспекти прав і свобод людини і громадянина в Україні, на сьогодні жваво обговорюються у засобах масової інформації, телебаченні.

Мета статті полягає у аналізі та оцінці законодавчих актів, що містять норми про основні права та свободи людини і громадянина в Україні, виявлення проблемних питань гарантій і механізму їх захисту.

Виклад основних положень. Розглянемо існуючі в Україні правові аспекти захисту прав і свобод людини та громадянина Укра-

їни через механізми та гарантії їх забезпечення. Так, під гарантіями прав, законних інтересів засуджених розуміється система норм, принципів, умов і вимог, які у своїй сукупності забезпечують дотримання прав та свобод і законних інтересів особи. Захист прав людини і громадянина відноситься до найгостріших проблем української дійсності [1].

Як правильно підкреслюється в літературі, саме в гарантіях прав людини і громадянина, як у фокусі сходяться і досягнення, і серйозні недоліки існуючої правової системи.

Система гарантій прав і свобод людини включає передумови економічного, політичного, організаційного та правового характеру, а також захисту прав і свобод. Система гарантій - це ті умови, засоби й методи, що забезпечують фактичну реалізацію та всебічну охорону прав та свобод людини [2, с. 4].

У практичному житті реалізація конституційних прав і свобод забезпечується двома категоріями гарантій. Це *спеціальні (юридичні)* гарантії - правові способи і засоби, за допомогою яких реалізуються, охороняються, захищаються права й свободи громадян, поновлюються порушені права; а також *загальні* гарантії, якими охоплюється вся сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, спрямованих на практичне здійснення прав і свобод громадян, на усунення можливих причин і перешкод щодо їх неповного або неналежного здійснення, на захист прав від можливих порушень [3; 4].

Із міжнародно-правових документів витікає, що ефективність гарантій основних прав і свобод людини та громадянина залежить від багатьох чинників: 1) розвитку правових інститутів демократії; 2) стану економіки; 3) засобів розподілу матеріальних благ; 4) ступеня суспільної злагоди; 5) рівня загального і правового виховання і культури населення; 6) правотворчої атмосфери в суспільстві; 7) наявності реальної Конституції; 8) надійного законодавчого забезпечення користування правами і свободами; 9) закріплення в Конституції основних прав і свобод людини, що відповідають міжнародним стандартам; 10) наявності незалежної судової влади у вигляді судів загальної й спеціальної юрисдикції; та інші [5].

Що стосується механізму захисту і гарантій прав людини і громадянина, то він повинен базуватися на таких основоположних принципах, відповідно до яких людині забезпечується право на безпеку і свободу такої якості та рівня, коли людина отримує можливість брати участь в ухваленні рішень, що стосуються її життя і долі, реалізувати свої здібності, особисте і колективне волевиявлення. І начебто, з теоретичної точки зору в Україні саме так держава і забезпечує захист прав і свобод людини і громадянина, але чомусь в цій

сфері порушення набули систематичного характеру. Навіть там, де за всіма законами, і не тільки юридичними, але й моральними, таких порушень не повинно бути, звичайний пересічний стикається з ігноруванням його права на працю і її справедливую матеріальну винагороду, намаганням обмежити право на свободу слова, зазіханням на особисту недоторканність, на повагу людської гідності, права на охорону здоров'я, на достатній життєвий рівень...

Таке становище є причиною суспільної апатії і байдужості, безвідповідальності і безкарності відповідних владних структур, дискримінації і дискредитації демократичних цінностей в суспільстві, істотних проявів авторитарних тенденцій, що неодноразово наголошувалося юристами і соціологами при аналізі настроїв в суспільстві [6].

За обсягом закріплених прав людини Конституція України вважається однією з найдемократичніших не тільки в Європі, але і у світі. Проте Рада Європи систематично указує на необхідність реального надання гарантій дотримання прав людини в нашій державі з підстав недостатньої дієвості механізму реалізації прав, які проголошені в Конституції України.

Вчені відзначають критичний розрив між законодавчим декларуванням прав людини в Україні і їх практичним здійсненням. Виконання законів – особливо в соціальній сфері, постійно ігнорує виконавська влада. У багатьох дослідженнях констатується нечіткість, а часто і повна відсутність юридичних норм, які належним чином регулюють правовий захист. Все це свідчить про незадовільну правозахисну ситуацію в суспільстві без зміни якої, гарантування прав людини і громадянина, проголошене Конституцією України 1996 р., буде остаточно відірване від реального життя. З наведеного випливає, що удосконалення процедур захисту прав і свободи людини і громадянина, залишається на сьогодні однією з найважливіших задач.

Під правовими (юридичними) гарантіями розуміється сукупність правових норм і інститутів, які завдяки своїй загальнообов'язковості дають можливість кожній людині скористатися своїми правами й свободами. Вони встановлюються державою в Конституції, а також у нормах чинного галузевого законодавства, їхньою метою є реалізація забезпечення правовими засобами основних прав і свобод громадян. Усю сукупність юридичних гарантій, які містяться в Конституції України, умовно можна поділити на дві великі групи: універсальні та специфічні [3, с.39].

До універсальних гарантій слід віднести ті з них, які закріплені у ст. 55-64 Конституції. Це: 1) право на звернення до суду; 2) право на

оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб; 3) право на звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; 4) право на звернення до відповідних міжнародних судових органів, міжнародних організацій; 5) право будь-якими незабороненими засобами захищати свої права і свободи; 6) право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної й моральної шкоди, що завдана незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю зазначених органів і осіб; 7) право знати свої права і обов'язки; 8) закони та інші нормативні акти, що визначають права і обов'язки громадян, які не доведені до відома населення у встановленому законом порядку, є недійсними; 9) недопустимість зворотної дії закону в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або відмінюють відповідальність особи; 10) право на правову допомогу; 11) принцип необов'язковості (заборона) виконання явно злочинного розпорядження чи наказу; 12) неможливість бути двічі притягнутим до юридичної відповідальності за один вид чи за одне й те ж саме правопорушення; 13) індивідуальний характер юридичної відповідальності особи; 14) принцип презумпції невинності людини; 15) неприпустимість відповідальності особи за відмову давати свідчення або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів; 16) право підозрюваного, обвинуваченого або підсудного на захист; 17) право засудженого користуватися всіма правами людини та громадянина (за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду); 18) гарантія недопустимості обмеження конституційних прав і свобод, крім випадків, передбачених Конституцією, наприклад в умовах позбавлення волі [3, с. 43].

До специфічних гарантій слід віднести ті, які знайшли своє закріплення у відповідних статтях розділу II Конституції, присвячених основним правам і свободам. Наприклад, гарантіями невід'ємного права кожної людини на життя виступають: ніхто не може бути свідомо позбавлений життя; обов'язок держави – захищати життя людини; кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя й здоров'я інших людей від протиправних посягань. Реалізація права людини на повагу до її гідності гарантується тим, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню; жодна людина без її згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам. Відповідні гарантії містяться і в інших статтях, присвячених правам і свободам людини та громадянина.

Ці правові гарантії повинні забезпечити найсприятливіші умови, при наявності яких кожна людина мала б можливість реально здійснити свої права й свободи.

Слід пам'ятати, що для реалізації прав і свобод людини потрібно, щоб особа сама бажала цього, а також мала певний рівень правового виховання і правової культури.

Найважливішими передумовами і водночас елементами захисту прав і свобод людини і громадянина в системі гарантій в Україні повинні виступати норми й принципи матеріального та процесуального права, які закріплені в Конституції і які повинні бути реалізовані у чинному законодавстві й судовій практиці. До таких норм, наприклад, належать приписи, що конституційні права й свободи не можуть бути скасовані, а при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод; і ін.

На жаль, аналіз правового статусу людини і громадянина в Україні свідчить, що порушення прав людини в нашій країні носять масового і систематичного характеру. Під загрозою знаходиться основоположне природне право – право на життя, про що свідчать багатомісячні затримки з виплатою зарплат (шахтарі, працівники комунальних служб), низькі розміри пенсій, непоодинокі випадки загиблих у Збройних Силах та ін.

Відомі численні факти застосування співробітниками правоохоронних органів при затриманні і слідстві тортур та інших жорстоких і нелюдських або таких, що принижують людську гідність видів поведінки і покарання. Умови тримання в українських СІЗО згідно з міжнародними нормами слід кваліфікувати як тортури.

Масові порушення соціальних і економічних прав приводить також до порушення прав політичних. У відповідь на критику і численні протести громадян слідує все більш жорстка і репресивна реакція влади. Через лобіювання певних законопроектів з'являються спроби тиску на засоби масової інформації (законопроект про кримінальну відповідальність за наклеп), почастишали випадки переслідування і побиття журналістів, реформована судова система, як і раніше, носить яскраво виражений репресивний характер.

З урахуванням викладеного можна дійти **висновку**, що причинами порушення прав людини є низький рівень правосвідомості суспільства в цілому, соціально-економічна криза в країні (через весвітні чинники), відсутність громадського контролю за діями владних структур, нігілізм у відношенні до права посадовців всіх рівнів, підміна його політичною доцільністю.

У багатьох країнах світу існує досить ефективна система адміністративної юрисдикції, яка відіграє значну роль у механізмі захисту прав людини. В Україні, нажаль, такої системи, у її цілісному вигляді, не існує.

Використана література:

1. Удовенко Г. Права Человека В Украине: О Стандартах И Реалиях //Голос Украины. 2002, № 233 (2984). - 10 Декабря.
2. Букалов А. Стандарты Прав Человека В Украине. Стандарты Прав Человека В Местах Лишения Свободы. //Аспект. Інформаційний Бюлетень №2 (10), 2008.
3. Кушніренко О.Г., Слинько Т.М. Права І Свободи Людини Та Громадянина: Навчальний Посібник /Кушніренко О.Г., Слинько Т.М.. - Х.: Факт, 2001. - 296с.
4. Захист Законних Прав І Інтересів Людини. Нормативна База, Практика Судів: Верховного Суду України, Конституційного Суду України, Європейського З Прав Людини) /Укладач Т.Р. Цицора. За Ред. Бринцева В.Д. - Х., 2006. - 167 с.
5. Международная Защита Прав И Свобод Человека /Сб. Документов. - М.: Юрид. Ком., 2010 - 120 с.
6. Международное Сотрудничество В Области Прав Человека. Документы И Материалы. - Вып. 2. - М.: Междунар. Отношения, 2009 - 98 с.

Розділ II. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА

УДК 343.28/29

А.В. Андреев

**ЗАСОБИ ПОСТКРИМІНАЛЬНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ НА ОСОБУ,
ЯКА ВЧИНИЛА ЗЛОЧИН, ЗА КК УКРАЇНИ**

У статті розглянуто низку проблем законотворчого характеру щодо передбачених КК України видів звільнення від відбування покарання, які є засобами посткримінальної диференціації кримінально-правового впливу; визначено напрямки вдосконалення кримінального законодавства в цій частині.

Ключові слова: *умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, заміна покарання більш м'яким, звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, звільнення від покарання за хворобою, звільнення від покарання на підставі акту про помилування.*

В статье рассмотрено ряд проблем законотворческого характера относительно предусмотренных УК Украины видов освобождения от отбывания наказания, которые являются средствами посткриминальной дифференциации уголовно-правового воздействия; определены направления усовершенствования уголовного законодательства в этой части.

Ключевые слова: *условно-досрочное освобождение от отбывания наказания, замена наказания более мягким, освобождение от отбывания наказания беременных женщин и женщин, имеющих детей возрастом до трех лет, освобождение от наказания по болезни, освобождение от наказания на основании акта о помиловании.*

In the article some problems of law making connected with legal types of discharge from serving punishment, which are the means of post criminal differentiation of criminal law influence, are considered; the ways of improvement of criminal law legislation are defined.

Key words: *parole, commutation of the remaining part of a sentence, discharge from punishment for pregnant women and women with children under three years of age, discharge from punishment on medical grounds, discharge from punishment on the basis of an act of pardon.*

У випадку реалізації кримінальної відповідальності в найсуворішій і найрепресивнішій її формі (при відбуванні або виконанні покарання) може відбуватися корегування обраного судом в обвинувальному вирокі заходу кримінально-правового впливу. Адже точно визначити такий обсяг та характер кримінально-правового впливу, який призведе до результату у вигляді досягнутої мети покарання, не завжди є можливим. Іноді необхідність у зміні застосовуваних кримінально-правових заходів зумовлюється причинами об'єктивного характеру.

За таких умов є доцільним змінювати репресивний вплив на засудженого за рахунок застосування до нього засобів посткримінальної диференціації кримінально-правового впливу (цей термін запропоновано О.І. Чучаєвим і Г.П. Фірсовою [1, с. 311] та як, на нашу думку, є хоч і не зовсім досконалим, але найбільш удалим). Маються на увазі ті особи, які через свою поведінку або інші причини, не потребують повного відбування покарання чи того його виду, яке було призначене. КК України для зазначених осіб передбачає різні засоби посткримінальної диференціації кримінально-правового впливу. Зокрема йдеться про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, заміну покарання більш м'яким, звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, звільнення від покарання за хворобою (ч. 1, ч. 2 ст. 84 КК України), звільнення від покарання на підставі акту про помилування.

Окремі кримінально-правові аспекти вказаних видів звільнення від відбування покарання досліджувалися в наукових працях низки вчених-правників, а саме І.Г. Богатирьова, О.П. Гороха, С.В. Данеляна, О.В. Дашенка, Д.В. Казначескої, О.Ф. Ковітіді, В.О. Меркулової, К.В. Михайлова, А.А. Музики, Є.С. Назимка, О.М. Нізамітдінової, Є.О. Письменського, С.М. Сабаніна, М.І. Хавронюка, П.В. Хряпінського, Л.В. Яковлевої, С.С. Яценка та інших. Разом із тим низка теоретико-прикладних питань щодо засобів посткримінальної диференціації кримінально-правового впливу залишаються слабо розробленими, що власне, зумовлює актуальність та вибір теми дослідження.

Метою цієї статті є визначення проблемних питань правової регламентації передбачених кримінальним законодавством засобів посткримінальної диференціації кримінально-правового впливу на особу, яка вчинила злочин, формулювання пропозицій щодо їх усунення.

1. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання (ст. 81 КК України). Цей вид звільнення від покарання, до якого був засуджений винний і частину якого він відбув, за статистикою є най-

більш розповсюдженим серед інших заходів посткримінальної диференціації кримінально-правового впливу. Суди часто застосовують ст. 81 КК України з метою корегування первинно призначеного покарання, оскільки в загальному сенсі мета будь-якого покарання не полягає в застосуванні певних обмежень як таких. Покарання має виправити особу, позбавивши її тих негативних властивостей, завдяки яким був учинений злочин. Якщо до закінчення визначеного строку покарання його мета досягнута, то цілком логічним є дострокове звільнення особи від відбування частини покарання, яка залишилася. Однак, як справедливо зауважує Є.О. Письменський, незважаючи на широке поширення умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, виникає питання про якість його застосування на практиці. Є підстави вважати, що зберігається тенденція зростання рівня рецидиву серед осіб, звільнених від відбування покарання, і, відповідно, зазначений вид звільнення не здійснює необхідного впливу на засуджених. Не в останню чергу це пов'язано з недосконалістю законодавчих норм, що регламентують умовно-дострокове звільнення [2, с. 166].

Почнемо з питання про те, чи має бути умовно-дострокове звільнення від відбування покарання правом суду або таке звільнення повинне відбуватися обов'язково в разі констатації наявності визначених у законі підстав його застосування? На сьогодні формально юридично проблем не існує, адже згідно з ч. 1 ст. 81 КК України умовно-дострокове звільнення від відбування саме *може бути застосоване* до позначеної в ній категорії осіб. Однак *de lege ferenda* обговорюють питання про запровадження обов'язковості в прийнятті рішення про умовно-дострокове звільнення. Так, російські вчені висловили пропозицію про автоматичне звільнення за формалізованими правилами (наприклад, відбуття певної частини призначеного покарання, виконання правил режиму, участь у реабілітаційних програмах) [3]. На наш погляд, реалізація висловленої ідеї безумовно сприятиме звуженню судової дискреції, яка на сьогодні є занадто широкою. Більше того, кожен засуджений міг би чітко розуміти, які конкретно вимоги висувають до нього і який варіант поведінки дозволить достроково звільнитися. Проте для ефективної дії принципу імперативності в ухвалюваних рішеннях щодо умовно-дострокового звільнення потрібно спочатку формалізувати самі підстави його застосування, сформулювати їх таким чином, щоб у правозастосовців і самих засуджених не виникало жодних сумнівів у їх наявності або відсутності. Перш за все, це потрібно для того, щоб звужена судова дискреція не трансформувалася в розширену дискрецію представників пенітенціарної служби.

У ч. 1 ст. 81 КК України встановлено вичерпний перелік покарань, при відбуванні яких можливе умовно-дострокове звільнення. На сьогодні до таких покарань віднесено: виправні роботи; службові обмеження для військовослужбовців; обмеження волі; тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; позбавлення волі. У юридичній літературі досить часто дискутують питання про розширення або звуження цього переліку. Ураховуючи, що всі покарання, від яких можна умовно-достроково звільнити особу є строковими, то доцільно дозволити здійснювати таке звільнення серед іншого від громадських робіт, арешту та довічного позбавлення волі (у разі заміни цього покарання позбавленням волі). Такі зміни дозволять обґрунтовано розширити законні права засуджених, які в процесі реалізації щодо них покарання мають усвідомлювати важливість найскорішого виправлення.

Треба зауважити, що стосовно покарання у виді довічного позбавлення волі виникає найбільше дискусій. Деякі фахівці навіть припускають можливість умовно-дострокового звільнення від нього за чинної редакції кримінального закону. Зокрема, А.П. Гель вважає, що у засудженого може виникнути право на умовно-дострокове звільнення після застосування акту помилування, рішення про застосування якого належить до виключної компетенції суду [4, с. 160]. На нашу думку, чинна редакція ст. 81 КК не дає можливості умовно-достроково звільняти від довічного позбавлення волі, оскільки до цього покарання особа не засуджувалася. Хоча треба визнати, що цілком можливе й інше тлумачення закону в цій частині.

Підставами для умовно-дострокового звільнення відповідно до ч. 2 і ч. 3 ст. 81 КК України є доведеність виправлення засудженого (*матеріальна підстава*) та фактичне відбуття не менше половини, двох третин, трьох чвертей установленого вироком суду строку покарання (*формальна підстава*).

Дослідивши формальну підставу умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, Д.В. Казначеева пропонує змінити його законодавче визначення та скоротити тривалість обов'язкової для відбування частини строку покарання до однієї третини, половини, двох третин. На її думку, серед іншого така новація дозволить знизити негативний вплив умов відбування покарання на особу та поведінку засудженого, особливо, при відбуванні покарання у виді позбавлення волі на певний строк знизить вплив умов ізоляції на засудженого, а також буде сприяти поверненню засудженого до нормального життя у суспільстві шляхом його планомірної та контрольованої ресоціалізації [5, с. 4, 9].

Висловлена пропозиція не є новою. Зокрема, у кримінальному законодавстві деяких зарубіжних країн (Вірменія, Казахстан, Російська Федерація, Узбекистан та інші) передбачено менші за встановлені КК України розміри покарання, які мають відбутися засуджені для їх умовно-дostroкового звільнення. Проте видається більш правильним підходити до зазначеного питання диференційовано. Так, для умовно-дostroкового звільнення від відбування найбільш суворих покарань (обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців і позбавлення волі) є сенс залишити передбачені чинним законом розміри строків. Що стосується менш суворих покарань, таких як виправні роботи та службові обмеження для військовослужбовців, то резонно зменшити тривалість обов'язкової для відбування частини строку покарання.

2. *Заміна покарання більш м'яким (ст. 82 КК України)*, так само як і умовно-дostroкове звільнення дозволяє забезпечувати індивідуалізацію покарання на стадії його відбування.

Відповідно до ч. 1 ст. 82 КК України невідбута частина покарання може бути замінена більш м'яким лише тим особам, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі. Інші види покарання не підлягають заміні більш м'яким. Тобто порівняно з умовно-дostroковим звільненням перелік покарань, які підлягають заміні, є ще більш вузьким, що негативним чином впливає на багатаспектний процес реалізації покарання. Так, цілком можливим додати до зазначених двох покарань ще довічне позбавлення волі (за необхідності окремої регламентації цього питання) та арешт, як найбільш суворі та пов'язані з позбавленням волі особи.

Одним з ключових питань є проблема розмежування підстав застосування умовно-дostroкового звільнення та заміни покарання більш м'яким. В.П. Герасименко в загальних рисах пропонує свій варіант їх розмежування. Так, відповідно до положень КК умовно-дostroкове звільнення (ст. 81 КК України) застосовується до засудженого, який довів своє виправлення, заміна ж невідбутої частини покарання застосовується до засудженого, який лише став на шлях виправлення (ст. 82 КК України). Умовно-дostroкове звільнення застосовується за певної умови, а заміна невідбутої частини покарання - міра безумовна. При умовно-дostroковому звільненні особа в цілому звільняється від подальшого відбування покарання, тоді як при заміні невідбутої частини покарання більш м'яким засуджений продовжує відбувати покарання, хоча й іншого виду (більш м'яке) [6].

Є.О. Письменський називає головною проблемою відсутність чітких і зрозумілих критеріїв, які б допомагали розмежовувати вимоги закону, покладені в основу застосування умовно-дострокового звільнення та заміни покарання більш м'яким. Формулювання "довів виправлення" та "став на шлях виправлення", на його переконання, у юридичному контексті виглядають занадто розпливчастими і, крім того, завжди суб'єктивно забарвленими [1, с. 384]. Повністю погоджуючись зі сказаним, слід зауважити, що проблема дійсно існує та потребує свого розв'язання на законодавчому рівні. Підстави застосування схожих за змістом засобів посткримінальної диференціації кримінально-правового впливу мають формулюватися чітко та однозначно. Поведінка засудженого та його виправлення мають оцінюватися, передусім, за ставленням засудженого до основних засобів виправлення – встановленому порядку виконання та відбування покарання (режиму), суспільно корисній праці, соціально-виховній роботі, загальноосвітньому і професійно-технічному навчанню, громадському впливу. Відповідно ступінь виправлення, а отже й застосовуваний захід впливу мають обиратися залежно від конкретних актів поведінки, що характеризують особу стосовно засобів виправлення. Бажано критерії, за якими визначається ступінь виправлення засудженого, формалізувати, що не лише звузить суддівський розсуд і сприятиме зниженню корупційних ризиків, але зробить кримінальне законодавство більш прозорим.

3. Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (ст. 83 КК України). Цей вид звільнення від відбування покарання орієнтований на окрему категорію осіб – вагітних жінок і жінок, які мають малолітніх дітей. Він є яскравим прикладом реалізації особливо гуманного ставлення до жінок з огляду на необхідність забезпечення максимально комфортних умов для пологів та виховання дитини, яка не повинна страждати через свою матір. Звісно, будь-який прояв гуманізму не повинен зашкоджувати суспільству в цілому, в зв'язку з чим законодавець передбачив ряд обмежень для застосування ст. 83 КК України. Йдеться про такі умови: 1) засудження до обмеження волі на будь-який строк і за вчинення злочину будь-якого ступеню тяжкості; 2) засудження до позбавлення волі, за винятком випадків, коли строк цього покарання більше п'яти років за умисний тяжкий або особливо тяжкий злочин.

Питання про коло обмежень у застосуванні звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох

років, у науці кримінального права належить до числа найбільш обговорюваних. Так, П.В. Хряпінський пропонує звужити такі обмеження, заборонивши звільняти на підставі ст. 83 КК України лише жінок, які засуджувалися до позбавлення волі на строк більше п'яти років за тяжкі і особливо тяжкі злочини проти життя та здоров'я особи [8, с. 24]. Зазначена думка є виваженою та варта підтримки з єдиним застереженням: у примітці до ст. 83 КК України має бути дано роз'яснення, що розуміється під злочинами проти життя та здоров'я особи, оскільки однозначного їх трактування не існує.

Матеріальна підстава звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, відбувається у висновку суду про те, що таке звільнення буде повною мірою сприяти забезпеченню інтересів майбутньої дитини або такої, яка народилася, особливо щодо повноцінного догляду за нею та її виховання. Цей висновок ґрунтується на тому, що засуджена має сім'ю або родичів, які дали згоду на спільне з нею проживання, або вона сама, будучи звільненою від відбування покарання, має можливість самостійно забезпечити належні умови для виховання дитини.

У цьому контексті звертає увагу пропозиція І.В. Шимончук, котра вважає за доцільне виключити з ч. 2 ст. 83 КК України положення про згоду родичів на спільне проживання із засудженою або про підтвердження такою засудженою самостійних можливостей на виховання дитини, оскільки це дасть можливість звільняти в порядку ст. 83 КК України і тих жінок, які не мають родин, або втратили їх в результаті засудження. Таким чином буде створено одну із гарантій реалізації принципу рівності усіх перед законом [9, с. 233].

Категорично не погоджуючись зі сказаним, слід підтримати думку Є.О. Письменського, який полемізуючи з І.В. Шимончук пише таке. По-перше, принцип рівності усіх перед законом у черговий раз трактується вельми довільно; по-друге, відмова від матеріальної підстави (навіть незважаючи на її оціночний характер) призведе до ситуації, за якої сама дитина опиниться у небезпеці, і, по-третє, за відсутності жодних гарантій стосовно благополучних умов існування звільненої буде відсутня впевненість у її подальшій правомірній поведінці [1, с. 257].

4. Звільнення від покарання за хворобою (ч.1, ч.2 ст.84 КК України). У деяких випадках необхідність у диференціації кримінально-правового впливу при відбуванні покарання може зумовлюватися не позитивною посткримінальною поведінкою та "достроковим"

досягненням мети покарання, а причинами, хоча й незалежними від волі засудженого, але такими, які роблять безглуздим подальше відбування покарання. Зокрема йдеться про психічну та іншу тяжку хворобу, на яку може захворіти засуджений.

У ст. 84 КК України, присвяченій розглядуваному виду звільнення, жодним чином не вирішено питання про звільнення особи від додаткових видів покарань. Вважаємо, що це є прогалиною кримінального закону, яка підлягає усуненню, адже у практиці правозастосування можуть виникати суперечності з цього приводу. Як варіант, пропонуємо зафіксувати в ч. 5 ст. 84 КК України положення, згідно з яким у випадку звільнення особи від покарання через психічну або іншу тяжку хворобу суд може звільнити особу не лише від основного, але й додаткового покарання, якщо його виконання з огляду на наявну хворобу не сприятиме досягненню мети покарання. Ураховуючи, що виконання деяких додаткових покарань (на кшталт позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю або позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину, кваліфікаційного класу) не залежить від наявності або відсутності захворювання у засудженого (на чому справедливо наголошують деякі вчені [10, с. 42; 11, с. 397]), тому звільнення за хворобою від додаткового покарання має носити факультативний характер.

Згідно з ч. 2 ст. 84 КК України особа може бути звільнена від відбування покарання не лише через психічну, але й іншу тяжку хворобу, що перешкоджає відбуванню покарання. З урахуванням того, що особа, яка захворіла на іншу тяжку хворобу, на відміну від психічно хворої, усвідомлює суспільно-небезпечний характер вчиненого діяння і здатна адекватно сприймати виправний вплив здійснюваний щодо неї, при звільненні за ч. 2 ст. 84 КК України суд має враховувати тяжкість вчиненого злочину, характер захворювання, особу засудженого та інші обставини справи. На думку В.М. Бурдіна, у цій частині положення ч. 2 ст. 84 КК України є неоднозначним. Законодавець не виправдано прив'язує питання про зупинення відбування та виконання покарання до тяжкості вчиненого злочину, характеристик особи, а також інших обставин. Адже навіть у тих випадках, коли тяжке захворювання реально перешкоджає виконанню покарання, суд може і не зупиняти його виконання. Проте в таких випадках цілком можливі ситуації, коли продовження застосування покарання не буде спрямоване на реалізацію його цілей, а, по суті, може перетворитися на знаряддя знущання над засудженим [12, с. 528]. Можемо частково

погодитися з висловленими міркуваннями. Якщо особа має тяжке захворювання, що позбавляє її можливості конструктивно сприймати всі засоби виправлення, які застосовуються до неї пенітенціарною службою, то подальше відбування покарання втрачає будь-який сенс, стає цілком антигуманним. Тому є виправданим у кожному випадку захворювання на тяжку хворобу застосовувати обов'язкове звільнення від покарання. Однак здійснити такі зміни доречно лише, передбачивши в кримінально-виконавчому законодавстві певні контролюючі заходи щодо осіб, які звільнилися від покарання за цією підставою, з метою недопущення скоєння нових злочинів. Якщо особа, яка звільнена через тяжку хворобу від покарання, не бажає виправлятися, у такому разі вона повинна повернутися до відбування покарання.

5. Звільнення від покарання на підставі акту про помилування (ст.ст. 85, 87 КК України). Помилування (разом з амністією) займає особливе місце в системі заходів кримінально-правового впливу, адже має складну юридичну природу. Так, деякі вчені справедливо пишуть про ідеологічну складову помилування, яка зберігається до нині. Як зазначає Ю.В. Саженков, інститут помилування має сприяти підвищенню авторитету глави держави, демонструючи його принциповість і державницький прагматизм, з одного боку, гуманізм і милосердя, з іншого [13, с. 5].

На сьогодні в Україні загальні питання помилування регламентовані в ст.ст. 85, 87 КК України, але основним нормативним документом є Положення про порядок здійснення помилування, затверджене Указом Президента України від 16 вересня 2010 р. № 902/2010. Це Положення за роки незалежності України неодноразово зазнавало змін, часом вступаючи в колізію з окремими положеннями кримінального закону. Наприклад, у ст. 85 КК України не згадується такий різновид помилування як заміна невідбутої частини покарання більш м'яким. В той час як п. 2 зазначеного Положення передбачає помилування у виді заміни покарання або невідбутої його частини більш м'яким покаранням. Погоджуємося із І.О. Зінченко, яка стверджує, що в цьому разі положення підзаконного акту суперечать приписам закону, який має вищу юридичну силу [14, с. 219]. Іншими словами, заміна покарання або невідбутої його частини більш м'яким покаранням не може застосовуватися на підставі акту про помилування.

Звісно проблемних питань, пов'язаних з правовою регламентацією помилування, чимало. Ця проблематика може претендувати на самостійне наукове дослідження, у якому головним питанням має стати

перспективи подальшого розвитку норм про помилування. Серед сучасних українських юристів висловлюються протилежні думки щодо шляхів такого розвитку. Скажімо, потребує фахового обговорення пропозиція знаного вітчизняного науковця В.Г. Гончаренка про скасування помилування як прояву образливої для людської гідності феодально-монархічної необмеженої влади, що грубо порушує закріпленій Конституцією поділ функцій влади і нехтує принципами демократичного судочинства [15, с. 776].

Підсумовуючи викладене, слід зауважити, що передбачені КК України засоби посткримінальної диференціації кримінально-правового впливу мають різну правову природу: застосовуються як результат позитивної посткримінальної поведінки засудженого (ст.ст. 81, 82), через особливу гуманність до окремих категорій осіб (ст.ст. 83, 84) та з ідеологічних мотивів (ст.ст. 85, 87). Переважним чином доречність їх існування не викликає сумнівів, проте механізм правового регулювання потребує вдосконалення шляхом корегування окремих положень кримінального закону.

Використана література:

1. Чучаев А.И. Уголовно-правовое воздействие: понятие, объект, механизм. классификация: монография. / А.И. Чучаев, А.П. Фирсова. – М.: Проспект, 2010. – 320 с.
2. Письменський Є.О. Звільнення від покарання та його відбування: проблеми кримінального законодавства та практики його застосування: монографія: передм. д-ра юрид. наук, доц. М.І. Хавронюка; [наук. ред. д-р юрид. наук, проф. О.О. Дудоров] / Є.О. Письменський. – Луганськ: ТОВ "Віртуальна реальність", 2011. – 338 с.
3. Коновалов А. Досрочно без суда / А. Коновалов // Ведомости. – 2010. – 17 декабря // http://www.vedomosti.ru/newspaper/article/251981/dosrochno_bez_suda#ixzz18Udj06Y0.
4. Гель А. Застосування елементів прогресивної системи відбування покарання до осіб, засуджених до довічного позбавлення волі: проблеми правової регламентації / Андрій Гель // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 8. – С. 157 – 161.
5. Казначеева Д.В. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 "Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право" / Д.В. Казначеева. – Х., 2011. – 20 с.
6. Герасименко В.П. Заміна покарання більш м'яким при його відбуванні за кримінальним правом України [Електронний ресурс]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 "Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право" / В.П. Герасименко. – Х., 2007. – 20 с. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2007/07gvpkpu.zip>.

7. Письменський Є.О. Застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання та заміни невідбутої частини покарання більш м'яким: проблеми відмежування при визначенні матеріальної підстави /Є.О. Письменський // Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Луганськ, 20 - 21 травня 2011 р. / редкол. : Г.Є. Болдарь, А.О. Данилевський, О.О. Дудоров та ін. ; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. - Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. - С. 383 - 388.

8. Хряпінський П.В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України: теоретичні, законотворчі та правозастосовні проблеми : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.08 "Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право" /П.В. Хряпінський. - Х., 2010. - 39 с.

9. Шимончук І.В. Застосування інституту звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають малолітніх дітей, та його роль у досягненні цілей кримінальної відповідальності / І.В. Шимончук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. - 2009. - № 2. - С. 225 - 233.

10. Спасенников Б. Освобождение от наказания в связи с психическим расстройством / Борис Спасенников // Российская юстиция. - 2003. - № 4. - С. 42

11. Митрофанов І.І. Теоретичні проблеми механізму реалізації кримінальної відповідальності : монографія / І.І. Митрофанов. - Кременчук : Вид. ПП Щербатих О.В., 2010. - 520 с.

12. Бурдін В.М. Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження) : монографія / В.М. Бурдін. - Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. - 780 с.

13. Саженков Ю.В. Правовое регулирование помилования в российском законодательстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Саженков Юрий Викторович. - М., 2005. - 238 с.

14. Зінченко І.О. Щодо вдосконалення інституту помилування в кримінальному праві України / І.О. Зінченко // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої регламентації із законодавством європейських країн : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13 - 14 жовт. 2011 р. / редкол.: В.Я. Тацій, В.І. Борисов та ін. - Х. : Право, 2011. - С. 216 - 219.

15. Гончаренко В.Г. Правовий статус і процесуальні аспекти інституту помилування / В.Г. Гончаренко // Вибране. - К : Прецедент, 2011. - С. 771 - 778.

УДК 343.275

В.М. Бурдін

**ДО ПИТАННЯ ПРО МОМЕНТ ЗАКІНЧЕННЯ
ПРОДОВЖУВАНИХ ТА ТРИВАЮЧИХ ЗЛОЧИНІВ**

У статті розглянуто проблемні питання розуміння моменту закінчення продовжуваних та триваючих злочинів. Обґрунтовано висновок про те, що момент закінчення злочину потрібно пов'язувати не з наявністю в діянні особи ознак складу злочину, а з наявністю ознак поняття злочину.

Ключові слова: *злочин, закінчений злочин, незакінчений злочин, стадії злочину.*

В статье рассмотрены проблемные вопросы понимания момента окончания продолжаемых и длящихся преступлений. Аргументирован вывод о том, что момент окончания преступления необходимо связывать не с наличием в поведении лица признаков состава преступления, а с наличием признаков понятия преступления.

Ключевые слова: *преступление, оконченное преступление, неоконченное преступление, стадии преступления.*

In article the issue of continuous crime and the crime of several transactions completing disclosed. Author proves that the moment of crime completing should be associated not with the elements of the crime presence in persons act but with the features of crime notion.

Key words: *crime, completed crime, stages of crime committing, inchoate crime.*

Поняттю закінченого злочину приділили увагу багато як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Ці проблеми були предметом дослідження Т.М. Данилюк, О.О. Дудорова, І.О. Зінченко, А.П. Козлова, В.О. Навроцького, М.І. Панова, В.П. Тихого, В.І. Тютюгіна та інших вчених. Разом з тим, існує ціла низка питань, які і надалі досить гостро обговорюються в літературі. Так, зокрема, неоднозначно вирішується питання про віднесення закінченого злочину до окремої стадії його вчинення. Співною залишається проблема доцільності розмежування так званого фактичного та нормативного моментів закінчення злочину. Дискусійним є питання про особливості встановлення моменту закінчення різних видів злочинів залежно від конструкції складу, а також особливостей фактичного вчинення злочинного діяння. Саме на цих питаннях було зосереджено основну увагу в цій статті.

Перш ніж аналізувати особливості моменту закінчення різних видів злочинів, треба визначити загальне правило про момент закінчення будь-якого злочину. І в цьому відношенні, на нашу думку, треба звернути увагу на неточність закріпленої в ч. 1 ст. 13 КК України

позиції, коли момент закінчення злочину пов'язується з наявністю в діянні особи усіх ознак складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини кримінального закону. Вказана неточність зумовлюється підміною понять "злочин" і "склад злочину". Адже незважаючи на взаємопов'язаність цих понять, вони різні за своїми ознаками і виконують різні функції в механізмі кримінально-правового регулювання. Тому очевидною логічною помилкою є спроби пов'язувати існування поняття злочину, з фактом встановлення у ньому не притаманних саме цьому поняттю ознак, а ознак абсолютно іншого поняття складу злочину.

Так чи інакше, але треба визнати те, що поняття злочину і складу злочину різні за змістом, обсягом, а також виконуваними функціями в кримінально-правовому регулюванні, а тому не можуть бути замінені одне одним. Ознаки поняття злочину характеризують істотні елементи, які притаманні будь-якому виду злочинної поведінки, незалежно від конструкції складу злочину, і дозволяють відмежовувати злочин від інших видів правопорушень. Ознаки поняття складу злочину у своїй сукупності є єдиною підставою кримінальної відповідальності, оскільки саме наявність у вчиненому діянні усіх ознак складу злочину, передбаченого кримінальним законом, буде свідчить про те, що особа, яка вчинила відповідне діяння, підлягає кримінальній відповідальності. Наявність в діянні особи ознак складу злочину, передбаченого Особливою частиною кримінального закону, ще не свідчить про те, що сам злочин закінчено, але вже дозволяє дати позитивну відповідь на запитання про те, чи буде особа підлягати кримінальній відповідальності. В той час як з моментом закінчення злочину пов'язано багато інших кримінально-правових інститутів та понять. Так, зокрема, від моменту закінчення злочину залежить право особи на необхідну оборону, можливість співучасті чи причетності до злочину, сплив строків давності тощо.

Отже, вирішуючи питання про момент закінчення злочину, до уваги треба брати ознаки саме цього поняття, а не поняття складу злочину. І в цьому відношенні, незважаючи на певні неточності, допущені законодавцем при визначенні в ч. 1 ст. 11 КК України поняття злочину, основну увагу, на наш погляд, необхідно звернути на такий ознаці злочину як суспільна небезпека діяння. Саме ця ознака, на відміну від інших ознак поняття злочину, може бути динамічною (тривати в часі), тобто впливати на момент закінчення злочину. Всі інші ознаки є статичними по своїй суті і не мають динаміки при вчиненні особою конкретного злочину - вони або існують, або ні.

У цьому відношенні треба відзначити, що суспільну небезпеку злочину, як динамічне явище, формують не тільки суб'єктивні та об'єктивні ознаки складу злочину, але й інші чинники, які безпосередньо впливають і на тривалість злочину. Перш за все, треба вказати, що саме діяння (процес заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони) триває певний період в часі і незважаючи на те, що вже з самого початку може містити склад злочину, його тривалість визначатиме і суспільну небезпеку злочину, і відповідно момент його закінчення. Крім того, тривалість злочину і остаточний вираз суспільної небезпеки безпосередньо пов'язаний з особливостями об'єкта кримінально-правової охорони. Мова йде про особливості ураження об'єкта злочинним діянням. Так, зокрема, такі об'єкти як життя, статевая свобода та недоторканість є неділимими (не мають кількості і не можуть бути вимірянні) і вражаються одразу в цілому. В той час як власність та здоров'я мають кількісні характеристики, а отже і заподіяння шкоди таким об'єктам може відбуватися поступово, коли розмір шкоди в процесі вчинення злочину буде збільшуватися.

Отже, враховуючи те, що поняття злочину і складу злочину хоч і взаємопов'язані, проте все ж такі різні, момент закінчення злочину не залежить безпосередньо від особливостей конструкції складу злочину. В першу чергу, особливості моменту закінчення злочинів залежать від тривалості в часі суспільно небезпечного діяння і механізму заподіяння шкоди об'єктам кримінально-правової охорони. Саме тому, на наш погляд, в цьому відношенні доцільно окремо проаналізувати не види злочинів, залежно від конструкції їх складу, як це, зазвичай, робиться, а звернути увагу на особливості вчинення злочинів, які можуть більш-менш тривалий період існувати у часі і протягом усього часу свого існування уражати об'єкт кримінально-правової охорони. Мова йде про так звані продовжувані та триваючі злочини. Щодо цих видів злочинів в теорії кримінального права неоднозначно вирішується питання про момент їх закінчення.

У ч. 2 ст. 32 КК України дається визначення продовжуваного злочину як злочину, що складається з двох або більш тотожних діянь, об'єднаних єдиним злочинним наміром. Що ж стосується триваючого злочину, то вчені послуговуються визначенням, яке було сформульоване в постанові Пленуму Верховного Суду СРСР від 4 березня 1929 р. зі змінами, внесеними постановою Пленуму від 14 березня 1963 р № 1, "Про умови застосування давності та амністії до триваючих та продовжуваних злочинів". В цій постанові передбачено, що триваючі зло-

чини характеризуються безперервним здійсненням складу певного злочину. Триваючий злочин, за визначенням Пленуму, становить собою дію чи бездіяльність, поєднану з наступним тривалим невиконанням обов'язків, які покладені на винного законом під загрозою кримінального переслідування.

Незважаючи на те, що в науковій літературі момент закінчення злочину, в тому числі і продовжуваних та триваючих пов'язують, в першу чергу, з особливостями законодавчої конструкції складу злочину, на нашу думку, більш правильною з цього приводу є позиція І.О. Зінченко та В.І. Тютюгіна, які вважають, що специфічний характер триваючих та продовжуваних злочинів обумовлений не складністю їхньої законодавчої конструкції, а особливим складним характером злочинної поведінки суб'єкта [1, с. 50]. Тому і момент закінчення цих злочинів потрібно пов'язувати не з особливостями відповідного складу злочину, а з особливим характером злочинної поведінки особи.

Треба погодитися з думкою тих вчених, які вважають, що соціальна сутність триваючого злочину полягає в об'єктивній спроможності людини до здійснення поведінки, яка може тривати певний проміжок часу, не припиняючись [1, с. 59]. При цьому деякі вчені пов'язують, юридичний момент закінчення триваючого злочину з початковим моментом вчинення суспільно небезпечного діяння, але фактичний момент закінчення переносить на більш пізній етап його розвитку [2, с. 77-78]. Як ми вже вказували, зазначена позиція щодо розмежування так званого нормативного (юридичного) та фактичного моментів закінчення злочину ґрунтується на підміні понять злочину та складу злочину, а тому не може бути визнана правильною. Для триваючого злочину характерним є те, що особа, один раз вчинивши діяння, більше нічого не чинить, однак постійно перебуває в певному суспільно небезпечному, так би мовити, злочинному стані [1, с. 63]. Отже, триваючим злочинам притаманно безперервне вчинення діяння, яке містить склад відповідного злочину, передбаченого Особливою частиною кримінального закону. Таким чином, незважаючи на те, що для кожного моменту триваючого злочину характерним є те, що в діянні особи є склад злочину, він не може вважатися закінченим, поки не припиниться своєрідний злочинний стан особи, який постійно уражає певний об'єкт кримінально-правової охорони.

У зв'язку з цим в цілому правильним можна вважати роз'яснення в постанові Пленуму Верховного Суду СРСР "Про умови застосування давності та амністії до триваючих та продовжуваних злочинів"

щодо моменту закінчення триваючого злочину. Так, зокрема в п. 4 зазначено, що таким моментом є припинення за волею або всупереч волі винного (затримання особи, явка з повинною, добровільне виконання обов'язку, покладеного на особу під загрозою кримінального переслідування), або з часу настання подій, які перетворюють у незлочинну поведінку особи (наприклад, викрадення у неї зброї, яка незаконно зберігалась тощо).

З неправильним розумінням суті триваючого злочину, моменту його закінчення, а також механізму заподіяння таким злочином шкоди об'єктам кримінально-правової охорони пов'язана і неправильна позиція про віднесення певних злочинів до триваючих. Так, аналізуючи кримінально-правові аспекти ухилення від сплати податків, О.О. Дудоров зазначає, що в юридичній літературі ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) окремі вчені пропонують розглядати як триваючий злочин, що обґрунтовується тим, що невиконання у встановлений термін певного обов'язку, не призводить до зникнення покладеного на винну особу юридичного обов'язку. Аналогічні міркування наводяться при обґрунтуванні позиції про визнання триваючими таких посягань як ухилення від призову на строкову військову службу, незаконне позбавлення волі або втеча з місця позбавлення волі або з-під варти [3, с. 606 – 607].

Разом з тим, на думку О.О. Дудорова, така аргументація є непереконливою. Вчений вважає, що немає жодного сумніву в тому, що обов'язок сплатити податок, збір чи інший обов'язковий платіж після того, як сплив встановлений для цього термін, для винної у податковому злочині особи не зникає та юридичної сили не втрачає. Однак момент невиконання врегульованого податковим законодавством обов'язку після того, як злочин вже закінчено, на кваліфікацію ухилення від сплати податків не впливає. Подальше невиконання фіскального, не кримінально-правового за своїм характером обов'язку складом злочину, передбаченого ст. 212 КК України, не охоплюється і з точки зору кримінально-правової оцінки вчиненого за цією нормою значення не має, скільки б часу воно не тривало [3, с. 607 – 608]. Сам факт несплати у встановлені строки певного платежу вже в цей момент остаточно заподіює шкоду об'єктові злочину в повному обсязі, а подальша бездіяльність особи вже більше не уражає об'єкт кримінально-правової охорони.

По суті таке розуміння моменту закінчення триваючого злочину підтримується і судовою практикою. Відповідно до п. 15 Постанови

Пленуму Верховного Суду України від 8 жовтня 2004 року № 15 "Про деякі питання застосування законодавства про відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів" злочин, передбачений ст. 212 КК України, є закінченим з моменту фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів які мали бути сплачені у строки та в розмірах, передбачених законодавством з питань оподаткування, а саме - з наступного дня після настання строку, до якого мав бути сплачений податок, збір чи інший обов'язковий платіж.

Аналогічно повинно вирішуватися питання і щодо таких злочинних посягань як ухилення від призову на строкову військову службу, незаконне позбавлення волі або втеча з місця позбавлення волі або з-під варти, які також досить часто розглядають як триваючі злочини. Адже і в таких злочинах об'єкту кримінально-правової охорони заподіюється шкода в повному обсязі вже при першому акті злочинної поведінки - неявки в установлені строки на призовний пункт або залишення місце відбування покарання відповідно. Подальша поведінка (бездіяльність) винних у таких випадках носить незлочинний характер і не пов'язана з подальшим ураженням об'єкта кримінально-правової охорони.

Незважаючи на законодавче визначення поняття продовжуваного злочину, в теорії кримінального права також неоднозначно вирішується питання про визначення моменту закінчення такого злочину. Так, зокрема, Т.М. Данилюк розмежує так званий нормативний та фактичний момент закінчення злочину і пов'язує особливості закінчення продовжуваного злочину з особливостями конструкції відповідного складу. Нормативним моментом закінчення продовжуваного злочину з формальним складом вона вважає: 1) закінчення першого ж діяння, якщо вчинення наступних не змінює кримінально-правової оцінки вчиненого; 2) момент, коли завершеним є те посягання, з вчиненням якого злочин стає кваліфікованим. При цьому у випадку, коли такий злочин утворюється шляхом вчинення повторюваних діянь які самі по собі не є злочинними - з моменту вчинення того з діянь, з моменту вчинення якого має місце нормативний момент закінчення злочину. Фактичним моментом закінчення продовжуваного злочину вона вважає момент вчинення останнього з діянь, які утворюють продовжуваний злочин з урахуванням наведених положень про нормативний момент, та того що фактичний момент не може випереджати в часі нормативного [4, с. 12].

Нормативний момент закінчення продовжуваного злочину з матеріальним складом, на думку Т.М. Данилюк, має місце: 1) при вчиненні декількох діянь, які містять ознаки інших правопорушень (не є злочинами), що в сукупності призвели до настання "достатнього" для злочину наслідку – з моменту його настання; 2) якщо наслідки першого ж діяння достатні для визнання його закінченим злочином, а сумарні наслідки змінюють кваліфікації діяння – з моменту настання наслідку в результаті вчинення цього першого діяння; 3) якщо сумарні наслідки змінюють кваліфікацію – з моменту настання такого "кваліфікованого" наслідку в результаті вчинення чергового діяння. Фактичним моментом закінчення такого злочину вчена вважає час настання наслідку в результаті вчинення останнього діяння, а якщо такий наслідок не настав – час вчинення останнього діяння [4, с. 13].

На нашу думку, позиція Т.М. Данилюк є неточною і не тільки з огляду на помилковість розмежування нормативного і фактичного моментів закінчення злочин. Мова йде про те, що специфіка продовжуваного злочину визначається не особливостями складу, а особливим складним характером злочинної поведінки суб'єкта, про вже було зазначено. В цьому відношенні треба погодитися з позицією І.О. Зінченко та В.І. Тютюгіна, які деталізуючи законодавче визначення поняття продовжуваного злочину, вважають, що продовжуваний злочин – це вид простого (чи ускладненого) одиничного злочину, який складається з двох або більше юридично тотожних, не співпадаючих у часі діянь (дій чи бездіяльності), що посягають на один об'єкт, спричиняють єдиний злочинний наслідок (в злочинах із матеріальним складом) та об'єднані єдиним умислом і спільною метою. Тобто для продовжуваного злочину характерним є те, що суб'єкт почергово впливає (посягає) на одні й ті самі суспільні відносини [1, с. 83, 88 - 89].

Таким чином, для вирішення питання про момент закінчення продовжуваного злочину, так само, як і для триваючого злочину, необхідно звертати увагу не на законодавчу конструкцію складу, а на особливості протікання в часі суспільно небезпечного діяння і особливості заподіяння таким діянням шкоди об'єкту кримінально-правової охорони. Для продовжуваного злочину, на відміну від триваючого злочину, характерним є те, що суспільно небезпечне діяння не тільки існує у часі більш-менш тривалий період, але й по іншому заподіює шкоду об'єкту кримінально-правової охорони. Якщо для триваючого злочину характерним є постійний але однаковий вплив на об'єкт кримінально-правової охорони, коли розмір шкоди об'єкту не

залежить від тривалості існування діяння, то при продовжуваному злочині шкода збільшується. Кожний наступний епізод продовжуваного злочину додатково уражає об'єкт і розмір шкоди від цього відповідно збільшується.

Щодо визначення моменту закінчення продовжуваного злочину в юридичній літературі існує проблема, пов'язана з особливостями об'єкта кримінально-правової охорони і спричинення шкоди. Мова йде про те, що існують об'єкти, яким шкода заподіюється одразу в повному обсязі, тобто які не подільні в тому розумінні, що не можуть бути виміряні (не можуть бути більшими чи меншими). Спробуємо на прикладах окремих злочинів показати як саме повинні вирішуватися відповідні ситуації.

Щодо моменту закінчення звалтування в судовій практиці сформувався усталена позиція про те, що вказаний злочин вважається закінченим з моменту початку статевого акту. Так, в п. 13 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 5 "Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи" вказується, що звалтування вважається закінченим злочином з моменту початку статевих зносин і при цьому не має значення, чи закінчила винна особа статевий акт у фізіологічному розумінні. Разом з тим, таке традиційне вже розуміння моменту закінчення звалтування викликає в окремих вчених цілком слушні застереження.

Так, зокрема, А.П. Козлов, критикуючи вказану позицію, правильно ставить питання про можливість реалізації в такому випадку потерпілою особою права на необхідну оборону, якщо насильницький статевий акт ще не припинився, але злочин вже вважається закінченим [5, с. 147]. Адже відомо, що право на необхідну оборону припиняється з моменту припинення суспільно небезпечного посягання. Отже, якщо звалтування вважається закінченим злочином з моменту початку статевого акту, то в процесі його продовження потерпіла особа вже не має права на необхідну оборону. Тобто потерпілій особі в таких випадках єдине, що залишається, так це спокійно дочекатися припинення статевого акту самим насильником. Абсурдність такого висновку більш ніж очевидна. З огляду на це, вчений пропонує визнати звалтування продовжуваним злочином, оскільки воно утворюється низкою взаємопов'язаних дій, спрямованих на досягнення єдиної мети насильника (еяколяції), за наявності єдиного умислу, який охоплює всі ці діяння в одне ціле [5, с. 148 -149].

Пов'язаним з цією проблемою є і питання про розуміння повторності при звалтуванні. На думку О.О. Дудорова, вчинення двох чи більше природних статевих актів з однією і тією ж потерпілою, коли винний діє без значної перерви у часі, що охоплюється його єдиним злочинним наміром, виключає ознаку повторності [6, с. 130–132]. Така позиція на сьогодні підтверджується і судовою практикою. Так, зокрема автори узагальнення "Судової практики у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи", вважають, що потерпіла особа у таких випадках продовжує перебувати під впливом психічної або фізичної дії насильника, її воля паралізована ще при перших статевих зносинах. В п. 7 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 5 "Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи" також вказується, що звалтування або насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом не може вважатися вчиненням повторно, якщо винна особа, діючи з єдиним злочинним наміром, без перерви або без значної перерви у часі, вчинила два чи більше насильницьких природних статевих актів або два чи більше актів насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом з однією й тією ж потерпілою особою, тобто за наявності ознак продовжуваного злочину.

На нашу думку, треба погодитися з А.П. Козловим, який вважає помилковою позицію про визнання звалтування закінченим злочином з моменту початку статевого акту. Адже тривалість статевого акту в даному випадку безпосередньо визначає і існування в часі самого злочину. Тобто поки триватиме статевий акт ні про яке закінчення звалтування не може йти мови. Проте неточною вважаємо позицію, коли звалтування пропонують розглядати як продовжуваний злочин. В цьому відношенні підтримуємо думку Н.О. Антонюк та В.Є. Ясеницького, які висловили сумнів щодо усталеної позиції, згідно якої звалтування може набувати вигляду продовжуваного злочину. Вчені мотивують свою точку зору тим, що при вчиненні винним статевого акту поза волею потерпілої особи статевая свобода чи статевая недоторканість як безпосередній об'єкт злочину порушується (страждає) одразу в повному обсязі [7, с. 389].

Нагадаємо, що відповідно до ч. 2 ст. 32 КК України продовжуваний злочин складається з двох або більше тотожних діянь, об'єднаних єдиним злочинним наміром. Перш за все, навіть з суто фізіологічних причин тяжко уявити собі ситуацію, коли винний перед звалтуван-

ням планує вчинити декілька статевих актів, що будуть охоплюватися одним злочинним наміром. По друге, статевая свобода та недоторканість, як об'єкт кримінально-правової охорони, не може бути більшою чи меншою, а тому розмір завданої шкоди в такому випадку не може бути вимірний кількісно, як це характерно для злочинів проти власності. Кожний статевий акт для потерпілої особи становить собою окремих злочин. В цьому відношенні не тільки неправильно, але й некоректно вважаємо позицію Пленуму Верховного Суду України, який вважає, що для продовжуваного звалтування потрібно, щоб між статевими актами не було перерви або значної перерви у часі. Виникає питання про те, а що саме вважати значною чи незначною перервою і хто повинен визначати тривалість такої перерви? Чи мова йде про перерву для відновлення сил гвалтівником для чергового статевого акту, чи тривалість такої перерви повинна визначатися потерпілою особою, для якої, очевидно, що кожна хвилина при звалтуванні перетворюється на вічність? На нашу думку, специфіка об'єкта звалтування виключає навіть теоретичну можливість існування його у виді продовжуваного злочину. Таким чином, вважаємо, що звалтування потрібно вважати закінченим з моменту припинення статевого акту гвалтівником. При цьому мова не йде про закінчення статевого акту у фізіологічному розумінні, а про фактичне його припинення. Кожний наступний статевий акт, незалежно від наявності перерви у часі, потрібно розглядати як повторне звалтування.

Саме з урахуванням особливостей ураження об'єкта кримінально-правової охорони неточним вважаємо роз'яснення Пленуму Верховного Суду України, сформульоване в постанові від 4 червня 2010 року № 7 "Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки". Так, зокрема, в п. 5 згаданої постанови вказується, що якщо в одній статті (частині статті) Особливої частини КК передбачені різні за своїм змістом діяння (статті 263, 307, 309 КК тощо), їх вчинення в різний час не утворює повторності злочинів у випадках, коли такі діяння охоплювались єдиним умислом особи. У цих випадках вчинені особою діяння стають елементами одного злочину (наприклад, незаконне виготовлення, придбання наркотичних засобів і наступне їх зберігання та перевезення; незаконне придбання вогнепальної зброї та бойових припасів і наступне їх зберігання та носіння). Хоч Пленум Верховного Суду при відповідному роз'ясненні уникає використання терміну "продовжуваний злочин", але очевидно, що в даному випадку йдеться саме про цей вид одиничного злочину.

Така позиція видається нам помилковою з декількох причин. Перш за все, за визначенням самого законодавця для продовжуваного злочину характерним є вчинення особою декількох тотожних діянь. Разом з тим, очевидно, що в названих випадках (статті 263, 307, 309 КК України) діяння, хоч і передбачені в одній статті (частині статті), проте вони все ж такі різні за своїми об'єктивними ознаками, а тому не можуть вважатися тотожними. Крім того, з огляду на те, що в даному випадку особа вчиняє кілька самостійних діянь, розірваних у часі, навряд чи правильно говорити про встановлення щодо них якогось одного виду вини. Адже відповідно до законодавчого визначення вини, передбаченого в ст. 23 КК України, виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК України, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Таким чином, психічне ставлення особи, яке називається виною, повинно встановлюватися окремо щодо кожного суспільно небезпечного діяння. Отже, в тих випадках, коли має місце злочинна діяльність особи, яка складається з декількох різних суспільно небезпечних діянь, говорити про встановлення якогось одного виду вини, який би об'єднував всі ці діяння, неправильно.

Разом з тим, навіть якщо особа вчинила кілька нетотожних діянь, які об'єднані єдиним злочинним наміром, вони все одно не підходять під жоден з відомих в науці кримінального права видів одиничних злочинів. Тож, на наш погляд, у випадку вчинення особою різних діянь, які передбачені як альтернативні в межах однієї статті чи частини статті Особливої частини КК України, кваліфікація повинна відбуватися за сукупністю. Наприклад, якщо особа спершу незаконно придбала вогнепальну зброю, а згодом незаконно зберігала її, діяння такої особи необхідно кваліфікувати двічі за ч. 1 ст. 263 КК України.

Така кваліфікація є обґрунтованою і в контексті дослідження проблеми моменту закінчення злочину. Адже в даному випадку необхідно звернути увагу на те, що вчинення хоча б одного з альтернативних діянь, передбачених, зокрема в ч. 1 ст. 263 КК України, вже повністю ушкоджує об'єкт кримінально-правової охорони і є достатньою підставою для притягнення особи до кримінальної відповідальності [8, с. 139]. В аналізованому випадку діяння вчиняються в різний час і кожне має свій момент початку та припинення. При цьому вчинення різних діянь і в різний час по іншому і декілька разів заподіює шкоду об'єкту кримінально-правової охорони. Наприклад, особа спершу незаконно виготовила вогнепальну зброю, потім тривалий час її

зберігала і згодом продала іншій особі. На наш погляд, такі діяння за жодних умов не можуть вважатися продовжуваним злочином, в тому числі і тому, що кожне з вчинених діянь самостійно і по особливому заподіяло шкоду громадській безпеці в різний час.

Щоправда, треба відзначити, що розглядувана проблема кваліфікації поведінки особи, яка вчинила декілька різних діянь, які передбачені як альтернативні в межах однієї статті (частини статті) Особливої частини КК України, має, здебільшого, теоретичний характер і по суті позбавлена практичного змісту. Мова йде про те, що як би не були кваліфіковані діяння особи в таких випадках, передбачені в КК України правила призначення покарання, все одно не дадуть можливості посилити покарання. Адже у випадку кваліфікації таких діянь як продовжуваного злочину, покарання особи буде призначене в межах санкції відповідної статті. В наведеному випадку за ч. 1 ст. 263 КК України винний може бути засуджений максимум до п'яти років позбавлення волі. Якщо такі діяння кваліфікувати за сукупністю, то відповідно до правил призначення покарання, передбачених в ч. 2 ст. 70 КК України, остаточне покарання за сукупністю злочинів визначається в межах, встановлених санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК України, яка передбачає більш суворе покарання. Тобто в нашому випадку максимально можливий розмір покарання знову ж таки буде становити п'ять років позбавлення волі.

Продовжувані злочин можуть мати місце лише в тих випадках, коли об'єкт кримінально-правової охорони має кількісні характеристики тобто є подільним і може бути ураженим поступово, коли розмір шкоди збільшується з вчиненням кожного наступного діяння, яке утворює продовжуваний злочин. З урахуванням того, що на певному етапі розвитку продовжуваного злочину завдана шкода може кількісно досягати розміру достатнього для констатації в діяннях винної особи складу злочину за певною статтею (частиною статті) Особливої частини КК України, для визначення моменту його закінчення особливе значення набуває зміст злочинного наміру. Адже у закінченому злочині існує єдність ознак як об'єктивної, так і суб'єктивної сторін, без цього стверджувати про закінчений злочин неправильно [9, с. 16-17]. Разом з тим, в науковій літературі була висловлена думка про те, що в тих випадках, коли діяння, що утворюють продовжуваний злочин, хоч і не були повністю реалізовані винним відповідно до його наміру, але фактично вже не могли завдати більшої шкоди при їх подальшій реалізації, яка би вплинула на кваліфікацію, такий злочин пропо-

нують вважати закінченим вже з моменту вчинення першого діяння [8, с. 145 - 146].

На нашу думку, з таким підходом не можна погодитися. Справа в тому, що вирішення питання про момент закінчення злочину, як вже вказувалося, залежить не тільки від наявності усіх ознак складу злочину, а відповідно і можливості кваліфікувати діяння особи за певною статтею (частиною статті) Особливої частини кримінального закону, але й від інших чинників, зокрема, здатності діяння тривалий час впливати на об'єкт кримінально-правової охорони, збільшуючи при цьому завдану шкоду. Крім того, якщо дотримуватися зазначеного підходу, то строки давності притягнення до кримінальної відповідальності за крадіжку в наведеному випадку треба було би обчислювати з початку вчинення першого діяння, яке утворює продовжуваний злочин, незважаючи на те, що винний може ще протягом тривалого часу вчиняти і інші діяння, спрямовані на реалізацію його наміру, хоч які не будуть в кінцевому рахунку впливати на кваліфікацію вчиненого.

Вважаємо, що в продовжуваних злочинах поки не буде повністю реалізований намір винного, злочин не може вважатися закінченим, навіть незважаючи на те, що розмір фактично завданої шкоди вже достатній для кваліфікації за певною статтею (частиною статті) Особливої частини КК України і його збільшення не вплине на кваліфікацію. Адже протягом усього часу реалізації злочинного наміру відбувається заподіяння шкоди об'єкту і відповідне збільшення її розміру. Так, наприклад, якщо винний мав намір викрасти майна на суму вісімсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, але фактично йому вдалося завладати майном на суму сімсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, продовжуваний злочин, на нашу думку, не можна вважати закінченим, навіть незважаючи на те, що з урахуванням розміру фактично завданої шкоди діяння винного вже можна кваліфікувати за ч. 5 ст. 185 КК України як крадіжку в особливо великих розмірах і остаточна реалізація наміру все одно не змінить кваліфікації.

В зв'язку з таким розумінням моменту закінчення продовжуваного злочину окремої уваги потребує роз'яснення Пленуму Верховного Суду України в постанові № 5 від 26 квітня 2002 року "Про судову практику у справах про хабарництво" про момент закінчення одержання хабара. Так, відповідно до п. 10 названої постанови злочини, передбачені статтями 368, 369 КК, як вважає Пленум, вважаються закінченими з моменту, коли службова особа прийняла хоча б частину хабара. Критикуючи аналогічне по суті роз'яснення Верховного Суду

Російської Федерації, А.П. Козлов правильно звертає увагу на те, якщо мова йде про якусь частину, то є і ціле, і жодна з частин не може утворювати цілого [5, с. 161]. Іншими словами одержання хабара не може вважатися закінченим ні з точки зору об'єктивних, ні з точки зору суб'єктивних ознак, якщо службова особа отримала лише частину хабара. Адже в такому випадку нереалізованими залишаються як тільки суб'єктивні, але й об'єктивні ознаки. В цьому відношенні правильним вважаємо інше положення аналізованої постанови, передбачене в п. 14 про те, що коли при умислі службової особи на одержання хабара у великому або особливо великому розмірі нею було одержано з причин, що не залежали від її волі, лише частину обумовленого хабара, вчинене належить кваліфікувати як замах на одержання хабара у розмірі, який охоплювався її умислом. Щоправда, Пленум чомусь вважає, що ступінь реалізації злочинного наміру має значення лише в тих випадках, коли він може впливати на кваліфікацію. Але ж фактична реалізація наміру винного не залежить від подальшої кваліфікації його діянь. І якщо намір винного залишився нереалізованим, вчинений злочин не можна вважати закінченим, якщо його в процесі його реалізації продовжується заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони і кількісний розмір шкоди збільшується.

Таким чином, при вирішенні питання про момент закінчення продовжуваних та триваючих злочинів до уваги потрібно брати не особливості законодавчої конструкції складу злочину, а особливості фактичного вчинення суспільно небезпечного діяння (протікання його у часі), а також механізм заподіяння ним шкоди об'єкту кримінально-правової охорони.

Використана література:

1. Зінченко І.О. Одиночні злочини: поняття, види кваліфікація / І.О. Зінченко, В.І. Тютюгін. - Х. : Видавництво "ФІНН", 2010. - 256 с.
2. Энциклопедия уголовного права. - Издание профессора Малинина, СПб. - Т. 5: Неоконченное преступление, 2006. - 464 с.
3. Дудоров О.О. Ухилення від сплати податків: кримінально-правові аспекти / О.О. Дудоров. - К. : Істина, 2006. - 648 с.
4. Данилюк Т.М. Теоретико-прикладні проблеми встановлення моменту закінчення злочину / Т. Данилюк : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. - Львів, 2009. - 20 с.
5. Козлов А.П. Учение о стадиях преступления / А.П. Козлов. - СПб. : Изд-во "Юридический центр Пресс", 2002. - 353 с.
6. Дудоров О.О. Кримінально-правова характеристика злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи: [наук.-практ. пос.] /

О.О. Дудоров; МВС України. Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка 2011. – 352 с.

7. Антонюк Н.О. Об'єктивні ознаки складу продовжуваного злочину / Н.О. Антонюк, В.Є. Ясеницький // Актуальні проблеми держави і права. Збірник наук. праць. Вип. 52. – Одеса : Юрид. літ., 2010.

8. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посіб. / В.О. Навроцький. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 704 с.

9. Тихий В.П. Злочин, його види та стадії : науково-практичний коментар / В.П. Тихий, М.І. Панов. – К. : Видавничий дім "Промені", 2007. – 40 с.

УДК 343.352

В.О. Веретянніков

**ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОЦІЛЬНОСТІ ІСНУВАННЯ
КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЗА ПРОВОКАЦІЮ ХАБАРА
АБО КОМЕРЦІЙНОГО ПІДКУПУ**

В статті порушені недостатньо вивчені і врегульовані законодавством деякі питання щодо доцільності існування кримінальної відповідальності за провокацію хабара або комерційного підкупу.

Ключові слова: *злочин, комерційний підкуп, кримінальна відповідальність, провокація, хабар.*

В статье подняты недостаточно изученные и урегулированные законодательством некоторые вопросы целесообразности существования уголовной ответственности за провокацию взятки или коммерческого подкупа

Ключевые слова: *преступление, коммерческий подкуп, уголовная ответственность, провокация, взятка.*

The article covers some issues of criminalization of a provocation of bribery or commercial bribery which are insufficiently studied or regulated by law.

Key words: *crime, commercial bribery, criminal liability, provocation, bribe.*

Боротьба з корупцією в Україні, незважаючи на активні кроки у вирішенні цієї проблеми на законодавчому рівні, не втрачає актуальності. На такий стан справ вказують численні наукові роботи, дисертаційні дослідження та публікації у ЗМІ, присвячені проблемам протидії та боротьби з корупцією.

Останнім часом одним з важливих дискусійних питань для науковців і практичних працівників залишається питання про доцільність існування кримінальної відповідальності за провокацію хабара або комерційного підкупу. Сьогодні ст. 370 Кримінального кодексу України (далі – КК України) виконує роль правового механізму попере-

дження зловживань у сфері боротьби з корупцією і хабарництвом з боку службових осіб і особливо працівників правоохоронних органів. Аналіз наукової літератури вказує на неоднакове розуміння сутності провокації хабара або комерційного підкупу. Про наявність проблем при практичному застосуванні ст. 370 КК України свідчать також статистичні дані. Так, у період з 2002-2010 р. р. виявлено 17 випадків провокації хабара [4, с. 3]. Зважаючи на це, актуальним є питання доцільності існування кримінальної відповідальності за провокацію хабара або комерційного підкупу.

Питанням запровадження та існування кримінальної відповідальності за провокаційні дії у сфері боротьби з корупцією присвячені праці П.П. Андрушка, С.А. Бабич, Б.В. Волженкіна, Е.В. Говорухіної, О.М. Грудзура, Н.А. Домашенко, Н.А. Єгорової, В.П. Котіна, О.О. Мансурова, М.І.Мельника, В.О. Навроцького, О.М. Охотнікової, Е.В. Побризаєвої, С.М. Радачинського, А.А. Стрижевської, С.А. Сандаковського, М.І. Хавронюка. Проте відсутність єдиної усталеної позиції щодо вирішення зазначеного питання, а також докорінні зміни, що відбулися в антикорупційному законодавстві у зв'язку з прийняттям Законів України від 7 квітня 2011 р. "Про засади запобігання і протидії корупції в Україні" та "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення" зумовлюють потребу в подальших дослідженнях у цій сфері.

У рамках цієї статті зроблена спроба оцінити доцільність існування ст. 370 КК України з урахуванням розроблених наукою кримінального права точок зору на проблему кримінальної відповідальності за провокацію хабара або комерційного підкупу, положень міжнародно-правових актів у сфері протидії корупції та чинного законодавства України.

Серед вітчизняних і зарубіжних науковців прибічниками кримінальної відповідальності за провокацію хабара або комерційного підкупу є П.П. Андрушко, С.А. Бабич, Б.В. Волженкін, Е.В. Говорухіна, О.М. Грудзур, Н.А. Домашенко, Н.А. Єгорова, О.О. Мансуров, М.І. Мельник, Е.В. Побризаєва, С.М. Радачинський, А.А. Стрижевська, С.А. Сандаковський та інші. Кожний з наведених авторів наводить власні аргументи на користь кримінальної відповідальності цього злочину.

Б.В. Волженкін вказував на незаконність і недопустимість використання правоохоронними органами провокації як методу боротьби з корупцією. Він зазначає, що сучасні технічні засоби, які є на озброєнні оперативних підрозділів, при вмілому їх застосуванні із дотри-

манням встановленого законом порядку дозволяють без будь-якої провокації виявляти осіб, які намагаються отримати хабар [3, с. 5]. С.М. Радачинський вказує, що провокація хабара як злочин детермінована хибним розумінням інтересів служби, поєднанням з об'єктивними складнощами доказування хабарництва [10, с. 3]. У цілому, відстоюючи необхідність існування кримінальної відповідальності за вокаційні дії у сфері боротьби з корупцією, окремі автори, серед яких С.А. Бабич, О.М. Грудзур, О.О. Мансуров, вказують на недосконалість норм, що передбачають кримінальну відповідальність за провокацію хабара або комерційного підкупу, і пропонують свої варіанти їх редакції.

У підтримку існування кримінальної відповідальності за провокаційні дії у сфері боротьби з корупцією висловлюються і ряд представників органів державної влади. Так, екс-голова Верховного Суду України В.Ф. Бойко зазначає, що боротьба з хабарництвом через його провокацію – це аморальний, протиправний метод, який штовхає людину на вчинення злочину [9]. До того ж провокація як форма співучасті у вчиненні злочину нагадує підбурювання до вчинення злочину. З цього випливає недопустимість і протиправність використання такого методу. Про такі настрої свідчить і той факт, що в лютому 2010 р. на засіданні Верховної Ради України в підтримку законопроекту № 5445 "Про внесення змін до КК України" щодо декриміналізації ст. 370 КК України проголосували тільки 79 із 428 народних депутатів Верховної Ради України, які були присутні на засіданні [11].

При визначенні доцільності існування кримінальної відповідальності за злочин, передбачений ст. 370 КК України, не можна залишити поза увагою аналіз українського та міжнародного антикорупційного законодавства. Міжнародні документи розглядають провокацію хабара як вид співучасті. Так, за змістом ст. 27 Конвенції ООН проти корупції (підписана від імені України 11 грудня 2003 р. у м. Меріда (Мексиканські Сполучені Штати) та ст. 15 Кримінальної конвенції Ради Європи про боротьбу з корупцією (підписана від імені України 27 січня 1999 р. у м. Страсбурзі), держава на рівні національного законодавства повинна вжити таких заходів, які можуть бути необхідними для визнання злочином будь-яку участь у злочині, наприклад в якості співвиконавця, пособника або підбурювача, а також підготовка і замах на вчинення злочину корупційної спрямованості. До того ж аналіз ст. 11 - 16, 26, 27, 370 КК України дає підстави формально вважати провокацію хабара або комерційного підкупу спів-

участь у злочині, яка виявляється у виді підбурювання до вчинення злочину. На користь існування кримінальної відповідальності за провокаційні дії у сфері боротьби з корупцією свідчать і положення ст. 19 Конституції України, в якій міститься заборона щодо примусу особи робити те, що не передбачено законодавством, і обов'язок органів державної влади і місцевого самоврядування, їх посадових осіб діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією України та законами України.

На перший погляд, з позиції положень чинного законодавства України проблема доцільності криміналізації провокації хабара або комерційного підкупу є вирішеною. Так, доки провокація хабара буде залишатися кримінально караним діянням, її застосування в правоохоронній діяльності не може бути виправдане жодними об'єктивними факторами – будь-то значна суспільна небезпечність діяння чи інші важливі обставини. Однак загально відомим є той факт, що оцінка діяльності правоохоронних органів ґрунтується на системі відповідних показників, за ради досягнення яких часто законність приноситься в жертву. Це зумовлює розповсюдженість методу провокації хабара в антикорупційній діяльності правоохоронних органів.

Окремі науковці, серед яких В.П. Котін, В.О. Навроцький, О.М. Охотнікова, наголошують на необхідності виключення кримінальної відповідальності за провокацію хабара або комерційного підкупу. Таке рішення, як правило, обґрунтовується підвищенням ефективності роботи правоохоронних органів з виявлення посадовців-хабарників і притягнення їх до кримінальної відповідальності. Схожої позиції дотримуються і окремі представники органів прокуратури, СБУ та МВС України тощо. Так, начальник Головного управління боротьби з корупцією СБУ В. Трепак вважає, що виключення ст. 370 КК України збільшило би можливості оперативних працівників і слідчих [12]. Серед практичних працівників правоохоронних органів розповсюджена точка зору про те, що провокація хабара в роботі оперативних підрозділів хоч і не зовсім законний метод, але виправданий внаслідок високої результативності та ефективності боротьби з хабарництвом. Правоохоронним органам доводиться докладати чимало зусиль і для того, щоб виявити факти хабарництва. При цьому вони нерідко вимушені використовувати засоби і методи боротьби зі злочинами, які не завжди відповідають закону, але дозволяють досягти позитивного результату [5, с. 83]. В.О. Навроцький, взагалі зазначає, що службова особа, якій пропонується "хабар" в ході перевірки на її непідку-

пність, аж ніяк не позбавлена можливості вибору суспільно корисного варіанта поведінки – відмовившись від хабара, вона тим самим успішно пройде випробування [7, с. 157].

Що ж стосується питання відмежування правомірної оперативно-розшукової діяльності від провокаційних дій, то тут важливо враховувати, що виявлення і документування хабара є правомірною поведінкою в разі відповідності оперативно-розшукових заходів вимогам статей 6 і 8 Закону України від 18 лютого 1992 р. "Про оперативно-розшукову діяльність". А в разі провокації, по-перше, у них немає підстав для проведення оперативно-розшукових заходів, по-друге, вони проводять їх з порушенням закону. У першому випадку вони лише фіксують події і факти, у другому – ініціюють поведінку посадових осіб і громадян [5, с. 84].

Якщо провокацію розглядати з позиції виду співучасті у злочині то, на нашу думку, вона не потребує виділення в окрему спеціальну норму. Не на користь ст. 370 КК України і наведена вище статистика, яка на нашу думку, свідчить про складність виявлення і доказування фактів провокації хабара. Хоча не виключаємо і тієї позиції, що такий стан справ пов'язано з високою латентністю та проблемами у слідчій і судовій практиці [4, с. 3].

Проблеми у правовому застосуванні ст. 370 КК України впливають і з аналізу п. 23 постанови Пленуму Верховного суду України від 26 квітня 2002 р. №5 "Про судову практику у справах про хабарництво", згідно з якою провокація хабара є закінченим злочином з моменту створення службовою особою умов для пропонування чи давання хабара, незалежно від того, чи було дано або одержано хабар. Такий висновок є логічним, але на практиці це виливається у значні труднощі щодо встановлення, документування та доказування факту умисного створення службовою особою умов для пропозиції чи давання хабара. Складність, у першу чергу, полягає у доказуванні прямого умислу та мети злочинного діяння, які є обов'язковими ознаками цього злочину. Відповідно до положень ст. 62 Конституції України та ст. 327 Кримінально-процесуального кодексу України обвинувальний вирок суду не може ґрунтуватись на припущеннях, а всі сумніви щодо вини особи мають глумачитися на її користь. З вищезазначеного виходить, що на практиці довести кримінальну справу до логічного завершення практично неможливо.

Аналіз п. 23 зазначеної постанови Пленуму також свідчить про недоцільність та неефективність на сучасному етапі використання

провокації хабара або комерційного підкупу для виявлення корупційних злочинів. Так, у постанові роз'яснюється, що сприяння, підбурювання та організація давання чи отримання хабара слід розцінювати як співучасть у хабарництві і додатково кваліфікувати за відповідними частинами статей 27 і 369 чи статей 27 і 368 КК України. Але враховуючи ч.6 ст. 369 КК України, особа, яка пропонувала чи дала хабар буде звільнена від кримінальної відповідальності, якщо повідомить про факт вчинення злочину в правоохоронні органи до порушення кримінальної справи. Із зазначеного виходить, що службова особа, яка спровокувала давання або пропозицію хабара, підлягає кримінальній відповідальності за два злочини. Разом з тим особа, яка запропонувала або дала хабар може уникнути відповідальності, вчасно повідомивши правоохоронні органи про факт вчинення злочину. За таких обставин зацікавленість використання провокації хабара або комерційного підкупу з боку посадовців є нелогічною.

Цікавим, на наш погляд, є інший бік зазначеної ситуації. З точки зору здорового глузду, логічно вести боротьбу із хабарництвом серед службових осіб, а не з працівниками правоохоронних органів, які шляхом провокації виявляють хабарників. Та ж система показників стимулює роботу в напрямі виявлення корупціонерів-хабарників, а не їх провокаторів. За таких умов боротьба з хабарництвом, яка ведеться правоохоронними органами за допомогою провокації, є виправданою, хоча і не зовсім законною. Докази існування таких стереотипів у роботі правоохоронних органів можна знайти і в публікаціях засобів масової інформації [13]. Виходячи з викладеного, можна припустити, що сучасна практика боротьби з корупцією йде в тому числі і шляхом провокації хабара або комерційного підкупу, тому що відсутня практика притягнення винних до кримінальної відповідальності за ст. 370 КК України.

Сучасне законодавство потребує суттєвих змін, спрямованих на поліпшення ситуації навколо кримінальної відповідальності за ст. 370 КК України. Зміни в цьому напрямку сьогодні відбуваються. Прикладом може служити прийнятий новий Кримінально-процесуальний кодекс України (далі - КПК України 2012 р.). Так, ст. ст. 41, 87, 346, 271 КПК України 2012 р. визначають правові межі застосування негласних заходів, які проводять оперативні підрозділи органів внутрішніх справ, у тому числі контроль за вчиненням злочину. Однією з форм контролю за вчиненням злочину, передбачених ст. 271 КПК України 2012 р., є імітування обстановки злочину. При

цьому ч. 3 зазначеної статті містить заборону для правоохоронних органів провокувати (підбурювати) особу на вчинення злочину, а отримані докази не можуть бути використані у кримінальному процесі. Таким чином, закон дозволяє у випадках і в порядку, визначених законом, створювати умови для вчинення контрольованого злочину, але забороняє здійснення провокаційних дій, які штовхають особу на вчинення злочину, і який би вона не вчинила без провокаційних дій.

Підсумовуючи викладене слід зазначити, що існуючі проблеми кримінальної відповідальності за провокацію хабара або комерційного підкупу не дають можливості ефективно працювати розглядуваному правовому механізму на практиці. За таких умов актуальним стає вирішення цієї проблеми або шляхом декриміналізації ст. 370 КК України, або шляхом розроблення та впровадження дієвого механізму протидії провокаційним методам боротьби з хабарництвом.

Зважаючи усі "за" і "проти", слід зазначити, що кримінальна відповідальність за ст. 370 КК України зумовлена необхідністю існування правового механізму захисту законних прав та інтересів громадян, а також відмежування законної діяльності службових осіб, у тому числі правоохоронних органів, у сфері боротьби з корупцією від кримінальних діянь. На нашу думку, цей механізм повинен сприяти здійсненню законної діяльності, а не розширенню списку кримінально караних протиправних діянь для службових осіб. У випадках нагальної потреби запровадження кримінальної відповідальності за провокацію хабара або комерційного підкупу треба враховувати принцип економії кримінально-правової репресії, а також неприпустимості конкуренції кримінально правових норм.

Використана література:

1. Андрушко П. П. Провокація хабара: кримінально-правова характеристика та відмежування від вимагання [Електронний ресурс] / П.П. Андрушко, А. А. Стрижевська // Судова апеляція. - 2006. - № 1. - Режим доступу до журналу: http://www.apcourt.kiev.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=36852&cat_id=36656
2. Бабыч С.А. Вопросы квалификации провокации взятки либо коммерческого подкупа / С.А. Бабыч, Е.В. Побрязгаева // Уголовное право. - 2006. - №5. - С. 70 - 74.
3. Волженкин Б.В. Допустима ли провокация как метод борьбы с коррупцией / Б.В. Волженкин // Следователь. - 2007. - №2. - С. 2 - 5.
4. Грудзур О.М. Кримінально-правова характеристика провокації хабара: автореферат дисертації на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.08 / О.М. Грудзур; НАВС МВС України. - К., 2011. - 23 с.

5. Котин В. П. Провокація взятки (к проблеме совершенствования законодательства) / В. П. Котин // Государство и право. - 1996. - № 2. - С. 82 - 88.

6. Мансуров О. А. Уголовно-правовые меры борьбы с провокацией взятки либо коммерческого подкупа: автореферат диссертации на соискание уч. степ. канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. А. Мансуров; Академия управления МВД России. - М., 2001. - 24 с.

7. Навроцький В.О. Провокація хабара як можливий спосіб боротьби з корупцією / В.О. Навроцький // Вісник Академії правових наук. - 1998. - № 4. - С. 157 - 162.

8. Охотнікова О.М. Посилення кримінальної відповідальності за посадові злочини / О.М. Охотнікова // Вісник Запорізького юридичного інституту. - 1998. - № 3. - С. 147.

9. Климончук О. Чи врятує Україну провокація хабара? [Електронний ресурс] / О. Климончук // Інформаційне агентство УНІАН. - Режим доступу: <http://human-rights.unian.net/ukr/detail/192818>

10. Радачинский С. Н. Уголовная ответственность за провокацию взятки либо коммерческого подкупа: Учебное пособие. Серия "Юридическая практика" / С. Н. Радачинский. - М. : ИКЦ "Март", 2003. - 144 с.

11. ВР отказалась принять законопроект об отмене уголовной ответственности за провокацию взятки [Електронний ресурс] // газета Ракурс Плюс - Режим доступу: <http://rakurs.pl.ua/novosti-luganska-i-luganskojj-oblasti/57044-vr-otkazalas-prinjat-zakonoproekt-ob.html>.

12. СБУ запропонувала узаконити хабар. [Електронний ресурс] // Інформаційний центр Ukranews - Режим доступу: <http://ukranews.com/uk/news/ukraine/2011/05/30/44741>.

13. Зозулінський Т. Операція "Провокація": правоохоронці масово спонукують брати хабарі, щоб покращити статистику й заробити. [Електронний ресурс] / Тарас Зозулінський // тижневик Тиждень - Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/52947>.

УДК 343.346.1

В.В. Віскунов

**КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ФОРМ
ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ,
ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 290
КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ**

У публікації проводиться юридичний аналіз форм об'єктивної сторони складу знищення, підробки або заміни номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу, передбаченого ст. 290 Кримінального кодексу України. На підставі зазначеного аналізу формулюються теоретичні положення науки кримінального права та пропозиції щодо вдосконалення Кримінального кодексу України.

Ключові слова: знищення, підробка, заміна, ідентифікаційний номер транспортного засобу, склад злочину, спосіб вчинення злочину, суспільна небезпечність, Кримінальний кодекс України.

В публікації проводиться юридический аналіз форм об'єктивної сторони складу знищення, подделки или замены номеров узлов и агрегатов транспортного средства, предусмотренного ст. 290 Уголовного кодекса Украины. На основании указанного анализа формулируются теоретические положения науки уголовного права и предложения по усовершенствованию Уголовного кодекса Украины.

Ключевые слова: *уничтожение, подделка, замена, идентификационный номер транспортного средства, состав преступления, способ совершения преступления, общественная опасность, Уголовный кодекс Украины.*

The publication conducts a legal analysis of the forms of the objective side of destruction, forgery or replacement of parts of a vehicle under Art. 290 of the Criminal Code of Ukraine. The above analysis formulates theoretical principles of criminal law and suggestions for the improvement of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: *destruction, forgery, replacement, vehicle identification number, the crime, the method of the crime, public danger, the Criminal Code of Ukraine.*

Важливе значення як для правотворчої, так і для правозастосовчої діяльності має об'єктивна сторона складу злочину. По-перше, за допомогою об'єктивної сторони складу злочину законодавець формально описує ознаки того чи іншого злочину в диспозиції кримінально-правової норми Особливої частини Кримінального кодексу України, тобто будує юридичну абстракцію суспільно-небезпечного діяння в кримінальному законі. По-друге, правильне розуміння кримінально-правових понять, їх тлумачення та інтерпретація сприяють ефективному застосуванню кримінального закону.

Об'єктивна сторона складу знищення, підробки або заміни номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу, передбаченого ст. 290 КК України, стисло розглядалася окремими авторами лише в науково-практичних коментарях КК України, а також у деяких вітчизняних і зарубіжних юридичних виданнях¹. Проте на монографічному рівні

---

¹ Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. - [5-те вид]. - К.: Юриджна думка, 2008. - С. 813, 814; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.]; за заг. ред. В.Т. Малайренка, В.В. Сташиса, В.Я. Ташя. - [2-е вид.]. - Х.: ТОВ "Одісей", 2004. - С. 772; Научно-практический комментарий Уголовного кодекса Украины / Отв. ред. С.С. Яценко. - [3-е изд.]. - К.: А.С.К., 2004. - С. 757, 758, 759; Научно-практический комментарий Уголовного кодекса Украины / Отв. ред. Е.Л. Стрельцов. - [4-е изд.]. - Х.: ООО "Одиссей", 2007. - С. 553;

питання об'єктивної сторони цього злочину в Україні спеціально не досліджувалися.

Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу злочину, передбаченою в диспозиції ст. 290 КК України, є суспільно небезпечні діяння в формі дій, зокрема знищення, підробки або заміни без дозволу відповідних органів номерної панелі з ідентифікаційним номером транспортного засобу, що є самостійними і незалежними злочинними діями, котрі утворюють закінчений склад злочину при вчиненні хоча б однієї з них. Кожна перелічена злочинна дія є усвідомленим, вольовим актом людини, що завдає шкоди порядку суспільних відносин, які охороняються законом. Знищення, підробка або заміна ідентифікаційних номерів транспортного засобу за своїми об'єктивними властивостями, сутністю та характером – це завжди дії. Бездіяльність у розгляданому складі неможлива.

Дії, які складають об'єктивну сторону складу злочину та передбачені в ст. 290 КК України, можна поділити таким чином: 1) знищення ідентифікаційного номера, номерів двигуна, шасі або кузова транспортного засобу; 2) підробка ідентифікаційного номера, номерів двигуна, шасі або кузова транспортного засобу; 3) заміна ідентифікаційного номера, номерів двигуна, шасі або кузова транспортного засобу; 4) заміна без дозволу відповідних органів номерної панелі з ідентифікаційним номером транспортного засобу.

Знищення як форму злочину визнано та криміналізовано не тільки в ст. 290 КК України, але і в інших статтях кримінального законодавства України. Наприклад, знищення майна – це доведення майна до повної непридатності щодо його цільового призначення. Унаслідок знищення майно перестає існувати або повністю втрачає свою цінність¹. Знищення ідентифікаційного номера транспортного засобу означає приведення номера у стан, за якого неможливо його прочитання взагалі або без проведення відповідної експертизи².

Наприклад, В.А. Мисливий вважає, що знищення ідентифікаційного номера, номерів двигуна, шасі або кузова – це повна ліквідація ідентифікаційного номера транспортного засобу, номерів двигуна,

---

¹ Див.: Макашвили В.Г. Уголовная ответственность за неосторожность. Монография / Макашвили В.Г. - М.: Госюридлитиздат, 1957. - С. 504.

² Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. - [5-те вид]. - К.: Юридична думка, 2008. - С. 814.

шасі або кузова, унаслідок чого відповідний транспортний засіб або його частину неможливо ототожити¹.

Під знищенням ідентифікаційного номера транспортного засобу, як зазначає О.О. Архіпов, слід розуміти умисні дії, які полягають у протиправній повної або часткової ліквідації будь-яким способом юридично значущих даних ідентифікаційного номера транспортного засобу або його агрегату, внаслідок чого ідентифікаційний номер неможна ідентифікувати².

Так, на думку А.В. Лесниха, знищення має місце тоді, коли ідентифікаційний номер, номер кузова, шасі, двигуна фізично ліквідується або приводиться в стан, за якого неможливо його читати чи відновити, тобто відбувається повна невідворотна ліквідація номера³. Також учений обґрунтовано стверджує, що більш складною ситуацією стає тоді, коли справжній ідентифікаційний номер разом із кузовною деталлю, на яку він наноситься, номерні вузли та агрегати транспортного засобу, що належить винній особі на праві власності, але непридатний до експлуатації, демонтуються з нього і встановлюються на транспортний засіб аналогічної моделі, який завідомо було здобуто злочинним шляхом. А.В. Лесних справедливо зазначає, що в описаній ситуації має місце знищення ідентифікаційного номера на автомобілі, який належить винному на праві власності, і підробка ідентифікаційного номера, номера кузова, двигуна на автомобілі, який здобуто завідомо злочинним шляхом⁴.

Однак жодне наукове визначення поняття знищення ідентифікаційного номера транспортного засобу не вирішує, яку кількість символів, що входять до структури ідентифікаційного номера транспортного засобу, необхідно знищити, щоб кваліфікувати знищення як закінчену дію. Інакше кажучи, чи можна кваліфікувати дії злочи-

---

¹ Див.: Мисливий В.А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту: Монографія / Мисливий В.А. – Дніпропетровськ: юрид. акад. мін-ва внутр. справ, 2004. – С. 89.

² Див.: Архіпов А.А. Уголовная ответственность за преступления, связанные с фальсификацией номерных регистрационно-учетных параметров транспортных средств: автореф. дис. на соискание наук. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. "Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право" / А.А. Архимов. – Тюмень, 2011. – С. 5.

³ Див.: Лесних А.В. Расследование подделки или уничтожения идентификационного номера транспортного средства: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Лесных Андрей Владимирович. – Краснодар, 2001. – С. 45.

⁴ Див.: Там само. – С. 42.

ння як знищення ідентифікаційних номерів транспортного засобу у випадку, коли було знищено, наприклад, одну чи декілька літер або цифр у структурі ідентифікаційного номера транспортного засобу. Також не зрозуміло, у який стан необхідно привести ідентифікаційний номер транспортного засобу, щоб кваліфікувати дії як знищення ідентифікаційного номера транспортного засобу. Одна ситуація – коли в результаті знищення ідентифікаційного номера транспортного засобу неможливо побачити символи в структурі ідентифікаційного номера транспортного засобу за допомогою органів чуття людини, хоча виявити первісний номер можна шляхом криміналістичного дослідження. Інша ситуація – коли первісні позначення знищеного ідентифікаційного номера транспортного засобу неможливо виявити жодним способом, навіть за допомогою криміналістичної експертизи.

На наш погляд, дії винного слід кваліфікувати як закінчену форму знищення ідентифікаційного номера транспортного засобу лише тоді, коли в результаті зазначених дій первісне існування ідентифікаційного номера транспортного засобу приводиться в такий стан, коли його неможливо визначити повністю або частково жодним способом. Дії, які в результаті знищення привели ідентифікаційний номер транспортного засобу в стан, за якого його первісні позначення можна прочитати лише експертним шляхом, не можна кваліфікувати як закінчене знищення ідентифікаційного номера транспортного засобу. Такі дії, на нашу думку, слід кваліфікувати як замах на злочин, передбачений ст. 290 КК України.

Таким чином, знищення ідентифікаційних номерів транспортного засобу означає повну або часткову безповоротну фізичну ліквідацію зазначених номерів та втрату їх інформаційного призначення, унаслідок чого виявлення первісних ідентифікаційних номерів транспортного засобу стає неможливим жодним способом, а отже, стає неможливою ідентифікація транспортного засобу на їх основі. Будь-яка форма знищення, спрямована проти існуючого порядку в суспільстві, за своїм характером і ступенем небезпечності завжди визнається антисоціальним і негативним явищем. Водночас коли знищення посягає на об'єкти кримінально-правової охорони, то за своїм характером воно завжди є суспільно небезпечним явищем, ступінь небезпечності якого залежить від суспільної цінності того чи іншого об'єкта кримінально-правової охорони. Виходячи з цього, можна твердити, що форма знищення в складі злочину, передбаченого ст. 290 КК України, являє собою суспільно небезпечне діяння, яке криміналізовано законодавцем як злочин.

Так, В.С. Постніков справедливо наголошував, що, незважаючи на високий рівень латентності, підроблення є дуже поширеним і достатньо небезпечним злочином. При цьому підроблення і використання підроблених документів може кваліфікуватися як самостійний злочин, як спосіб вчинення іншого діяння або як засіб його вчинення¹. Зазначені дослідником положення відповідають складу знищення, підробки або заміни номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу.

Наприклад, М.І. Панов слушно зауважує, що спосіб може мати різне значення для характеристики суспільно небезпечної поведінки суб'єкта. На його думку, в одних випадках спосіб може вказувати на якісну своєрідність виконання дії, що утворює об'єктивну сторону злочину, бути внутрішньо притаманним дії, "схованим" у ній, а в інших – засвідчувати про ті допоміжні сили і фактори, що застосовує особа для виконання злочинного посягання на об'єкт кримінально-правової охорони, виступати як "окрема" дія².

На наш погляд, підробка як одна з форм злочину, передбаченого ст. 290 КК України, являє собою ускладнену дію, що складається з різних способів, які є внутрішнім змістом злочинної дії та засвідчують операційну своєрідність її виконання. При цьому в даному випадку взаємозв'язок способу вчинення злочину та дії настільки тісний, що спосіб по суті збігається з дією. Але це не означає, що дія є тотожною способу, або поглинає його, або, навпаки, спосіб виключає дію. Дія є самостійним соціально-правовим явищем, що завжди характеризується відповідним способом її вчинення. А спосіб завжди зберігає своє функціональне призначення, характеризує дію з точки зору порядку, послідовності прийомів і рухів, що застосовуються при вчиненні злочину, і є однією з найважливіших ознак, які утворюють зміст дії³.

Так, О.О. Архіпов виокремлює такі форми підробки ідентифікаційних номерів транспортного засобу: 1) попереднє повне або часткове знищення первісного ідентифікаційного номера кузова, шасі або двигуна транспортного засобу з наступним повним або частко-

---

¹ Див.: Постніков В.С. Уголовная ответственность за подделку, изготовление, сбыт и использование подложных документов, штампов, печатей, бланков: автореф. дис. на соискание наук. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 "Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право" / В.С. Постніков. – М., 1990. – С. 3.

² Див.: Панов Н.И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность: Монография / Панов Н.И. – Х.: "Вища школа", 1982. – С. 21 – 22.

³ Див.: Там само. – С. 34.

вим відтворенням нового підробленого ідентифікаційного номера ТЗ будь-яким механічним способом; 2) повна або часткова зміна первісного ідентифікаційного номера кузова, шасі або двигуна транспортного засобу¹.

На наш погляд, злочинну дію у формі підробки ідентифікаційних номерів транспортного засобу можна вчинити такими способами: 1) заміна первісного номера іншим номером (демонтаж); 2) повне видалення первісного номера і нанесення підробленого; 3) приховування первісного номера і нанесення підробленого; 4) часткова зміна знаків первісного номера тощо.

Однак підробка ідентифікаційних номерів транспортного засобу може бути способом вчинення інших суміжних злочинів, наприклад шахрайства з транспортним засобом, ідентифікаційний номер якого є підробкою. Підроблений ідентифікаційний номер транспортного засобу в цьому випадку слід вважати засобом вчинення злочину. Це положення відповідає судовій практиці. Зокрема, згідно з п. 19 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. № 10 "Про судову практику у справах про злочини проти власності" окремої кваліфікації за ст. 290 КК при шахрайстві потребують також дії винної особи, яка знищила, підробила або замінила номери вузлів та агрегатів транспортного засобу².

На вибір способу підробки ідентифікаційного номера транспортного засобу впливають обставини об'єктивного та суб'єктивного характеру. До обставин об'єктивного характеру слід зараховувати об'єкт злочину, предмет злочину, обстановку та засоби вчинення злочину. Обставинами суб'єктивного характеру підробки ідентифікаційного номера транспортного засобу слід вважати мотив, мету та особливості суб'єкта злочину.

З огляду на це С.С. Тучков справедливо зазначає, що підроблення детермінується певними обставинами об'єктивного та суб'єктив-

---

¹ Див.: Архивов А.А. Уголовная ответственность за преступления, связанные с фальсификацией номерных регистрационно-учетных параметров транспортных средств: автореф. дис. на соискание наук. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. "Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право" / А.А. Архивов. - Тюмень, 2011. - С. 11.

² Див.: Постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. № 10 "Про судову практику у справах про злочини проти власності" // Вісник Верховного Суду України. - 2009. - № 12. - С. 9-16.

ного характеру. Але якими б не були детермінанти, вони створюють не неминучість, а лише сприятливі умови вчинення підроблення. Вони виступають лише сукупністю обставин об'єктивного та суб'єктивного характеру, що роблять можливим вчинення злочинного діяння у спосіб підроблення. Сукупність цих обставин зумовлює лише можливість вибору правопорушником саме підроблення як способу вчинення злочину. Але цей вибір може бути іншим, і може навіть іти у розріз зі сприятливими обставинами об'єктивного та суб'єктивного характеру¹.

Підробка ідентифікаційних номерів транспортного засобу – це достатньо небезпечне самостійне діяння, а також спосіб вчинення інших злочинів, який завдає шкоди цінним об'єктам кримінально-правової охорони та за який передбачено кримінальну відповідальність. Саме за цією ознакою суспільної небезпеки необхідно відрізнити злочинну підробку від дій у формі підробки, за які передбачено інші види юридичної відповідальності або в яких узагалі відсутні підстави юридичної відповідальності. Підробка ідентифікаційних номерів транспортного засобу є злочином невеликої тяжкості. Залежно від об'єкта посягання, а також свідомих дій з метою обману підробка ідентифікаційних номерів транспортного засобу є злочином

Оскільки підробка ідентифікаційних номерів транспортного засобу є злочином невеликої тяжкості, то це має такі важливі наслідки кримінально-правового характеру, як непритягнення до кримінальної відповідальності за готування до підробки ідентифікаційних номерів транспортного засобу, можливість звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання, кримінально-правова кваліфікація малозначного діяння, а також установа строків погашення судимості тощо.

Ураховуючи викладене, можна констатувати, що законодавець обґрунтовано сформулював ознаки об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 290 КК, і використав для позначення форм злочину терміни "знищення" та "підробка", оскільки, з нашої точки зору, ці терміни відповідають букві та духу кримінального закону.

Автор вважає, що встановлення кримінальної відповідальності в ст. 290 КК України за заміну ідентифікаційного номера, номерів дви-

---

¹ Див.: Тучков С.С. Підроблення як спосіб вчинення злочину: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Тучков Сергій Сергійович. – Запоріжжя, 2005. – С. 92.

гуна, шасі або кузова, а також заміну без дозволу відповідних органів номерної панелі з ідентифікаційним номером транспортного засобу є необґрунтованим, тому що цим формам діяння не властиві достатні для криміналізації характер і ступінь шкідливості (небезпечності).

По-перше, згідно з п. 37 Порядку реєстрації ТЗ встановлено порядок державної реєстрації (перереєстрації) транспортних засобів у зв'язку з їх переобладнанням шляхом заміни кузовів (рам), а також двигунів, що мають справжні ідентифікаційні номери¹. Тому заміну кузовів (рам), двигунів або номерної панелі з ідентифікаційними номерами транспортного засобу без попередньої згоди підрозділів Державтоінспекції МВС України слід оцінювати як порушення відповідних положень Порядку реєстрації ТЗ. Водночас державну реєстрацію (перереєстрацію), зняття з обліку транспортних засобів зі знищеними або підробленими ідентифікаційними номерами транспортного засобу заборонено (п. 15 Правил реєстрації ТЗ). Порядок знищення, підробки ідентифікаційних номерів транспортного засобу чинним законодавством не передбачено.

По-друге, якщо законодавець мав на увазі заміну первісного ідентифікаційного номеру транспортного засобу на інший, тобто демонтаж ідентифікаційного номера на одному транспортному засобі з подальшим його встановленням замість знищеного на іншому, як правило, "кримінальному" транспортному засобі, то такі дії слід кваліфікувати як знищення і підробку, що характеризує форму підробки в такий спосіб у складі знищення, підробки або заміни ідентифікаційних номерів транспортного засобу. Інакше кажучи, у даному випадку словосполучення "заміна ідентифікаційного номера, номерів двигуна, шасі або кузова, а також заміна без дозволу відповідних органів номерної панелі з ідентифікаційним номером транспортного засобу" означають підробку ідентифікаційних номерів транспортного засобу, тому їх дублювання, на наш погляд, є зайвим у тексті диспозиції ст. 290 КК України.

---

¹ Див.: Постанова Кабінету Міністрів України від 07.09.1998 р. № 1388 "Про затвердження Порядку державної реєстрації (перереєстрації), зняття з обліку автомобілів, автобусів, а також самохідних машин, сконструйованих на шасі автомобілів, мотоциклів усіх типів, марок і моделей, причепів, напівпричепів, мотоколясок, інших прирівняних до них транспортних засобів та мопедів": за станом на 04.12.2012 р. / Кабінет Міністрів України. - Офіц. вид. - Офіційний вісник України. - 1998. - № 36. - С. 6.

По-третє, порівняльний аналіз обов'язкових ознак об'єктивної сторони складу досліджуваного злочину із зарубіжним кримінальним законодавством показує, що зарубіжний і вітчизняний законодавці визнають "підробку" та "знищення" ідентифікаційних номерів транспортного засобу суспільно небезпечними діями. Однак заміну ідентифікаційного номера, номерів двигуна, шасі або кузова, а також заміну без дозволу відповідних органів номерної панелі з ідентифікаційним номером транспортного засобу не визнано злочинами, наприклад, у кримінальному законодавстві Росії та Республіки Білорусь (ст. 326 КК РФ і ст. 381 КК РБ).

Результати опитування фахівців свідчать, що 81% суддів, 81,5% слідчих і 76,5% оперативних працівників карного розшуку вважають за доцільне виключити з тексту ст. 290 КК України таку форму злочину, як "заміна ідентифікаційного номера, номерів двигуна, шасі або кузова або заміна без дозволу відповідних органів номерної панелі з ідентифікаційним номером транспортного засобу", і лише 19% суддів, 17,5% слідчих та 11% оперативних працівників карного розшуку висловили іншу думку.

На підставі викладеного вважаємо за доцільне виключити з тексту ст. 290 КК України таку форму злочину, як "заміна ідентифікаційного номера, номерів двигуна, шасі або кузова або заміна без дозволу відповідних органів номерної панелі з ідентифікаційним номером транспортного засобу" за відсутністю суспільної небезпечності.

Зрозуміло, що висвітлена проблематика не може бути вичерпною. Тому автор переконаний, що для остаточного вирішення висвітлених у публікації питань, а також тих питань, які можливо залишилися поза нашою увагою, необхідні подальші дослідження у цьому напрямку.

Використана література:

1. Архипов А.А. Уголовная ответственность за преступления, связанные с фальсификацией номерных регистрационно-учетных параметров транспортных средств: автореф. дис. на соискание наук. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. "Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право" / А.А. Архипов. - Тюмень, 2011. - 16 с.
2. Лесних А.В. Расследование подделки или уничтожения идентификационного номера транспортного средства: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Лесных Андрей Владимирович. - Краснодар, 2001. - 211 с.
3. Макашвили В.Г. Уголовная ответственность за неосторожность: Монография / Макашвили В.Г.- М.: Госюридлитиздат, 1957.- 212 с.
4. Мисливий В.А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту: Монографія / Мисливий В.А. - Дніпропетровськ: юрид. акад. мін-ва внутр. справ, 2004. - 380 с.

5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.]; за заг. ред. В.Т. Малюренка, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – [2-е вид.]. – Х.: ТОВ "Одісей", 2004. – 1152 с.
6. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – [5-те вид.]. – К.: Юридична думка, 2008. – 1216 с.
7. Научно-практический комментарий Уголовного кодекса Украины / Отв. ред. С.С. Яценко. – [3-е изд.]. – К.: А.С.К., 2004. – 1096 с.
8. Научно-практический комментарий Уголовного кодекса Украины / Отв. ред. Е.Л. Стрельцов. – [4-е изд.]. – Х.: ООО "Одиссей", 2007. – 872 с.
9. Панов Н.И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность: Монография / Панов Н.И. – Х.: "Вища школа", 1982. – 161 с.
10. Постанова Кабінету Міністрів України від 07.09.1998 р. № 1388 "Про затвердження Порядку державної реєстрації (перереєстрації), зняття з обліку автомобілів, автобусів, а також самохідних машин, сконструйованих на шасі автомобілів, мотоциклів усіх типів, марок і моделей, причепів, напівпричепів, мотоколясок, інших прирівняних до них транспортних засобів та мопедів": за станом на 04.12.2012 р. / Кабінет Міністрів України. – Офіц. вид. – Офіційний вісник України. – 1998. – № 36. – С. 6.
11. Постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. № 10 "Про судову практику у справах про злочини проти власності" // Вісник Верховного Суду України. – 2009. – № 12. – С. 9-16.
12. Постников В.С. Уголовная ответственность за подделку, изготовление, сбыт и использование подложных документов, штампов, печатей, бланков: автореферат дис. на соискание наук. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 "Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право" / В.С. Постников. – М., 1990. – 25 с.
13. Тучков С.С. Підроблення як спосіб вчинення злочину: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Тучков Сергій Сергійович. – Запоріжжя. 2005. – 215 с.

УДК 343.159

А.А. Вознюк
Є.С. Назимко

**ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАКОНОДАВЧОЇ
РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ЗАОХОЧУВАЛЬНИХ
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ НОРМ,
ЩО СТОСУЮТЬСЯ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ,
ЗАВДАНОЇ ДЕРЖАВІ**

У статті розглядаються проблемні питання законодавчої регламентації заохочувальних кримінально-правових норм, що стосуються відшкодування шкоди, завданої державі. Аналізується положення законопроекту, присвяченого звільненню від кримінальної відповідальності. Наводяться авторські бачення зазначеної проблематики.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, покарання, заохочувальні норми, відшкодування шкоди.

В статье рассматриваются проблемные вопросы законодательной регламентации поощрительных уголовно-правовых норм, касающихся возмещения ущерба, причиненного государству. Анализируются положения законопроекта, посвященного освобождению от уголовной ответственности. Приводятся авторские видения указанной проблематики.

Ключевые слова: *уголовная ответственность, наказание, поощрительные нормы, возмещение вреда.*

The article deals with issues of legislative regulation encouraging criminal law relating to compensation for damage caused to the state. Analyzes the provisions of the bill devoted to exempt from criminal liability. Copyright is given a vision of this issue.

Key words: *criminal liability, punishment, incentive provisions for damages.*

Надзвичайно важливим соціально-політичним завданням для України є вироблення дієвої та ефективної системи державної протидії злочинності. Провідна роль у цьому процесі відводиться кримінально-правовим засобам охорони суспільних відносин. Водночас сучасна кримінально-правова політика України характеризується тенденцією до розширення заохочувальних норм, зокрема тих, що передбачають звільнення від кримінальної відповідальності, від покарання та його відбування.

До розробки проблем заохочувальних норм у кримінальному праві зверталися відомі вчені зокрема Ю.В. Баулін, Я.М. Браїнін, М.Є. Григор'єва, В.К. Гришук, О.О. Дудоров, О.О. Житний, А.І. Золотарьов, О.Ф. Ковітіді, О.С. Козак, Ю.Ю. Коломієць, В.О. Меркулова, П.П. Михайленко, В.О. Навроцький, О.В. Наден, Т.Б. Ніколаєнко, Є.О. Письменський, А.В. Савченко, В.В. Сташис, В.Я. Тацій, Г.О. Усатий, Є.В. Фесенко, П.Л. Фріс, М.І. Хавронюк, П.В. Хряпінський, М.Д. Шаргородський, С.М. Школа, С.С. Яценко, А.М. Яценко та інші.

Однак, не зважаючи на ґрунтовну теоретичну розробку цього питання механізм реалізації заохочувальних кримінально-правових норм потребує удосконалення. Мають місце пропозиції, що суперечать основним засадам кримінально-правової політики держави.

Зважаючи на зазначене, метою запропонованої статті є підготовка науково-обґрунтованих пропозицій з приводу удосконалення звільнення від кримінально-правової репресії у зв'язку з відшкодуванням шкоди, завданої державі.

Маємо зазначити, що в останні роки втрачається статус кримінально-правових засобів охорони суспільних відносин, як останнього засобу охорони людини, суспільства та держави. Досить часто про-

стежується відсутність чіткого зв'язку у причинно-наслідковому механізмі "злочин-покарання" в українських реаліях кримінально-правової охорони суспільних відносин. Перед засобами державного реагування на злочин, що розроблюються представниками кримінально-правової доктрини, ставляться завдання як об'єктивного ("позитивні зміни поза межами особистості"), так і суб'єктивного ("позитивні зміни безпосередньо в особистості") характеру. Однак, цього не можна сказати про проект, закону України "Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з відшкодуванням шкоди, завданої державі" (№ 11230 від 18.09.2012 року).

У законопроекті пропонується доповнити Кримінальний кодекс (далі - КК) України статтею 46¹ такого змісту:

"Стаття 46¹. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з відшкодуванням шкоди, завданої державі

1. *Особа, яка вчинила злочин, яким спричинено лише матеріальну шкоду державі, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона до винесення обвинувального вироку відшкодувала завдані збитки та усунула заподіяну шкоду.*

2. *Особу не може бути звільнено від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених частиною першою цієї статті, якщо вона вчинила злочин у складі організованої групи чи злочинної організації" [1].*

Аналіз вказаного законопроекту доцільно розпочати з розгляду основних положень інституту звільнення від кримінальної відповідальності, яке полягає у здійсненні судом від імені держави відмови від офіційного осуду, призначення покарання та визнання судимою особи, яка вчинила злочин, у випадках і в порядку передбаченому законом.

У КК України передбачено звільнення від кримінальної відповідальності як в нормах Загальної, так і Особливої частини. Відповідно до цього поділу одні види звільнення називають загальні, а інші - спеціальні.

За юридичною природою ці норми відносять до заохочувальних. Водночас заохочувальними є також норми, що передбачають звільнення від покарання, його відбування, пом'якшення покарання тощо.

Юридичну модель будь-якого виду звільнення від кримінальної відповідальності утворюють такі елементи як підстави, передумови та умови. Тому дослідження будь-якого виду звільнення від кримінальної відповідальності слід робити крізь призму цих елементів.

Вивчення вказаного законопроекту та співставлення його з положеннями кримінального законодавства дозволяє висловити певні зауваження та пропозиції.

По-перше, необхідно конкретизувати передумови цього виду звільнення.

З аналізу законопроекту незрозуміло що слід розуміти під "злочином, яким спричинено лише матеріальну шкоду державі". Чи можна до таких суспільно небезпечних діянь відносити привласнення, розтрату державного майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем; заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою; виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту або збут підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів державної лотереї; умисне знищення або пошкодження службового житла службової особи тощо? Очевидно, що правопорушник матиме підстави вважати, що у випадку приховування злочину він безкарно збагатиться на суму, наприклад, несплачених податків, а у випадку виявлення – практично завжди зможе уникнути кримінальної відповідальності та її наслідків у вигляді покарання та судимості відшкодувавши виключно матеріальну шкоду державі.

Фактично вказаний законопроект стимулюватиме до вчинення злочинів, яким спричинено лише матеріальну шкоду державі.

У будь-якому випадку, особа, яка вчинила злочин, нічого не втрачає: якщо суспільно небезпечне діяння виявлено – вона відшкодує завдані збитки та усуває заподіяну шкоду, у протилежному разі матеріальна шкода заподіяна державі – стає незаконним прибутком правопорушника.

Який сенс тоді буде в існуванні статей, що передбачають кримінальну відповідальність за заподіяння матеріальної шкоди державі. Застосування запропонованого виду звільнення від кримінальної відповідальності має відобразити ідеї виправлення особи та її ресоціалізації. Водночас така редакція проекту унеможливуватиме реалізацію певних концептів у межах інституту звільнення від кримінальної відповідальності та не сприятиме узгодженню існування інституту звільнення від кримінальної відповідальності в концептуальному плані з метою кримінально-правового впливу на злочинність в цілому. З ухваленням цієї норми певною мірою буде нівельовано сам статус держави в кримінально-правових відносинах та механізми кримінально-правового регулювання.

Зважаючи на те, що перед заходами кримінально-правової реактування ставляться й інші завдання, окрім відшкодування завданої шкоди, відшкодування матеріальних збитків доцільним буде зазна-

чити як одну із умов звільнення від відбування покарання, передбачених ст. ст. 74, 75, 76, 81, 82 КК України.

Говорити ж про доцільність звільнення від кримінальної відповідальності можна насамперед у випадку вчинення необережних злочинів що заподіяли матеріальну шкоду державі (наприклад, необережне знищення або пошкодження майна).

Таким чином, звільнення від кримінальної відповідальності у випадку спричинення лише матеріальної шкоди державі за вчинення злочину будь-якого ступеня тяжкості є недоцільним. Крім того, необхідно чітко визначитись не лише зі ступенем тяжкості, але й категорією вчинених злочинів.

По-друге, умови цього виду заохочувальної норми суперечать положенням кримінального законодавства та потребують розширення.

Умови цього виду звільнення від кримінальної відповідальності не дають можливості досягнення головної мети застосування засобів кримінально-правової охорони – відновлення порушеного вчиненням злочину порядку суспільних відносин. Застосовуючи такий вид звільнення від кримінальної відповідальності навряд чи можна розраховувати на те, що тільки відшкодуванням матеріальної шкоди буде відновлено порушені суспільні відносини. Відновити можна лише матеріальний аспект цих відносин. Між тим, цього не досить для комплексної та повноцінної кримінально-правової охорони суспільних відносин. Хоча мета виправлення особи, спеціальної та загальної превенції ставиться лише перед покаранням, однак досягнення цих цілей, на наш погляд, доцільно відносити й до мети звільнення від кримінальної відповідальності. Якщо ж особу звільняють від кримінальної відповідальності, то досягнення цих цілей є недоцільним в силу того, що особа, яка вчинила злочин не має потенційної суспільної небезпечності. Однак, з набуттям чинності запропонованого проекту закону, чи можемо ми розраховувати на те, що особа, яка відшкодувала матеріальні збитки державі не потребує виправлення, а суспільство не зацікавлено в тому, щоб запобігти вчиненню нових злочинів з її боку? Якщо не розроблено чітких критеріїв (окрім одного – відшкодування завданих збитків та усунення заподіяної шкоди) звільнення від кримінальної відповідальності навряд чи є доцільним.

Якщо злочин вчинить неповнолітня особа, а матеріальні збитки за нього виплатять його батьки? В чому полягатиме мета застосування інституту звільнення від кримінальної відповідальності у цьому випадку. Особа, потрапивши в систему дії кримінально-правового меха-

нізму, вийде з нього з тим правовим світоглядом, з тією ж правовою поведінкою та ставленням до правових цінностей, які в неї були до вчинення злочину.

Однією з умов звільнення за досліджувану категорію злочинів повинна бути – сплата пені (штрафних санкцій) або іншого грошового еквіваленту. Особа повинна не лише завдати збитки державі, але сплатити в державний бюджет додаткову суму. Вона може бути рівнозначна заподіяним збиткам або ж становити певний відсоток від них.

По-третє, за своєю юридичною природою запропонована норма не обов'язково повинна бути видом звільнення від кримінальної відповідальності. Це може бути різновид звільнення від покарання чи його відбування.

Так, порівняльно-правові дослідження свідчать, що у таких країнах, як Польща, Швейцарія та інших, кримінальне законодавство передбачає за умови відшкодування матеріальної шкоди державі застосування стимулюючих норм, зокрема, найменшої міри покарання або відмову держави від кримінального переслідування [4]. Тобто у цих країнах відшкодування матеріальної шкоди державі може передбачати не лише звільнення від кримінальної відповідальності, але й пом'якшення покарання чи звільнення від нього та його відбування.

З огляду на це пропонуємо зазначену норму віднести до звільнення від покарання чи його відбування.

По-четверте, застосування досліджуваних кримінально-правових норм потребує вдосконалення інших положень кримінального законодавства.

Так, у пояснювальній записці розробники проекту Закону України "Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з відшкодуванням шкоди, завданої державі" зазначають, що особливо ефективним слід визнати механізм спеціального звільнення від кримінальної відповідальності, закріплений у ст.ст. 212 та 212-1 КК України. Так, в результаті його застосування, за даними Адміністрації Державної податкової служби України, відшкодування матеріальних збитків бюджету збільшилося у 5-10 разів. В той же час, у ситуаціях розслідування інших злочинів, вчинення яких спричиняє матеріальну шкоду інтересам держави (наприклад, діяння, передбачене ст. 191 КК України), матеріальні збитки практично не відшкодовуються, основною причиною чого є відсутність відповідного стимулюючого механізму, встановленого законодавством.

Дійсно стимулюючий механізм необхідний, проте не у такій формі, яка стимулюватиме порушення законодавства з метою заволодіння коштами держави. Вважаємо, що стимулюючий механізм (тим більш зважаючи на історію виникнення слова "стимул") може бути не тільки заохочувальним.

Необхідно створити такий механізм, який з однієї сторони був вигідний державі і особі, яка вчинила злочин, а з іншої зробив б вчинення злочинів "невигідною справою".

З огляду на це вважаємо за необхідне не відшкодування завданого збитку або не усунення заподіяної шкоди визнавати обставиною, яка обтяжує покарання. Нині відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 66 КК України передбачено, що добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди є обставиною, яка пом'якшує покарання. Зазначена обставина безперечно впливає на призначений вид та розмір покарання у бік його пом'якшення. Тим більш, вона обов'язково враховується під час призначення покарання за наявності обставин, які пом'якшують покарання (ст. 69-1 КК України) та може бути врахована під час призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом за вчинений злочин (ст. 69 КК України). Водночас не відшкодування завданого збитку або не усунення заподіяної шкоди буде враховуватись під час призначення покарання. Ця обставина буде додатковим стимулом до відшкодування шкоди.

Крім того, у кримінально-правових санкціях за злочини, які завдають лише матеріальної шкоди державі доцільно передбачати додаткове покарання у виді штрафу.

З цього приводу можна висунути пропозицію стосовно вдосконалення застосування покарання у виді штрафу в цілому. На сьогодні встановлені чинним КК України розміри штрафів не враховують того факту, що різні групи засуджених мають різні доходи. Тому ми пропонуємо впровадити таку систему штрафів, в якій би знайшов найповніше відображення принцип індивідуалізації кримінально-правової відповідальності: яка б одночасно враховувала тяжкість нанесеної шкоди, мету покарання, вину та майнове становище засудженого.

Такою, на нашу думку, є "скандинавська система грошових штрафів", що застосовується у Швеції, Фінляндії, Данії, Австрії, Франції, Іспанії, Португалії, Польщі, Угорщині та інших державах. Особливості цієї системи штрафів можна розглянути на прикладі ФРН, де грошовий штраф становить мінімум 5 і максимум - 360 повних денних ставок (розмір якої коливається від 2 до 10 тис. німецьких марок) [2, с. 583]. Суддя Федерального Верховного Суду ФРН Г. Шефер вважає,

що при визначенні денної ставки слід враховувати: реальні та потенційні доходи суб'єкта, майно як частину його доходів, зобов'язання, включаючи обов'язок по утриманню дітей та інших осіб, належність до певної групи (безробітні, незаміжні жінки тощо). Процес визначення розміру грошового штрафу складається з двох кроків: кількість денних ставок обраховується залежно від вини і мети покарання (якою є ресоціалізація), розмір же денної ставки вимірюється залежно від особистого і майнового становища підсудного, причому суддя виходить, як правило, із чистого доходу, який особа має чи могла б мати у середньому за день, повністю використовуючи свою робочу силу. Саме особливості визначення розміру денних ставок дозволяють найбільш повно реалізувати принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання [3, с. 639].

Таким чином, ухвалення проаналізованої норми про звільнення від кримінальної відповідальності є передчасним, а сам її текст потребує доопрацювання.

Для того, щоб зазначена норма мала не тільки матеріальну мету, а загальносуспільні позитивні завдання, необхідно розробити та врахувати у подальшій редакції: 1) обмеження застосування запропонованого виду звільнення від кримінальної відповідальності залежно від тяжкості вчиненого злочину; 2) усунення інших наслідків злочину; 3) дані, які характеризують особу; 4) реальну можливість виправлення без притягнення до кримінальної відповідальності.

Між тим пропонуємо внести зміни до КК України, зокрема: 1) у кримінально-правових санкціях за злочини, які завдають лише матеріальної шкоди державі доцільно передбачати додаткове покарання у виді штрафу; 2) обов'язковою умовою застосування окремих видів звільнення від покарання та його відбування (ст.ст. 74, 75, 76, 81, 82 КК України) повинно бути відшкодування завданих збитків та усунення заподіяної шкоди; 3) доповнити ч. 1 ст. 67 КК України п. 14 такого змісту "не відшкодування завданого збитку або не усунення заподіяної шкоди".

Використана література:

1. Проект Закону України "Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з відшкодуванням шкоди, завданої державі", реєстр. № 11230 від 18 вер. 2012 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=44431. – Назва з екрану.

2. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації / М.І. Хавронюк : монографія. - К., Юрисконсульт, 2006. - 1048 с.

3. Жалинский А. Введение в немецкое право / А. Жалинский, А. Рерихт. - М. : Норма, 2001. - 760 с.

4. Пояснювальна записка до проекту Закону України "Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з відшкодуванням шкоди, завданої державі", реєстр. № 11230 від 18 вер. 2012 р. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=44431. - Назва з екрану.

УДК 343.965.7:343.102

Є.В. Дехтярьов

■ **НАКЛАДЕННЯ АРЕШТУ
НА ПОТОЧНІ БАНКІВСЬКІ РАХУНКИ
ЮРИДИЧНИХ ОСІБ:
ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОЇ
ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ**

У статті розглядаються проблеми кримінальної процесуальної регламентації накладення арешту на поточний банківський рахунок юридичної особи під час розслідування окремих видів злочинів, аналізується слідча та судова практика з цього питання.

Ключові слова: *фіктивне підприємництво, накладення арешту, грошові кошти, банківський рахунок, речовий доказ, об'єкт злочинного посягання.*

В статье рассматриваются проблемы уголовной процессуальной регламентации наложения ареста на текущий банковский счет юридического лица в ходе расследования отдельных видов преступлений, анализируется следственная и судебная практика по этому вопросу.

Ключевые слова: *фиктивное предпринимательство, наложение ареста, денежные средства, банковский счет, вещественное доказательство, объект преступного посягательства.*

The article deals with the problems of criminal-judicial regulation of conducting an imposition of arrest on the current bank account of a juridical person during investigation separate crimes and with analysis of investigation and jurisprudence practice through this question.

Key words: *fictitious enterprise, imposition of arrest, monetary means, bank account, material evidence, object of criminal encroachment.*

На сьогодні фінансова система України перетворилась на одну з найбільш привабливих для злочинності сфер. Її інтеграція під виглядом легальних підприємницьких структур до банківського сектору

економіки набула загрозливих масштабів. На превеликий жаль, в умовах широкого використання в механізмах безготівкових розрахунків фіктивних суб'єктів господарювання, досить відчутною стає неспроможність правоохоронних органів на рівних протистояти таким негативним явищам. Особливо це стосується забезпечення відшкодування збитків, бо як свідчать результати ознайомлення з обвинувальними вироками судів – ані державі, ані потерпілим не повертається навіть десята їх частина.

Одним із заходів, спроможних вирішити цю проблему, міг би стати арешт поточних банківських рахунків юридичних осіб. Але, не дивлячись на значну затребуваність, правові підстави таких дій до теперішнього часу є такими, що не відповідають нагальним потребам боротьби з економічною злочинністю. Не змінила існуючої ситуації реформа кримінального процесуального законодавства. Хоча в новому КПК України і був запроваджений концептуально новий підхід до забезпечення недоторканості права власності, проголошений загальний процесуальний порядок накладення арешту також не зміг вирішити всіх проблем, які постають перед правоохоронними органами в ході зупинення операцій по рахунках суб'єктів підприємництва.

Більш того, осторонь проблеми залишились наукові дослідження. Адже, незважаючи на те, що питанням розслідування злочинів, пов'язаних зі злочинним використанням юридичних осіб, активно приділялась увага В. В. Білоуса, А. Ф. Волобуєва, Р. С. Довбаша, В. А. Журавля, В. В. Лисенка, Л. П. Скалосу́ба, С. С. Чернявського та інших вітчизняних учених, неузгодженість у цій частині кримінального процесуального законодавства із запитами слідчої практики так і не знайшла свого належного доктринального осмислення.

Метою цієї статті є визначення проблеми відсутності чіткої кримінальної процесуальної регламентації накладення арешту на банківські рахунки юридичних осіб й обґрунтування необхідності запровадження відповідного механізму в чинному КПК України.

Згідно з ст. 170 КПК України арештом майна є тимчасове позбавлення підозрюваного, обвинуваченого або осіб, які в силу закону несуть цивільну відповідальність за шкоду, завдану діями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, можливості відчужувати певне його майно за ухвалою слідчого судді або суду до скасування арешту майна. При цьому, арешт може бути накладено на нерухоме і рухоме майно, майнові права інтелектуальної власності, гроші у будь-якій валюті готівкою або у безго-

тійковому вигляді, цінні папери, корпоративні права, які перебувають у власності підозрюваного, обвинуваченого або осіб, які в силу закону несуть цивільну відповідальність за шкоду, завдану діями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, і перебувають у нього або в інших фізичних, або юридичних осіб з метою забезпечення можливої конфіскації майна або цивільного позову.

І хоч, як видно з наведеного, чинне кримінальне процесуальне законодавство прямо допускає можливість накладення арешту на банківській рахунок юридичної особи, доводиться констатувати, що зазначений підхід законодавця значно звужує право сторони обвинувачення на застосування цього заходу забезпечення кримінального провадження. Оскільки арешт у такий спосіб може бути здійснений лише за умови визнання підприємства цивільним відповідачем, тобто стороною, що несе відповідальність за дії працівника при виконанні ним своїх службових обов'язків¹. Фактично, в коло таких відносин можуть бути віднесені лише суб'єкти підприємництва, керівництво якими здійснює реально призначена на посаду директора (засновника) фізична особа. До того ж яка повідомлена в установленому законом порядку про підозру. А що робити у випадку виявлення суб'єкта підприємництва, що містить ознаки фіктивності? Скажімо, зареєстрованого за викраденим документом, що засвідчує особу. Незрозуміло. Крім того, можливість зупинення банківських операцій тільки по рахунках підприємства цивільного відповідача аж ніяк не враховує всієї специфіки початкової слідчої ситуації по економічних злочинах, бо з огляду на швидкість проведення розрахунків та можливість їх здійснення з будь-якого місця за допомогою комп'ютерних систем віддаленого обслуговування "Клієнт-банк", арешт рахунку набуває рис невідкладної процесуальної дії.

Необхідно зауважити, що правозастосовна практика в цьому питанні не зупинилася на місці й пішла своїм власним шляхом. Її ретроспективний аналіз свідчить, що слідчі постійно вдавалися до різних способів вирішення відміченої колізії. Так, починаючи з появи перших фіктивних суб'єктів підприємництва, в діяльності податкової міліції поширення набув механізм, відповідно до якого слідчий визнавав грошові

---

¹ Згідно ч. 1 ст. 1172 ЦК України юридична або фізична особа відшкодовує шкоду, завдану їм працівником під час виконання своїх трудових (службових обов'язків).

кошти речовими доказами у зв'язку з тим, що вони є об'єктом злочинних дій або нажиті злочинним шляхом, та спрямовував до прокурора подання про накладення арешту на грошові кошти, які знаходяться на банківському рахунку юридичної особи. У подальшому за умови отримання згоди прокурора, відповідне подання розглядалося в суді, який або відмовляв слідчому, або задовольняє його прохання [1, с. 164]. Утім, запропонований порядок навряд можна вважати оптимальним. Оскільки, безготівкові кошти не є індивідуалізованими матеріальними об'єктами, відповідно режим поводження з ними не може бути аналогічним тому, який запроваджений до речових доказів.

Цікаво, що сьогодні наведений прийом аргументації відійшов у давнину. Нині тягар обґрунтування правової підстави проведення арешту активів юридичних осіб перемістився з кабінету слідчого до приміщення суду. В цих ситуаціях орган досудового розслідування на судовому засіданні індивідуально по кожному випадку доводить доцільність здійснення визначеного заходу. До речі, ознайомлення з рішеннями судів у відповідному державному реєстрі свідчить, що вони за одних і тих же умов як задовольняли прохання слідчого, так і відмовляли в проведенні окресленої форми процесуального примусу. Яскраво ілюструють неоднозначність правозастосовної практики такі приклади.

У лютому 2008 року прокуратурою Миколаївської області було порушено кримінальну справу за фактом фіктивного підприємництва. Під час проведення досудового слідства було встановлено громадянина І., за документами якого невідомими було здійснено реєстрацію трьох суб'єктів підприємницької діяльності. В ході допиту І. пояснив, що він не має жодного відношення до діяльності цих підприємств і йому невідомо яким чином відбувалася їх державна реєстрація. Враховуючи ці дані слідчий звернувся до суду з поданням про проведення виїмки банківської документації та накладення арешту на розрахунковий рахунок однієї з таких юридичних осіб. Проте, суд відмовив слідчому на підставі того, що чинне на той час кримінально-процесуальне законодавство не містить дозволу на арешт поточних рахунків підприємств [2]. На противагу цьому, Заводський районний суд м. Запоріжжя під час розгляду подання слідчого про накладення арешту на рахунок ТОВ "Фірма-Люкс-14", засновником та директором якого були особи, необізнані про факт обіймання відповідних посад, з огляду на те, що правоохоронними органами ставиться за мету припинення злочинної діяльності, дозволив блокування рахунку [3].

Загалом ознайомлення з Єдиним державним реєстром судових рішень дозволяє зробити висновок про те, що арешт на банківський рахунок може бути накладений при розслідуванні будь-якого зло-

чинного посягання. Звісно за умови, якщо буде доведено факт набуття безготівкових грошових коштів кримінально протиправним шляхом або вчинення кримінально протиправних дій по відношенню до них. Наведемо лише окремі, проблемні випадки розслідувань, коли слідчі вдавалися до цього процесуального заходу.

Найбільшого поширення арешт банківських активів підприємств здобув під час розслідування протиправної діяльності так званих "конвертаційних центрів". Зокрема, такий спосіб дій є ефективним прийомом припинення діяльності організованих груп, які використовують розрахунки між фіктивними суб'єктами господарювання з метою безперешкодного переведення безготівкових грошових коштів у готівку, вчиняючи тим самим легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом; пособництво в ухиленні від сплати податків, а також заволодіння державним майном шляхом безпідставного відшкодування ПДВ з бюджету.

У вересні 2009 року до кримінальної відповідальності за ч. 2 ст. 205 КК України було притягнуто учасників організованої групи, які використовуючи фіктивні суб'єкти підприємництва, надавали легально діючим підприємствам послуги з переведення безготівкових грошових коштів у готівку. В ході досудового слідства на банківські рахунки чотирьох підприємств було накладено арешт. Згідно обвинувального вироку суду грошові кошти у розмірі приблизно 600 000 гривень, акумульовані в результаті злочинної діяльності та заблоковані на рахунках, були конфісковані на користь держави [4].

Із започаткуванням ринкових відносин та появи безготівкових розрахунків, фінансова система держави постійно зазнає посягань з боку шахраїв: починаючи від використання фальшивих авізо, закінчуючи незаконними операціями з використанням електронно-обчислюваної техніки (далі - ЕОМ). Не дивно, що за таких умов арешт поточних рахунків юридичних осіб став не тільки засобом відшкодування шкоди, але й єдиною можливим заходом припинення злочинної діяльності.

Невстановлена особа шляхом незаконного втручання в роботу ЕОМ, а саме використовуючи невстановлену IP-адресу та систему дистанційних розрахунків "Клієнт-банк", платіжним дорученням здійснила в якості попередньої оплати за неіснуючий товар перерахування на користь ТОВ "Лігал Сек'юріті" грошових коштів, що належать ТОВ "ІТТ-центр" у розмірі 20 000 гривень. З метою припинення злочинної діяльності та забезпечення відшкодування збитків, суддею на підставі подання слідчого, погодженого з прокурором, було накладено арешт на банківський рахунок ТОВ "Лігал Сек'юріті" [5].

Слід відзначити, що наведений перелік не є вичерпним. Серед суперечливих рішень судів зустрічаються також випадки накладення арешту під час розслідування порушень правил охорони чи використання надр (ст. 240 КК України) – блокування рахунків здійснюється з метою арешту грошових коштів, отриманих за реалізацію від імені юридичної особи незаконно добутих корисних копалин [6]; хабарництва (ст. 368 КК України) – мова йде про випадки, коли розрахунковий рахунок підприємства використовується для акумулювання грошових коштів, які передаються посадовим особам в якості хабара [7]. Як правило, встановити правовий зв'язок підозрюваних – номінальних директорів з окресленими підприємствами неможливо, бо ці юридичні особи так само містять ознаки фіктивності, а їх реальні "господарі" на початковому етапі не відомі.

Як видно з наведеного, незважаючи на значну ефективність, а часом виняткову необхідність, лівова частка дій слідчих з арешту банківських рахунків підприємств, особливо в ситуаціях з фіктивними суб'єктами підприємницької діяльності, здійснюється поза межами закону. Адже в жодному з наведених прикладів юридичні особи на момент звернення слідчого так і не були визнані цивільними відповідачами, насамперед з причини неможливості встановлення особи підозрюваного. У тих же випадках, де підозрюваний був задалегідь відомий, складність виникала в тому, що він формально ніяким чином не був пов'язаний з діяльністю підприємства. Наприклад, у разі перерахування на підприємство грошових коштів у вигляді хабара посадовій особі державного органу.

Звісно, як вихід з ситуації, що склалася, можна допустити можливість застосування схожих за своєю сутністю правил, передбачених главою шістнадцятою КПК, яка регулює тимчасове вилучення майна. Згідно з ч. 2 ст. 167 КПК України тимчасово вилученим може бути майно у вигляді речей, документів, грошей щодо яких є достатні підстави вважати, що вони набулі в результаті вчинення кримінального правопорушення чи на які було спрямоване кримінальне правопорушення. Проте такий порядок дій викликає певні сумніви в своїй правомірності. Так, виходячи з особливостей понятійного апарату використаного законодавцем у відповідній главі та неповного переліку тих процесуальних дій, під час яких може здійснюватися розглядуваний захід, можна зробити висновок, що у вказаних випадках йдеться про можливість обмеження права власності лише на те майно, яке має свій вираз у певній матеріальній формі. Не дарма ч. 2 ст. 170 КПК

України передбачає, що на майно, яке відповідає вищезгаданим критеріям, може бути накладений арешт, якщо воно виступає саме у вигляді речей. У зв'язку з чим можливість застосування цих норм до арешту рахунку підприємства є більше проблемою допустимості в подібній ситуації кримінально-процесуальної аналогії, ніж питанням застосування поширювального тлумачення норм права, причому аналогії, що обмежує права й інтереси учасників кримінального провадження¹. Так, ще М. С. Строгович, наголошуючи на можливості, а іноді й доцільності застосування статті, яка передбачає схожий за умовами випадок, зазначав, що вживання процесуального закону жодним чином не може обмежувати процесуальні права осіб, які беруть участь у справі [8, с. 59 – 60]. Тому, цілком логічно, що арешт банківського рахунку на цій підставі може бути визнано порушенням спеціально-дозвільного принципу правового регулювання ("заборонено все, що прямо не дозволено законом") і викликати визнання таких рішень неправомірними та відповідно отриманих доказів – незаконними.

Резюмуючи викладене, слід зазначити, що, з одного боку, вироблені правоохоронною практикою шляхи накладення арештів на банківські рахунки підприємств, хоч і відповідають положенням окремих нормативно-правових актів, які регулюють банківську діяльність, але їх застосування є вимушеним, відповіддю на відсутність кримінально-процесуальної регламентації та штучним пристосуванням існуючих можливостей закону до вимог боротьби зі злочинністю. З іншого – необхідно пам'ятати, що накладення арешту на грошові кошти, що знаходяться на банківському рахунку підприємства, може блокувати його господарську діяльність. Тому з метою як забезпечення можливої конфіскації майна й цивільного позову, так і виключення ймовірності використання вказаного заходу задля дестабілізації роботи суб'єктів господарювання, сучасна слідчо-прокурорська і судова практика потребує чітких критеріїв, коли накладення арешту на банківські рахунки юридичних осіб є допустимим.

---

¹ Як зазначає І. Вовк поширювальне тлумачення має місце там, де законодавець передбачив відповідне процесуальне відношення, однак не охопив усіх його видів, дав неповне, невичерпне формулювання положень, що належать до цього питання. Зовсім іншою є ситуація там де виникає необхідність у застосуванні аналогії. Потреба в цьому інституті з'являється тоді, коли процесуальні відношення зовсім не передбачені законом [9, с. 341].

Використана література:

1. Дехтярьов Є. В. Накладення арешту на поточні банківські рахунки під час розслідування злочинів / Є. В. Дехтярьов // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 5. – С.163 – 166.

2. Постановление Центрального районного суда г. Николаева от 11 марта 2009 года. – Режим доступу: <http://www.reyestr/court.gov.ua/Review/3195452>.

3. Постановление Заводского районного суда г. Запорожья от 04 августа 2010 года. – Режим доступу: <http://www.reyestr/court.gov.ua/Review/10666530>.

4. Приговор Центрально-Городской районного суда г. Макеевки от 04 сентября 2009 года. – Режим доступу: <http://www.reyestr/court.gov.ua/Review/4693334>.

5. Постановление Жовтневого районного суда г. Днепропетровска от 22 февраля 2010 года. – Режим доступу: <http://www.reyestr/court.gov.ua/Review/8711810>.

6. Постановление Дзержинского районного суда г. Кривого Рога от 03 июня 2011 года. – Постановление Приморского районного суда г.Одессы от 14 июня 2011 года. – Режим доступу: <http://www.reyestr/court.gov.ua/Review/16710846>.

7. Постановление Жовтневого районного суда г. Днепропетровска от 28 апреля 2009 года. – Режим доступу: <http://www.reyestr/court.gov.ua/Review/5654599>.

8. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. Том 1: основные положения науки советского уголовного процесса / М.С. Строгович. – М.: Издательство "Наука", 1968. – 471 с.

9. Вовк І. Кримінально-процесуальна аналогія та інші правові категорії / І. Вовк // Вісник Львівського університету: Серія Юридична. – 2010. – Випуск 50. – С. 340 – 345.

УДК 343.1(477)

М.О. Карпенко

**ЩОДО ПИТАННЯ ДОЦІЛЬНОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВ
СТВОРЕННЯ ЄДИНОГО СЛІДЧОГО ОРГАНУ
В УКРАЇНІ КРІЗЬ ПРИЗМУ НОВОГО
КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ**

Рівень злочинності в Україні напряму залежить від ефективності функціонування органів досудового розслідування, а тому питання удосконалення роботи слідчого апарату на сучасному етапі становлення системи досудового розслідування має першочергове значення. Аналіз наукових положень щодо підстав та механізму діяльності єдиного слідчого органу в державі, практики існування в інших країнах світу дозволить поновому поглянути на проблему доцільності та перспективи створення зазначеного органу в Україні.

Ключові слова: *досудове розслідування, єдиний слідчий орган, Кримінальний процесуальний кодекс.*

Уровень преступности в Украине напрямую зависит от эффективности деятельности органов досудебного расследования, в связи с чем, вопрос усовершенствования работы следственного аппарата на современном этапе становления системы досудебного расследования имеет первоочередное значение. Анализ научных положений, касающихся оснований и механизма работы единого следственного органа в государстве, практики его функционирования в других странах позволит по-новому взглянуть на проблему целесообразности и перспективы создания указанного органа в Украине.

Ключевые слова: *досудебное расследование, единый следственный орган, Уголовный процессуальный кодекс.*

Criminal rate in Ukraine depends directly from judicial pre-court investigation agencies operating effect and to this and in recent times of formation of investigative branch work improvement question of judicial investigation of pre-court investigation system's formation has high - priority value. Scientific characters examination of foundation and arrangements for activity of one investigating authority at the country, the practice of being at another countries let to look newly for practicability and possibilities aforesaid authority creation in Ukraine.

Key words: *judicial precourt investigation, one investigating authority, Criminal Code of judicial practice.*

Новий Кримінальний процесуальний кодекс України, прийнятий 13 квітня 2012 р. (далі по тексту – КПК 2012), в якості завдань кримінального провадження визначає захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорону прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Беззаперечно, однією з визначальних складових побудови ефективного кримінального судочинства є удосконалення роботи органів досудового розслідування, які при оптимальній структурі здатні активізувати боротьбу зі злочинністю, забезпечити безпеку громадян,

зменшити кількість порушень їх конституційних прав під час кримінального провадження.

Проблема реформування слідчих органів не є новою. Полеміка щодо створення єдиного слідчого апарату, побудови його вертикалі, ролі відомства в системі органів державної влади, питання перерозподілу повноважень прокурора, керівника слідчого відділу та слідчого достатньо активно обговорюється вже на протязі багатьох років науковцями та практичними працівниками (Вапнярчук В.В., Горський Г.Ф., Жогін М.В., Зеленецький В.С., Люблінський П.І., Фаринник В.І. та інші). Пошук найбільш оптимальних варіантів діяльності органів досудового розслідування неминуче приведе до його реорганізації, внесенню змін та доповнень у кримінальне процесуальне законодавство, прийняттю нових законодавчих актів, що регламентують розслідування кримінальних правопорушень. Ще в радянські часи, починаючи з 1978 р., на пленумах ЦК КПРС не раз обговорювалося питання про створення Головного слідчого комітету, до складу якого повинні бути залучені слідчі усіх правоохоронних структур. Незважаючи на жорстокий централізм влади в Радянському Союзі, відповідну структуру так і не створили. В Україні на законодавчому рівні постановою Верховної Ради України від 28 квітня 1992 р. було затверджено Концепцію судово-правової реформи в Україні, де було передбачено створення єдиного слідчого апарату, який буде здатний суттєво підвищити якість роботи слідчих у розкритті та розслідуванні злочинів, дотриманні законності, конституційних прав та інтересів громадян України. У подальшому з метою зміцнення національної безпеки держави, забезпечення належного захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, посилення боротьби зі злочинністю, особливо з її організованими формами, була зроблена спроба створення Національного бюро розслідувань України як центрального органу виконавчої влади (Указ Президента України від 24 квітня 1997 р. № 371). До основних його завдань було віднесено: проведення відповідно до законодавства України досудового слідства та оперативно-розшукових заходів у особливо складних кримінальних справах про злочини, які становлять підвищену суспільну небезпеку; проведення інформаційно-аналітичної роботи з метою виявлення і усунення причин та умов, що сприяють корупції та вчиненню інших небезпечних злочинів, прогнозування динаміки злочинності в суспільстві. Проте, вже у 1999 році його було ліквідовано (Указ Президента України від 15 грудня 1999 р. № 1573). Надалі суб'єктами законодав-

чої ініціативи були зроблені спроби запровадити нормативно-правові акти, положення яких були спрямовані на створення спеціального універсального правоохоронного органу для боротьби з корупцією та організованою злочинністю (проекти законів України "Про Національне бюро розслідувань України" (реєстр. № 4126-Д від 12 червня 2000 року), "Про Національне бюро розслідувань" (реєстр. № 4126-5 від 4 вересня 2001 року), "Про Національне бюро розслідувань України" (реєстр. № 4387 від 18 листопада 2003 року), "Про органи внутрішніх справ України" (реєстр. № 1376 від 18 січня 2008 року) та "Про Антикорупційне бюро України" (реєстр. № 2222 від 19 травня 2008 року), однак жодного разу це не було втілено в законі.

Треба зазначити, що міжнародний досвід функціонування єдиного слідчого відомства неоднозначний. Так, створений у 1995 р. Державний слідчий комітет Республіки Казахстан, проіснував не більше двох років. Нове відомство займалося розслідуванням тяжких та особливо тяжких злочинів у державі, йому були передані повноваження по розслідуванню злочинів, якими займалася органи внутрішніх справ та прокуратура. Підсумки такої реформи оцінюються по-різному. Одні вважають, що позбавлення прокуратури повноважень по веденню слідства в ході правової реформи 1995 р. було помилкою, обумовленою недостатньо глибоким розумінням сутності прокурорського нагляду в Республіці Казахстан, бажанням автоматично перенести зарубіжний досвід без урахування історичних особливостей становлення державності в Казахстані. Зверталась увага й на інші недоліки. Зокрема, слідчий комітет об'єднали з оперативними службами, наслідком чого стало "захворювання" ним такими ж хворобами, які притаманні оперативним підрозділам: приховування злочинів, незаконні методи ведення досудового розслідування тощо. На думку інших – реформа правоохоронних органів 1995 р. була закономірним кроком вперед на шляху розвитку державності Казахстану. Що стосується органів прокуратури, то ліквідація слідчих підрозділів надала можливість переорієнтувати прокурорів на виконання функцій прокурорського нагляду, що, безумовно, сприяло підвищенню її дієвості.

Позитивним є досвід функціонування спеціальної служби розслідувань Литви. Багато інших держав також намагаються йти шляхом створення єдиного слідчого органу. Так, у відповідності до Указу Президента Республіки Білорусь від 12 вересня 2011 р. № 409, який трансформувався в Закон Республіки Білорусь від 13 липня 2012 р. "Про слідчий комітет республіки Білорусь", почав свою роботу Слід-

чий комітет, який об'єднав слідчий апарат органів внутрішніх справ, прокуратури та Комітету державного контролю. З 1 січня 2013 р. планується об'єднання слідчих органів в одному відомстві й в Росії.

Аналіз поглядів юристів на проблему доцільності створення єдиного слідчого органу в державі, дозволяє виокремити позитивні та негативні моменти зазначеної моделі побудови органів досудового розслідування. Вбачається, що створення єдиного слідчого органу дозволить:

- підвищити ефективність розслідування кримінальних правопорушень внаслідок забезпечення процесуальної незалежності, самостійності та неупередженості слідчих, призведе до усунення обвинувального ухилу в їх діяльності;

- створити чітке розмежування оперативно-розшукової та процесуальної діяльності;

- збільшити роль та відповідальність слідчих за ввірене їм кримінальне провадження;

- зміцнити кадрову, матеріальну-технічну та інформаційну бази роботи слідчих, створити механізм оперативного реагування на вчинене правопорушення за допомогою об'єднання під одним дахом слідчих, експертно-криміналістичних та оперативних підрозділів;

- не залучати слідчих до інших видів правоохоронної діяльності, не пов'язаних із розслідуванням кримінальних правопорушень;

- на нормативному рівні надати слідчому спеціальний статус тощо.

До негативних моментів створення єдиного слідчого апарату дослідники окресленого питання відносять невідповідність національним процесуальним традиціям; імовірну можливість суттєвого впливу діяльності зазначеного органу на політичне життя держави; відмова від спеціалізації як фактор зменшення ефективності досудового розслідування та кваліфікації слідчих тощо.

Стосовно нині існуючої системи роботи слідчих, то вона не є досконалою. Органи досудового слідства (зокрема, внутрішніх справ) на місцях знаходяться в безпосередньому підпорядкуванні керівників міськрайлінорганів, які одночасно є керівниками органів дізнання. Останні вирішують питання включення слідчих до слідчо-оперативних груп, порядку їх чергування, присвоєння спеціальних звань, визначають рівень грошового забезпечення, процедуру та умови отримання ними премії тощо. До того ж, у органів дізнання та слідчого дещо відрізняються процесуальні завдання, а тому вищезазначені керівники для підняття привабливості статистичних даних часто прямо чи непрямо впливають на роботу слідчих.

Підсумовуючи стисло інформацію наведену вище, адже вона є предметом обговорення науковців вже тривалий час, хотілося висловити власні міркування щодо окресленого в назві статті питання. Позитивно оцінюючи ідею створення єдиного слідчого органу, можна спробувати спрогнозувати, які складнощі можуть виникнути у разі спішного втілення зазначеної концепції у життя. По-перше, штатна чисельність створеного відомства збільшиться у рази, а тому стане не такою гнучкою, мобільною, важкою в управлінні. Таким чином, необхідно попередньо визначити його архітектуру. До того ж, треба пам'ятати, що в системі органів внутрішніх справ окрім Головного слідчого управління існують слідчі відділи в УБЕЗ та УБОЗ, які мають у своєму провадженні складні справи, що характеризуються певною специфікою. По-друге, є дуже дискусійним питання включення до складу єдиного слідчого органу оперативно-розшукових підрозділів. Зараз кожне слідче відомство співпрацює з певними оперативно-розшуковими службами, що дозволяє налагодити реальну взаємодію між ними, а також з усіма технічними та іншими структурними ланками правоохоронного органу. Незрозумілим є перспектива співпраці слідчого з "чужим" правоохоронним відомством. По-третє, для створення єдиного слідчого органу будуть потрібні значні кошти, що стане суттєвим навантаженням на бюджет держави. До того ж, зараз слідчі різних відомств мають різне матеріально-технічне забезпечення, а тому в новому органі їх положення як мінімум не повинно погіршитися. Четверте, треба організувати нормативне забезпечення створення та діяльності єдиного слідчого органу, зокрема прийняти закон, що буде визначати статус слідчого. П'яте, на нашу думку, основною перешкодою створення єдиної слідчої структури є положення КПК 2012, без внесення змін до якого важко або взагалі неможливо говорити про зазначену ідею. Звернемо увагу лише на ключові положення кодексу, які, з нашої точки зору, концептуально різняться з моделлю створення єдиного слідчого органу.

1. Відповідно до п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК 2012 слідчий віднесений до сторони обвинувачення, що свідчить про обвинувальний ухил у його діяльності. Вбачається, що єдиною функцією слідчого в концепції створення єдиного слідчого органу повинно бути розслідування шляхом повного, всебічного та неупередженого дослідження обставин вчиненої події, пошуку як обвинувальних так і виправдувальних доказів, обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання.

2. Нормативно звужена процесуальна самостійність та оперативність дій слідчого. Значну кількість процесуальних дій він зобов'я-

заний "погоджувати" з прокурором та слідчим суддею. На відміну від КПК 1960 р. слідчий не може не погодитися з вказівками прокурора по ключовим питанням досудового слідства (закриття кримінальної справи, обсягом обвинувачення, притягнення особи як обвинуваченого тощо). Невиконання вказівок та доручень прокурора тягне за собою притягнення до відповідальності, встановленої законом. Оскарження рішень прокурора можливе лише у подальшому, коли сумнівне рішення вже знайшло своє втілення в кримінальному провадженні (Глава 26 КПК 2012). Слідчий позбавлений оперативності, оскільки застосування будь-якого заходу забезпечення кримінального провадження, зокрема запобіжного, здійснення значної кількості слідчих дій необхідно узгоджувати з прокурором та отримувати дозвіл у слідчого судді. Слідчий зобов'язаний законом вмотивовано відповідати на клопотання учасника кримінального провадження про проведення певної процесуальної дії. Відповідна постанова може бути оскарженою до слідчого судді. А тому, враховуючи можливість зловживання правом з боку учасників кримінального провадження шляхом оскарження багатьох дій (бездіяльності) слідчого, а також необхідність отримання згоди на проведення значної кількості процесуальних дій, може виникнути ситуація, коли у слідчого залишиться обмаль часу на безпосереднє розслідування кримінального правопорушення.

3. Слідчий позбавлений права повідомляти особу про підозру. Зазначену процесуальну дію він може здійснювати лише після погодження прокурора.

4. Слідчий не має права закривати кримінальне провадження з багатьох підстав, зазначених в ст. 284 КПК 2012. Це він може зробити лише у випадках, коли встановлена відсутність події кримінального провадження, відсутність у діянні складу кримінального правопорушення або набрав чинності закон, яким скасована кримінальна відповідальність за діяння, вчинене особою, за умови, що в провадженні жодній особі не повідомили про підозру тощо.

Підбиваючи підсумок статті, треба зазначити, що питання створення єдиного слідчого апарату в Україні залишається насушним. Разом з тим, на наш погляд, різкі зміни в організації системи органів досудового розслідування на етапі кардинального реформування кримінального процесуального законодавства можуть призвести до негативних наслідків. Ротація слідчих, пошук коштів для нової структури, розробка нормативного забезпечення функціонування єдиного слідчого органу та інші об'єктивні та суб'єктивні фактори можуть призвести до "хаосу" в їх роботі. А тому до питання створення єдиного слідчого

органу в Україні обов'язково необхідно повернутися, але зі впливом певного часу, коли стане сталою практика застосування положень КПК 2012, інших законів, пов'язаних з кримінальною процесуальною діяльністю, у державі вималюється міцний "кадровий кулак" слідчих. Окремою тезою хотілося б зазначити, що ефективна робота органів досудового слідства в значній мірі залежить від морально-вольових та професійних якостей кадрового складу, а вже в другу чергу від організації побудови слідчого апарату.

Використана література:

1. Кагамов М.Ч. Актуальные проблемы совершенствования расследования преступлений в республике Казахстан// Автореф. дис. ... доктор. юр. наук: 12.00.09. К. 1997. - 48с.
2. Петриченко О. Проблеми реформування законодавства щодо системи органів досудового слідства в Україні <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=587>.
3. Півненко В. Слідчий комітет: судове чи відомче слідство//Право України. - 2000. - № 10. - С. 57.
4. Фаринник В., Романюк Б. Чи є майбутнє у Слідчого комітету//Юрид. вісн. України. -2011. - № 38. - С.6 - 7.

УДК 343.225

О.В. Зайцев
О.О. Маслова

ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ НЕОСУДНОСТІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИМИ ШКОЛАМИ

У статті розглянуто наукові погляди представників основних шкіл кримінального права на проблему неосудності. Приділено увагу філософському підґрунтя класичної, антропологічної та соціологічної шкіл. Розглянуто вплив на розвиток проблеми неосудності кожної із шкіл кримінального права в ході їх еволюції з ХІХ століття по теперішній час.

Ключові слова: *неосудність, психічний розлад, небезпечний стан, заходи соціального захисту.*

В статье рассмотрены научные взгляды представителей основных школ уголовного права на проблему невменяемости. Уделено внимание философской почве классической, антропологической и социологической школ. Рассмотрено влияние на развитие проблемы невменяемости каждой из школ уголовного права в ходе их эволюции с ХІХ века по настоящее время.

Ключевые слова: *невменяемость, психическое расстройство, опасное состояние, меры социальной защиты.*

In the article the scientific looks of representatives of basic schools of criminal right are considered to the problem of diminished responsibility. Paid attention to philosophical soil of classic, anthropological and sociological schools. Influence is considered on development of problem of diminished responsibility each of schools of criminal right during their evolution from XIX of century for present tense.

Key words: *diminished responsibility, psychonosema, dangerous state, events of social defence.*

Сучасні умови життєдіяльності українського суспільства обумовлюють збільшення кількості стресових факторів, які, в свою чергу, породжують емоційне напруження людей, а також сприяють виникненню психічних розладів. Психічні розлади можуть мати приховану сутність і сприйматися оточуючими як дивності характеру, що обумовлені неврівноваженістю особи, її замкнутістю тощо. У конфліктних ситуаціях ці розлади можуть знижувати адаптуючі здатності, ослаблювати механізми внутрішнього контролю особи, звужувати можливість вибору нею адекватних ситуації рішень і варіантів поведінки або, навпаки, полегшувати здійснення імпульсивних вчинків. Все це негативно позначається на розвитку особи і може проявлятися у поведінці, у тому числі протиправній.

У зв'язку з цим у судовій практиці виникла проблема оцінки та врахування висновку лікарів судово-психіатричних експертів про відсутність здатності певних осіб усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними під час вчинення суспільно – небезпечного діяння.

Дослідженню проблеми неосудності присвятили свої наукові праці О.Ф. Кістяківський, В.А. Ломако, В.В. Лень, П.І. Люблінський, Р.І. Міхеев, Г.В. Назаренко, В.Б. Первомайский, А.А. Піонтовський, Л.З. Слонимский, С.І. Тихенко, В.С. Трахтеров, В.М. Трубников, Р.Р. Тугушев, І.К. Шахріманян та інші правознавці і психіатри.

Наука кримінального права пройшла досить значний історичний шлях розвитку та становлення. У зв'язку з різною політичною, економічною та соціальною ситуацією змінювалися і напрямки розвитку науки, які мали у своїй основі різне філософське обґрунтування. Найбільш поширеними вважаються вчення трьох шкіл кримінального права: класичної, антропологічної та соціологічної.

Кожна школа кримінального права надавала власне визначення та тлумачення поняттю неосудності, що становить науковий інтерес з їх вихідними концепціями. Представники класичної школи сформу-

лювали гуманістичні ідеї, що були спрямовані проти феодального кримінального права, жорстокості, широкого застосування смертної кари і цим поклали початок класичній школі.

Класична школа, що зародилася в другій половині XVIII століття мала абсолютне панування до останньої третини XIX ст. [1, с. 428 - 430]. Ця школа перебувала під впливом філософії І. Канта, Г. Гегеля, А. Фейєрбаха і Р. Гіпеля, праці яких сформулювали основні принципи класичної школи [2, с. 153].

Г. Гегелем були порушенні питання про неосудність дітей, слабоумних і божевільних. Він вважав, що злочинець в момент, коли він діє, повинен ясно усвідомлювати неправомірність свого вчинку та його наслідки. Він також вказував на те, що закони мають бути справедливими [2, с. 154]. А. Фейєрбах рішуче відмежував юридичну осудність від моральної. Щоб покласти основу для вивчення юридичної осудності він дослідив походження злочинів. Причина злочинних дій базується на основі бажань, волі людини [4, с. 94].

До початку XIX століття в Західній Європі і в Росії психічно хворі засуджувалися та каралися так само, як і здорові особи. Тільки в 1794 році французький лікар-психіатр Пилип Пінель, завдяки своїй науковій і практичній діяльності домогся від Національного Конвенту Французької Республіки дозволу про зняття ланцюгів із психічно хворих. Саме в КК Франції 1810 року вперше була передбачена стаття про неосудність. Ст. 64 КК, зокрема, проголошувала: "Немає ні злочину, ні проступку, якщо під час вчинення дії обвинувачений перебував у стані божевілля" [3, с. 115]. Пояснювальна записка до кодексу, касаційний суд і доктрина тлумачили вступні слова ст. 64 КК Франції у тому розумінні, що божевілля є обставина, що усуває винність, а осудність є умовою (передумовою) вини і кримінальної відповідальності. Незважаючи на те, що в ст. 64 цього кодексу зазначений лише медичний критерій формули неосудності, значення закріплення цієї статті в законі очевидно [18, с. 44].

Ідеалістичні погляди представників класичної школи, що переважали в середині XIX ст. з їх вченням про свободу волі визначили в ряді європейських країн і відповідне формулювання юридичного критерію. Зокрема, в німецькому кримінальному законодавстві в статті, що визначає неосудність в якості юридичного критерію було прийнято "відсутність вільного волевиявлення". Відповідно до вищевикладеного § 51 Уложення про покарання Німецької імперії 1871 р. передбачає: "не є караним діяння якщо особа, яка вчинила його не усвідомлювала своїх

дій або хворіє на психічну хворобу, в результаті чого було виключено вільне волевиявлення" [5, с. 31].

Історично юридичний критерій з'являється в законодавчих формулах неосудності в середині XIX ст. Його юридичне закріплення відповідає розвитку сучасних уявлень про психічні розлади. Різні за ступенем тяжкості психічні розлади обумовлюють структуру формули неосудності, а саме наявність двох критеріїв.

Формула неосудності, що включала в собі обидва критерії з'явилась, наприклад в російському законодавстві в "Уложеннях про покарання кримінальні та виправні" 1845 р. і діяла без суттєвих змін фактично на протязі XIX ст. Критерії формули неосудності були досить недосконалыми, а сама формула була закріплена у трьох статтях Уложення. В статті 95 характеризувались випадки хронічних захворювань психічної діяльності і вродженого недоумства. Відповідно до цієї статті визнавались неосудними "безумні від народження і божевільні (біологічний критерій), якщо вони за своїм станом не розуміли протиправності вчинюваних дій" (юридичний критерій). В ст. 96 йшлося про групу тимчасових розладів психіки, що звісно не охоплювали всі перехідні стани психічного розладу. При цьому стаття мала недостатньо визначений і ясний характер з точки зору психіатрії і не містила в собі юридичний критерій. Незадовільність формули неосудності полягає в її роздробленості, формалізмі та архаїчних ознаках біологічного критерію таких як, безумство і недоумкуватість. Ст. 97 об'єднала абсолютно різні хворобливі стани як хронічні так і тимчасові. Поняття слабоумство не виключало осудність, а лише слугувало пом'якшуючою обставиною для суду [5, с. 33].

Осудність визначалась як стан, коли людина володіє свідомістю і свободою волі, тобто здатністю вільно обирати поведінку, вчиняти ті чи інші дії. Якщо цих елементів немає – особа визнається неосудною і, тому, не підлягає кримінальній відповідальності [6, с. 39 - 40].

Науковці стверджують, що класичний напрям у сучасному кримінальному праві виконує і в подальшому буде виконувати фундаментальну функцію – доки людство не створить нові оптимальні системи впливу на злочинність [2, с. 156].

У 70 - х роках XIX століття з'явилась школа кримінального права названа **антропологічною**. Засновником антропологічного напрямку справедливо можна назвати Ч. Ломброзо, італійського професора судової медицини. Однорідними Ч. Ломброзо були – професор з кримінального права Е. Феррі і юрист-практик, барон Р. Гарофало. Пе-

реважно основну увагу вони приділяли соціально - психологічним аспектам злочинності [2, с. 157].

На думку Ч. Ломброзо, причини злочинів закладено в самій біологічній природі людини. Головне місце має посідати не діяння, а діяч - злочинець, його потрібно вивчати, застосовуючи відповідні методи. Ч. Ломброзо розвив своє вчення про природженого злочинця, якому від народження властиві певні особливості. Зовнішні особливості - це, наприклад, асиметрія обличчя, дефекти грудної клітини, надмірний розмір щелепи, зайва кількість пальців. Про окремих злочинців він писав: "Як правило, злодіям притаманні рухливість рук і обличчя, неспокійні, найчастіше косі очі. Звичні вбивці, рецидивісти, мають холодні, скляні очі, нерухомі й іноді заповнені кров'ю. Внутрішні особливості зводились до наступного: "відсутність каяття або муки сумління, цинізм, жорстокість, мстивість, марнославство" [7, с. 129 - 130].

Основна ідея зводилася до того, що існує вроджений тип кримінального злочинця, котрий представляє собою з антропологічної точки зору явище атавізму, а з погляду клінічної психіатрії - приховану форму епілепсії. Ці особливості були піддані критиці, внаслідок якої було доведено, що названі Ч. Ломброзо "клейма" виявилися у багатьох людей. У більшості випадків закоренілі злочинці не виявляли жодних ознак епілепсії, а епілептики ніколи не вчиняли злочинів [8, с. 3 - 15].

Крім природженого злочинця, Ч. Ломброзо і Е. Феррі виділяють інші класи злочинців, класифікація яких була затверджена на антропологічному конгресі в Римі, що відбувся в 1885 р. Класифікація побудована наступним чином: 1) психічно - хворі і напівбожевільні; 2) вроджені або невинуваті; 3) рецидивісти (звичні); 4) випадкові; 5) злочинці у стані афекту (по пристрасті). Суттєво відрізнялась класифікація Р. Гарофалло, затверджена на антропологічному конгресі в Парижі у 1885 р. Він виділяє три категорії злочинців: вбивці, насильники і крадії. Перші характеризуються інстинктивною жорстокістю та повною відсутністю моральних якостей. Другі позбавлені співчуття і спотворено розуміють честь і помсту. Крадії ж, позбавлені чесності [9, с. 132].

Представники антропологічної школи визнавали неможливим застосування покарання до неосудних, ставлячи перед собою за мету - охорону суспільства. Вимагали на законодавчому рівні прийняти міри для ізоляції зазначених осіб. У свою чергу пропонуючи заклади для лікування осіб, що страждають на тяжкий психічний розлад, які лише цілком того як комісія лікарів - психіатрів прийме рішення, що особа цілком видужала або не несе загрози для суспільства і може повернутися до нормального життя в соціум [9, с. 75].

Визнаючи злочин результатом вродженого психічного розладу антропологи послідовно заперечують моральну відповідальність, заміщують її суспільною. Суспільна відповідальність, на їх думку, є більш прийнятною ніж моральна, оскільки особа відповідальна перед суспільством за кожен свій вчинок.

Безперечно злочинець не винен в тому, що страждає на психічну хворобу чи має певні розлади психіки, але ж і не вина суспільства, що воно вимушене захищатися застосовуючи покарання. "Час перестати жаліти злочинця, треба пожаліти суспільство" [1, с. 435]. Таким чином, підставою для покарання слугує не відплата або виправлення, а необхідність захистити суспільство. Необхідно застосовувати заходи безпеки до осіб, що мають ознаки злочинця.

Покарання заміняється заходами соціального захисту, які застосовуються відповідно до ступеня небезпеки даної особистості, що з'ясовується за допомогою психо - фізичних досліджень злочинця. Доктор Кінберг наполягав на обов'язковому психіатричному огляді деяких категорій обвинувачених. Він вимагав здійснення огляду кожен раз коли злочин дає підстави підозрювати наявність патологічних аномалій [10, с. 351]. Представники антропологічної школи висували вимоги відмовитись від суду присяжних, натомість замінити суди медичними закладами [11, с. 81].

Якщо злочин - це біологічне явище, то покарання не може досягти своєї мети, а тому треба відмовитися від понять осудності та вини, моральної відповідальності. Біологічна теорія злочинності, створена антропологічною школою, вводячи фаталізм у пояснення поведінки особистості, повністю ігнорувала активну роль людської свідомості і волі. Репресія виступає як санкція механічного знешкодження осіб, небезпечних для суспільства. З цього погляду злочинна дія є тільки симптомом, а не підставою караності.

Вирішального значення набуває питання не про осудність і вину, а про те, до якої категорії злочинців повинна бути віднесена особа, яка вчинила злочинну дію, тому що заходи соціального захисту застосовуються відповідно до типу злочинця [12, с. 20].

Ч. Ломброзо виступав за широке застосування смертної кари, на його думку, - штучний відбір у суспільстві внаслідок якого мають бути знищені звичайні злочинці. Вчення антропологів не було прийнято теорією кримінального права, оскільки зводилось до засобу розправи над людиною через її біологічні характеристики. Заслугою Ломброзо є те, що він пов'язував інтелектуальні і фізичні риси зло-

чинності з іншими явищами природи, таким чином його теорія є значним прогресом кримінальної антропології [10, с. 349].

Підкреслюючи внесок антропологічної школи в царину кримінально права, слід зазначити, що вона дала поштовх до вивчення особи злочинця. Це згодом слугувало появою нового соціологічного напрямку.

Нестримне зростання злочинності у всіх країнах Європи в другій половині XIX століття, у зв'язку з швидким темпом розвитку капіталізму, змусив криміналістів піддати сумнівам стару (класичну) систему кримінального права. Та шукати нові шляхи, що більш надійно гарантуватимуть захист суспільства від зростаючої злочинності. Над вирішенням цієї задачі працював новий напрямок в науці кримінального права: - кримінально – соціологічна школа [13, с. 12].

Соціологічна школа виникла на початку 80 – х років XIX ст. Ідеї представників антропологічної школи встигли дискредитувати себе, злочинність зростала, особливо рецидивна, поширювалася і юнацька злочинність.

Необхідно було сформулювати нову наукову концепцію кримінального права, яка б більшою мірою відповідала потребам дійсності і була підставою для реформ законодавства. До цього часу набув значного поширення позитивізм – філософська течія, яка не виходить із метафізичних поглядів, а покладає в основу позитивні факти, що повинні визнаватися за допомогою їх опису, реєстрації [14, с. 19].

Соціологічна школа, не відмовляючись від власних позицій, погодилися сприйняти концепції класиків щодо вини, осудності, покарання, залишивши поняття "небезпечного стану" та "заходів безпеки". На думку соціологів, злочин не є результатом вільного волевиявлення, як про те писали класики. Адольф Принс вказував на слабку сторону класичної школи, яка розглядала злочин як простий юридичний феномен, різко відмежувала злочинця і чесну людину та прагнула протидіяти злочинним посяганням тільки за допомогою законів і в'язниць. Вчення про соціальний захист не підтримувало поглядів класичної школи на злочинця, як людину котра вільно бажає чинити зло, а прийняло принцип моральної відповідальності, необхідної для захисту суспільства [10, с. 39]. Злочин – це результат складної взаємодії різноманітних чинників, з одного боку – індивідуальних (у тому числі біологічних), а з другого – соціальних.

Відкидаючи крайності вчення антропологів про природженого злочинця, соціологи стверджували, що є люди, спосіб життя яких або особливості особистості злочинця несуть загрозу для суспільства. До

цих категорій людей належать не лише ті, хто вчиняє злочин, але й ті, хто не вчинив конкретно нічого злочинного, але внаслідок певних обставин мають визнаватися такими, що перебувають у небезпечному стані. Це, на думку соціологів, учасники антигромадських організацій, жебраки, бродяги, безробітні, алкоголіки, психічнохворі. Фактори злочинності, особливо соціальні, можуть бути усунені, але злочинність є постійним явищем. Як стверджували соціологи, підставою для репресії є не діяння, а діяч, не склад злочину, а небезпечний стан. Розпливчатість ознак небезпечного стану відкривала широкі можливості для необігрунтованих репресій та свавілля, а тому була негативною частиною вчення соціологічної школи [15, с. 87 - 88].

Представники соціологічної школи розробили класифікацію злочинів і залежно від цього пропонували різні види репресії. До так званих "випадкових" злочинців слід застосовувати, виходячи з принципу моральної вини, "відплатне покарання"; відносно звичних злочинців (непоправних) Ф. Ліст пропонував знищення – страту або довічне ув'язнення; до рецидивістів (звичних) необхідно застосовувати заходи соціального захисту: поміщення в спеціальні установи, відправлення в заслання, поліцейський нагляд тощо.

Поняття "заходи соціального захисту" вперше з'явилося в проекті Швейцарського кримінального кодексу 1893 р. до них належали: а) нагляд за рецидивістами, так зване "збереження звичних злочинців" полягало в поміщенні особи до спеціального закладу, пристосованого виключно для цієї категорії злочинців де таких осіб навчають, відповідно до їх здібностей, роботі котра надасть можливість забезпечити себе на свободі; б) привчання до праці розпусних; в) лікування хронічних алкоголіків за рішенням суду особа направляється до лікувального закладу, що тягне за собою відстрочення покарання, однак більше двох років особа не може знаходитись на лікуванні [13, с. 38].

Характерна особливість заходів соціального захисту, що зазначені в проекті Швейцарського кримінального кодексу полягає не у їх зв'язку з конкретним складом злочину, а з формами небезпечного стану злочинця. Проекту відомі інші, прямо не названі, заходи соціального захисту, що мають місце в кодексі, а саме: а) примусове виховання неповнолітніх злочинців; б) заходи відносно неосудних злочинців та в) заходи по відношенню до обмежено – осудних [13, с. 41].

Кримінальний кодекс РРСФР прийнятий 1 червня 1922 року вперше вводить в наше кримінальне законодавство поняття "заходи соціального захисту". Більш докладніше розглянемо ст. 46 КК РРСФР,

яка вказує на заходи що застосовуються до психічно хворих осіб: а) поміщення в заклади для розумово чи морально дефективних та б) примусове лікування. Умови застосування обох заходів зазначені в ст. 47 КК РРФСР, по-перше - визнання особи, яка скоїла злочин, неосудною; по-друге - встановлення судом, що перебування даної особи на свободі є небезпечним для суспільства. За наявності цих двох умов суд виносить постанову про примусове поміщення обвинуваченого в заклад для розумово чи морально дефективних або в лікувальний заклад. Таким чином, розглянуті заходи соціального захисту застосовуються тільки відносно неосудних, до речі застосування того чи іншого заходу залежить від конкретного небезпечного стану обвинуваченого [13, с. 43].

Адольф Принс та інші представники цієї школи, визнаючи обумовленість людської поведінки, вважали що "вчинене діяння, взяте окремо, може бути не менш небезпечно, ніж той, хто його вчинив. Для вибору доцільних заходів слід звертати більше уваги на постійний стан індивіда, ніж на скоєний вчинок" [16, с. 71 - 72].

У 1889 році представники соціологічної школи кримінального права організували Міжнародний союз криміналістів, який проіснував до Першої світової війни і провів до 1915 року дванадцять своїх з'їздів. Для участі в роботі запрошувалися представники різних шкіл кримінального права. На цих з'їздах обговорювалися різні проблеми, у тому числі й вчення про небезпечний стан особистості.

Основне місце у вченні соціологічної школи займає теорія "небезпечного стану". Він визначався, як стан особи, на підставі якого можна побоюватися, що особа вчинить злочин. Існування небезпечного стану визнається тоді коли можна опираючись на особливі інтелектуальні ознаки особи стверджувати, що загроза і виконання звичайного покарання не зможуть утримати особу від вчинення злочинних діянь. Небезпечний стан може існувати і тоді коли особа не вчиняла ніяких злочинних дій [10, с. 84]. Як поняттю "злочину" відповідає поняття "покарання", так вченню про "небезпечний стан" властиве поняття "заходів соціального захисту", що застосовуються до осіб, які носять у собі загрозу громадському порядку [17, с.99]. Заходами соціального захисту є: заходи пристосування, які направлені на адаптацію особи до соціального життя і заходи усунення, що позбавляють суспільство від небезпечної особи. Відзначалося, що припущення небезпечного стану для "нормального первинного" злочинця буде рідким явищем. Воно властиве психічно неповноцінним людям, а психічні розлади, у свою чергу, рецидивістам. Щодо психічно хворих

злочинців, то вони, за цією теорією, завжди зберігають ознаки небезпечного стану, і застосування до них заходів захисту суспільства не може мати сумнівів [17, с.114-121]. У представників соціологічної школи питання про вину замінюються вивченням стану особистості, як тривалого явища, що визначає не тільки минуле і сьогодення, а й майбутнє [17, с.125].

Соціологічна школа у кримінальному праві надала вченим – юристам дієвий інструмент наукового дослідження кримінально – правових явищ – соціологічні та статистичні методи. Аналізуючи позитивні зрушення, до яких привів соціологічний напрям у науці кримінального права, хотілося б звернути увагу на те, що соціологічна школа, проголосивши існуючу до неї науку кримінального права такою, що не відповідає потребам суспільства, незабаром сама пережила певну трансформацію.

У сучасній науці кримінального права соціологічний метод визнається одним з основних. Він дає можливість встановити адекватність ознак того чи іншого діяння, описаних у законі, властивостям фактично вчинених суспільно небезпечних діянь. Ідеї соціологічної школи справили істотний вплив на законодавство. Так, у Франції в 1885 р. було видано закон про непоправних рецидивістів. Заходи безпеки вперше було введено кримінальним кодексом Норвегії 1902 р. В Англії у 1908 р. було прийнято закон про попередження злочинності. Взагалі-то, майже всі кодекси ХХ сторіччя відтворювали дуалістичну систему заходів репресії – покарання та заходів безпеки.

До середини ХХ сторіччя позиції представників шкіл кримінального права істотно не змінилися. В 1950 – 1960 рр. відбувся ряд з'їздів і семінарів (Женева 1955р., Копенгаген 1955р., Гаага 1960р., Монреаль 1960р., Лондон 1964р.), на яких проблема неосудності і осудності осіб із психічними розладами обговорювалася щодо злочинців – психопатів. Представники антропологічної школи висловлювалися за те, що їх слід визнавати неосудними і лікувати. Підмінюючи вирішення питання про осудність міркуваннями про "доцільні" заходи захисту суспільства від правопорушників, соціологічна школа відстоювала ідею невизначених вироків, а також продовження позбавлення волі понад строк, передбачений вироком [5, с. 204]. Чинне кримінальне законодавство різних правових систем дотримується висновків класичної та соціологічної шкіл, про що йтиметься у наступних публікаціях.

Таким чином, можна визнати, що саме в ході розвитку кримінально – правових шкіл, представники яких обговорювали, пропонували

ли і аргументували реформування кримінального законодавства в літературі, а також на міжнародних з'їздах, можна пояснити наявність на цей час у КК багатьох країн статей про неосудність, аналіз якої та пропозиції щодо її подальшого вивчення залишаються актуальним і до сьогодні.

Використана література:

1. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник /Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютогін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. - 4-е вид., переробл. і допов. - Х.: Право, 2010. - 480 с.
2. Хавронюк М.І. Історія кримінального права європейських країн: Монографія. - К.: Істина, 2006. - 190 с.
3. Французский уголовный кодекс 1810 года: Закон (с изменениями и доп. по 01.06.1940 г.). - М.: Юр. издат., 1947. - С. 115.
4. Кістяківський А.Ф. Елементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. - К.: Тип. Иогансона, 1891. - 850 с.
5. Луниц Д. Р Проблема невменяемости в теории и практике судебной психиатрии. - М.: Медицина, 1966. - 236 с.
6. Тихенко С.И. Невменяемость и вменяемость / С предисловием Н.Н. Паше-Озерского. К.: Трест "Киев-Печать", 8-я типография, 1927. - 104 с.
7. Ошеревич Б. К постановке вопроса о методологических основах антропологической школы уголовного права // Проблемы уголовной политики. - 1937. - Вып. 3. - С. 121 - 141.
8. Ломброзо Ч. Преступность и эпилепсия // Юрид. вестник. - 1887. - №5. - С. 3 - 15.
9. Чубинський М. П. Общая характеристика новых учений в уголовном праве // Статьи и речи по вопросам уголовного права и процесса. - Харьков, 1906. - С. 61 - 86.
10. Люблинский П.И. Международные съезды по вопросам уголовного права за десять лет (1905-1915 гг.). - Петроград: Сенатская типография, 1915. - 379 с.
11. Полетаев Н. Граница уголовной ответственности душевно больных // Журнал юридического общества при императорском С.-Петербургском ун - те. - 1896. Кн.5. - С. 53 - 102.
12. Ферри Э. Уголовная социология. Часть 2. - Спб.; Б/изд., 1910. -478 с.
13. Пионтковский А.А. Меры социальной защиты и Уголовный кодекс Р.С.Ф.С.Р. // Советское право. - 1923. - №3 (16). - С.12 - 52.
14. Філософія права: Навч. посіб. / О.О. Бандура, С.А. Бублик, М.Л. Заінчковський та ін.; За заг. ред. М.В. Костецького, Б.Ф. Чміля. - К.: Юрінком Інтер, 2000. - 336 с.
15. Харитонов О.В. Кримінально - правові погляди О.Ф. Кістяківського: наука спадщина та її значення для сучасних кримінально - правових досліджень: монографія - Х.: Право, 2010. - 252 с.

16. Принс А. Защита общества и преобразование уголовного права. - М.: Книгоиздательство торг. дома "В.И. Знаменский и К°", 1912. - 157 с.
17. Станкевич В. Борьба с опасным состоянием, как основная задача нового уголовного права // Новые идеи в правоведении / Под ред. Петражицкого Л.И. - СПб.: Образование, 1914 - С. 78 - 135.
18. Трахтеров В.С. Вменяемость и невменяемость в уголовном праве (исторический очерк). - Харьков: Украинская юридическая академия, 1992. - 83 с.

УДК 343.12(477)(094.4)

Л.В. Карабун

**ПОЧАТКОВИЙ МОМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ
ФУНКЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ
ЗА НОВИМ КПК**

Досліджена актуальна для юридичної теорії і практики проблема визначення початкового моменту реалізації функції кримінального переслідування за новим Кримінальному процесуальному кодексі України (КПК).

Ключові слова: *кримінальне переслідування; функція; кримінальне провадження; досудове розслідування.*

Исследована актуальная для юридической теории и практики проблема определения начального момента осуществления функции уголовного преследования по новому Уголовному процессуальному кодексу Украины (УПК).

Ключевые слова: *уголовное преследование; функция; уголовное производство; досудебное расследование.*

We investigate the problem of determining the initial moment of the function of criminal prosecution according to the new Criminal Procedure Code of Ukraine that is actual for the juridical theory and practice.

Key words: *criminal prosecution, function; criminal proceedings; pretrial investigation.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Протягом тривалого часу у теорії кримінального процесу точиться дискусія щодо визначення початкового моменту реалізації функції кримінального переслідування. Теоретичні дискусії, як правило, будуються на підставі нормативно-правових актів, у яких цей момент визначається. Новий КПК, ухвалений Парламентом України у 2012 році, кардинально змінив регламентацію багатьох суспільних відносин, що виникають, розвиваються і припиняються у кримінальному провадженні. Не за-

лишилися незайманими і відносини, пов'язані з початком викриття осіб, винних у вчиненні кримінальних правопорушень. Нові підходи законодавця до визначення моменту початку викриття винних (реалізації функції кримінального переслідування) породжують проблемність у застосуванні відповідних положень нового КПК на практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Дослідженню функції кримінального переслідування як одного із напрямів кримінальної процесуальної діяльності присвячено масу наукових робіт як на рівні монографічних досліджень [1; 12; 15; 20], так і наукових статей [4; 11]. Такий значний інтерес до цієї функції обумовлений її значною роллю у ініціюванні кримінального провадження та його подальшого руху. Інакше кажучи, функція кримінального переслідування є рушійною силою кримінального провадження.

Оскільки після ухвалення нового КПК роботи, присвячені з'ясуванню початкового моменту реалізації функції кримінального переслідування з урахуванням його положень, відсутні (принаймні нам не вдалося віднайти жодної роботи з даної тематики), то ми будемо використовувати під час дослідження у цій статті наукові публікації радянського періоду розвитку теорії кримінального процесу, а також Рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) та нормативно-правові акти.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою цієї статті є отримання нових наукових результатів щодо початку реалізації функції кримінального переслідування за новим КПК.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Для осіб, щодо яких здійснюється кримінальне переслідування (обвинувачення), вкрай важливим є чітке визначення моменту, з якого у них з'являється право захищатися особисто чи з допомогою обраного захисника. Виходячи із засади верховенства права та практики ЄСПЛ, цілком логічним є те, що можливість захищатися від обвинувачення особа повинна мати з моменту, коли воно починає фактично здійснюватися. Однак, законодавець має прагнути до більш чіткого визначення цього моменту у законі на підставі принципу юридичної визначеності, що є одним із складових елементів засади верховенства права.

О.М. Толочко, узагальнивши Рішення ЄСПЛ, зробив висновок про те, що "для удосконалення українського кримінально-процесу-

ального законодавства мають значення обставини, що визнаються ЄСПЛ як момент висунення обвинувачення. Такими обставинами визнаються: *арешт особи* (див. Рішення у справі "Вемхофф проти Німеччини"), *офіційне повідомлення про намір здійснення стосовно неї кримінального переслідування* (див. Рішення у справі "Ноймайстер проти Австрії"), *початок досудового слідства проти конкретної особи чи арешт банківських рахунків конкретної особи* (див. Рішення у справі "Рінгайзен проти Австрії"). Особа, викликана як свідок у кримінальній справі, але фактично підозрювана у вчиненні злочину (зокрема, їй було поставлено запитання під час допиту, які можуть бути використані проти неї як обвинувальні) користується гарантіями ст. 6 ЄКПЛ (див. Рішення у справі "Сервес проти Франції") [18].

Розглянемо як же наведені вище положення, що відображають правову позицію ЄСПЛ, імplementовані у КПК 2012 року, зважаючи на те, що європейські експерти надали в цілому позитивні висновки на проєкт КПК у листопаді 2011 року [2].

Згідно зі ст. 20 КПК 2012 року право на захист мають підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений. Раніше усіх у кримінальному провадженні з'являється підозрюваний. Отже саме із його появою починає реалізовуватися функція кримінального переслідування (обвинувачення), що викликає до життя кримінальну процесуальну функцію захисту.

Підозрюваний набуває статусу учасника кримінального провадження після повідомлення йому про підозру в порядку статей 276-279 КПК, або у разі затримання за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 42 КПК). Лише після появи підозрюваного до участі у провадженні може бути залучено захисника (ч. 1 ст. 45 КПК).

Таким чином, український законодавець пов'язує початок реалізації кримінальної процесуальної функції обвинувачення з появою такого учасника як підозрюваний. А для появи останнього потрібні формалізовані дії і документи – повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення або затримання особи.

Усі інші підстави початку кримінального переслідування, визначені ЄСПЛ (початок досудового слідства проти конкретної особи, арешт банківських рахунків конкретної особи, виклик її як свідка і ставлення під час допиту запитань, які можуть бути використані проти неї як обвинувальні) залишилися поза увагою законодавця. Тут варто зауважити, що регламентація початку кримінального переслідування у КПК 1960 року із змінами і доповненнями станом на 13 квітня 2012 року

(день ухвалення нового КПК) більше наблизилася до вимог практики ЄСПЛ, ніж регламентація цього питання у КПК 2012 року.

Такий висновок можна зробити на підставі того, що новий КПК не передбачає можливості вступу у кримінальне провадження захисника на етапі, коли слідчий, прокурор ще не повідомили особу про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але під час допиту ставлять запитання, які можуть бути використані проти неї як обвинувальні. КПК 1960 року у таких випадках передбачав наявність захисника у свідка (статті 44, 48, 167 та ін.).

Згідно зі ст. 17 Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" від 23 лютого 2006 року [5] українські суди повинні застосовувати при розгляді справ практику ЄСПЛ як джерело права, у тому числі і Рішення ЄСПЛ у справі "Сервес проти Франції", згідно з яким свідку за обставин, зазначених у Рішенні, може бути надана допомога захисника. Попри це для забезпечення юридичної визначеності відносин, пов'язаних із початком реалізації функції кримінального переслідування (обвинувачення), у вітчизняному законодавстві має бути вирішене питання про можливість допуску до участі у кримінальному провадженні захисника за умови, про яку йдеться у Рішенні ЄСПЛ у справі "Сервес проти Франції". Тим паче, що у законодавця є досвід вирішення даного питання у КПК 1960 року, коли у 2010 році до нього були внесені зміни згідно із Законом України "Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України щодо права свідка на захисника та іншу правову допомогу" від 1 липня 2010 року [6]. З метою забезпечення права особи на захист слід обов'язково внести такі зміни до нового КПК, бо зазначена особа практично не в змозі змусити слідчого, прокурора повідомити її про підозру у тому разі, коли на її думку проти неї здійснюють процесуальні дії з викриття її у вчиненні кримінального правопорушення. Вчасне повідомлення особи про підозру є гарантією здійснення нею повноцінного захисту.

КПК не передбачив для особи, щодо якої здійснюються дії із викриття її у вчиненні кримінального правопорушення, права на оскарження бездіяльності слідчого, прокурора, пов'язаної з неповідомленням особи про підозру (ст. 303 КПК "Рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора, які можуть бути оскаржені під час досудового розслідування та право на оскарження"). З метою гарантування вчасного початку захисту особою від обвинувачення (підозри) може бути три варіанти регламентації даного питання у КПК.

Перший полягає у встановленні правила, згідно з яким особа, яка вважає, що щодо неї здійснюється кримінальне переслідування, автоматично (за фактом) набуває прав підозрюваного незалежно від того, чи повідомлено їй офіційно про підозру. Таке правило вимагає від слідчого, прокурора поводитися з особою як з підозрюваним незалежно від того чи вручено їй повідомлення про підозру і чи заявляла вона відповідне клопотання про визнання її підозрюваною. Такий варіант найбільше гарантував би захист прав і законних інтересів переслідуваної особи. Але реально він навряд чи буде запроваджений в українське законодавство найближчим часом через відданість нашої правової системи і правосвідомості слідчих, прокурорів, суддів формалізованому набуттю юридичного статусу будь-якою особою. Хоча є сподівання, що такий порядок усе таки буде запроваджений у законодавство. Ці сподівання ґрунтуються на тому, що український законодавець встановив "автоматичне" набуття статусу потерпілого у разі подання особою заяви про кримінальне правопорушення, вчинене щодо неї.

Другим варіантом могло би бути надання права особі, щодо якої фактично здійснюються процесуальні дії з викриття у вчиненні кримінального правопорушення, оскаржувати до слідчого судді бездіяльність слідчого, прокурора із неповідомлення їй про підозру. Встановлення такого порядку вимагає внесення відповідних змін до статей глави 26 КПК.

Третій варіант може полягати у запозиченні досвіду врегулювання даного питання у КПК Французької Республіки, де відсутній такий процесуальний документ, як постанова про притягнення як обвинуваченого. Згідно зі ст. 801 КПК цієї держави "обвинувачений" з'являється з моменту першої явки особи до слідчого судді. Крім того, спочатку здійснюється допит обвинуваченого як "асистованого свідка", а потім йому пред'являється обвинувачення [9]. На думку Л.М. Лобойка, корисним для українського законодавця був би і інший досвід регламентації цих питань у КПК Франції. За французьким законом особа, щодо якої здійснюються слідчі дії, має право звернутися до слідчого із заявою про визнання її обвинуваченим. З моменту подання заяви слідчому вона набуває всіх прав обвинуваченого [10, с. 242]. Уявляється, що такий порядок також був би прийнятним і здатним забезпечити вчасність набуття особою статусу підозрюваного. Подібний порядок набуття статусу потерпілого наразі врегульований у КПК (ч. 2 ст. 55).

Конституційний Суд України у 1999 році висловив свою правову позицію щодо того у який момент провадження у кримінальній спра-

ві розпочинається притягнення до кримінальної відповідальності, тобто здійснення кримінального переслідування. Суд визначив, що кримінальна відповідальність передбачає офіційну оцінку відповідними державними органами поведінки особи як злочинної. Підставою кримінальної відповідальності є наявність у діяннях особи складу злочину, передбаченого кримінальним законом. Це форма реалізації державою правоохоронних норм, яка в кінцевому підсумку, як правило, полягає в застосуванні до особи, що вчинила злочин, конкретних кримінально-правових заходів примусового характеру через обвинувальний вирок суду (абз. 3 п. 2 Рішення від 27 жовтня 1999 року № 9-рп/99 у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) [14]. У цьому ж Рішенні Конституційний Суд України дійшов висновку про те, що притягнення до кримінальної відповідальності, як стадія кримінального переслідування, починається з моменту винесення слідчим постанови про притягнення особи як обвинуваченого і пред'явлення їй обвинувачення (абз. 4 п. 3). На підтвердження висновку про те, що у зміст терміну "притягнення до кримінальної відповідальності" вкладається факт пред'явлення особі обвинувачення, Конституційний Суд України навів існування передбаченої ст. 174 КК кримінальної відповідальності особи, яка провадить дізнання, слідчого або прокурора за притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності з корисливих мотивів чи іншої особистої заінтересованості.

З прийняттям нового КПК висновок Конституційного Суду України щодо початку реалізації кримінальної відповідальності особи з притягненням її як обвинуваченого має бути переглянутий. Новий КПК не містить процесуального інституту притягнення як обвинуваченого. Натомість з'явилася нове для вітчизняного законодавства повідомлення особи про підозру, а обвинуваченого законодавець визначив як особу, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду. Тому наразі існує проблема вирішення питання про те, у якому співвідношенні знаходяться згадані положення КПК і Рішення Конституційного Суду України, тобто що потрібно вважати початком "притягнення до кримінальної відповідальності" - повідомлення про підозру чи направлення прокурором обвинувального акту до суду.

Виходячи з логіки Рішення Конституційного Суду України, що полягає у початку здійснення обвинувачення з моменту його пред'явлення, а також зі змісту ст. 27 Закону України "Про статус народного

депутата України" від 17 листопада 1992 року [7], згідно з якою народний депутат не може бути безгоди Верховної Ради України притягнутий до кримінальної відповідальності, затриманий чи заарештований, притягненням до кримінальної відповідальності народного депутата та інших осіб, зазначених у ст. 480 КПК, слід вважати повідомлення їх про підозру. Законодавець встановив, що притягнення до кримінальної відповідальності – це стадія кримінального провадження, яка починається з моменту повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення (п. 14 ч. 1 ст. 3 КПК).

Однак, навіть таке розуміння початку притягнення до кримінальної відповідальності, коли акт притягнення як обвинуваченого у новому КПК замінено на повідомлення про підозру, не узгоджується із практикою ЄСПЛ з наведених вище причин.

Цілком зрозумілим є те, що коли щодо особи здійснюються процесуальні і оперативно-розшукові дії, знання про які можуть бути використані нею на шкоду досудовому розслідуванню, а отже – на шкоду забезпеченню суспільнокорисних інтересів, повідомляти її про підозру не доцільно. Але й затягування з повідомленням про підозру може мати негативні наслідки у вигляді неправомірного обмеження права особи на захист.

Запропоновані нами вище варіанти вирішення проблеми вчасної появи у особи прав підозрюваного здатні забезпечити право особи на захист без завдання шкоди суспільним інтересам, бо "таємна" (для підозрюваного) частина досудового розслідування залишатиметься таємною як до повідомлення про підозру, так і після цього – у разі проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Зрозуміло, що формалізуючи момент початку кримінального переслідування особи повідомленням про підозру, слідчому, прокуророві, слідчому судді зручніше визначатися з початком перебігу строків досудового розслідування, бо вони згідно зі ст. 219 КПК обраховуються саме з цього моменту.

Однак зручність обчислення строків досудового розслідування не може бути підставою для позбавлення чи обмеження права особи на захист. Правило про початок обчислення строків з моменту повідомлення про підозру може залишитися у такому вигляді, як воно наразі сформульоване у законі. А право на захист від підозри може виникати у особи і раніше цього моменту, а не обов'язково "прив'язуватися" до якихось формальних моментів, як то: затримання, повідомлення про підозру, направлення прокурором обвинувального акту до суду тощо.

На завершення розглянемо питання, що є тісно пов'язаним із розглянутим вище, а саме – про час перебування особи у процесуальному статусі підозрюваного.

Протягом тривалого періоду розвитку радянського кримінально-процесуального законодавства статус підозрюваного не було визначено. Через це в 30-50-х роках минулого століття у юридичній літературі точилася дискусія щодо фактичного існування в осіб такого статусу.

Так, Р.Д. Рахунов зазначав, що радянський кримінальний процес не знає процесуальної фігури підозрюваного [13, с. 16].

С.А. Голунський пропонував не лише відмовитися від поняття "підозрюваний", а й взагалі від будь-яких допитів запідозрених осіб до пред'явлення їм обвинувачення. "Нормальним треба визнати таке положення, – писав С.А. Голунський, – коли обвинуваченого взагалі не чіпають до пред'явлення йому обвинувачення"[3, с. 15].

П.І. Тарасов-Родіонов не визначав процесуального положення підозрюваного і вважав за потрібне допитувати його як обвинуваченого, хоча обвинувачення йому і не пред'явлене [16, с. 157].

У КПК 1960 року певною мірою статус підозрюваного було врегульовано. Так, у процесуальному законі згадувалося про показання підозрюваного і його права під час давання показань (ст. 73). Остаточню ж процесуальний статус підозрюваного було закріплено у законодавстві 16 квітня 1984 року шляхом доповнення КПК статтею 43⁴, в якій вперше сформульовано визначення поняття підозрюваного і його права [8; 19]. За КПК 1960 року підозрюваний міг перебувати у такому статусі протягом незначного терміну. У разі затримання цей термін складав максимум сімдесят дві години, а у разі обрання запобіжного заходу до пред'явлення обвинувачення – десять діб.

Оскільки КПК 1960 року діяв більше, ніж півстоліття, у осіб, які його застосовували, та й у вчених, котрі його аналізували з наукової точки зору, склалося стійке переконання, що "підозрюваний" – це тимчасовий процесуальний статус, після якого особа під час досудового розслідування потенційно може набути статусу обвинуваченого.

Розробники КПК 2012 року пішли іншим шляхом, що був підтриманий законодавцем. Вони встановили, що час перебування особи у статусі підозрюваного дорівнює строку досудового розслідування, визначеного у ст. 219 КПК, і який залежно від складності розслідуваного кримінального правопорушення складає максимум дванадцять місяців. Після направлення прокурором обвинувального акту до

суду статус підозрюваного трансформується у статус обвинуваченого. Чи не забагато (хоч це і є максимумом) для особи перебування протягом дванадцяти місяців у статусі підозрюваного? Вважаємо, що ні. Бо, як ми вже зазначали вище, не терміни визначають статус особи і її можливості впливати на хід і результати кримінального провадження, а її права.

Особу, щодо якої здійснюється кримінальне переслідування під час досудового розслідування, можна називати підслідним [17, с. 97], переслідуваним, обвинуваченим або використовувати якийсь інший термін. Головне щоб у неї були права, що є адекватними правам сторони обвинувачення. У підозрюваного за КПК 2012 року достатньо прав для здійснення свого захисту від кримінального переслідування (ст. 42).

На основі проведеного у цій статті дослідження слідують такі **висновки**: 1) момент початку кримінальної відповідальності, визначений Конституційним Судом України як складання слідчим постанови про притягнення як обвинуваченого і пред'явлення обвинувачення, з початком дії нового КПК має бути уточнений і визначений як момент повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення; 2) кримінальне переслідування особи може фактично розпочинатися до повідомлення конкретної особи про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, а тому у кримінальному процесуальному законодавстві слід передбачити право особи вважатися підозрюваною (за її заявою чи без такої) до офіційного повідомлення їй про підозру.

Проблема визначення початку реалізації функції кримінального переслідування є доволі об'ємною. Тому вона, звичайно ж, не може бути висвітлена, а тим паче, вирішена в межах однієї наукової статті. Дана тема потребує подальших досліджень. Останні є доцільними за такими **напрямами наукових розвідок**: 1) визначення початку реалізації окремих складових функцій кримінального переслідування – підозри, обвинувачення, державного обвинувачення; 2) співвідношення цих елементів функції між собою.

Використана література:

1. Быданцев Н.А Прекращение уголовного преследования (дела) в отношении несовершеннолетнего с применением принудительной меры воспитательного воздействия в аспекте ювенальной юстиции: монография / Н.А. Быданцев. – М.: Издательский дом Шумиловой И.И., 2008. – 159 с.

2. Висновок щодо проекту Кримінального процесуального кодексу України (підготовлений Директоратом з питань правосуддя та захисту людської

гідності Генерального директорату І – Права людини і верховенство права на підставі експертизи, здійснений Лореною Бахмайер-Вінтер, Джеремі МакБрайдом, Еріком Сванідзе). – Страсбург, 2 листопада 2011 року // <http://zib.com.ua/ru/7576-ekspertnoezaklyucheniesovetaevropiporproektupktekstn.html>.

3. Голунский С.А. Привлечение обвиняемого // Сов. юстиция. – 1936. – № 23. – С. 14–16.

4. Губська О. Поняття закриття кримінальної справи та закінчення кримінального переслідування / О. Губська // Підприємництво, господарство, право. – 2008. – № 4. – С. 109–112.

5. Закон України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" від 23 лютого 2006 року // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.

6. Закон України "Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України щодо права свідка на захисника та іншу правову допомогу" від 1 липня 2010 року // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 38. – Ст. 506.

7. Закон України "Про статус народного депутата України" від 17 листопада 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 3. – Ст. 17.

8. Закон УРСР "Про затвердження указів Президії Верховної Ради Української РСР про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів Української РСР" від 15 червня 1984 року // Відомості Верховної Ради. – 1984. – № 26. – Ст. 485.

9. Кримінально-процесуальний кодекс Франції // www.ICPO.AT.TUT.BY/crimergu.html.

10. Лобойко Л.М. Кримінально-процесуальне право: курс лекцій: Вид. друге, змін. і доп. – К.: Істина, 2008. – 488 с.

11. Лоскутов Т.О. Початок кримінального переслідування, здійснюваного слідчим ОВС України / Т.О. Лоскутов // Збірник наукових праць. Частина 1. Матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції "Розвиток державності та права в Україні: реалії та перспективи" (24 квітня 2009 року). – Сімферополь: КРП "Видавництво"Кримнавчпеддержвидав", 2009. – С. 550–551.

12. Мазюк Р.В. Институт уголовного преследования в российском уголовном судопроизводстве: [монография] / Р.В. Мазюк – М.: Издательство "Юрлитинформ", 2009. – 216 с.

13. Рахунов Р.Д. Предварительное расследование в советском уголовном процессе: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – М., 1953. – 23 с.

14. Рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 року № 9-рп/99 у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) // Офіційний вісник України. – 1999. – № 44. – С. 71.

15. Строгович М.С. Уголовное преследование в советском уголовном процессе / М.С. Строгович. – М.: Акад.наук СССР, 1951. – 187 с.

16. Тарасов-Родионов П.И. Предварительное следствие. – М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. – 196 с.

17. Тертишник В.М. Проблеми розкриття злочинів та забезпечення прав і свобод людини // Використання сучасних досягнень науки і практики у підвищенні ефективності боротьби зі злочинністю: мат-лиНаук.-практ. конф. - К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2000. - С. 90-97.

18. Толочко О. Право на справедливий судовий розгляд кримінальних справ // Юридичний журнал - 2006. - № 1 // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2091>.

19. Указ Президії Верховної Ради УРСР "Про внесення змін і доповнень до Кримінально-процесуального кодексу Української РСР" від 16 квітня 1984 // Відомості Верховної Ради УРСР. - 1984. - № 18. - Ст. 351.

20. Щегель Н.І. Кримінальне переслідування: зміст та форма: дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Щегель Ніна Іванівна. - К.: Київський нац. ун-т внутр. справ, 2007. - 183 с.

УДК 343.13

М.Й. Курочка
В.Ю. Гладкіх

**УМОВИ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ
МЕДИЧНИХ ЗАХОДІВ,
ЩОДО ПІДОЗРЮВАНОВОГО, ШЛЯХОМ ВТРУЧАННЯ
У ФІЗИЧНУ НЕДОТОРКАНИСТЬ ОСОБИ
В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ**

Статтю присвячено дослідженню актуальної для правозастосовної практики умов допустимості застосування примусових медичних заходів, щодо підозрюваного, шляхом втручання у фізичну недоторканість особи, з метою одержання біологічних зразків та інших доказів його участі у вчиненні злочину.

Ключові слова: *примусові медичні заходи, фізична недоторканість особи, підозрюваний, честь і гідність особи.*

Статья посвящена исследованию актуальной для правоприменительной практики условий допустимости применения принудительных медицинских мер, в отношении подозреваемого, путем нарушения физической неприкосновенности лица, с целью получения биологических образцов и иных доказательств его причастности к совершенному преступлению

Ключевые слова: *принудительные медицинские меры, физическая неприкосновенность лица, подозреваемый, честь и достоинство человека.*

The article is devoted to research of current importance for the law enforcement practice of the admissibility of the application of compulsory medical measures in respect of the suspect, by violations of the physical integrity of the person, with the purpose of obtaining biological samples and other evidence of his involvement in crime.

Key words: *compulsory medical measures, the physical integrity of the person, the suspect, the honor and dignity of the human person.*

Постановка проблеми в загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Жодне законодавство неспроможне врахувати всі різноманітності суспільних відносин, які вимагають правового регулювання, тому в практиці правозастосовувача може виявитися, що визначення обставин які мають юридичний характер, не знаходяться у сфері правового регулювання. Мова йде про можливість використання доказів, отриманих шляхом *втручання у фізичну недоторканність особи за допомогою застосування примусових медичних заходів*, щодо підозрюваного.

Необхідність дослідження вказаної проблеми обумовлена: по-перше, ситуаціями, що виникають в правозастосовчій діяльності правоохоронних органів, пов'язаних з необхідністю встановлення причетності особи що до вчинення злочину, припинення злочинних дій або отримання доказів по справі; по-друге, невирішеність цього питання чинним Кримінально-процесуальним кодексом України (далі КПК) 1. Оскільки прогалини в законодавстві є явищем об'єктивної реальності, слід знайти засоби їх оперативного заповнення.

Аналіз нормативно-правової бази. Статтею 17 Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" 5 суди при розгляді справ зобов'язані застосовувати Конвенцію та практику Суду як джерело права. Дія цього закону знайшла своє відображення у ч. 5. ст. 9 КПК 1, якою передбачено, що кримінальне процесуальне законодавство України повинно застосовуватися з урахуванням практики Європейського суду. Згідно з цією статтею КПК цей обов'язок покладається на всіх осіб, наділених владними повноваженнями, які застосовують норми кримінально процесуального права. У зв'язку з тим, необхідно вказати, що в новому КПК не сформульовані умови можливості застосування примусових медичних заходів, шляхом втручання у фізичну недоторканність особи. Невизначеність вказаної процесуальної дії в КПК тягне за собою необхідність дослідження цієї проблеми на основі правозастосовної практики, рішень Європейського суду з прав людини та наукових положень, сформульованих у теорії кримінального процесу.

Метою цієї статті є аналіз проблем та розробка пропозицій щодо нормативного врегулювання умов та порядку застосування примусових медичних заходів, шляхом втручання у фізичну недоторканність особи при провадженні кримінальних справ.

Виклад основного матеріалу. Можливість проведення примусових дій до особи з метою її освідчення та отримання біологічних зразків

в чинному КПК передбачено ст. 241 (Освідування особи) та ст. 245 (Отримання зразків для експертизи) 1 .

Так, ч. 1 ст. 241 КПК зазначено, що "слідчий, прокурор здійснює освідування підозрюваного, свідка чи потерпілого для виявлення на їхньому тілі слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу", а в п. 3 цієї статті наголошується, що в разі відмови особи добровільно пройти освідування, ця дія проводиться примусово.

Регламентуючи отримання зразків для експертизи законодавець в ч. 3 ст. 254 КПК передбачив, що у разі відмови особи "добровільно надати біологічні зразки слідчий суддя, суд за клопотанням сторони кримінального провадження..., має право дозволити слідчому, прокурору (або зобов'язати їх, якщо клопотання було подано стороною захисту) здійснити відбирання біологічних зразків примусово".

На цьому законодавець поставив крапку, немов би то вичерпавши всі проблеми з примусовими діями, що до зазначених осіб, вказавши лише на те, що "при освідуванні не допускаються дії, які принижують честь і гідність особи або небезпечні для її здоров'я".

Перед тим як перейти до викладення основного матеріалу, необхідно проаналізувати структуру ст. 241 (Освідування особи) КПК, для того щоб мати можливість прийти до висновку чи відповідає вона потребам правозастосовної діяльності сьогодення.

По-перше, частина 2 даної статі передбачає, що "освідування здійснюється на підставі постанови прокурора.". Як бачимо, що законодавець звужив дискреційні повноваження слідчого, позбавивши його можливості самостійно, на свій розсуд, приймати рішення про необхідність провадження даної слідчої дії. Чи доцільно це?

Освідування - різновид огляду (огляд тіла живої людини). Необхідність виділення самостійної слідчої дії обумовлена специфікою цього огляду. Так, об'єктом освідування є тіло живої людини. Мета освідування - виявлення особливих прикмет, слідів злочину саме на тілі людини. Дана слідча дія, як правило, проводиться на початковому етапі розслідування, та відноситься до першочергових слідчих дій. В правозастосовчій практиці у невідкладних випадках освідування необхідно проводити негайно, не кваплячись з часом. Це обумовлено як обставинами справи (наприклад: нічний час затримання особи, що підозрюється у вчиненні злочину), так і властивістю самих слідів злочину (термін їх зберігання на тілі) та інше. На підставі викладеного, вважаємо, що дану частину доцільно викласти в наступній редакції:

"Освідування здійснюється на підставі постанови слідчого..." і дали по тексту. Ця запропонована зміна, надасть слідчому процесуальну самостійність оперативно приймати рішення по справі у невідкладних випадках.

По-друге, конструюючи дану статтю законодавець усунувся від вирішення питання про можливість в процесі освідування, взяття крові на аналіз з метою встановлення чи знаходиться особа на час затримання, або проведення слідчої дії в стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин, якщо це необхідно для встановлення істини по справі. Посилання на те, що в ч.1 ст. 241 вказано на те, що освідування проводиться вразі, "якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу", не вирішує вказаної проблеми, у зв'язку з різницею мети, які переслідують вказані слідчі дії, та методики їх провадження.

Як приклад процесуального закріплення, як підстав так і умов даної дії можна взяти ст.81а КПК Федеративної Республіки Німеччини 3, с. 38 .

Переходячи до розкриття заявленої теми, слід підкреслити її важливість, як для теоретичного осмислення, так і закріплення в нормах КПК положень про можливість процедури застосування примусових медичних заходів що до підозрюваного, та використання отриманих доказів у кримінальному процесі, можна продемонструвати на прикладі рішення Європейського суду в справі "Яллох проти Німеччини" від 11 липня 2006 р. 2 .

Справа полягала в тому, що 29 жовтня 1993 р. поліцейські "в штатському" арештували Абу Бахаха Джаллаха (Jalloh) (далі - Джаллах або заявник), громадянина Сьєра Леоне, 1965 р.н. Привід - підозра в торгівлі наркотиками: поліцейські помітили, як Джаллах вийняв з роти два маленькі пластикові пакети, які обміняв на гроші. Під час арешту Джаллах проковтнув ще один пакет, який мав у роті.

З метою вилучення проковтнутих наркотиків, які були упаковані в пластикові пакети, уповноважений прокурор наказав застосувати до Джаллаха фармацевтичний препарат ("блювотний засіб"). Коли доставлений у лікарню Джаллах відмовився добровільно прийняти його, четверо поліцейських застосували силу, а лікар примусово ввів йому в ніс спеціальну трубку і влив розчин, що викликає блювоту. Лікар також ввів йому апоморфін (різновид морфіну). Унаслідок викликаного блювоти заявник вирвав пакет кокаїну масою 0,2182 гр.

Розглядаючи справу Суд прийшов до висновку про порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі

Конвенція) 4 . По суті, Суд погодився з позицією заявника. Він ухвалив, що влада Німеччини порушила ст. 3 ("нелюдське і таке, що принижує гідність, поводження") і п. 1 ст. 8 ("право на справедливий судовий розгляд") Конвенції 4 .

Піддання нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню. Наголошуючи, що Конвенція 4 в принципі не забороняє застосування примусових медичних засобів при розслідуванні правопорушень, Суд підкреслив, що порушення недоторканності особи з метою отримання доказів має бути суворого регламентовано.

Суд визнав легітимний інтерес держави у протидії шкоді від наркотиків. Водночас, він вказав на необхідність зважати на масштабність шкоди, заподіюваної вуличними торговцями. Так, Суд відзначив очевидність того (для поліцейських), що вуличний торговець, утримуючи наркотики в роті, не міг пропонувати на продаж наркотики у великому обсязі. Суд не погодився з тим, що примусове застосування медичного засобу було "винятково необхідним" для отримання доказу. Його можна було отримати й менш шкідливим для недоторканності особи способом.

Суд також погодився з тим, що заявник відчував і переніс приниження і страждання, коли до нього застосовувалися примусові засоби.

Загалом Суд визнав, що влада Німеччини використала засоби "серйозного втручання у фізичну та ментальну недоторканність" заявника.

Оскільки обставини щодо застосування медичного засобу розглядалися в контексті ст. 3 Конвенції, Суд не розглядав заяву в контексті ст. 8 Конвенції (право на повагу до приватного і сімейного життя) 4 .

Суд прийшовши до висновку, що в даній справі мало місце порушення права на справедливий судовий розгляд (ст. 6 Конвенції) 4 , наголосив, що навіть якщо влада не мала наміру заподіяти біль і страждання Джаллаху, доказ було одержано в спосіб, який порушує одне з основоположних прав, гарантованих Конвенцією. Отриманий доказ став вирішальним для його засудження. На думку Суду, інтерес громадськості у засудженні цього заявника не міг виправдати способу здобуття доказу у кримінальному процесі. Тому використання доказу, одержаного шляхом примусового застосування "блювотного засобу" до заявника, кваліфікує судовий розгляд його кримінальної справи як "несправедливий".

Суд погодився з аргументом заявника про те, що примусовий засіб і використання доказу в кримінальному процесі обмежило його

право не інкримінувати себе в вчиненні злочину, що є порушення його права на справедливий судовий розгляд.

Підсумовуючи рішення суду можна прийти до наступних висновків, які, як на наш погляд, необхідно врахувати при можливому внесенні змін та доповнень в КПК, що до процедури застосування примусових медичних заходів відносно підозрюваного та використання отриманих доказів у кримінальному процесі:

1) Конвенція категорично не забороняє застосування примусових медичних засобів при розслідуванні правопорушень, але як вказує суд ця процедура має бути суворо регламентована національним законодавством;

2) як вказує суд, в цій справі, примус правопорушника, в даному випадку, до бльовоти з метою вилучення доказів злочину, вимагало насильницького введення йому через ніс трубки, а також ін'єкції речовини, для того щоб спровокувати патологічну реакцію в його організмі. Дана процедура була пов'язана з деяким ризиком для його здоров'я.

Таким чином, застосування примусової медичної процедури проти волі підозрюваного, з метою одержання доказів його участі у вчиненні злочину, по-перше, не повинно принижувати честь і гідність особи або бути небезпечною для її здоров'я, по-друге, носити характер катування та нелюдського поводження.

3) національне законодавство, яке передбачає застосування даної процедури повинно встановити, що втручання в організм людини повинні здійснюватись лікарем в медичній установі. Даній процедурі повинно передувати обстеження особи на предмет його фізичної здатності винести таку процедуру та встановлення обмежень засобів медичного втручання.

4) Суд вказує, що публічний інтерес у даній справі не мав таке значення, щоб виправдати використання такого доказу в судовому процесі. Це посилення принципове, визнаючи легітимний інтерес держави у протидії шкоді від правопорушень, суд пов'язує можливість застосування медичних засобів з масштабністю шкоди, яка може наступати від злочинних дій особи, що до, як самої особи (загроза її життю та здоров'ю), та суспільним інтересам.

Висновок. Викладене вказує на необхідність доповнення КПК України статтею, яка б містила перелік загальних умов допустимості застосування примусових медичних заходів, щодо підозрюваного, шляхом втручання у фізичну недоторканість особи, з метою одержання

біологічних зразків та інших доказів його участі у вчиненні злочину, а саме:

– застосування примусової медичної процедури проти волі підозрюваного, з метою одержання доказів його участі у вчиненні злочину не повинне принижувати честь і гідність особи або буди небезпечною для її здоров'я, носити характер катування та нелюдського поводження;

– втручання в організм людини повинні здійснюватись лікарем в медичній установі. Даній процедурі повинно передувати обстеження особи на предмет його фізичної здатності винести таку процедуру та встановлення обмежень засобів медичного втручання;

– обов'язок слідчого судді або суду врахувати можливість застосування, щодо підозрюваного, безпримусового медичного заходу (передбаченого законодавчо), отримання доказів його участі у вчиненні злочину, які можуть бути використані під час судового розгляду для встановлення обставин у кримінальному провадженні;

– підставою негайного втручання в організм людини, шляхом застосування примусових медичних заходів, у невідкладних випадках є наявність загрози здоров'ю, життю особи або інших осіб.

Використана література:

1. Кримінально-процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/paran2#n2>.
2. Рішення Європейського суду з прав людини "Яллох проти Німеччини" (Jalloh v Germany) GC, 54810/00, 11 липня 2006 р. <http://cmiskp.echr.coe.int/>.
3. Федеративная Республика Германии. Уголовно-процесуальный кодекс. М.: Издательская фирма "Манускрипт", 1994. – 204 с.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
5. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини. Закон від 23.02.2006 № 3477-IV. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/annot/3477-15>.

УДК 343.28.29

Ю.А. Кучер

**ЕЩЁ РАЗ О СООТНОШЕНИИ ПРЕДМЕТА
ПРЕСТУПЛЕНИЯ И ОРУДИЙ
И СРЕДСТВ СОВЕРШЕНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЯ
В УКРАИНСКОМ УГОЛОВНОМ ПРАВЕ**

Данная статья представляет собой попытку установить правильное соотношение между предметом преступления и орудиями и средствами совершения преступления, предлагается решающий критерий их разграничения.

Ключевые слова: *непосредственный объект уголовно-правовой охраны, структура конкретного общественного отношения, основной непосредственный объект преступления, дополнительный непосредственный объект преступления, предмет преступления, орудия и средства совершения преступления, трансформация предмета преступления в орудия и средства совершения преступления.*

Дана стаття являє собою спробу встановити правильне співвідношення між предметом злочину та знаряддями і засобами вчинення злочину, пропонується вирішальний критерій їх розмежування.

Ключові слова: *безпосередній об'єкт кримінально-правової охорони, структура конкретного суспільного відношення, основний безпосередній об'єкт злочину, додатковий безпосередній об'єкт злочину, предмет злочину, знаряддя і засоби вчинення злочину, трансформування предмета злочину в знаряддя і засоби вчинення злочину.*

This article represents an attempt to bring into proper correlation substantial object of a crime and tools and means of committing a crime. Also it offers an ultimate true criterion for differentiation between those features of a crime.

Key words: *direct object of a criminal law protection, structure of a specific criminal law relation, basic direct object of a crime, additional direct object of a crime, substantial object of a crime, tools and means of committing a crime, transformation substantial object of a crime into tools and means of committing a crime.*

В юридической науке, уголовном праве как учебной дисциплине и практике применения уголовного законодательства Украины в последнее время сложилось устойчивое, фактически общепринятое представление о предмете преступления. Большинство ученых-криминалистов придерживаются мнения, что под предметом преступления следует подразумевать такие вещи (физические образования) материального мира, по поводу которых или в связи с которыми совершаются преступления [1, 89; 2, 61; 3, 13 и т.д.].

Наглядно это направление юридической мысли своеобразно интерпретируется в работах некоторых современных ученых. Напри-

мер, Е.В. Лашук, исследуя предмет преступления, приходит к выводу, что, исходя из объекта уголовно-правовой охраны и с учётом положений гражданского законодательства, предметы преступлений подразделяются на материальные *блага* (позитивные ценности – деньги, животные, товары и др.) и *материальные антиблага* (*негативные ценности* (курсив наш) – поддельные деньги, фальсифицированные измерительные приборы или инструменты, порнографические предметы и др. [4, 12-13].

Предлагаемый названным автором подход к дефиниции и вытекающей отсюда классификации предмета преступления, на наш взгляд, не является вполне адекватным, не соответствует природе данного правового явления, практически способен привести к затруднениям и ошибкам при квалификации, так как не позволяет достаточно чётко определить место предмета преступления в системе других признаков, характеризующих объект преступления, приводит к путанице при разграничении предмета и орудий и средств совершения преступления.

Более того, подобная, с позволения сказать, научная классификация определенно вносит неразбериху в решение проблемы о соотношении непосредственного объекта и соответствующих ему признаков преступления. В самом деле, если следовать логике указанного автора и признавать хотя бы и материальные блага (позитивные ценности) за предмет преступления, то в эту категорию "предметов" войдут также, скажем, жизнь и здоровье личности, как в юридическом, так и фактическом составе соответствующих преступлений. Другими словами, необоснованно "предметизируется" сам объект преступления, стирается грань между ним и, собственно говоря, предметом. В филологическом смысле оба эти понятия начинают приобретать роль синонимов, исключаящую устоявшееся в классической науке уголовного права и соответствующее объективной реальности диалектическое рассмотрение и установление соотношения между ними как взаимосвязи между целым и его частью. В конечном итоге это может привести к интерпретации, предполагающей игнорирование непосредственного объекта преступления, а вслед за этим к существенному изменению фактического смыслового содержания задач уголовного законодательства. Такой подход ориентирует правоохранительные органы на правовое обеспечение охраны не общественных отношений в целом как действительных социальных ценностей, а лишь отдельных их компонентов. В результате достижение целей, стоящих перед законодательством об уголовной ответственности существенно затрудняется.

Не лучше обстоит дело и с вводимым упомянутым учёным в научный оборот понятием "материальные антиблага (негативные ценности)". Согласно ч. 1 ст. 1 Уголовный кодекс Украины имеет своей задачей правовое обеспечение охраны прав и свобод человека и гражданина, собственности, общественного порядка и общественной безопасности, окружающей среды, конституционного строя Украины от преступных посягательств, обеспечение мира и безопасности человечества, а также предупреждение преступлений. Уголовное законодательство, таким образом, обеспечивает охрану наиболее важных общественных отношений, относительно которых существует реальная опасность их трансформации из объектов уголовно-правовой охраны в объекты преступных посягательств.

Существование уголовного права фундаментально социально обусловлено именно настоятельной необходимостью защиты наиболее значимых общественных ценностей (общественных отношений) от самых опасных разновидностей правонарушений - преступлений. Причем, закон об уголовной ответственности охраняет свои объекты целиком и полностью, не делая никаких исключений для отдельных их фрагментов, то есть органично составляющих целостный объект относительно самостоятельных признаков, так как полная их самостоятельность приведёт к разрушению объекта вследствие утраты системной структуры. Это значит, что под защитой уголовного законодательства находятся не только основные непосредственные объекты преступлений, но и все разновидности дополнительных непосредственных объектов, потерпевшие, социальная связь между субъектами конкретного общественного отношения и, конечно, предметы преступления в так называемых предметных составах.

Если исходить из того, что предмет преступления постоянно находится под защитой соответствующих норм Особенной части уголовного кодекса, то непонятно, **как** в качестве предмета преступления могут выступать "материальные антиблага (негативные ценности)", ведь уголовный закон не заинтересован в их охране, а скорее, наоборот.

Тем не менее, подобного, кажущегося очевидным положения не всегда придерживается уголовно-правовая доктрина и практика применения уголовного законодательства. Во многих ведущих научно-практических комментариях к уголовному кодексу Украины применительно к конкретным составам преступлений мы находим дефиниции предмета преступления, прямо противоречащие утверждению о необходимости правового обеспечения его охраны от преступных посягательств.

Так, в одному авторитетному коментарі в якості предмета в складі виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилки, ввозу в Україну з метою продажу або продажу піддільних грошей, державних цінних паперів або квитків державної лотереї, передбаченому ст. 199, пропонується розглядати ці самі *піддільні* гроші, іноземну валюту, цінні папери та квитки державної лотереї. Також роз'яснюється, що предметом злочину можуть бути *піддільні* пам'ятні та ювілейні монети (курсив наш – авт.) [5, 512]. В той же час в п. 16 постановлення Пленума Верховного Суду України № 6 від 12 квітня 1996 г. "Про практику розгляду судами кримінальних справ про виготовлення або продажу піддільних грошей або цінних паперів" однозначно вказується, що матеріальні доказальства – піддільні гроші або цінні папери – підлягають знищенню як предмети, вилучені з обігу та не мають цінності [6, 142].

Очевидно, що, якщо піддільні гроші або цінні папери підлягають знищенню і не мають цінності, то вони не можуть визначатися як предмети злочину, то є знаходитися під егідою кримінального законодавства. Швидше за все, поняття "предмет злочину" і "предмети, вилучені з обігу та не мають цінності" протилежні одне одному і знаходяться в стані непримиримого протиріччя.

Предметом злочину в даному випадку, як і вказується в п. 2 згаданого постановлення ПСУ, виступають справжні, мають реальну цінність:

- державні казначейські квитки, квитки Національного банку України, розмінна металеві монета, які знаходяться в обігу та є законним платіжним засобом на території України, а також вилучені з обігу або такі, які вилучаються з нього, але підлягають обміну на грошові знаки, введені в обігу;
- іноземна валюта – іноземні грошові знаки в формі банкнот, казначейських квитків, монет, що знаходяться в обігу та є законним платіжним засобом на території відповідного іноземного державства, а також вилучені з обігу або такі, які вилучаються з нього, але підлягають обміну на грошові знаки, введені в обігу;
- цінні папери, які випускаються та забезпечуються державством [6, 139-140].

Що ж стосується предметів, повністю або частково імітують гроші, іноземну валюту, державні цінні папери

ги и билеты государственной лотереи, то с учётом того, что с помощью них осуществляется или существенно облегчается посягательство на отношения в сфере кредитно-денежной системы Украины, а также других государств (непосредственный объект данного преступления), такие предметы целесообразнее всего рассматривать в качестве средств совершения преступления, предусмотренного ст. 199, то есть отнести их к объективной стороне соответствующего состава преступления.

Авторы другого, не менее авторитетного комментария, придерживаются мнения, что предметом преступления в составе незаконного завладения транспортным средством (ст. 289) выступают эти же самые транспортные средства [7, 983]. Содержание понятия "транспортные средства" раскрывается в полном соответствии с примечанием к ст. 286. В качестве таковых выступают все виды автомобиля, тракторы и иные самоходные машины, трамваи и троллейбусы, а также мотоциклы и другие механические транспортные средства.

На первый взгляд подобная интерпретация конкретного предмета преступления воспринимается как весьма логичная и последовательная. Однако является ли она достаточно юридически обоснованной и бесспорной? Вспомним, что рассматриваемый состав находится в разделе XI Особенной части УК "Преступления против безопасности движения и эксплуатации транспорта". Отсюда вытекает видение основного непосредственного объекта применительно к составу преступления, предусмотренного статьёй 289 как в первую очередь общественных отношений, обеспечивающих безопасность дорожного движения и эксплуатации транспорта, необходимым условием которой является контролируемое использование транспортных средств. Основным предназначением запретительной нормы, изложенной в ст. 289, таким образом, следует признать, правовое обеспечение охраны названного объекта, а уже затем всех дополнительных объектов также, несомненно, присущих данному составу.

В выбранном ракурсе обеспечение уголовно-правовой охраны транспортных средств, создающих потенциальную и реальную опасность для других участников движения, представляется несовместимой с задачами уголовного кодекса, изложенными в ч. 1 ст. 1. Иначе говоря, подобные транспортные средства следует не охранять, а, наоборот, предпринимать все возможные меры по защите от них других участников движения. Под этим углом зрения указанные транспортные средства естественным образом приобретают роль орудий или средств совершения преступления, так как их использование

ставит под угрозу безопасность дорожного движения и эксплуатации транспорта.

Тем не менее, применительно к одному из дополнительных объектов состава незаконного завладения транспортным средством – собственности – эти же транспортные средства, по нашему мнению, должны одновременно всегда рассматриваться как предмет преступления, поскольку Конституция Украины (ч. 4 ст. 41) провозглашает право собственности нерушимым, невзирая ни на какие обстоятельства.

Перечисление подобных примеров подмены предмета преступления орудиями или средствами совершения преступления можно было бы продолжить. Но гораздо важнее попытаться предложить такое определение предмета, которое позволило бы свести возможность ошибок к приемлемому минимуму. Достижению поставленной цели, как нам кажется, способствовала бы следующая дефиниция:

Предмет преступления представляет собой вещественное выражение объекта уголовно-правовой охраны (в фактическом составе – объекта преступления) в виде продуктов деятельности человека, биологических организмов и органов, химических веществ, физических образований окружающего мира, посягая на которые лицо нарушает конкретное общественное отношение в целом.

Використана література:

1. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник. (Ю.В. Александров, В.І. Антипов, О.О. Дудоров та ін.). – Вид. 4-те, переробл. та допов. / За ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. – К.: Атіка, 2008. – 376 с.
2. Кримінальне право України. Загальна частина: Практикум: Навчальний посібник / І.П. Козаченко, О.М. Костенко, В.К. Матвійчук та ін. – К.: КНТ, 2006. – 432 с.
3. Науково-практичний коментар Кримінального Кодексу України. – 4-е вид., переробл. та допов. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Юридична думка, 2007. – 1184 с.
4. Лащук Є.В. Предмет злочину в кримінальному праві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. / Нац. Акад. внутр. справ України. – К., 2005. – 20 с.
5. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І.Борисов, С.Б. Гавриш та ін. За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Вид. четверте, доповн. – Х.: ТОВ "Одіссей", 2008. – 1208 с.
6. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України та постанов Верховного Суду України у справах кримінальної юрисдикції. – Х.: Одіссей, 2012. – 432 с.
7. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України (2-е вид., переробл. та доп.) / За заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренко, Є.В. Фесенка. – К.: Дакор, 2008. – 1428 с.

**НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ
ІЗ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ
ПРИ УСИНОВЛЕННІ ЇЇ ІНОЗЕМНИМИ ГРОМАДЯНАМИ**

У статті досліджуються місця та роль органів прокуратури в контексті відносин пов'язаних з усиновленням і запропоновано напрями оптимізації такої діяльності.

Ключові слова: *органи прокуратури, напрями діяльності, права та інтереси дітей, усиновлення.*

В статье исследуются место и роль органов прокуратуры в контексте отношений связанных с усыновлением, и содержатся предложения по направлению оптимизации такой деятельности.

Ключевые слова: *органы прокуратуры, направления деятельности, права и интересы детей, усыновление.*

This article investigates the place and role of the prosecution in the context of relationships associated with adoption, and propose ways to optimize these activities.

Key words: *prosecutors, activities, rights and interests of children, adoption.*

Відповідно до ст. 52 Конституції України діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним.

Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.

Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей [1].

Наведена норма Основного Закону нашої країни стала розвитком положень ч. 1 ст. 20 Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року де визначено, що дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення або яка в її власних якнайкращих інтересах не може залишатися в такому оточенні, має право на особливий захист і допомогу, що надаються державою [2].

Окремі норми вказаного міжнародного акту також присвячені питанням усиновлення. Так, статтею 21 Конвенції передбачено, що держави-учасниці, які визнають і/чи дозволяють існування системи усиновлення, забезпечують, щоб найкращі інтереси дитини враховувалися в першочерговому порядку, і вони:

а) забезпечують, щоб усиновлення дитини дозволяли лише компетентні власті, які визначають згідно з застосовуваними законом і

процедурами та на підставі всієї інформації, що має відношення до справи і достовірна, що усиновлення допустимо з огляду на статус дитини щодо батьків, родичів і законних опікунів і що, якщо потрібно, зацікавлені особи дали свою усвідомлену згоду на усиновлення на підставі такої консультації, яка може бути необхідною;

b) визначають, що усиновлення в іншій країні може розглядатися як альтернативний спосіб догляду за дитиною, якщо дитина не може бути передана на виховання або в сім'ю, яка могла б забезпечити її виховання або усиновлення, і якщо забезпечення якогось придатного догляду в країні походження дитини є неможливим;

c) забезпечують, щоб у випадку усиновлення дитини в іншій країні застосовувалися такі самі гарантії і норми, які застосовуються щодо усиновлення всередині країни;

d) вживають всіх необхідних заходів з метою забезпечення того, щоб у випадку усиновлення в іншій країні влаштування дитини не призводило до одержання невинуватених фінансових вигод, пов'язаних з цією особою.

Слід також звернути увагу на те, що на захист прав та інтересів дітей спрямовані норми Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 року, Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 року, Законів України "Про міжнародне приватне право" від 23 червня 2005 року, "Про охорону дитинства" від 26 квітня 2001 року, Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей (затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2008 року № 905) тощо.

Окремі аспекти захисту прав та інтересів дітей при їх усиновленні свого часу досліджували: С. Бабухіна, О. Бурда, І. Городецька, М. Логвінова, В. Маковій, Е. Петухова, В. Реліч та інші дослідники.

Разом з тим, на жаль, сьогодні можливо констатувати, що порушення у вказаній сфері суспільних відносин мають доволі розповсюджений характер, а цілі які переслідують потенційні усиновлювачі, часом, далекі від гуманістичних. Отже, за таких умов важливого значення набуває діяльність органів прокуратури нашої держави з захисту прав та інтересів вказаної категорії дітей.

У статті, з урахуванням сучасного стану правового регулювання процедури усиновлення дітей іноземними громадянами, досліджується місце та роль органів прокуратури в контексті відносин пов'язаних з усиновленням і запропоновано напрями оптимізації такої діяльності.

Відповідно до ч. 1 ст. 207 СК України усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здій-

снене на підставі рішення суду, крім випадку, передбаченого ст. 282 СК України [3].

Згідно з ч. 1 ст. 283 СК України дитина може бути усиновлена іноземцем, якщо не виявилось громадянина України, який бажав би її усиновити або взяти на виховання до себе в сім'ю.

Переважне право на усиновлення дитини – громадянина України мають іноземці, які є: 1) родичами дитини; 2) громадянами держав, з якими Україна уклала договір про надання правової допомоги.

Крім того, відповідно до ч.ч. 5-11 ст. 24 Закону України "Про охорону дитинства" від 26 квітня 2001 року [4] усиновлення допускається виключно в інтересах дитини України відповідно до закону.

Усиновлення (удочеріння) є оформлена спеціальним юридичним актом (рішенням суду) передача на виховання в сім'ю неповнолітньої дитини на правах сина чи дочки. Усиновлення дитини, яка є громадянинею України, іноземцями провадиться, якщо були вичерпані всі можливості щодо передачі під опіку, піклування, на усиновлення чи виховання в сім'ї громадян України. Усиновлення дитини, яка є громадянинею України, не може здійснюватися іноземцем, який не перебуває в шлюбі, за винятком, коли іноземець є родичем дитини. Переважне право серед інших іноземців на усиновлення дитини, яка є громадянинею України, мають громадяни держав, які уклали міжнародні договори з Україною про усиновлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Порядок передачі дітей на усиновлення, а також здійснення контролю за умовами їх проживання і виховання в сім'ях усиновителів встановлюється Кабінетом Міністрів України. Посередницька, комерційна діяльність щодо усиновлення дітей, передання їх під опіку, піклування чи на виховання в сім'ї громадян України, іноземців або осіб без громадянства забороняється.

Необхідно зауважити, що згідно з ст. 251 Цивільного процесуального кодексу України від 18 березня 2004 року [5] заява про усиновлення дитини або повнолітньої особи, яка не має матері, батька або була позбавлена їхнього піклування, подається до суду за місцем їх проживання.

Відповідно до ч. 1 ст. 253 ЦПК України суддя під час підготовки справи про усиновлення дитини до розгляду вирішує питання про участь у ній як заінтересованих осіб відповідного органу опіки та піклування, а у справах, провадження в яких відкрито за заявами іноземних громадян, – уповноваженого органу виконавчої влади.

За результатами розгляду заяви про усиновлення суд ухвалює рішення. У разі задоволення заяви суд зазначає у резолютивній час-

тині рішення про усиновлення дитини або повнолітньої особи заявником (заявниками).

Усиновлення вважається здійсненим з дня набрання законної сили рішенням суду. Для внесення змін до актового запису про народження усиновленої дитини або повнолітньої особи копія рішення суду надсилається до органу державної реєстрації актів цивільного стану за місцем ухвалення рішення, а у справах про усиновлення дітей іноземцями - також до уповноваженого органу виконавчої влади (ч.ч. 1, 2, 7 ст. 255 ЦПК України).

Важливо також зауважити, що стаття 287 СК України встановлює: якщо діти усиновлені іноземцями і проживають за межами України, відповідна консульська установа за дорученням Міністерства закордонних справ України веде облік цих дітей і здійснює нагляд за дотриманням їхніх прав до досягнення ними вісімнадцяти років.

Стаття 7 Конвенції про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення від 29 травня 1993 року також визначає, що центральні органи співпрацюють один з одним та розвивають співробітництво між компетентними владами в своїх Державах для захисту дітей та для досягнення інших цілей Конвенції.

Вони безпосередньо приймають усі відповідні міри, щоб:

а) надавати інформацію щодо законів своїх Держав, що стосуються усиновлення, та іншу загальну інформацію, таку як статистика і стандартні форми; б) інформувати один одного про дію Конвенції та, наскільки це можливо, усувати усі перешкоди для її застосування [6].

Згідно ж з ст. 9 вказаної Конвенції центральні органи приймають, безпосередньо або через державні органи влади чи інші організації, належним чином уповноважені в своїй Державі, усі належні міри, зокрема для того, щоб:

а) збирати, зберігати та обмінюватись інформацією про положення дитини та майбутніх прийомних батьків, що необхідно для здійснення усиновлення; б) сприяти, дотримуватись і прискорювати процедуру усиновлення; в) сприяти розвитку консультування з питань усиновлення та послуг після здійснення усиновлення в своїх Державах; г) забезпечити один одного загальними оціночними доповідями про досвід іноземного усиновлення; е) відповідати, наскільки це дозволено законом їх Держав, на обґрунтовані запити з боку інших центральних або державних органів влади про надання інформації про конкретну ситуацію щодо усиновлення.

Слід підкреслити, що п. 2 ст. 4 Закону України "Про прокуратуру" від 05 листопада 1991 року встановлює: діяльність органів проку-

ратури спрямована на всемірне утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку і має своїм завданням захист від неправомірних посягань гарантованих Конституцією, іншими законами України та міжнародними правовими актами соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод людини та громадянина [7].

Крім того, п. 4 наказу Генерального прокурора України "Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей" від 01 листопада 2012 року № 16 гн, серед іншого, зобов'язує прокурорів всіх рівнів пріоритетним напрямом нагляду за додержанням і застосуванням законів і представницької діяльності вважати забезпечення додержання законів про опіку, піклування, усиновлення дітей [8].

Пунктом 5.2. наказу № 16 гн встановлює обов'язок прокурорів щодо ініціювання участі у розгляді судами та вступу у справи про позбавлення батьківських прав, відібрання дитини від батьків або від одного з них без позбавлення батьківських прав, усиновлення дітей іноземними громадянами.

Як вбачається з викладеного, обов'язковість участі прокурора у справах про усиновлення (удочеріння) дітей іноземними громадянами встановлюється лише на рівні відомчого нормативно-правового акту, у той час як ні матеріальне ні процесуальне законодавство такий обов'язок на прокурора не покладає.

Враховуючи сучасний стан правового регулювання реалізації прокурором повноважень із захисту прав та інтересів дітей, які є громадянами України, доцільно ч. 1 ст. 253 ЦПК України викласти у такій редакції:

"Суддя під час підготовки справи про усиновлення дитини до розгляду вирішує питання про участь у ній *прокурора*, а також як заінтересованих осіб відповідного органу опіки та піклування, а у справах, провадження в яких відкрито за заявами іноземних громадян, - уповноваженого органу виконавчої влади".

Наведене доповнення до процесуального законодавства дозволить прокурору надати час для ознайомлення з матеріалами справи про усиновлення з метою оцінки їх з позиції відповідності закону, а також інтересам дитини.

Крім того, ч. 1 ст. 254 ЦПК України необхідно доповнити положенням щодо обов'язковості участі прокурора у розгляді справ про усиновлення дитини про що, зокрема, неодноразово зазначалось у літературі [9, с. 5; 10].

Свого окремого дослідження потребує й визначення ролі прокурора після усиновлення дитини іноземними громадянами.

Так, нагляд у досліджуваній сфері регламентується Порядком провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей [11] пунктом 103 якого передбачено, що нагляд за умовами проживання і виховання усиновлених дітей, які проживають на території України, здійснюється службами у справах дітей за місцем проживання усиновлювачів до досягнення дітьми вісімнадцяти років.

Облік усиновлених дітей, які проживають за межами України, та нагляд за дотриманням їх прав здійснюють консульські установи та дипломатичні представництва України за дорученням МЗС до досягнення дітьми вісімнадцяти років.

У разі усиновлення одним з подружжя дитини другого з подружжя нагляд за умовами проживання і виховання усиновленої дитини не проводиться.

Разом з тим, слід звернути увагу на положення Конвенції про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 7 жовтня 2002 року, відповідно до п. 1 ст. 4 якої установи юстиції Сторін, що домовляються надають взаємну правову допомогу у цивільних, сімейних та кримінальних справах відповідно до положень цієї Конвенції. Крім того, Конвенцією безпосередньо визначається порядок зносин, обсяг правової допомоги, зміст та форма доручення про надання правової допомоги та інші важливі питання [12].

Потрібно звернути увагу й на Угоду про співробітництво генеральних прокуратур держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав у боротьбі з торгівлею людьми, органами та тканинам людини від 03 грудня 2009 року де зазначається, що основними напрямками співробітництва Сторін є:

- взаємодія з вдосконалення нормативної правової бази співробітництва в сфері боротьби з торгівлею людьми;
- обмін досвідом організації і здійснення нагляду за виконанням законів, що стосуються протидії торгівлі людьми та забезпечення захисту жертв торгівлі людьми, особливо жінок і дітей;
- обмін національним досвідом забезпечення в рамках своєї компетенції захисту та надання допомоги жертвам торгівлі людьми;
- обмін досвідом кримінального переслідування осіб, причетних до торгівлі людьми, відповідно до повноважень Сторін;
- реалізація на національному рівні в рамках своїх повноважень міжнародного передового досвіду з питань і соціальної реабілітації жертв торгівлі людьми;

- науково-дослідна діяльність у сфері протидії торгівлі людьми;
- підготовка і підвищення кваліфікації кадрів, що спеціалізуються в області протидії торгівлі людьми [13].

Крім того, в Угоді про співробітництво генеральних прокуратур держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав у сфері захисту прав і законних інтересів неповнолітніх від 25 травня 2006 року визначаються форми співробітництва, порядок виконання запитів про правову допомогу та інші питання, що стосуються міжнародного співробітництва у зазначеній сфері.

Пункт 1 наказу Генерального прокурора України "Про організацію роботи органів прокуратури України у галузі міжнародно-правового співробітництва" від 05 травня 2011 року № 8 гн встановлює, що міжнародно-правове співробітництво, наглядова та правозахисна діяльність у цій сфері здійснюються органами прокуратури України відповідно до Конституції України, чинного законодавства і міжнародних договорів, а також на бездогвірній основі у випадках, коли для належної реалізації завдань і функцій прокуратури необхідне застосування норм міжнародного права або взаємодія з іноземними державними установами чи міжнародними організаціями [14].

Таким чином, діяльність органів прокуратури щодо захисту прав та інтересів дітей при усиновленні їх іноземними громадянами повинна бути зосереджена на наступних напрямках:

1. Внутрішньо держаний - нагляд за додержанням законів при наданні документів необхідних для усиновлення (удочеріння), їх розгляді та прийнятті рішення щодо можливості усиновлення; участь у судовому розгляді питання щодо усиновлення; попередження посередницької діяльності стосовно усиновлення (удочеріння).

2. Зовнішньодержавний - співробітництво з держаними та недержаними органами та установами іноземних країн, міжнародними організаціями щодо захисту прав та інтересів дітей усиновлених іноземними громадянами, у тому числі й щодо запобігання торгівлі дітьми.

Окремо слід звернути увагу й на такий напрям діяльності органів прокуратури як попередження та вжиття заходів до припинення корупційних дій які вчиняються працівниками відповідних установ та організацій, а також притягнення вказаних осіб до відповідальності, в контексті правовідносин пов'язаних з усиновленням (удочерінням). Зокрема, наприклад, надання незаконних переваг одним потенційним усиновителям порівняно з іншими.

Виходячи з викладеного можливо зробити висновок, що чинне законодавство України, а також міжнародні правові акти відводять

органам прокуратури важливу роль у захисті прав та інтересів дітей, яких усиновляють іноземні громадяни, результатом чого повинно стати суттєве зменшення правопорушень у вказаній сфері, а також реальне та ефективне відновлення порушених прав.

Використана література:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/254k/96-вр>.
2. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
3. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
4. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.
5. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
6. Конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення від 29 травня 1993 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_365.
7. Про прокуратуру: Закон України від 05 листопада 1991 року № 1789-XII [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1789-12>.
8. Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей: наказ Генерального прокурора України від 01 листопада 2012 року № 16 гн [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=181060.
9. Грабовська О.О. Особливості судочинства в справах про усиновлення (удочеріння) іноземними громадянами дітей, які проживають на території України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право / О.О. Грабовська. – К., 2005. – 16 с.
10. Попов Г.В. Проблема підстав участі прокурора у розгляді справ про усиновлення неповнолітніх осіб іноземцями / Г.В. Попов // Актуальні проблеми юридичної науки: зб. тез міжнародної наукової конференції "Сьомі осінні юридичні читання" (м. Хмельницький, 28–29 листопада 2008 року): у 4-х ч. – Ч. 3: Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право. Цивільний, господарський та адміністративний процес. – Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2008. – С. 376–377.
11. Порядок провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2008 року № 905 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/905-2008-п>.

12. Конвенція про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 7 жовтня 2002 року [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_009.

13. Угода про співробітництво генеральних прокуратур держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав у боротьбі з торгівлею людьми, органами та тканинам людини від 03 грудня 2009 року [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=158991.

14. Про організацію роботи органів прокуратури України у галузі міжнародно-правового співробітництва: наказ Генерального прокурора України від 05 травня 2011 року № 8 гн [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=166800.

Реферат по статті

PROSECUTORS' OFFICE ACTIVITIES DIRECTIONS OVER CHILD INTERESTS PROTECTION DURING ADOPTION BY FOREIGN CITIZENS

The article contains research of the prosecutors' office place and functions in child adoption legal relationship and optimization ways for such activities are proposed.

Taking into account modern legal regulations of prosecutors' powers realization concerning children rights and interests, which are citizens of Ukraine, the following redaction of article 253, part 1 of Civil Procedure Code of Ukraine is proposed:

"During case concerning child adoption preparation the judge decides whether or not participation of the prosecutor as well as interested persons of the dedicated body for guardianship is required and in cases based on applications of foreign citizens the judge decides whether or not participation of the empowered body of executive power is required".

Abovementioned addition to procedure legislation allows prosecutor to get time for adoption case studying with the purpose to evaluate correspondence to laws and child interests.

The activities of prosecutors' office concerning children rights and interests during adoption by foreign citizens are to be directed to:

1. Internal state – supervision over legislation observance during necessary for adoption documents collection, investigation and making decision concerning adoption possibility; adoption trial participation; mediation during adoption prevention.

2. External state supervision – cooperation with state and non-state bodies and foreign establishments, international organizations concerning children adopted by foreigners rights and interest, as well as trade in children.

Officials corruption actions prevention measures are studied separately as well issues of their responsibilities in the filed of legal relationship during adoption. Particularly, for instance, illegal preferences for adoption applicants.

УДК 343.211

В.В. Шаблюстий

**ПРО ПУБЛІЧНІСТЬ ТА ПРИВАТНІСТЬ
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ЛЮДИНИ**

У статті визначається поняття інформаційної безпеки людини у контексті її кримінально-правового забезпечення та наводяться можливі шляхи мінімізації негативного інформаційного впливу на свідомість споживачів продукції засобів масової інформації.

Ключові слова: *інформація, безпека, людина, кримінально-правове забезпечення, засоби масової інформації.*

В статье определяется понятие информационной безопасности человека в контексте ее уголовно-правового обеспечения и приводятся возможные пути минимизации негативного информационного воздействия на сознание потребителей продукции средств массовой информации.

Ключевые слова: *информация, безопасность, человек, уголовно-правовое обеспечение, средства массовой информации.*

In the article are determined notion information security rights in the context of it criminal legal securing and are possible minimization negative information impact on the consciousness of consumers of products media.

Key words: *information, security, people, the criminal law securing, media.*

Поняття безпеки людини з'явилося в нормативно-правових актах різного рівня лише наприкінці ХХ століття. До цього, протягом більше трьохсот років, загальновідомою і прийнятою концепцією була ідея державної безпеки. Держави були вправі, і навіть зобов'язані, захищати свою територіальну цілісність від зовнішніх загроз, і в цих цілях навіть дозволялося вживати особливих заходів, але поняття безпеки не йшло далі кордонів держави.

Не є винятком із загального правила і держава Україна, двадцять перший день народження якої зовсім недавно ми відмітили без особливого пафосу. З 28 червня 1996 року наша країна проголошена соціальною, правовою державою, демократія для якої є єдиним можливим політичним режимом. Вказана дата по праву є державним святом – Днем Конституції України, яка, зокрема, у ч. 1 ст. 17 проголосила, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення

її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу; у ч. 2 ст. 34 – кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір.

Наведені положення Основного Закону є загальною правовою основою для розвитку інформаційної сфери України як необхідної умови глобального прогресу людства, оскільки ХХІ століття оголошено епоєю інформаційного суспільства.

Вказані твердження підтверджуються і фахівцями у сфері інформаційного права. Так, О.В. Заєць, зазначає, що сьогодні знову *головний акцент зроблено на захисті державних інтересів, інформаційна ж безпека людини залишається поза увагою, хоча з огляду на прийняття Доктрини інформаційної безпеки України досліджуване питання мало б привертнути додаткову увагу* [1, с. 329].

Інформаційна сфера життєдіяльності суспільства повинна бути максимально захищена всіма можливими засобами, в першу чергу правовими. Здійснення різного роду маніпуляцій з інформацією, що можуть призвести до тяжких наслідків, заборонене Кримінальним кодексом (далі – КК) України, проте пошук оптимальної системи забезпечення інформаційної безпеки є незавершеним.

Тож метою статті є визначення поняття інформаційної безпеки людини у контексті її кримінально-правового забезпечення та пошук можливих шляхів мінімізації негативного інформаційного впливу на свідомість споживачів продукції засобів масової інформації (далі – ЗМІ).

Слід зазначити, що досягнення проголошеної мети ґрунтується на працях С.М. Алфьорова, М.І. Бажанова, О.М. Бандурки, Ю.В. Бауліна, О.І. Бойка, В.І. Борисова, Г.М. Борзенкова, Я.І. Гілінського, С.Ф. Денисова, О.О. Дудорова, В.П. Ємельянова, М.В. Карчевського, М.Й. Коржанського, В.М. Куца, П.С. Матишевського, М.І. Мельника, В.І. Осадчого, М.І. Панова, В.В. Сташиса, Є.Л. Стрельцова, В.Я. Тація, А.А. Тер-Акопова, В.П. Тихого, М.І. Хавронюка, Є.В. Фесенка, С.С. Яценка та ін.

Ведучи мову про інформаційну безпеку людини, слід визначитись її поняттям. Перед цим слід вказати на точку зору В.П. Тихого стосовно того, що безпека не існує сама по собі. Вона виникає від тих або інших предметів, явищ, процесів, діяльності тощо. Безпека, виступаючи формою прояву своєї протилежності, – небезпеки, також окремо від предмета не існує. Безпека – це якість предмета, а не сам предмет, те чим володіє окремий предмет. Тому є не безпека, а предмети, які нею володіють. Лише в результаті відхилення, абстрагування

цієї якості від самого предмета й утворюється поняття, яке розглядається [2, с. 6].

Великий тлумачний словник сучасної української мови термін "безпека" тлумачить як стан, коли кому-, чому-небудь ніхто, ніщо не загрожує [3, с. 43].

Це ж джерело прикметник "інформаційний" ототожнює з терміном "інформація", який, у свою чергу тлумачить як:

2) відомості про які-небудь події, чийсь діяльність і т. ін.; повідомлення про щось;

3) коротка стаття, допис у газеті, що містить фактичні дані;

4) відомості в будь-якій формі та вигляді, на будь-яких носіях (у тому числі листування, книги, помітки, ілюстрації (карти, діаграми, малюнки, схеми тощо), фотографії, голограми, кіно-, відеофільми, мікрофільми, звукові записи, бази даних комп'ютерних систем або повне чи часткове відтворення їх елементів), пояснення осіб та будь-які інші публічно оголошені чи документовані відомості;

5) відомості, що обробляються в контакті людини з автоматичним пристроєм, автоматичного пристрою з автоматичним пристроєм [3, с. 537].

Закон України "Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки" у ст. 13 інформаційну безпеку визначає як стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, при якому запобігається нанесення шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації [4].

А. А. Тер-Акопов інформаційну безпеку *людини* (курсив наш - В.Ш.) розуміє як стан захищеності інформації, що забезпечує життєво важливі інтереси людини (вітальні, фізичні, психологічні, генетичні, репродуктивні, інтелектуальні та духовні) [5, с. 168]. Вказані сім елементів вчений відносить до складових повноцінної життєдіяльності людини: вітальний – представляє фізіологічну життя людини; фізичний – вказує на систематичне здоров'я і свободу фізичного пересування; психічний – відповідальний за нормальне психічне здоров'я; інтелектуальний – дозволяє здійснювати пізнавальну діяльність; генетичний – передавальний здорову спадковість; репродуктивний – як здатність до відтворення потомства; духовний – сукупність властивостей і якос-

тей людини, що визначають стратегію його існування як соціального організму [6, с. 10].

М.В. Карчевський, дослідивши на монографічному рівні питання кримінально-правової охорони інформаційної безпеки *держави* (курсив наш – В.Ш.), наводить одне з найзмістовніших визначень інформаційної безпеки – система суспільних відносин щодо забезпечення реалізації інформаційних потреб громадян, суспільства, держави, яка включає: 1) відносини щодо забезпечення доступу до інформаційних ресурсів; відносини щодо формування інформаційного ресурсу; відносини щодо забезпечення функціонування інформаційних технологій як засобів доступу до інформаційного ресурсу та його формування [7, с. 27-28].

Про актуальність та важливість дослідження інформаційної безпеки свідчить аналіз законодавчих та доктринальних її понять, проведений М.В. Карчевським [7, с. 8-28].

Російські фахівці у сфері інформаційної безпеки вказують на те, що в промислово розвинених країнах сьогодні при формування національної політики пріоритет отримують розвиток засобів захисту та забезпечення безпеки інформаційної сфери [8, с. 46].

Разом з тим, інформаційна безпека є важливим чинником безпечності людини, проте не єдиним. Проведене нами дослідження свідчить про або епізодичність, або про відсутність наукових розробок духовної та історичної безпеки людини.

Електронна енциклопедія Wikipedia (Україна) поняття "інформаційна безпека" визначає як стан інформації, в якому забезпечується збереження визначених політикою безпеки властивостей інформації [9].

Не може не звернути на себе увагу той факт, що фахівці у сфері телекомунікаційних послуг, визначаючи загальне поняття інформаційної безпеки, поділяють її на три загальних види: інформаційна безпека особи, суспільства та держави.

Так, Г.М. Сашук вважає, що інформаційна безпека особистості – стан її захищеності, різноманітних соціальних груп та об'єднань людей від впливів, здатних проти їхньої волі та бажання змінювати психічні стани і психологічні характеристики людини, модифікувати її поведінку та обмежувати свободу вибору [10, с. 16].

На думку В.М. Петрика, інформаційна безпека особи – це стан захищеності психіки та здоров'я людини від деструктивного інформаційного впливу, який призводить до неадекватного сприйняття нею дійсності та (або) погіршення її фізичного стану [11, с. 163].

Одразу ж виникає питання стосовно виключної залежності інформаційної безпеки та психічного здоров'я людини. Такі визначення не можуть бути визнані оптимальними через неврахування у них інших сторін діяльності людини, без яких як про її інформаційну безпеку, так і взагалом про безпеку людини, вести мову не варто.

Вважаємо, що поняття інформаційної безпеки людини найповніше визначено А.А. Тер-Акоповим, тому його слід взяти за основу. Разом з тим, М.В. Карчевський у своїй праці зацентрував увагу на інформаційній безпеці держави як передумови безперешкодної реалізації прав і свобод людини і громадянина. Тому висновки вченого слід визнати такими, які можуть якісно вплинути на кримінально-правове забезпечення інформаційної безпеки людини.

Далі пропонуємо зосередити увагу на *пошуку можливих шляхів мінімізації негативного інформаційного впливу на свідомість споживачів продукції ЗМІ*.

С.Ф. Денисов та О.І. Напиральська слушно вказують на те, що зловживання свободою інформації у сфері масових комунікацій мають високий рівень суспільної небезпеки через їх спроможність проникати у масову свідомість, формувати негативні правові установки індивідів. Засоби масової комунікації створюють характерні для сучасної масової культури особистісні приклади та норми поведінки, які проєктуються на молодіжну субкультуру і привласнюються молодими людьми, впливають на їх ціннісні орієнтації й поведінку. Найбільш беззахисними перед таким впливом виявляються неповнолітні та молодь. Недооцінювання ролі інформаційно-телекомунікаційної системи у суспільстві зумовлює її дисфункціональні, криміногенні й навіть кримінальні ефекти [12, с. 5].

І.М. Парфенюк зазначає, що *ЗМІ генерують громадську думку, надають чи замовчують інформацію. Інтернет, як засіб інформації та комунікації, стаючи доступним, все більше впливає на формування точки зору людини з того чи іншого питання. Специфіка Інтернету в тому, що він урівнює шанси багатих і бідних в доступі до інформаційних ресурсів* [13].

Про невтішні наслідки таких висновків вчених свідчать далеко непоодинокі приклади. Так, зокрема, 07 листопада 2012 року в Північному Медведкові, Росія, 29-річний юрист Дмитро Виноградов влаштував бійню на складі аптеки "Рігла". З семи жертв вижили лише дві люди. Перед цим, Дмитро Виноградов, якого вже охрестили "російськими брейвіком", розмістив маніфест на своїй сторінці в соцмережі "В контакті", де написав, що вважає людей "макроаналогом ракової пух-

лини організму", "копією системи функціонування співтовариства ракових кліток". Він також написав про те, що "війна як форма виразу природної конкуренції сил завжди була одним з головних регуляторів чисельності форм життя, основним методом природного відбору". ... Маніфест був розміщений в 4:56 ранку. Через декілька годин він відправився виконувати свою обіцянку [14].

Після цього випадку чи не вперше у країнах пострадянського простору всерйоз заговорили про необхідність моніторингу Інтернет простору відповідними фахівцями правоохоронних органів. Більш того, підґрунтям до активних дій у наведеному прикладі стала залежність від жорстоких комп'ютерних ігор. У зв'язку із цим виявилось, що фактично безконтрольний в Україні є процес розповсюдження та використання комп'ютерних ігор особами у віці до 18-ти років.

Отже, інформаційна безпека людини в Україні напряму залежить від її нормативно-правового забезпечення. Спочатку слід запровадити певні відповідні запобіжні заходи, а потім обов'язково слідкувати за їх належним виконанням. Проте вже сьогодні назріла нагальна потреба в обговоренні питань, пов'язаних із цензурою продукції ЗМІ з метою мінімізації негативного впливу на споживачів їх продукції.

Здійснюючи таку діяльність, слід завжди пам'ятати вказівку М.І. Панова та В.П. Тихого на те, що з метою збереження безпеки людей держава не має права звертатися до засобів, які загрожують їх свободі. Рівень безпеки людини повинен бути щонайменше таким, щоб у суспільстві була створена атмосфера миру та спокою, щоб кожний був впевнений у тому, що його правам і свободам, життю і здоров'ю, честі і гідності, свободі і власності не загрожує небезпека, що він надійно захищений державою і суспільством [15, с. 61].

На наше суб'єктивне переконання, людина як найвища соціальна цінність в державі повинна бути відправною точкою будь-якого виду суспільної діяльності - ця діяльність має забезпечувати, сприяти покращенню існування людини в Україні. Саме з цих позицій треба вести мову про інформаційну безпеку людини, а не інформаційну безпеку держави. В сучасному розвиненому суспільстві із справжнім громадянським суспільством пріоритетними слід вважати галузі права, що регулюють приватні взаємини між людьми. Публічні відносини також не слід не вдосконалювати чи применшувати їх значення, проте приватність має стояти вище публічності.

Використана література:

1. Заєць О.В. Новітні інформаційні технології як загроза інформаційній безпеці особи / О.В. Заєць // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 329–333 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/12zovibo.pdf>.
2. Тихий В.П. Уголовная ответственность за нарушение правил безопасности обращения с общепаспортными предметами: учеб пособие / В. П. Тихий. – К. : УМКВО, 1989. – 160 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.) / Голов. ред. В.Т. Бусел. – К. : Ірпінь: ВТФ "Перун", 2005. – 1728 с.
4. Закон України "Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки" // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 12. – ст. 102.
5. Тер-Акопов А. А. Безопасность человека: теоретические основы социально-проаовой концепции / А. А. Тер-Акопов, Междунар. независимый экол.-политолог. ун-т (МНЭПУ). – М. : Изд-во МНЭПУ, 1998. – 196 с.
6. Нравственность и право : сборник избранных научных статей профессора А. А. Тер-Акопова (1940-2003) // Российский военно-правовой сборник. – 2005. – № 6. – 60 с.
7. Карчевський М. В. Кримінально-правова охорона інформаційної безпеки України : монографія / М.В. Карчевський; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. –Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. – 528 с.
8. Государственная тайна и её защита в Российской Федерации : учебное пособие / под общ. ред. М. А. Вуса и А. В. Федорова. – 3-е изд., испр. и доп. ; предисловие Р. М. Юсупова ; предисловие ко 2-му изданию Н. М. Кропачёва, Н. А. Сидорой. – СПб. : Изд-во "Юридический центр Пресс", 2007. – 752 с.
9. Інформаційна безпека – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/%B2%ED%F4%EE%F0%EC%E0%F6%B3%E9%ED%E0%E1%E5%E7%EF%E5%EA%E0#cite_note-D0.B91-3.
10. Сашук Г. М. Безпекові виміри телепростору : монографія / Г.М. Сашук. – К. : Грамота, 2007. – 136 с.
11. Петрик В. М. Щодо визначення інформаційної безпеки та її різновидів / В. М. Петрик // Форми та методи забезпечення інформаційної безпеки держави : збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 13 березня 2008 р.). – К. : Видавець Захаренко В. О., 2008. – С. 160-164.
12. Денисов С. Ф. Формування злочинної поведінки молоді через засоби масово комунікації : монографія / С. Ф. Денисов, О. І. Напиральська. – Запоріжжя : Просвіта, 2012. – 232 с.
13. Парфенюк І. Україні потрібна інформаційна зброя / І. Парфенюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://narodnapravda.com.ua/politics/4a9eaa62155bf>.

14. В России 29-летний юрист из ревности расстрелял 7 человек [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://thekievtimes.org/incident/9693-v-rossii-29-letniy-yurist-iz-revnosti-rasstreljal-7-chelovek.html>.

15. Тихий В. Право людини на безпеку (конституційно-правовий вимір) / В. Тихий, М. Панов // Вісник Конституційного Суду України. - № 6. - 2000. - С. 57- 61.

УДК 341.4:343.2(477)

О.В. Шамара

ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ДЕЯКИХ МІЖНАРОДНИХ ЗЛОЧИНІВ У НАЦІОНАЛЬНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Досліджено правові передумови криміналізації апартеїду, як один із шляхів до уніфікації кримінального законодавства України з міжнародними нормативно-правовими актами в рамках виконання зобов'язань взятих Україною на підставі їх ратифікації.

Ключові слова: *апартеїд, конвенції, міжнародні договори, кримінальне законодавство, Кримінальний кодекс України, ратифікація.*

Исследованы правовые предпосылки криминализации апартеида, как одного из путей к унификации уголовного законодательства Украины с международными нормативно-правовыми актами в рамках исполнения обязательств взятых Украиной на основании их ратификации.

Ключевые слова: *апартеид, конвенции, международные договора, уголовное законодательство, Уголовный кодекс Украины, ратификация.*

Legal pre-conditions of criminalization of apartheid are explored, as one of ways to standardization of criminal statute of Ukraine with international normatively-legal acts within the framework of execution of obligations taken Ukraine on the basis of their ratification.

Key words: *apartheid, conventions, international agreements, criminal statute, Criminal code of Ukraine, ratification.*

Постановка проблеми. Відповідно до ч.1 ст.3 КК України законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права. У ст.9 Конституції України також зазначено, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Саме це спричинило появу у КК України (2001р.) самостійного розділу XX "Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку". Проте, чи

відповідає зазначений розділ Особливої частини КК України загально-новизнаним нормам міжнародного права, а саме яким чином сьогодні реалізовано положення відповідних Конвенцій ратифікованих Україною, у встановленому порядку.

Як, вірно зазначає П.Фріс оцінюючи на глобальному рівні напрями національної кримінально-правової політики з урахуванням курсу України на євроінтеграцію, необхідно зафіксувати, що вони сконцентровані у наступних сферах: посилення охорони гідності людини; охорона благ, що слугують людині, її розвитку та нормальному співіснуванню з іншими членами суспільства; досягнення співвідношення у методах і формах охорони цінностей, з тими, що здійснюються у державах Євросоюзу та ін. [1, с. 89-90].

У зв'язку із цим постає питання щодо наявних правових передумов криміналізації одного з міжнародних злочинів – апартеїду, із урахуванням досвіду який сьогодні існує у країнах Європи та відповідних міжнародних нормативно-правових актів, що ратифікувала Україна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання вивчення злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку у своїх роботах приділяли увагу такі науковці, як М.Акімов, В. Антипенко, О. Бантишев, В. Базов, Н. Зелінська, А. Маєвська, В. Миронова, М. Куцевич, І. Строкова, Р. Сушков та інші. Проте до предмету їх досліджень не входило вивчення питання щодо правових підстав криміналізації апартеїду, виходячи із зобов'язань взятих на себе Україною, ратифікувавши відповідні міжнародні нормативно-правові акти.

Постановка завдання. У цій статті буде викладено позицію автора, за результатом дослідження міжнародних нормативно-правових актів ратифікованих Україною, досвіду країн Європи, щодо наявності правових передумов криміналізації апартеїду, як одного злочину проти безпеки людства.

Виклад основного матеріалу. Україна, виконуючи свої міжнародні зобов'язання у галузі кримінального права, внесла суттєві зміни і доповнення в Кримінальний кодекс, який набрав чинності з 1 вересня 2001 року. Вперше він містить спеціальний розділ "Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку", у якому сформульовано склади таких міжнародних злочинів: пропаганда війни (ст. 436), планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни (ст. 437), порушення законів та звичаїв війни (ст. 436), застосування зброї масового знищення (ст. 439), розроблення, виробництво, придбання, зберігання, збут, транспортування зброї масового зни-

щення (ст. 440), екоцид (ст. 441), геноцид (ст. 442) та деякі інші. Однак цей перелік не охоплює всіх міжнародних злочинів. Так, не згадуються у ньому апартеїд та ін.

Аналіз кримінального законодавства країн Європи свідчить про те, що підхід щодо криміналізації апартеїду дуже різниться. До європейських країн у кримінальних кодексах яких апартеїд визначено злочином можна віднести: Литовську Республіку (ст.100); Болгарію (ст. 416-418); Угорщину (ст. 157); Чехію (ст. 263а); Андору (ст. 459); Латвійську Республіку. Інші країни Європи у кримінальному законодавстві не мають правової норми, яка передбачає відповідальність за вчинення апартеїду.

Про необхідність криміналізації апартеїду в Україні висловлювалися російські науковці, зокрема вони на підставі здійсненого дослідження дійшли висновку про те, що існує необхідність криміналізації апартеїду. Такий підхід на їх думку наблизить КК України до міжнародних стандартів [1, с.188-191]. Слід зазначити, що КК Російської Федерації не містить спеціальної норми, яка б передбачала відповідальність за вчинення апартеїду [2], як й інші Кримінальні кодекси країн-учасниць Співдружності незалежних країн.

Разом із тим повернемося до аналізу міжнародних нормативно-правових актів, які передбачають відповідальність за апартеїд, до них слід віднести:

- Конвенцію "Про ліквідацію всіх форм расової дискримінації" (ратифікована Президією Верховної Ради Української РСР 21.01.1969 року) [3];

- Конвенцію "Проти апартеїду у спорті" (ратифікована указом Президії Верховної Ради УРСР від 08.05.1987р. № 3955-XI) [4];

- Конвенцію "Про запобігання злочину апартеїд та покарання за нього" (ратифікована Президією Верховної Ради СРСР 15.10.1975р.) [5].

Саме ці міжнародно-правові акти є правовим фундаментом, який надає підстави для криміналізації апартеїду в Україні. Так, у Конвенції "Про запобігання злочину апартеїд та покарання за нього", зазначається, що держави-учасники Конвенції заявляють, що апартеїд є злочином проти людства і що нелюдські акти, які є наслідком політики і практики апартеїду та схожої з ним політики та практики расової сегрегації і дискримінації, які визначені в статті II цієї Конвенції, є злочинами, що порушують принципи міжнародного права, безпосередньо мету та принципи Статуту Організації Об'єднаних Націй, та створюють суттєву загрозу для міжнародного миру та безпеки. У зв'язку

із цим постає дискусійне питання про криміналізацію такого суспільно небезпечного діяння, як апартеїд, та розміщення відповідного складу злочину у розділі XX Особливої частини КК України.

Слід наголосити, що ще на XLV сесії Комісії міжнародного права ООН активно обговорювалося питання про визнання злочинами проти миру та безпеки людства таких діянь, як апартеїд, найманство, міжнародний тероризм та інші суспільно небезпечні діяння. Не виникає сумніву, що перелічені діяння створюють загрозу миру та безпеці людства, як об'єкту кримінально-правової охорони та характеризуються високим ступенем суспільної небезпеки.

У науковій літературі зустрічаються твердження про те, що апартеїд є проявом геноциду та не існує необхідності в криміналізації апартеїду, як суспільно небезпечні діяння [6, с.126]. Проте, расова сегрегація і діяння, що утворюють об'єктивну сторону геноциду, - це різні прояви злочинної діяльності. До того ж здійснення політики расової сегрегації зовсім не переслідує обов'язкової мети знищення будь-якої демографічної групи. Більш того апартеїд передбачає посягання на права та інтереси тільки однієї демографічної групи - раси, про інші демографічні групи (нація, етнос, релігійні общини) при вчиненні апартеїду мова не йде. Об'єктивні ознаки геноциду та апартеїду різні. На наш погляд, "включення" апартеїду в поняття "геноцид" є не вірним в силу об'єктивних та суб'єктивних ознак геноциду та апартеїду, останній не слід розглядати як прояв геноциду. Більш того, як зазначено вище, акти міжнародного права передбачають встановлювати самостійну відповідальність за вчинення злочину "апартеїд", як злочину проти безпеки людства. У цьому зв'язку вірно зазначив І.Карпець, що просто піти від визнання апартеїду злочином - не можна [7, с. 202].

У ст. VI Конвенції "Про запобігання злочину апартеїд та покарання за нього" визначено, що Держави-учасниці цієї Конвенції зобов'язані визнавати та виконувати, відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй, прийняті Радою Безпеки рішення, спрямовані на попередження, запобігання та покарання за злочини апартеїд, а у ст. IV цієї Конвенції держав-учасниць зобов'язують прийняти будь-які заходи законодавчого або іншого характеру, необхідні для припинення, а також запобігання будь якого заохочення злочину апартеїд та схожою з ним сегрегаціоністської політики або її проявів та покарання осіб, винних в цьому злочині [8].

Слід зауважити, що відповідно до ст.26 "Factsa sunt servanda" Віденської конвенції "Про право договорів між державами та міжнаро-

дними організаціями або між міжнародними організаціями" кожний чинний договір є обов'язковим для його учасників та повинен ним сумлінно виконуватися [9]. Проте нажалі Україною зазначена Конвенція не ратифікована [10].

Доречно також, при розгляді цього питання, звернути увагу на те, що у прийнятому Комісією міжнародного права 1991 р. проєкті Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства (*crimes against the peace and security of mankind*), який через Генерального секретаря ООН був спрямований урядам країн для його обговорення, містився перелік, що включав дванадцять категорій злочинів: 1) агресія; 2) загроза агресією; 3) втручання (у внутрішні і зовнішні справи іншої держави); 4) колоніальне панування й інші форми іноземного панування; 5) геноцид; 6) апартеїд; 7) систематичне і масове порушення прав людини; 8) виключно серйозні військові злочини; 9) вербування, використання, фінансування і навчання найманців; 10) міжнародний тероризм; 11) незаконний обіг наркотичних засобів; 12) навмисний і серйозний збиток навколишньому середовищу [11]. Як видно з переліку включених до нього правопорушень, проєкт був спробою об'єднання в єдину категорію злочинів кримінального і політичного характеру. Проєкт Кодексу Генеральна Асамблея ООН прийняла в першому читанні на 46 сесії 1994 р. [12].

Подальше обговорення проєкту показало, що готовність держав визнати злочини проти миру і безпеки людства загальнокримінальними правопорушеннями, що традиційно належали до сфери національної юрисдикції, була перебільшена. Крім того, формулювання деяких політичних злочинів виявилися неприйнятними. У порядку роботи над другим читанням проєкту Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства на своїй сорок восьмій сесії Комісія міжнародного права прийняла новий текст. Проєкт Кодексу в новій редакції було розглянуто на п'ятдесят першій сесії Генеральної Асамблеї ООН 1996 р. [13]. Він включає дві частини, що можуть бути умовно названі "загальною" й "особливою". Злочини проти миру і безпеки людства розглядаються як злочини з міжнародного права (*crimes under international law*). Загальне визначення таких злочинів Комісія не сформулювала. Уявлення про те, який зміст вкладається в цей термін, дає частина друга проєкту, що містить норми про відповідальність за такі злочини: 1) агресію; 2) геноцид; 3) злочини проти людяності; 4) злочини проти персоналу ООН і пов'язаного з нею персоналу; 5) воєнні злочини.

Висновки. Зважаючи на викладене та в силу імперативних норм міжнародного права розділ XX Особливої частини Кримінального

кодексу України, на думку автора, слід доповнити складом злочину, який буде передбачати відповідальність за вчинення апартеїду, як одного з найбільш тяжких злочинів проти безпеки людства, відомих міжнародному кримінальному праву. Вважаємо, що конструкція диспозиції та санкції цього злочину повинна бути побудована відповідно до тих ознак, які наведені у відповідних статтях Конвенції "Про запобігання злочину апартеїд та покарання за нього". Автор з розумінням ставиться до того, що запропоновані пропозиції мають дискусійний характер. У роботі було викладено виключно правові підстави криміналізації цього протиправного діяння, які ґрунтуються на нормах міжнародних Конвенцій, які були ратифіковані Україною, тому відповідно до ст.9 Конституції України є частиною національного законодавства України. Резюмуючи наведене, з формально-юридичних позицій існують всі підстави криміналізації апартеїду та включення такої кримінально-правової норми до XX розділу Особливої частини КК України.

Використана література:

1. 10 років чинності Кримінального кодексу України : проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн : матеріали між. нар. наук.-практ. конф., 13-14 жовтня 2011 р. / редкол. В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І.Борисов (заст. голов. ред.) та ін. - Х.: Право, 2011. - 456 с.
2. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Отв. ред. В.М.Лебедев. - [11-е изд., перераб. и доп.]. - М. : Издательство Юрайт, 2011. - 1334 с.
3. Інформаційний ресурс: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_105.
4. Інформаційний ресурс: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=181-86-%EF>.
5. Інформаційний ресурс: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_i11.
6. Лукашук И.И., Наумов А.В. Международное уголовное право. - М.: Спарк. - 1999. - 287 с.
7. Карпец И. И. Преступления международного характера. - М.: Юрид. лит., 1979. - 264 с.
8. Інформаційний ресурс: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_149.
9. Інформаційний ресурс: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_a04.
10. Інформаційний ресурс: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_j90.
11. Организация Объединенных Наций. Комиссия международного права ООН. XLV сессия. 3 мая - 23 июня 1993 г.

12. Маєвська А.А. Проект Кодексу злочинів проти миру й безпеки подстава: злочини проти людяності // Проблеми законності. – Вип. 56: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я.Ташій. – Харків, 2002. – С. 183–188.

13. International Law Commission Report, 1996 Chapter II. Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind. Introduction.

УДК 343.234

В.Ю. Рунюв

ПРИМУС ЯК СПОСІБ ПІДБУРЮВАННЯ І ОБСТАВИНА, ЩО ПОМ'ЯКШУЄ ПОКАРАННЯ

В статті досліджується кримінально-правове значення примусу в Загальній частині Кримінального кодексу України як способу підбурювання, а також діяння, вчинене внаслідок примусу як обставини, що пом'якшує покарання. Проведене дослідження дозволило запропонувати шляхи вдосконалення чинного законодавства в частині виключення поняття "погроза" із способів підбурювання та із такої обставини, що пом'якшує покарання як вчинення злочину під впливом погрози, примусу. Аналіз статей Загальної частини КК України дозволив визначити примус як міжінституційне поняття, оскільки воно використовується у регулюванні трьох інститутів – обставини, що виключають злочинність діяння, співучасті у злочині та призначення покарання.

Ключові слова: *примус, погроза, підбурювання, покарання, індивідуалізація покарання, обставини, що пом'якшують покарання.*

В статье исследуется уголовно-правовое значение принуждения в Общей части Уголовного кодекса Украины как способа подстрекательства, а также деяния под влиянием принуждения как смягчающего обстоятельства. Проведенное исследование позволило предложить пути усовершенствования действующего законодательства в части исключения понятия "угроза" из способов подстрекательства и из такого смягчающего обстоятельства как совершение преступления под влиянием угрозы, принуждения. Анализ статей Общей части УК Украины позволил определить принуждения как межинституциональное понятие, поскольку оно используется при регулировании трёх институтов – обстоятельства, исключающие преступность деяния, соучастие в преступлении и назначение наказания.

Ключевые слова: *принуждение, угроза, подстрекательство, наказание, индивидуализация наказания, обстоятельства, которые смягчают наказание*

The article examines the criminal law value of coercion in the General Part of the Criminal Code of Ukraine, as a method of incitement and acts committed as a result of coercion as a circumstance mitigating punishment. The research allowed to suggest ways to improve the current law regarding

the exclusion concept of "threatening" from the methods of incitement and of such circumstances that mitigates punishment as a crime committed under threat, coercion. Analysis of the Universal part of Criminal Code of Ukraine allowed to define coercion as interinstitutional concept as it is used in the regulation of the three institutions - circumstances precluding criminality, complicity in the crime and punishment.

Key words: *compulsion, threat, instigation, punishment, individualization of punishment, circumstances which commute sentence*

Примус має кримінально-правове значення не лише як обставина, що виключає злочинність діяння, оскільки примус також визначений законодавцем як спосіб підбурювання у частині четвертій статті 27 КК України. Вчинення ж злочину під впливом примусу є однією із обставин, які пом'якшують покарання, згідно з пунктом 6 частини першої статті 66 КК України. Відповідно аналіз примусу в межах кожного із кримінально-правових інститутів становить особливий науковий інтерес.

Дослідженням різних аспектів фізичного та психічного примусу займався ряд вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема Ю.В. Абакумова, Р.Ш. Бабанли, М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.М. Бурдін, Є.Г. Веселов, О.Л. Гуртовенко, І.Є. Жданова, В.Ф. Иванов, Т.І. Іванюк, О.О. Кваша, Т.Ю. Кобозева, Л.Л. Кругліков, Н.В. Лісова, О.В. Ус, В.В. Сташис, Р.Д. Шаратов, М.К. Якимчук та інші вчені, однак детального дослідження у комплексі потребує встановлення сутності примусу не лише як обставини, що виключає злочинність діяння, але і як способу підбурювання та особливостей кримінально-правової оцінки вчинення злочину під впливом примусу як обставини, що пом'якшує покарання.

В межах даної статті вважаємо доцільним визначити сутність та кримінально-правове значення примусу в контексті статей 27 та 66 КК України, а також визначити співвідношення примусу в контексті даних норм із фізичним та психічним примусом як обставиною, що виключає злочинність діяння.

Чітке встановлення способів підбурювання має істотне значення, оскільки використання тих чи інших способів значною мірою впливає на ступінь суспільної небезпечності діяння, а, отже, повинно враховуватись при призначенні покарання. Крім того, спосіб, за допомогою якого вдалось схилити особу до вчинення злочину повинен враховуватись і при кримінально-правовій оцінці діяння підбурюваного.

Очевидним є те, що способи підбурювання можуть бути як насильницькими, так і ненасильницькими. Використання того чи іншо-

го способу для схиляння не має значення для констатації факту підбурювання, оскільки ч. 4 ст. 27 КК України сформульована таким чином, що визначений у ній перелік способів підбурювання не є вичерпним. Однак це, на нашу думку, не означає, що спосіб підбурювання не має кримінально-правового значення. Так, ми вважаємо, що використання насильницького способу свідчить про підвищену суспільну небезпечність підбурювача та знижену суспільну небезпечність підбурюваного, натомість використання ненасильницького способу призводить до діаметрально протилежного висновку. Таким чином, правильне визначення способів підбурювання має не лише теоретичне, але і практичне значення, оскільки фактор суспільної небезпечності злочину, фактор особи винного повинні враховуватись при призначенні покарання.

Водночас, законодавче визначення насильницьких способів підбурювання повинно узгоджуватись із іншими статтями, які тим чи іншим чином регламентують фізичне та психічне насильство.

В науці кримінального права дискусійним є питання щодо законодавчого закріплення способів підбурювання, однак, на нашу думку, більш важливим є питання щодо розуміння цих способів. На думку Ю.В. Абакумової, примус як спосіб підбурювання передбачає домагання від іншої особи вчинити злочин шляхом заподіяння тілесних ушкоджень або застосування до неї іншого насильства, пошкодження належного їй чи її близьким майна, поширення певної інформації про таку особу тощо. Отже, в даному випадку підбурювач, мовби, переходить від погроз до дій. Щодо способів підбурювання вчена пропонує виділяти такі із них: 1) умовляння, 2) підкуп, 3) погроза, 4) примус та 5) схиляння іншим чином [1, с. 142].

Не можемо погодитись із позицією при якій примус протиставляється погрозі. Примус, на думку вченої, передбачає активні дії, спрямовані на заподіяння шкоди здоров'ю або майну особи. Таке розуміння примусу є звуженим тлумаченням та не узгоджується із розумінням кримінально-правового значення примусу в системі кримінального-права, оскільки примус передбачає не лише фізичний, але і психічний вплив на особу.

Можна зробити припущення, що таке розуміння примусу зумовлене буквально тлумаченням способів підбурювання, використаних законодавцем, а саме – погрози та примусу як способів підбурювання. Використання даних понять як альтернативних способів підбурювання може призвести до безпідставного їх протиставлення та

висновку про те, що підбурювачем може бути використана або погроза, або примус. Таким чином, чинна редакція ч. 4 ст. 27 КК України містить формулювання, яке є не лише некоректним, але й може призводити до помилок та нечіткої кваліфікації діянь особи.

Питання щодо способів підбурювання є предметом наукових дискусій. Дослідники підбурювання намагаються певним чином класифікувати та систематизувати способи підбурювання, однак не у всіх випадках така класифікація може бути визнана обґрунтованою. Так, не можемо погодитись із тим, що закон безпосередньо визначає такі способи підбурювання іншого співучасника до вчинення злочину (ч.4 ст.27 КК України): умовляння, підкуп, погроза, примус та схиляння іншим чином. Схиляння іншим чином, на наш погляд, не може бути оцінено як окремий спосіб, натомість таким формулюванням законодавець дав зрозуміти, що перелік способів підбурювання, деякі із яких названі у законі, не є вичерпним.

З. А. Абакаров, визначаючи поняття підбурювання вказує, що із його визначення необхідно виключити перелік способів підбурювальних дій у зв'язку з великою їх кількістю та різноманіттям. Вчений пропонує визначати підбурювання як умисне схиляння будь-яким способом іншої особи до вчинення або до співучасті у вчиненні конкретного умисного злочину, передбаченого Особливою частиною Кримінального кодексу [2, с. 8].

Наведені позиції підтверджують, що питання способів підбурювання до злочину є дискусійним в науці кримінального права. Існують позиції щодо визначення у законі тих чи інших способів підбурювання, залишаючи вказівку на їх невичерпний перелік у законі; інші вчені наголошують на необхідності закріплення у законі вичерпного переліку способів підбурювання; третя позиція полягає у доцільності використання виключно загального формулювання – такого як "схиляння будь-яким способом". Однією із найпоширеніших була позиція щодо недоцільності перерахунку у законі способів підбурювання, яка підтверджувалась такими аргументами як – для підбурювання необхідно лише викликання рішучості в іншій особі на вчинення злочинного діяння, у який би спосіб підбурювач цього не досяг (якщо такий вплив не виключає ставлення у вину).

Крім того, відсутня єдність думок серед вчених, які все ж пропонують закріплювати способи підбурювання із вказівкою на те, що їх перелік вичерпним не є. Як зазначає О.В. Ус, в КК 2001 р. законодавче формулювання поняття підбурювача, у якому зазначено приблизний

перелік найбільш розповсюджених способів схиляння до вчинення злочину, серед яких: умовляння, підкуп, погроза, примус та інші способи, є досить дискусійним [3, с. 40].

В науці ж існують інші пропозиції. Г.П. Жаровська обґрунтовує необхідність передбачити у законі такі способи: погроза, фізичний чи психічний примус, вимога у вигляді наказу, доручення, умовляння, підкуп, прохання, обіцянка вигоди [4, с. 14].

На нашу думку, визначення таких способів та у такій послідовності слід визнати безсистемним. Так, незрозуміло чому як спосіб виокремлено психічне насильство - погрозу, але не виокремлено фізичне насильство, яке, очевидно, на думку Г.П. Жаровської, охоплюється поняттям фізичного примусу.

Досить обґрунтованими слід визнати пропозиції щодо поділу способів на підґрунті правил формальної логіки на видові й підвидові. Видовими, в свою чергу, є переконання і примус, які поділяються на підвидові. Слід погодитись, що розподіл на такі два різновиди може мати місце, оскільки дійсно, двома основними різновидами впливу на волю особи є метод переконання та метод примусу [5, с. 132].

На нашу думку, сприйняття позиції щодо концептуального розподілу способів підбурювання дозволить законодавчо визначити лише найбільш характерні відмінності способів впливу та унеможливить непотрібну конкретизацію способів, яка у певних випадках можуть суперечити один одному. Таким чином, узагальнені формулювання дозволять як уникнути дискусій щодо доцільності встановлення того чи іншого конкретного способу та сприятимуть вдосконаленню правозастосуванню.

Так, на особливості законодавчого виокремлення таких способів підбурювання як примус та погроза звернула увагу О.В. Ус. Вчена, на підставі аналізу сутності психічного примусу підсумовує, що психічний примус, як вплив на свідомість та волю особи, охоплює собою погрозу будь-якого характеру, що дозволило О.В. Ус дійти висновку про те, що закріплення погрози і примусу як способів підбурювання з термінологічної точки зору є даниною законодавчій традиції, оскільки в п. 3 ч. 1 ст. 40 КК 1960 р. погроза і примус визнавались обставинами, що пом'якшують відповідальність в контексті підбурювання, вони співвідносяться як родові (примус), так і видові (погроза) способи, що є не зовсім правильним з погляду законодавчої техніки. [4, с. 43].

Натомість, О.В. Ус вважає, що усю сукупність способів підбурювання доцільно поділити на дві групи – примус і переконання та закріпити їх у дефініції поняття "підбурювач" [4, с. 44].

Вважаємо за доцільне погодитись із вказаними аргументами щодо некоректності визначення у законі погрози як способу підбурювання поряд із примусом як способом підбурювання. Використане законодавцем поняття примус слід розуміти як вимогу, яка може бути поєднана із фізичним впливом або вимогу, поєднану із психічним впливом - погрозою. Погроза, в свою чергу, визначається в науці кримінального права як різновид психічного насильства, яке полягає у залякуванні особи застосуванням до неї чи близьких їй осіб фізичного насильства або заподіянням матеріальної шкоди, якщо були реальні підстави побоюватись здійснення (реалізації) цієї погрози [6, с. 5]. Таким чином, з точки зору розуміння сутності понять "погроза" та "примус" можна погодитись із висновком про те, що поняття "погроза" є зайвим при законодавчому визначенні способів підбурювання поряд із примусом.

Окрім проаналізованого вище, слід звернути увагу, що в Загальній частині Кримінального кодексу України законодавець використовує поняття погроза та примус при визначенні переліку обставин, що пом'якшують покарання.

Кримінальний кодекс України, регулюючи питання покарання особи за вчинення суспільно небезпечного діяння, зобов'язує суд не лише визначити вид та розмір покарання відповідно до санкції статті, яка встановлює відповідальність за злочин, вчинений особою, але і врахувати наявність/відсутність обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Т.І. Іванюк пропонує визначати обставини, що пом'якшують покарання, як найбільш значимі обставини конкретної справи, встановлені законом або визнані такими судом, які виходять за межі складу злочину, характеризують злочинне діяння та (або) особу винного, свідчать про зниження їх суспільної небезпечності або беруться до уваги в силу принципу гуманізму, які підлягають врахуванню при обранні міри покарання особі, визнаній винній у вчиненні злочину, в кожній конкретній справі, що веде до призначення покарання більш м'якого, ніж за аналогічне діяння за відсутності інших обставин [7, с. 116].

Виходячи із вказаного визначення очевидним є те, що кожна із закріплених у законі або визнана судом обставина повинна впливати або на суспільну небезпечність дій особи, або ж певним чином характеризувати особу винного, або ж братися до уваги в силу принципу гуманізму.

Відтак, слід погодитись із тим, що в законодавчий перелік не повинні входити обставини, похідні від інших, вже відображених в за-

коні пом'якшуючих обставин, тобто ті, які виступають різновидом певної обставини, конкретизують її [8, с. 85]. Недотримання вказаного правила може призвести до подвійного врахування однієї і тієї ж обставини, спочатку як частини загального поняття, а потім як самого загального поняття.

Чинним КК України, обставини, які пом'якшують покарання, встановлені у статті 66 КК. Слід звернути увагу та проаналізувати особливості структурної побудови статті 66 КК України. Так, частина 1 аналізованої статті складається із 9 пунктів, в яких закріплено обставини, що пом'якшують покарання, перелік яких, виходячи зі змісту ч. 2 ст. 66 КК України, вичерпним не є.

В науці кримінального права досить поширеними є пропозиції щодо класифікації (групування) аналізованих обставин за певними критеріями. Так, у працях О.О. Дудорова, С.М. Міщенко пропонується класифікувати обставини, що пом'якшують покарання за змістом на такі, що характеризують: а) злочин як явище об'єктивної дійсності (наприклад, тяжкі наслідки, завдані злочином, вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності, загально небезпечним способом або з використанням умов надзвичайних подій); б) особу винного (з'явлення із зізнанням, вчинення злочину неповнолітнім або вагітною жінкою); в) злочин та особу винного одночасно (зокрема, вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин, вчинення злочину з особливою жорстокістю, групою осіб за попередньою змовою чи особою, яка перебуває у стані сп'яніння) [9, с. 205; 10, с. 79].

Вважаємо за доцільне сприйняти таку класифікацію як обґрунтовану та визначити місце примусу у запропонованих підгрупах. Як бачимо, вчені, які пропонують вказану класифікацію, не помістили аналізовану обставину – вчинення злочину під впливом погрози, примусу, до жодного із виокремлених різновидів обставин.

Вчинення злочину під впливом погрози та примусу не можна визнати обставиною, яка характеризує злочин як явище об'єктивної дійсності, оскільки за своїми об'єктивними ознаками злочин, який вчиняється внаслідок примусу жодним чином не відрізняється від злочину, який є проявом вільної волі та свідомості особи, яка його вчиняє.

Також не можна стверджувати, що аналізована обставина цілком характеризує особу винного, у порівнянні із такими обставинами як вчинення злочину неповнолітнім або вагітною жінкою або з'явлення із зізнанням, адже вона не передбачає особливих вікових, статевих, ме-

дичних, фізіологічних (стан сп'яніння) ознак. На нашу думку, в контексті ознак складу злочину слід зазначити, що аналізована обставина характеризує суб'єктивну сторону як внутрішню сторону злочину, яка включає ті психічні процеси, що характеризують свідомість і волю особи в момент вчинення злочину. Саме особлива характеристика волі особи відрізняє вчинення злочину під впливом погрози та примусу від інших обставин, що пом'якшують покарання.

Таким чином, вважаємо за доцільне доповнити наведену теоретичну класифікацію обставин, що пом'якшують покарання, таким різновидом як "обставини, що характеризують суб'єктивну сторону злочину". Саме до такого різновиду слід віднести таку обставину як вчинення злочину під впливом погрози та примусу.

Аналіз статті 66 КК України дозволяє дійти висновку про те, що з поміж дев'яти пунктів статті, деякі із них є простими – в яких передбачено один фактор, який підлягає врахуванню судом – наприклад п. 4 – вчинення злочину жінкою в стані вагітності, а деякі з пунктів є складними та включають в себе декілька факторів, наприклад п. 1 – з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину, п. 6 – вчинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність. Відсутність очевидних підстав для виокремлення або, навпаки, групування факторів викликає питання щодо правових наслідків такого групування. Іншими словами, чи є перелічені фактори обставиною, яка пом'якшує покарання лише у сукупності, чи кожен із таких факторів є окремою обставиною, яка пом'якшує покарання.

Законодавець не роз'яснює чи повинен суд за наявності таких факторів як з'явлення із зізнанням та активне сприяння розкриттю злочину в сукупності, розцінювати їх як дві обставини, що пом'якшують покарання, чи як одну.

В науці кримінального права обґрунтовується та підтримується вченими позиція про те, що кожна із обставин, передбачених п. 1 ч. 1 ст. 66 КК України "з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину" має самостійне кримінально-правове значення і навіть, якщо вони поєднуються у справі, слід визнавати наявність не однієї, а трьох обставин, які пом'якшують покарання, що значно впливає на ступінь пом'якшення призначеного покарання. Тому вказані обставини в ч. 1 ст. 66 КК України Т. І. Іванюк пропонує викласти в різних пунктах [11, с. 9].

Водночас, в науці відсутні позиції щодо розуміння у цьому ж контексті факторів, висвітлених у п. 6 ч. 1 ст. 66 КК України. На нашу

думку, очевидним є те, що одне лише об'єднання таких факторів у нормі не свідчить про те, що лише їх сукупність дозволяє констатувати обставину, яка пом'якшує покарання. Чинна редакція статті, на нашу думку, де-юре дозволяє суду кожному із перелічених у п. 6 ч. 1 ст. 66 КК України обставин визнати окремою обставиною, яка пом'якшує покарання.

Однак, оцінюючи юридичну природу аналізованих факторів та їх правові наслідки ми вважаємо, що цілком правильним буде оцінка наявності сукупності таких факторів як вчинення злочину під впливом погрози та вчинення злочину через матеріальну, службову чи іншу залежність як двох самостійних обставин. Аналогічно слід оцінювати випадки сукупності таких факторів як вчинення злочину під впливом примусу та вчинення злочину через матеріальну, службову чи іншу залежність як двох самостійних обставин.

Водночас, ми вважаємо помилковим поширення такого правила на випадки сукупності таких обставин як вчинення злочину під впливом погрози та вчинення злочину під впливом примусу. Вказані випадки, на нашу думку, повинні бути об'єднані одним поняттям примус, який повністю охоплює як фізичний вплив на особу, так і психічний вплив, одним із способів якого може бути визнана погроза.

Правозастосуваць цілком законно і обґрунтовано може оцінити ситуацію "вчинення особою злочину під впливом погрози, поєднаної із вимогою вчинити злочин" як таку, що містить у собі дві обставини, що пом'якшують покарання: а) вчинення злочину під впливом погрози; б) вчинення злочину під впливом примусу. Тобто одна і та ж дія одержує неприпустиму подвійну кримінально-правову оцінку у зв'язку із одночасним використанням двох понять, одне із яких (примус) повністю охоплює інше (погрозу).

Таким чином, для вирішення проаналізованої нами проблеми вважаємо за доцільне виключити поняття "погроза" із п. 6 ч. 1 ст. 66 КК України, оскільки вчинення злочину під впливом погрози охоплюється поняттям примусу. У такому випадку вчинення злочину під впливом як фізичного, так і психічного насильства (зокрема, погрози) охоплюватиметься такою обставиною, що пом'якшує покарання як вчинення злочину під впливом примусу.

Аналіз кримінально-правового значення примусу як способу підбурювання та як обставини, що пом'якшує покарання, дозволив дійти висновку про необхідність використання єдиних підходів до регулювання примусу в Загальній частині Кримінального кодексу України, виходячи з єдиного розуміння аналізованого поняття.

В межах даної статті встановлено взаємозв'язок норм Загальної частини КК України, що регулюють кримінально-правові наслідки для особи, яка вчинила злочин в результаті фізичного або психічного впливу. Закон про кримінальну відповідальність побудований таким чином, що діяння особи, яка вчинила злочин за наявності фізичного або психічного впливу у будь-якому випадку оцінюється як таке, що вчинене за обставини, що виключає злочинність діяння або за обставини, що пом'якшує покарання. Таким чином, аналіз статей Загальної частини КК України дозволив визначити примус як міжінституційне поняття, оскільки воно використовується у регулюванні трьох інститутів – обставини, що виключають злочинність діяння, співучасті у злочині та призначення покарання.

Дослідження конкретних обставин, які пом'якшують покарання та закріплених у законі способів підбурювання до вчинення злочину дозволило запропонувати шляхи вдосконалення чинного законодавства в частині виключення поняття "погроза" із способів підбурювання та із такої обставини, що пом'якшує покарання, як вчинення злочину під впливом погрози, примусу, оскільки поняття примус охоплює такий психічний вплив однієї особи на іншу як вплив із використанням погрози. Таким чином, зроблено висновок, що використання поняття "погроза" в аналізованих нормах (статті 27 та 66 КК України) є надлишковим.

Більше того, в контексті статті 66 КК України слід зазначити, що її сучасна редакція із використанням понять "погроза" та "примус" може призвести до безпідставного визнання наявності двох обставин, які пом'якшують покарання, в той час, коли за своєю суттю, вони охоплюються єдиним поняттям – примус.

Використана література:

1. Абакумова Ю.В. Кримінально-правова оцінка способів підбурювання до злочину // Вісник Запорізького національного університету. – № 1, 2010. – С. 139 - 144.
2. Абакаров З.А. Ответственность за подстрекательство к совершению преступления по российскому уголовному праву: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 "уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право" / З.А. Абакаров. – Саратов, 2006. – 26 с.
3. Ус О. В. Кримінальна відповідальність за підбурювання до злочину : [монографія] / Ус О. В. – Харків : Видавець ФО-П Вапнярчук Н. М., 2007. – 264 с.
4. Жаровська Г.П. Співучасть у злочині за кримінальним правом України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 "кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право" – Київ, 2004. – 19 с.

5. Козлов А.П. Соучастие: традиции и реальность. - СПб.: Юрид. Центр Пресс, 2001. - 362 с.

6. Бабанли Р.Ш. Погроза вбивством: значення та місце в системі кримінального права України: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 "кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право" - Київ, 2010. - 193 с.

7. Іванюк Т.І. Обставини, що пом'якшують покарання: характерні ознаки // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. - 2003. - № 2(6). - С. 115 - 120/.

8. Кругликов Л.Л. Смягчающие и отягчающие ответственность обстоятельства в уголовном праве (Вопросы теории). - Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. - 164 с.

9. Дудоров О.О. Обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання: поняття, правова природа, значення // Вісник Запорізького національного університету. - № 1. - 2010. - С. 204-211.

10. Міщенко С.М. Індивідуалізація покарання з урахуванням обставин, що пом'якшують покарання // Митна справа № 3 (81), 2012, частина 2, книга 2. - С. 77 - 84.

11. Іванюк Т.І. Обставини, які пом'якшують покарання за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 "кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право" - Київ, 2006. - 18 с.

Розділ III. ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ, АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА, АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

УДК 342.95:351.74

К.К. Афанасьєв

АДМІНІСТРАТИВНІ ПОСЛУГИ У СФЕРІ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ

У статті досліджуються питання підвищення рівня безпеки дорожнього руху, місця адміністративних послуг у зазначеній діяльності, ролі центрів надання адміністративних послуг, необхідності уточнення положень національного законодавства щодо надання адміністративних послуг у сфері безпеки дорожнього руху.

Ключові слова: *безпека дорожнього руху, адміністративна послуга, центр надання адміністративних послуг, реєстр адміністративних послуг.*

В статье исследуются вопросы повышения уровня безопасности дорожного движения, места административных услуг в указанной деятельности, роли центров предоставления административных услуг, необходимости уточнения положений национального законодательства о предоставлении административных услуг в сфере безопасности дорожного движения.

Ключевые слова: *безопасность дорожного движения, административная услуга, центр предоставления административных услуг, реестр административных услуг*

The article investigates the issues of improving the level of road safety, the place of administrative services in this sphere, the role of centres providing administrative services, the need to clarify the provisions of national legislation on providing administrative services in the sphere of road safety.

Key words: *road safety, administrative service, center providing administrative services, the registry of administrative services*

Впровадження нової національної адміністративно-правової доктрини, яка передбачає оновлення основних завдань галузі адміністративного права, визначає необхідність істотного уточнення сутності

та змісту правових інститутів адміністративного процесу, договору, послуг, спеціальних адміністративно-правових режимів тощо. При цьому конституційний принцип верховенства права вимагає відповідного якісного правового регулювання суспільних відносин у різноманітних сферах життєдіяльності суспільства, а по суті відповідного правового режиму будь-якої діяльності, й, у першу чергу, державно-владної, яка стосується прав і свобод громадян.

Аналіз практики реалізації чинного адміністративного законодавства свідчить, що загальний адміністративно-правовий режим складається з ряду особливих адміністративно-правових режимів (паспортного режиму, режиму безпеки дорожнього руху тощо). Такі режими пов'язані з установленням окремих обмежень і заборон щодо порядку вступу суб'єктів у певні правові відносини, в тому числі щодо отримання адміністративних послуг. Сьогодні, враховуючи високу аварійність на автошляхах України, вживаються заходи щодо поліпшення режиму безпеки дорожнього руху. Одночасно слід зазначити, що для сфери безпеки дорожнього руху є характерною значна кількість сервісних правовідносин між громадянами та суб'єктами влади. Виходячи з цього, метою статті обрано розгляд організаційно-правових засад надання адміністративних послуг у зазначеній сфері.

Треба підкреслити, що питанням правового регулювання відносин у сфері безпеки дорожнього руху присвячено значну кількість досліджень, до яких насамперед можна віднести роботи таких вчених, як Б. Бурбело, А. Гаркуша, Т. Гуржій, С. Гусаров, М. Долгополова, Д. Денисюк, В. Доненко, В. Єгупенко, В. Новиков, А. Подоляка, В. Развадовський, О. Салманова, В. Шудріков. Аналізу проблем надання послуг у сфері державного управління приділяли увагу в своїх працях І. Басиста, Р. Безсмертний, В. Долечек, І. Дроздова, В. Гарашук, Д. Заброта, І. Коліушко, Є. Легеза, Т. Мотренко, Н. Нижник, І. Пахомов, С. Петков, Г. Писаренко, О. Поляк, В. Сороко, О. Сосновик, В. Тимошук, Л. Ткаченко, Ю. Шаров, А. Юрмач та багато інших вчених.

Водночас, вважаємо, що розгляд проблем надання адміністративних послуг у сфері безпеки дорожнього руху заслуговує на окрему увагу внаслідок ряду чинників.

Так, останнім часом дедалі актуальнішими стають питання безпеки дорожнього руху. Як зазначено у Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2015 року [1], збільшення обсягів та розширення сфери застосування транспортних засобів в умовах високої інтенсивності дорожнього руху підвищує імовірність збільшення людських втрат, а також фінансових збитків уна-

слідок дорожньо-транспортних пригод. Підкреслено, що за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, щороку у світі внаслідок дорожньо-транспортних пригод гине близько 1,2 млн. осіб, а кількість травмованих становить близько 50 млн. осіб. В Україні за останні п'ять років зареєстровано 293 тис. дорожньо-транспортних пригод, у яких загинуло майже 35 тис. і травмовано понад 286 тис. осіб. Причинами виникнення такого стану урядовий акт називає недостатній рівень забезпечення безпеки дорожнього руху, недосконалість правового регулювання у сфері профілактики порушень правил дорожнього руху, недостатній рівень підготовки водіїв транспортних засобів та деякі інші.

Для вирішення цих проблем та з метою підвищення рівня безпеки дорожнього руху Кабінетом Міністрів України був затверджений План заходів щодо реалізації Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2015 року [2]. Зокрема, за напрямом забезпечення дотримання правил дорожнього руху учасниками дорожнього руху Мінінфраструктури, Укртрансінспекції та МВС України доручено розробити та подати на розгляд Кабінету Міністрів України проект Закону України стосовно внесення змін до Законів України "Про ліцензування певних видів господарської діяльності" та "Про автомобільний транспорт" щодо вдосконалення системи ліцензування та посилення контролю за дотриманням вимог безпеки дорожнього руху суб'єктами господарювання, що надають послуги з перевезення пасажирів, небезпечних вантажів і багажу (п. 11 Плану).

Ураховуючи суспільну значущість безпеки дорожнього руху, постановою Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2012 року було схвалено Концепцію Державної цільової програми підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2016 року [3], у якій зазначалося, що в Україні кількість загиблих у дорожньо-транспортних пригодах протягом 2011 року на 100 тис. населення становить 10,6, тоді як у країнах Європейського Союзу в середньому - 6-8 загиблих на 100 тис. населення, а кращі показники - 3-5 загиблих на 100 тис. населення. Наголошено, що адміністративні важелі впливу на забезпечення безпеки дорожнього руху, зокрема підвищення розмірів штрафів за порушення правил дорожнього руху, поступово втрачають свою ефективність. Зроблено важливий висновок про те, що розв'язати окреслену проблему можливо шляхом об'єднання зусиль органів державної влади, органів місцевого самоврядування та всього суспільства.

До основних причин недостатнього рівня забезпечення безпеки дорожнього руху (далі - БДР) в Україні порівняно з відповідним рів-

нем країн Європейського Союзу віднесено: низький рівень дорожньої дисципліни учасників дорожнього руху та усвідомлення небезпеки наслідків її порушення; недостатній рівень координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо вирішення питань БДР; низький рівень використання сучасних методів підготовки та підвищення кваліфікації водіїв, навчання правил дорожнього руху громадян тощо. Звідси, шляхами розв'язання проблем БДР було визнано: удосконалення державного управління у сфері БДР на засадах консолідації відповідних функцій центральних органів виконавчої влади і координації дій органів державної влади та місцевого самоврядування; підвищення рівня безпеки пасажирських та вантажних перевезень; підвищення ефективності підготовки учасників дорожнього руху шляхом запровадження новітніх методів навчання; сприяння проведенню наукових досліджень у сфері БДР та впровадженню їх результатів у практику; активізація міжнародного співробітництва та обміну досвідом щодо забезпечення БДР; тощо.

Аналіз вимог та змісту організаційно-правових заходів Уряду України свідчить про те, що чільне місце у поліпшенні стану попередження росту аварійності на автошляхах нашої держави, підвищенні рівня БДР займатиме діяльність компетентних органів державної влади з надання адміністративних послуг у сфері безпеки дорожнього руху.

У сучасній вітчизняній адміністративно-правовій науці здебільшого пропонується широкий погляд на адміністративні послуги, а саме, коли особа звертається до суб'єкта надання адміністративних послуг не лише за оформленням суб'єктивних прав, а й щодо виконання обов'язків особи (наприклад, особи зобов'язані періодично, відповідно до закону подавати звіти до податкових органів, організація прийому звітів повинна здійснюватися на тих самих засадах, що і надання інших адміністративних послуг) [4, 241].

На теперішній час законодавцем прийнято низку правових актів, що вводять в обіг термін "адміністративна послуга". Наприклад, у ч. 1 ст. 17 Закону України "Про центральні органи виконавчої влади" [5] надання адміністративних послуг віднесено до основних завдань центральних органів виконавчої влади. Або ст. 1 оновленого Закону України "Про державну службу" (набуває чинності з 1 січня 2014 року) [6], яка визначає державну службу як професійну діяльність державних службовців з підготовки пропозицій щодо формування державної політики, забезпечення її реалізації та надання адміністративних послуг.

Але найбільш вагомим правовим заходом безумовно слід визнати прийняття в 2012 році окремого законодавчого акту - Закону Ук-

раїни "Про адміністративні послуги" [7]. Згідно закону адміністративна послуга – це результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання адміністративних послуг за заявою фізичної або юридичної особи, спрямований на набуття, зміну чи припинення прав та/або обов'язків такої особи відповідно до закону. А суб'єктом надання адміністративної послуги є орган виконавчої влади, інший державний орган, орган влади Автономної Республіки Крим, орган місцевого самоврядування, їх посадові особи, уповноважені відповідно до закону надавати адміністративні послуги.

Необхідно зазначити, що з метою реалізації положень закону здійснено певні заходи. Так, можна вказати на створення відповідно до ст. 12 закону центрів надання адміністративних послуг. Останній в законі визначено як постійно діючий робочий орган або структурний підрозділ виконавчого органу міської, селищної ради або Київської, Севастопольської міської державної адміністрації, районної, районної у містах Києві, Севастополі державної адміністрації, в якому надаються адміністративні послуги через адміністратора шляхом його взаємодії з суб'єктами надання адміністративних послуг.

Бачиться доцільним ознайомитися з досвідом роботи такого центру в м. Луганськ [8]. Згідно з Положенням про Центр адміністративних послуг в м. Луганську, затвердженим рішенням виконавчого комітету Луганської міської ради від 19.09.2011 року № 277/6, значна кількість адміністративних послуг, які надаються центром, має пряме відношення до сфери безпеки дорожнього руху. Наприклад, Управління транспорту та зв'язку міської ради надає послугу щодо затвердження паспорта маршруту регулярних перевезень на автобусах загального користування м. Луганська, а Управління Державтоінспекції ГУМВС України в Луганській області надає послуги щодо узгодження умов і режиму перевезення небезпечних вантажів, дозволу на рух великогабаритних та великовагових транспортних засобів автомобільними дорогами, вулицями, залізничними переїздами (у вигляді узгодження маршруту) та інші.

На сайті центру розміщено різноманітну інформацію про адміністративні послуги. Наприклад, вказано, що для отримання послуги щодо узгодження умов і режиму перевезення небезпечних вантажів, особам необхідно подати до центру: заяву встановленого зразка; копію ДПНВ-свідоцтва про підготовку водіїв; чинний договір обов'язкового страхування відповідальності суб'єктів перевезення небезпечних вантажів на випадок настання негативних наслідків під час перевезення небезпечних вантажів (копія); квитанцію про сплату за мар-

шрут тощо. Одночасно суб'єкт звернення для отримання адміністративної послуги в центрі має можливість ознайомитися з інформацією про: розмір плати за послугу, строк надання послуги, правові засади цієї сервісної діяльності, перелік підстав для відмови у наданні адміністративної послуги.

Для подальшого вдосконалення діяльності центрів надання адміністративних послуг важливе значення має Порядок ведення Єдиного державного порталу адміністративних послуг, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 3 січня 2013 р. № 13 [9]. Порядок визначає механізм ведення Єдиного державного порталу адміністративних послуг (далі – Портал). Портал ведеться з метою забезпечення доступу суб'єктів звернення до інформації про адміністративні послуги з використанням Інтернету і є офіційним джерелом інформації про надання адміністративних послуг.

На Порталі розміщуються: 1) інформація про суб'єктів надання адміністративних послуг та центри надання адміністративних послуг; 2) Реєстр адміністративних послуг; 3) реквізити нормативно-правових актів з питань надання адміністративних послуг; 4) електронні форми заяв та інших документів, необхідних для отримання адміністративних послуг; 5) адреса електронної пошти суб'єктів надання адміністративних послуг для подання суб'єктами звернення заяв щодо надання адміністративних послуг за допомогою засобів телекомунікаційного зв'язку.

Не дивлячись на зазначені державні заходи, спрямовані на створення належних організаційно-правових засад діяльності з надання адміністративних послуг, остання дотепер часто є предметом скарг громадян.

Саме тому важливе значення має Доручення Президента України від 7.12.2012 "Щодо невідкладних заходів для забезпечення прав громадян під час отримання адміністративних послуг" [10], згідно з яким Кабінету Міністрів України треба забезпечити підготовку та внесення на розгляд Верховної Ради України законопроектів: про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення порядку доступу та користування державними реєстрами, передбачивши, про перелік адміністративних послуг та плату (адміністративний збір) за їх надання; про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України "Про адміністративні послуги", передбачивши, зокрема, встановлення адміністративної відповідальності за порушення вимог названого Закону.

Крім того, Президент доручив Урядові України забезпечити розроблення та затвердження переліку адміністративних послуг ор-

ганів виконавчої влади, які надаються через центри надання адміністративних послуг, передбачивши включення до такого переліку адміністративних послуг, що надаються Державною інспекцією України з безпеки на наземному транспорті, Державною автомобільною інспекцією МВС України, а також ужити в установленому порядку заходів щодо: 1) удосконалення порядку державної реєстрації (перереєстрації), зняття з обліку транспортних засобів, зокрема забезпечити здійснення безпосередньо у підрозділах Державної автомобільної інспекції МВС України оформлення договорів купівлі-продажу транспортних засобів з одночасною перереєстрацією транспортних засобів на нового власника без обов'язкового зняття транспортного засобу з обліку, а також передбачити можливість продажу транспортного засобу без перереєстрації, якщо він отриманий у спадщину; 2) видачі суб'єктам господарювання бланків довідок-рахунків та актів приймання-передачі транспортних засобів, а також знаків для разових поїздок та номерних знаків "Транзит" безпосередньо обласними управліннями Державної автомобільної інспекції МВС України.

Разом із тим, вважаємо, що на сьогодні залишаються не вирішеними багато питань як теоретичного, так і законодавчого характеру. Наприклад, потребують подальшого уточнення ознаки послуги в теорії адміністративного права, враховуючи істотну специфіку законодавчої дефініції "адміністративна послуга". А на законодавчому рівні необхідно прискорити закріплення переліку та видів даних послуг, у тому числі в сфері дорожнього руху. Адже вирішення зазначених питань позитивно впливатиме на ефективну роботу центрів надання адміністративних послуг.

Підсумовуючи, можна зробити загальний висновок про те, що останнім часом Президентом України, Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України вжито низку організаційно-правових заходів, спрямованих на підвищення рівня безпеки дорожнього руху, а одним з актуальних напрямів профілактики аварійності на автошляхах нашої країни слід визнати належну організацію надання адміністративних послуг у цій сфері правовідносин.

Використана література:

1. Про схвалення Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2015 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25.05.2011 № 480-р. [Електронні дані] // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/480-2011-%D1%80>.
2. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2015 року : Роз-

порядження Кабінету Міністрів України від 21.03.2012 № 140-р. [Електронні дані] // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/140-2012-%D1%80>.

3. Про схвалення Концепції Державної цільової програми підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2016 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2012 р. № 771 [Електронні дані] // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/771-2012-%D0%BF>.

4. Коломоєць Т. О. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник / Т. О. Коломоєць. - К. : Юрінком Інтер, 2011. - 576 с.

5. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17 березня 2011 р. № 3166-VI // Відомості Верховної Ради України. - 2011. - № 38. - Ст. 385.

6. Про державну службу : Закон України від 17 листопада 2011 р. № 4050-VI // Відомості Верховної Ради України. - 2012. - № 26. - Ст. 273.

7. Про адміністративні послуги: Закон України від 6 вересня 2012 року № 5203-VI // Голос України. - № 188 (5438). - суббота, 6 октября 2012.

8. Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного порталу адміністративних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 січня 2013 р. № 13 [Електронні дані] // Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/13-2013-p>.

9. Центр адміністративних послуг [Електронні дані] // Режим доступу: <http://gorod.lugansk.ua/poslugi/>.

10. Щодо невідкладних заходів для забезпечення прав громадян під час отримання адміністративних послуг : Доручення Президента України від 7.12.2012 [Електронні дані] // Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/15185.html>.

УДК 351.74/.76

В.О. Білик

ДО АНАЛІЗУ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДРОЗДІЛІВ ДСБЕЗ УКРАЇНИ

Визначено сутність поняття "адміністративно-правове управління" щодо діяльності підрозділів ДСБЕЗ України. Розглянуті особливості адміністративно-правового регулювання та адміністративно-правового управління їх діяльністю.

Ключові слова: ДСБЕЗ, економічна злочинність, адміністративно-правове регулювання, адміністративно-правове управління, державне регулювання, державне управління, регулювання, управління

Определена суть понятия "административно-правовое управление" по отношению к деятельности подразделений Государственной службы борьбы с экономическими преступлениями Украины. Рассмотрены особенности административно-правового регулирования и административно-правового управления их деятельностью.

Ключевые слова: ГСБЭП, экономическая преступность, административно-правовое регулирование, административно-правовое управление, государственное регулирование, государственное управление, регулирование, управление

Was determined with the definition of "administrative and legal management" to the activities of the staff departments of SSCEC in Ukraine. Were these features of administrative regulation and administrative and legal control of their activities.

Key words: SSCEC, economic crime, administrative and legal regulation, administrative and legal management, regulation, governance, management

Постановка проблеми. В умовах динамічних змін, що відбуваються в сучасних економічних відносинах, з розвитком нових форм власності та господарювання існує нагальна потреба у дослідженні адміністративно-правового управління та регулювання діяльності підрозділів ДСБЕЗ України, які здійснюють боротьбу з правопорушеннями у сфері економіки.

На сьогодні, в умовах світової економічної кризи, завдання підвищення ефективності адміністративно-правового регулювання діяльності підрозділів, які здійснюють боротьбу з правопорушеннями в економічній сфері, здобувають все більшу значущість. Адміністративно-правове регулювання діяльності вказаних підрозділів - це явище певною мірою притаманне всім, без винятку, сучасним країнам. На його зміст впливають історичний та політичний досвід держави, рівень законодавчого, економічного і суспільно-політичного розвитку та багато інших факторів. Разом з тим, в адміністративно-правовому регулюванні діяльності вказаних підрозділів є те спільне, що визначається всіма науковцями, практиками, політиками - економічна безпека.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі проблеми адміністративно-правового регулювання діяльності підрозділів ДСБЕЗ України завжди тією чи іншою мірою привертали увагу науковців, проте спеціальні їх дослідження не проводились. Увагу темі правового та адміністративно-правового регулювання присвятили автори: С.С. Алексеев, В.Б. Авер'янов, Г.В. Атаманчук, Д.Н. Бахрах, Ю.П. Битяк, В.М. Гарашук, В.П. Горбатенко, З.С. Гладун, А.В. Демін, О.В. Дьяченко, М.П. Зюблюк, А.П. Корнеев, Ю.М. Козлов, В.Д. Опришко, Ю.О. Тихомиров, С.Д. Хазанов, Ю.С. Шемшученко, та ін. Поряд із цим, увага зазначених вчених зосереджувалась на аналізі предмета адміністративно-правового регулювання взагалі. Тим самим, проблематика адміністративно-правового регулювання діяльності підрозділів ДСБЕЗ України є такою, що потребує подальшої розробки.

Метою статті є вироблення сучасного змісту поняття адміністративно-правового регулювання діяльності підрозділів ДСБЕЗ України.

Виклад основного матеріалу. Зараз Україна знаходиться у стані значної економічної, фінансової кризи та на межі повної втрати економічної незалежності. Якнайшвидшого подолання потребують негативні наслідки від'ємного торговельного балансу України, структурних економічних диспропорцій та невисокої конкурентоспроможності українського експорту, переважну частину якого складають сировина та товари з низьким ступенем обробки. Певну стурбованість викликає зрушення світових ринків для українських продуктів. Негайного вирішення потребує проблема подолання правопорушень, корупції та детінізації економіки. В умовах, коли країна знаходиться на межі економічного краху, подальша перевага особистих мотивів над державними, яка і створює правопорушення в економічній сфері, здатна призвести до знищення самої держави.

За роки розбудови Української держави ДСБЕЗ України посіла чільне місце в системі правоохоронних органів, задіяних у виконанні завдань щодо боротьби з правопорушеннями у сфері економіки. На сьогодні важко переоцінити внесок служби у справу зміцнення економічної безпеки нашої держави, захисту національного багатства, конституційних прав і свобод громадян, законних прав і інтересів учасників економічних відносин усіх форм власності.

Таким чином, на сучасному етапі, що характеризується необхідністю економічного зміцнення України та удосконаленням державного регулювання економічних, фінансових, соціальних і політичних процесів, в адміністративно-правовій науці ще більшої актуальності набуває проблема адміністративно-правового регулювання діяльності підрозділів, які здійснюють боротьбу з економічними правопорушеннями. Ефективне правове регулювання діяльності підрозділів ДСБЕЗ України забезпечує захист економічних прав фізичних і юридичних осіб, реалізацію прав на безпечну економічну сферу, удосконалення державного управління у галузі економічної безпеки.

Варто зазначити, що на сьогодні ні в юридичній літературі, ні в чинному законодавстві немає чіткого визначення терміну "адміністративно-правове регулювання діяльності підрозділів ДСБЕЗ України".

Отже, з метою забезпечення найбільш повного впорядкування відносин у сфері адміністративно-правового регулювання діяльності підрозділів ДСБЕЗ України необхідно встановити сутність адміністративно-правового регулювання, його місця та значення при забезпеченні відповідного правового режиму функціонування за сучасних умов.

Так, як відмічає російський теоретик С.С. Алексєєв, правове регулювання полягає у здійсненні за допомогою системи юридичних засобів (правових норм, правовідносин, індивідуальних приписів) результативного, нормативно-організаційного впливу на суспільні відносини з метою їх впорядкування, охорони та розвитку [1, с. 289]. При цьому, на нашу думку, адміністративно-правове регулювання слід розглядати в рамках державного регулювання як різновиду державної діяльності. Зокрема, в загальних рисах під державним регулюванням в адміністративному праві також розуміють форму державного впливу на певні суспільні відносини шляхом встановлення та застосування уповноваженими державними органами правил, спрямованих на забезпечення належних умов здійснення таких суспільних відносин, що підтримується можливістю застосування правових санкцій при порушенні зазначених правил [2, с. 85]. Отже, адміністративно-правове регулювання діяльності підрозділів ДСБЕЗ України виступає як своєрідний елемент, різновид державного регулювання, що в поєднанні з іншими формами державного впливу на відповідні правовідносини комплексно забезпечує запровадження системи регулювання діяльності підрозділів ДСБЕЗ України в діяльність ОВС України.

Варто зауважити, що поняття державного регулювання тісно пов'язане з поняттям державного управління, одним зі способів і засобів якого і є державне регулювання. Тобто, запровадження системи управління діяльності підрозділів ДСБЕЗ України в діяльність ОВС України має здійснюватись шляхом державного правового регулювання в процесі державного управління в галузі організації функціонування органів виконавчої влади в цілому і зокрема ОВС України. До того ж, як запевняв академік В.Б. Авер'янов, і державне регулювання, і державне управління охоплюються загальним змістом державної політики з певної сфери суспільного життя [3, с. 58]. Згідно з цим і до запровадження ефективної системи адміністративно-правового управління діяльності підрозділів ДСБЕЗ України в діяльність ОВС України висуваються вимоги щодо його спрямування на дотримання державної внутрішньої політики, взаємоузгодженості з іншими формами державного впливу та повноти впорядкування відповідних суспільних відносин.

Визначаючи пріоритетні напрямки адміністративно-правового регулювання діяльності підрозділів ДСБЕЗ України, вбачаємо за необхідне встановити сутність та правове значення такої категорії, як "адміністративно-правове регулювання" та її співвідношення з категорією "адміністративно-правове управління". Досить часто, розглядаючи проблеми у вищезазначеній сфері, дослідники та практики

змішують, або не розрізняють, або вживають терміни "адміністративно-правове регулювання" та "адміністративно-правове управління" як тотожні. Деякі вчені зміщують акценти на користь того чи іншого поняття.

Дослідження великої кількості теоретичного матеріалу з різних галузей права, спеціальних видань, а також словників, доводить, що вищезазначені терміни "управління" та "регулювання" не є ідентичними. Наприклад, С.І. Ожегов у тлумачному словнику визначає "регулювання" як: а) упорядкування, налагодження; б) направлення, розвиток, рух чого-небудь; в) приведення механізмів та частини їх в такий стан, при якому вони можуть правильно, нормально працювати [4, с. 585]. У тому ж словнику автор термін "управління" роз'яснює як: а) діяльність органів державної влади; б) сукупність приборів, за допомогою яких управляють ходом машини, механізму; в) великий підрозділ якої-небудь установи, велика адміністративна установа, вид синтаксичної залежності [4, с. 726].

Термін "управління" має різноманітне визначення і традиційно розглядається в узькому і широкому розумінні, має історичний, політичний і правовий аспект. У буквальному розумінні – це діяльність з керівництва чимось. Виникло й одержало визнання управління як родового поняття, що характеризує впорядкування взаємодії певної кількості елементів або складових частин природи, суспільства, самої людини.

Варто зазначити, що термін "управління" досить різноманітний, він всюди супроводжує людину та існує в різних видах: державне управління соціально-економічним життям суспільства через відповідні інститути (міністерства, правову систему, місцеві органи влади); ідеологічне управління, здійснюване шляхом впровадження у свідомість людей концепції розвитку суспільства, що формується різними політичними партіями; недержавне управління соціальними процесами (рух у захист навколишнього середовища, рух проти вживання наркотиків); господарське управління виробничою й економічною діяльністю різних організацій і фірм; технічне управління (рух транспортних коштів, технологічні процеси, пов'язані з подачею, перетворенням і використанням енергії, сировини й матеріалів) та ін.

Загальною, об'єднуючою всі перераховані види управлінської діяльності, є усвідомлена цілеспрямована діяльність людини по впорядкуванню й підпорядкуванню своїм інтересам деяких елементів навколишнього середовища (людей, техніки, живої й неживої природи). Здійснений аналіз різноманітних аспектів управління у різних галузях наукових знань дозволяє зробити висновок, що управління є певним видом людської діяльності і здійснюється із спеціальними цілями.

Управління - це цілеспрямована сукупність дій, які забезпечують узгодженість та координацію спільних робіт з метою досягнення суспільно-важливих цілей та вирішення завдань. Виділяють соціальне, біологічне та технічне (технократичне) управління [5, с. 5]. Так, такі відомі вчені, як Д.Н. Бахрах, С.Д. Хазанов, А.В. Демін розглядають управління як функцію організованих систем різної природи (біологічних, технічних, соціальних), що забезпечує їх цілісність та підтримку належного режиму їх діяльності [6, с. 5].

Варто зазначити, що державне управління є різновидом соціального управління, яке держава здійснює через систему своїх органів (у т.ч. і підрозділи ДСБЕЗ України), які рівною мірою можна називати "органами виконавчої влади" і "органами державного управління". Поза цими органами державне управління немислимо.

Зрозуміло, що управління звичайно пов'язане із владою (у широкому соціологічному змісті), виходить з неї, опирається на владу, втягує владу у свої управлінські впливи. Виходить, у ньому виразно виявляються політичні аспекти, що характеризують можливості управління в розподілі цінностей і впорядкуванні суспільних процесів. Управління самим тісним образом взаємодіє із правом, здобуває в багатьох випадках правову форму, використовує силу права, здійснюється у встановлених правових процедурах. Правові аспекти управління принципові для практики управління, оскільки їх незнання (або ігнорування) перетворює часто управлінські рішення й дії в незначні.

Специфічною властивістю державного управління є його поширеність на все суспільство, навіть за його межі, на інші галузі діяльності людей у рамках проведеної державою міжнародної політики. Досить часто дана теза вносить плутанину в розуміння управлінських явищ, тому що народжує поняття про те, що нібито держава втручається (або може, повинна втручатися) в усі вчинки й дії людей, управляє всіма їх відносинами. Тільки тоталітарна держава в крайньому її прояві намагалася робити щось подібне й те не виявилася здатною його здійснити в силу неможливості встановлення тотального контролю над суспільством. В останній завжди залишалася воля, нехай і незначна. Нормальний же варіант взаємозв'язків держави й суспільства припускає, що суспільна життєдіяльність людей має більший обсяг волі, самостійності й самоврядування. Але "берега", границі цієї волі, самостійності й самоврядування визначаються поряд із суспільними інститутами й державою. Саме держава за допомогою права встановлює основні, загальні, типові правила (норми) поведіння людей у всіх сферах життя суспільства й забезпечує їх дотримання своєю владною силою.

У державному управлінні його впливи опираються на державну владу, підкріплюються і забезпечуються нею. Це - не просто побажання, намір, заклики, добрі думки і почуття (або навпаки - злі), а силовий тиск (зрозуміло, при необхідності, але в потенції воно завжди є), що веде до того, що поставлені в управлінні цілі, організаційні імпульси яких та установлені їм регулюючі норми повинні бути неодмінно досягнуті, здійснені, виконані. Звідси всі проблеми, по суті історичного значення, що складаються в тому, яка держава, що і як вона робить, які ставить цілі і яким образом їх запроваджує в життя і т.ін., над рішенням яких людство б'ється протягом усього періоду своєї цивілізації.

Загальновідомо, що ні вітчизняна, ні зарубіжна юридична література не містять загальновизнаного поняття державного управління. І це, зрозуміло, пов'язано з різними підходами до розв'язання цього важливого питання. Багато хто з авторів тлумачив державне управління з погляду змісту, сутності, форм, відмежування від інших видів державної діяльності (законодавчої, судової) і т.ін.

У сучасному адміністративному праві під державним управлінням Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, О.В. Дьяченко розуміють частину державної діяльності, що має своїм основним призначенням здійснення виконавчої влади [7, с. 6]. В контексті зазначеного цікавою вбачається позиція професора В.Б. Авер'янова, який під поняттям "державне управління" визначав нормотворчу і розпорядчу діяльність органів виконавчої влади з метою владно-організуючого впливу на відповідні суспільні відносини і процеси в економічній, соціально-культурній та адміністративно-політичній сферах, а також внутрішньо-організаційну діяльність апарату всіх державних органів щодо забезпечення належного виконання покладених на них завдань, функцій і повноважень [8, с. 6]. На думку професора Ю.П. Битяка, державне управління здійснюється в межах системи поділу влади органами виконавчої влади та іншими державними органами, не названими в Конституції України виконавчими, й виявляється у діяльності різних ланок державного апарату, які за своєю сутністю є органами державного управління. Основне його призначення, на думку автора, - виконавча й розпорядча діяльність у межах, передбачених адміністративним правом, приписами (нормами), що складають адміністративне законодавство [7, с. 5].

Взагалі, незважаючи на деякі відмінності поняття державного управління, всі автори вказують на організуючий, виконавчо-розпорядчий характер управлінської діяльності, що спрямований на виконання завдань і функцій держави.

Як видно на сучасному етапі існують різні підходи до розуміння поняття "державне управління", основними серед яких є: державне управління як діяльність держави в цілому; державне управління як головна (або одна з головних) функція держави; державне управління як позаполітичне підґрунтя діяльності виконавчих органів, а також управління державними, напівдержавними та недержавними організаціями; державне управління як діяльність виконавчої влади в цілому [9, с. 165].

Аналіз державного управління показує, що воно здійснюється переважно у сфері регулятивних відносин, які виникають на основі правомірного поведіння суб'єктів і утворюють природну тканину управлінського правопорядку.

Отже, звідси логічним є висновок, що правове регулювання є частиною державного управління. Зрозумілим є те, що державне управління і державне регулювання – два окремі види державно-владної діяльності. Державне управління передбачає прямий управлінський вплив на об'єкти управління з використанням адміністративно-владних повноважень та методів, що відзначаються директивними вказівками, обов'язковими для виконання. Тоді ж як державне регулювання передбачає лише встановлення певних обмежень, меж діяльності об'єктів, в яких вони можуть вільно функціонувати. Державне регулювання спрямоване не тільки на об'єкт управління як такий, а й на середовище його існування, тим самим відрізняючись від державного управління широтою владного впливу.

Висновки. На жаль, на сьогодні не існує універсальних моделей адміністративно-правового регулювання діяльності підрозділів ДСБЕЗ, оптимальних для використання всіма країнами. Кожна держава повинна розробляти власну модель, найбільш підходящу для неї на певному етапі історичного розвитку, для застосування з урахуванням економічного стану країни.

Використана література:

1. Алексеев С.С. Общая теория права. В 2-х томах. Том I / С.С. Алексеев. – М.: Юридическая литература, 1982. – 360 с.
2. Адміністративне право України. Академічний курс: підруч. у двох томах / [ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова)]. – К.: Юридична думка. – Том 2: Особлива частина, 2005. – 624 с.
3. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / За заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К.: Факт, 2003. – 384 с.
4. Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок. 57 000 слов / Под ред. докт. филолог. наук, проф. Н.Ю. Шведовой. – [16-е изд., исправ.]. – М.: Рус. яз., 1984. – 797 с.

5. Четвериков В.С. Административное право / В.С. Четвериков. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2004. – 512 с.

6. Бахрах Д.Н. Административное право России: Учение / Д.Н. Бахрах, С.Д. Хазанов, А.В. Демин. – М.: Норма – Инфра-М, 2002. – 623 с.

7. Адміністративне право України: Підручник / [Ю.П. Битяк, В.М. Гарашук, О.В. Дьяченко та ін.]; За ред. Ю.П. Битяка. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 544 с.

8. Адміністративне право України. Академічний курс: підруч. у двох томах / [ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова)]. – К.: Юридична думка. – Том 1: Загальна частина, 2004. – 584 с.

9. Малиновський В.Я. Державне управління: Навчальний посібник / В.Я. Малиновський. – К.: Атіка, 2009. – 608 с.

УДК 342.97

Н.О. Армаш

■ **ВИЗНАЧЕННЯ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВНИХ
ПОЛІТИЧНИХ ДІЯЧІВ В МЕЖАХ
ЇХ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ**

Окреслення обсягу та наповнення компетенції державних політичних діячів, залежить від основних функціональних характеристик такої посади. У цій статті ми звернемося суто до тих характеристик адміністративно-правового статусу державного політичного діяча, які є визначальними для визначення його функцій.

Ключові слова: *державний політичний діяч, функція, компетенція, посада.*

Определение объема и наполнения компетенции государственных политических деятелей, зависит от основных функциональных характеристик такой должности. В этой статье мы обратимся исключительно к тем характеристикам административно-правового статуса государственного политического деятеля, которые являются определяющими для выделения его функций.

Ключевые слова: *государственный политический деятель, функция, компетенция, должность.*

Defining the scope and content of the competence of state politicians, depends on basic functional characteristics such position. In this article, we turn to the characteristics of purely administrative and legal status politician, which are crucial for determining its function.

Keywords: *state politician, function, competence and position.*

Визначення обсягу та наповнення компетенції державних політичних діячів, тісно пов'язане з окресленням основних функціональних характеристик такої посади. У цій статті ми звернемося суто до тих характеристик адміністративно-правового статусу державного політич-

ного діяча, які є визначальними для визначення його функцій. В різний час проблемам визначення функцій та компетенції державної служби приділяли увагу такі вчені, як В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, Л.Р. Біла, А.С. Васильєв, І.П. Голосніченко, В.А. Дерещ, С.Д. Дубенко, Д.П. Калаянов, Р.А. Калюжний, С.В. Ківалов, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, Є.Б. Кубко, О.В. Кузьменко, Н.Р. Нижник, І.М. Пахомов, В.П. Петков, С.В. Петков, А.О. Селіванов, О.Ю. Синявська, С.Г. Стеценко, М.М. Тищенко, В.В. Цветков, В.М. Шаповал, О.І. Щербак, М.К. Якимчук, Н.В. Янюк та деякі інші правознавці. Проте, врахування особливосте державних політичних діячів вимагає інших підходів до розуміння сутності функцій як правової катенорії.

Викладене зумовлює актуальність статті, її важливе теоретичне і практичне значення щодо подальшого розвитку адміністративного права в умовах сучасного державотворення.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають в сфері реалізації публічно-владних повноважень органами державної влади в межах адміністративно-правових відносин.

Предметом дослідження є визначення функцій державних політичних діячів в межах їх адміністративно-правового статусу.

Державна влада являє собою насамперед прояв чієїсь волі. Володарювати означає нав'язувати свою волю іншим. Державна влада передбачає також підпорядкування, а підпорядкування досить часто поєднується із застосуванням сили. Тобто для того, щоб володарювати, потрібно мати не тільки волю, але і мати певну силу [1, с. 5]. Кожен орган державної влади, діючи від імені та за дорученням держави, має певний правовий статус, виступає носієм відповідних повноважень юридично-владного характеру, реалізація яких забезпечує йому досягнення мети виконавчо-розпорядчої діяльності.

Функціональне призначення будь-якої посади є визначальною для статусу особи, яка цю посаду обіймає. І.Л. Бачило вважає, що "загальне визначення діяльності суб'єкта (органу або особи) з організації й розвитку підпорядкованого йому колективу з метою досягнення соціально корисного результату можна назвати функцією управління взагалі". [2, с. 40] Також вона наголошує на тому, що "функції органів управління є первинною, постійною й достатньою категорією, яка виражає цілі системи з урахуванням причинно-наслідкових залежностей об'єкта й суб'єкта у різних підсистемах державного управління" [3, с. 9]. Схожу позицію відстоював і О.Є. Луньов, визначаючи функції управління "своєрідними комунікаційними каналами, які діалектично поєднують й інтегрують керовану й керівну системи" [4, с. 100] У свою чергу, В.П. Петков зауважує, що "більш продуктивним буде підхід з точки

зору реального змісту управління як специфічного виду суспільної діяльності, визначення його характерних рис й ознак, не обмежуючись юридичною формальною оцінкою... Зважаючи на вищесказане, державне управління – це процес управління суспільством за допомогою виконання функцій держави (законодавчих, судових, оборонних, громадських, організаційних, політичних, розпорядчих, економічних, соціальних, освітніх, зовнішніх) з метою досягнення прогресивного розвитку суспільства та задоволення його потреб" [5].

Функція є втіленням групової належності тих чи інших дій органів виконавчої влади. Вона дає змогу виявити вектор діяльності органу виконавчої влади та очікувані результати його публічної діяльності, "безпосередньо виражає владно-організуючу сутність управління" [6, с. 49].

Окремі автори ототожнюють функції управління з управлінськими діями. Так, Д.Д. Цабрія визначає функції управління як "найбільш важливі, типові та стабільні управлінські дії" [7, с. 10]. Із цього приводу цікавим є приклад Реєстру державних функцій, сформованого Центром адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції подолання корупції в Україні "На шляху до доброчесності" на період до 2010 року" від 15.08.2007 р. № 657-р згідно з результатами комплексного горизонтального функціонального обстеження 61 центрального органу виконавчої влади (Функціональне обстеження).

Реєстр державних функцій – це електронна база даних функцій, які виконуються органами виконавчої влади, що містить інформацію про: нормативно-правовий акт, яким затверджена та чи інша функція; орган, за яким закріплено виконання функції; тип функції (нормативно-правове регулювання, контроль та нагляд, управління майном, державна послуга, в тому числі її платність чи безоплатність; сферу функції (інтелектуальна власність, податки тощо) [8]. Акцентуємо увагу на виділенні типу функції та змісту, який вкладається в цю категорію.

Так само помилково підходять до розуміння функцій, і як наслідок, до їх переліку автори Концепції упорядкування системи центральних органів виконавчої влади (Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу). Зокрема, ними пропонується закріпити за кожним із типів органів виключний перелік функцій, який би не створював внутрішнього конфлікту всередині органу через нераціональне поєднання функцій. Функції органу виконавчої влади можуть бути представлені у такій типології:

1) *функції з формування державної політики* (визначення базових пріоритетів і напрямів розвитку, методів їх досягнення, постановка термінів й очікуваних соціально-економічних результатів у певній сфері економіки та суспільного життя);

2) *функції правотворчі* (видання на підставі і на виконання Конституції України, законів України, обов'язкових для виконання органами виконавчої влади норм і правил, які регулюють відносини у конкретній сфері та поширюються на невизначене коло осіб);

3) *функції правозастосовчі* (видання актів, за допомогою яких вирішуються індивідуальні спори та питання щодо конкретних осіб (особи), які породжують виникнення персоналізованих адміністративних правовідносин);

4) *функції з контролю і нагляду в установленій сфері діяльності* (здійснення перевірки виконання органами виконавчої влади встановлених Конституцією України, законами України та іншими нормативно-правовими актами загальнообов'язкових правил і норм поведінки в економіці і суспільному житті, встановлення розбіжностей між нормативним і фактичним станом об'єкту контролю, здійснення заходів, спрямованих на приведення об'єкту контролю до нормативного стану);

5) *функції з надання адміністративних послуг* (видача органами виконавчої влади дозволів (ліцензій) на здійснення певного виду діяльності і (або) конкретних дій, реєстрація актів, документів, прав, об'єктів, а також видання індивідуальних правових актів);

6) *функції з управління об'єктами державної власності* (здійснення повноважень власника відносно природних ресурсів, що знаходяться в загальнодержавній власності, державного майна, у тому числі переданого державним підприємствам і установам, а також управління акціями відкритих акціонерних товариств, що знаходяться у державній власності).

На наше переконання, визначення саме таким чином державних функцій є яскравою ілюстрацією штучного звуження змісту поняття "функції" та ототожнення їх з управлінськими діями, компетенцією або повноваженням.

Для більшості державних політичних діячів, як в теорії, так і в практиці виконання владних управлінських функцій є другою за значенням після природної для них політичної функції. Але, як слушно застерігає В.Б. Авер'янов "важливо уникнути у формулі "владні управлінські функції" занадто вузького тлумачення терміну "управлінські". Для цього доцільно скористатися визначенням "владно-розпорядчі" функції. Таке термінологічне коригування має на меті, по-перше, охопи-

ти у вказаній формулі управлінську і неуправлінську діяльність суб'єкта владних повноважень і, по-друге, виключити з кола державно-управлінських функцій функції внутрішньоапаратного управління, котрі не мають жодного відношення до реалізації виконавчої влади. Залишається додати, що характеристика владно-розпорядчих функцій цілком екстраполюється на діяльність органів місцевого самоврядування (головним чином виконавчих органів місцевих рад), а також на діяльність інших державних і недержавних суб'єктів, на які виконання подібних функцій покладено законодавством. Наявність у суб'єкта владних повноважень управлінських функцій означає, що він наділений компетенцією, яка складається з конкретного обсягу цілей, завдань і повноважень, необхідних для здійснення його функцій у сфері публічно-правових відносин. Особливість повноважень органів виконавчої влади полягає у тому, що їх управлінські функції завжди мають владний характер, а повноваження поділяються на владні й невідладні. Звісно, повноваження, що містяться у компетенції органу, обов'язково є владними, оскільки компетенція юридично опосередковує реалізацію виконавчої влади. Такі повноваження відбивають адміністративну правосуб'єктність органу. Поряд із цим, його правове становище охоплює й інші види правосуб'єктності, зокрема, цивільну правосуб'єктність. У цьому випадку орган діє як юридична особа на засадах не односторонньої владності, а юридичної рівноправності учасників цивільного обігу. Від імені органу виконавчої влади як юридичної особи зазвичай виступає його керівник; також діяти від імені юридичної особи може інший уповноважений її учасник. Обидва названі суб'єкти наділені цивільними правами й обов'язками, які у цивільно-правовій літературі прийнято також називати повноваженнями. Вони впливають із цивільної правосуб'єктності органу виконавчої влади і, звісно, не мають владного характеру" [9, с. 6].

Функції органів публічної влади тісно пов'язані з компетенцією, яка є тим елементом організації роботи, що забезпечує максимальну диференціацію цих органів та унікальність їхнього правового статусу. На відміну від функцій, які формулюються досить загально, компетенція органу публічної влади окреслюється за допомогою максимально конкретних формулювань, котрі дають змогу дати цілком однозначну відповідь на питання: що має право і що повинен робити цей орган за кожним із доручених йому напрямів суспільного управління з метою цілеспрямованого впорядкування громадського життя згідно з його стратегічними цілями і завданнями [10].

У науковій літературі зазначається, що функції органів державної влади (а отже і державних політичних діячів) слід розуміти, як

"відносно самостійні та якісно однорідні складові діяльності цих органів, які характеризуються цільовою спрямованістю" [11, с. 262]. У тому самому джерелі пропонується класифікація існуючих у теорії управління функцій ("планування", "фінансування", "координація", "стимулювання" тощо) за кількома типовими групами, знову ж таки, за цільовою спрямованістю.

Проаналізувавши нормативно-правові акти, які встановлюють адміністративно-правовий статус державних політичних діячів на предмет закріплення цілей і завдань їх діяльності, ми дійшли висновку, що державні політичні діячі, незалежно від посад, які вони займають і сфери професійних інтересів (від міністра фінансів, Прем'єр-міністра України до Голови Національного Банку України), виконують три основні види функцій: представницькі функції, політичні, та все ж таки, адміністративні функції.

Водночас, існують різні погляди на визначення функцій вищих посадових осіб. Так, А.М. Омаров виділяє п'ять загальних функцій: функції адміністратора (розробляє та реалізує кадрову політику); функції організатора (створює умови, необхідні для ефективної праці, ціленаправлених та скоординованих дій підлеглих); функції фахівця (грамотно ставити завдання, компетентно аналізувати та ефективно контролювати хід їх реалізації, проводити кваліфікований інструктаж); функції громадського діяча (представництво очолюваного органу) та виховна функція [12, с. 12]. А от Л.Є. Кисіль, виділяючи загальні та спеціальні функції відносить до перших організацію планування та прогнозування, добір та розстановку кадрів, координацію їх спільної роботи; до других - управління виробничою діяльністю, соціальним розвитком і трудовими ресурсами, фінансами, матеріальними ресурсами та реалізацію продукції, робіт і послуг [13, с. 34].

Підходи різні, всі вони аргументовані і відповідають саме тому напрямку або певній епісі розвитку державного управління, у якому були проведені цитовані дослідження. Як нами вже зазначалось особливість посад державних політичних діячів пов'язується, по-перше, з особливим порядком призначення на посаду та звільнення з неї; по-друге, - з нюансами проходження служби на займаній посаді; по-третє, - з особливою відповідальністю за наслідки службової діяльності [14, с. 8]; по-четверте, - з особливими умовами для реалізації влади (особі потрібно мати підтримку певної політичної організації, мати неабиякі навички у сфері політичної діяльності тощо). Тому, все ж таки зупинимось на запропонованій нами класифікації функцій державного політичного діяча, зважаючи на цілий ряд особливостей, які вирізняють його з-поміж інших публічних службовців.

Отже, ми маємо ретельно охарактеризувати наявні права та обов'язки і зіставити їх з притаманними державному політичному діячу функціями. В результаті отримаємо певну кількість категорій прав та обов'язків, споріднених між собою за функціональною ознакою, що і утворюватимуть повноваження державного політичного діяча.

Таким чином, ми дійшли висновку, що залежно від виконуваних функцій, повноваження державного політичного діяча можуть бути трьох видів:

- представницького характеру (представництво відповідних органів державної влади у відносинах з іншими державними органами та органами місцевого самоврядування, політичними партіями, громадськими і релігійними організаціями, підприємствами, установами й організаціями, громадянами й іншими особами як в Україні, так і за її межами тощо);

- адміністративного характеру (очолювання відповідних органів державної влади, здійснення загального керівництва їх діяльністю, обов'язок нести відповідальність за виконання покладених на очолювані органи або системи органів державної влади завдань і за здійснення ними своїх повноважень; призначення на посади та звільнення з них частини керівників підпорядкованих їм органів і структурних підрозділів органів державної влади тощо);

- політичного характеру (вироблення та проведення державної політики у певній галузі або з конкретних питань).

Зазначені повноваження притаманні всім державним політичним діячам. Справді, як би не "відділяли" політичне керівництво від адміністрування, зробити це в абсолютному вигляді неможливо та й недоцільно – у будь-якому разі залишається загальне керівництво очолюваним органом державної влади і обов'язок нести відповідальність за діяльність органу, а для цього необхідні не тільки політичні, а й адміністративні важелі впливу на підпорядкований орган чи галузь.

Державні політичні діячі вирішують всі без винятку питання, які належать до відання певного очолюваного ними органу чи галузі, за допомогою вироблення прийнятних методів та оптимальних шляхів реалізації напрямів внутрішньої та зовнішньої політики України. У цьому випадку можна стверджувати, що державний політичний діяч виконує політичні функції, оскільки термін "політика" не можна отожднювати лише з політикою загальнодержавною, засобом "...вирішення спільних справ, реалізації публічного інтересу..." [15, с. 12], яку по суті формують Президент України та Верховна Рада України.

На нашу думку, термін "політика" необхідно розуміти, як загальне поняття, яке означає "вироблення концептуальних ідей, погля-

дів, методів дії тощо". Подібне тлумачення міститься в окремих дослідженнях, де, зокрема, зазначається: "Державна політика в змістовному аспекті передбачає соціальний механізм, що складається з визначення загальних суспільних цілей, прийняття державно-управлінських рішень і мобілізації необхідних ресурсів для досягнення поставлених цілей, а також інституціональну структуру, що містить інститути лідерства, органи влади, норми й правила регламентації політичних дій соціальну діяльність, що полягає у створенні умов для соціального партнерства між державною владою і суб'єктами громадянського суспільства, залученні до управління основних соціальних груп через суспільні інститути. Із розробкою державної стратегії та проведенням повсякденної поточної політики пов'язане державне управління..." [16, с. 15]. І тоді, дійсно, вживання такого терміну буде доречним стосовно будь-яких органів державної влади, навіть тих, які наділені виконавчо-розпорядчими функціями (наприклад, центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом, керівники яких, хоч і не є відповідно до чинного законодавства державними політичними діячами, але максимально до них наближені через ряд особливостей у прийнятті та проходженні служби). До речі, навіть політичний статус Кабінету Міністрів України (і органів виконавчої влади взагалі) деякими авторами заперечується з посиланням на його виконавчо-розпорядчі функції [17, с. 7].

Таким чином, ми дійшли висновку, що повноваження державного політичного діяча – це сукупність прав та обов'язків, споріднених між собою за функціональною ознакою. Відповідно, залежно від виконуваних функцій, повноваження державного політичного діяча можуть бути трьох видів: представницького характеру; адміністративного та політичного характеру. Звичайно, для класифікації повноважень можна обрати й інші критерії (відношення до повноважень – власні/делеговані; рівень свободи у реалізації повноважень – дискреційні/обмежені тощо), але для більш повного уявлення про адміністративно-правовий статус державних політичних діячів такий критерій є найбільш оптимальним, розкриваючи різні сторони цього явища.

Використана література:

1. Чехович Т.В. Державна влада як інститут конституційного права України: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 [Електронний ресурс] / Т.В. Чехович; Київ: нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2005. – 19 с.
2. Бачило И.Л. Функции органов управления. – М. : Юридическая литература, 1976. – С. 40.

3. Бачило И.Л. Правовне проблеми організації структур й их функцій в системі советського державного управління: Автореф. дис...докт. юрид. наук. - М., 1979. - С. 9.
4. Ответственность в управлений / Отв. ред. А.Е. Лунев, Б.М. Лазарев. - М. : Наука, 1985. - С. 100.
5. Менеджмент у державному управлінні: навчальний посібник / За заг. ред. д-ра юрид. наук В.П. Петкова. - Запоріжжя : Юридичний ін-т МВС України. - 2001. - 303 с.
6. Аверьянов В.Б. Функции и организационная структура органа государственного управления. - К. : Наукова думка, 1979. - С. 49.
7. Цабрия Д.Д. Проблемы установления правового положения органов управления: - Автореф. дисс... канд. юрид. наук. - М., 1976. - С. 10.
8. Реєстр адміністративних послуг // <http://www.center.gov.ua/funkcionalne-obstzheniua/reyestr-derzhavnih-ta-administrativnih-poslug.html>
9. Авер'янов В.Б. Нові категорії кодексу адміністративного судочинства України: питання наукового тлумачення / В.Б. Авер'янов // Часопис Київського університету права. - 2010, № 2. - С. 5-10.
10. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. С. Г. Серьогіної. - Х. : Право, 2005. - 256 с.
11. Адміністративне право України: Академічний курс: Підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл.: У 2 т. / Під ред. В.Б. Авер'янова - К.: Юридична думка, 2004. - Т. 1: Загальна частина. - С. 262.
12. Омаров А.М. Размышления о стиле управления. - 2-е изд., доп. - М. : Политиздат, 1987. - С. 12.
13. Кисіль Л.Є. Керівник підприємства: компетенція та адміністративна відповідальність. - К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1998. - С. 34.
14. Дуда А.В. Удосконалення структури і функцій Кабінету Міністрів України в період адміністративної реформи: Автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / УАДУ при Президентіві України. - К., 2001. - С. 8.
15. Веніславський Ф.В. Конституційні основи взаємовідносин законодавчої та виконавчої влади в Україні: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. - Х. - 2000. - С. 12.
16. Кучеренко О.О. Державна політика: теоретико-методологічні засади дослідження процесу формування та здійснення: Автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / УАДУ при Президентіві України. - К., 2000. - С. 15.
17. Макаренко А.В. Державний комітет у системі органів виконавчої влади: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Київ. нац. економ. ун-т. - К., 2002. - С. 7.

УДК 342.9:339.56

В.І. Дабіжук

ЩОДО АНАЛІЗУ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКСПОРТНОЇ БЕЗПЕКИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Проаналізована чинна система адміністративно-правових заходів забезпечення експортної безпеки суб'єктів господарської діяльності в Україні. Запропонована авторська класифікація адміністративно-правових заходів забезпечення експортної безпеки суб'єктів господарювання.

Ключові слова: *адміністративно-правові заходи, експортна безпека, суб'єкти господарської діяльності, забезпечувальні заходи, заходи адміністративного примусу.*

Проанализирована действующая система административно-правовых мер обеспечения экспортной безопасности субъектов хозяйственной деятельности в Украине. Предложена авторская классификация административно-правовых мер обеспечения экспортной безопасности субъектов хозяйствования.

Ключевые слова: *административно-правовые меры, экспортная безопасность, субъекты хозяйственной деятельности, обеспечивающие меры, меры административного принуждения.*

Examined the existing system of legal and administrative measures to ensure the security of export business entities in Ukraine. Was the author's classification of legal and administrative measures to ensure the security of export entities.

Key words: *administrative and legal measures, export security, economic operators, provisional measures, measures of administrative coercion.*

Постановка проблеми. Зміст, цілеспрямованість, особливості й порядок застосування адміністративно-правових заходів закріплено адміністративним законодавством України, а свій розвиток і реалізацію, механізм застосування, вони одержують у нормативних актах міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, місцевих державних адміністрацій, рішеннях органів місцевого самоврядування, їх виконавчих органів [1, с.85]. Адміністративно-правові заходи забезпечення експортної безпеки суб'єктів господарської діяльності є закріпленими в адміністративно-правових нормах і застосовуються органами адміністративно-публічного забезпечення експортної безпеки із метою охорони й захисту законних прав та інтересів суб'єктів господарської діяльності від адміністративних правопорушень, що сприяють виникненню та (або) розвитку загроз експортній безпеці. Сьогодні ці заходи набувають все більшої актуальності, адже зазна-

чена сфера суспільних правовідносин відіграє важливу роль у забезпеченні економічної безпеки в цілому держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти адміністративно-правових заходів досліджували В.Б. Авер'янов, С.С. Алексєєв, А.П. Альохін, Л.Р. Біла, Д.Н. Бахрах, Ю.П. Битяк, В.М. Гарашук, Б.Н. Габричидзе, А.Н. Головистікова, С.Т. Гончарук, А.В. Дьомін, Ю.А. Дмитрієв, О.В. Дьяченко, М.І. Єропкін, Г.Г. Забарний, Р.А. Калюжний, А.А. Кармолицький, С.В. Ківалов, Л.В. Коваль, Ю.М. Козлов, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, В.М. Корельский, С.М. Кузнецов, О.В. Кузьменко, О.О. Кулешов, Є.В. Курінний, А.В. Малько, С.І. Мандрик, А.С. Піголкін, Г.М. Петров, В.Д. Перевалов, Б.В. Россинський, А.Х. Саїдов, О.Ф. Скакун, А.І. Ставов, Ю.М. Старілов, Ю.О. Тихомиров, О.А. Устинова, Е.О. Шевченко, С.Д. Хазанов, Р.О. Халфіна, В.К. Шкарупа та ін. Водночас зазначене питання щодо експортної безпеки суб'єктів господарювання не знайшло свого всебічного відображення у наукових роботах.

Метою статті є аналіз адміністративно-правових заходів забезпечення експортної безпеки, їх узагальнення та класифікація.

Виклад основного матеріалу. Із метою детального дослідження заходів адміністративно-правового забезпечення експортної безпеки суб'єктів господарської діяльності необхідно детальніше розглянути існуючу систему класифікації адміністративно-правових заходів. Досліджуючи проблеми класифікації заходів адміністративно-правового примусу, Т. Коломоєць стверджує, що варіантів класифікації адміністративно-правових заходів в адміністративно-правовій науці чимало, й оскільки нормативно-правового акта, який би зафіксував визначення адміністративно-правового примусу та виділив систему його заходів, в Україні досі немає, що і зумовлює існування ситуації, коли існує рівно стільки різновидів класифікації, скільки точок зору, висловлених науковцями [1]. Слід погодитися з авторкою в тому, що якщо брати до уваги вищезазначені критерії класифікації й систематизації заходів, то їх коло може розширятися до безконечності, що не можна вважати доцільним.

На нашу думку, адміністративно-правові заходи у сфері забезпечення експортної безпеки суб'єктів господарської діяльності слід класифікувати та поділити на три групи.

1) *Забезпечувальні заходи*, які складаються з: гарантування державою необхідних умов розвитку суб'єктів господарської діяльності, проведення відповідної ефективної політики в зазначеній сфері, надання повноважень у здійсненні права на експорт, надання адміністративних послуг (державна реєстрація, ліцензування, страхування та

ін.), заходи щодо захисту економічної конкуренції в галузі експортної діяльності та ін.

Так, наприклад, у п. 4.3.3 Стратегії національної безпеки України від 12 лютого 2007 р. зазначено, що заходами у сфері забезпечення економічної безпеки, також і експортної, є: дієвий захист права власності, оптимізація податкового навантаження на бізнес, удосконалення регуляторного і корпоративного законодавства, обмеження монополізму і сприяння конкуренції, підвищення ефективності регулювання фінансових і товарних ринків; створення на цій основі сприятливих умов для підприємництва та інвестування, скорочення матеріальних витрат в економіці та обмеження тіньової господарської діяльності; підвищення ефективності використання державних коштів, забезпечення дієвого державного контролю за діяльністю суб'єктів природних монополій, прозорості використання ними фінансових ресурсів, ефективності цінової і тарифної політики; забезпечення сталості фінансової системи, гнучкості валютного курсу гривні, розширення кредитної підтримки економіки, зміцнення довіри до фінансових установ; мінімізація негативного впливу на економіку зовнішньої кон'юнктури та наслідків світової фінансово-економічної кризи; посилення дієвості захисту внутрішнього ринку від недобросовісної конкуренції з боку підприємств-монополістів та постачальників імпоротної продукції; підвищення ефективності державного контролю за діяльністю підприємств, що мають стратегічне значення для економіки та безпеки держави; оптимізація структури та обсягу зовнішнього боргу, недопущення неконтрольованого відпливу капіталу за межі держави; стимулювання підвищення технологічного рівня української економіки, розвитку національної інноваційної системи та інноваційної активності підприємств [2].

Нормами Стратегії економічного розвитку Співдружності Незалежних Держав на період до 2020 р. від 14 листопада 2008 р. серед заходів забезпечення експортної безпеки нормами стратегії визначено узгодження дій експортерів, транзитерів та імпортерів [3].

Норми ст. 8 Закону України "Про основи національної безпеки України" від 19 червня 2003 р. зазначають, що діяльність усіх державних органів має бути зосереджена на прогнозуванні, своєчасному виявленні, запобіганні і нейтралізації зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці, також і експортній безпеці, піднесенні економіки країни, забезпеченні зміцнення позицій та ін., відповідно до чого держава застосовує заходи щодо:

– забезпечення умов для сталого економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності національної економіки;

- прискорення прогресивних структурних та інституціональних змін в економіці, покращення інвестиційного клімату, підвищення ефективності інвестиційних процесів;

- стимулювання випереджувального розвитку наукоємних високотехнологічних виробництв;

- удосконалення антимонопольної політики;

- створення ефективного механізму державного регулювання природних монополій;

- подолання "тінізації" економіки через реформування податкової системи, оздоровлення фінансово-кредитної сфери та припинення відпливу капіталів за кордон, зменшення позабанківського обігу грошової маси;

- забезпечення збалансованого розвитку бюджетної сфери, внутрішньої і зовнішньої захищеності національної валюти, її стабільності, захисту інтересів вкладників, фінансового ринку;

- здійснення виваженої політики внутрішніх і зовнішніх запозичень;

- забезпечення енергетичної безпеки на основі сталого функціонування і розвитку паливно-енергетичного комплексу, також послідовного і активного проведення політики енергозбереження та диверсифікації джерел енергозабезпечення та ін. [4].

Нормами ст. 5 Закону України "Про зовнішньоекономічну діяльність" зазначено, що втручання державних органів в експортну діяльність суб'єктів господарської діяльності у випадках, не передбачених зазначеним законом, також і шляхом видання підзаконних актів, які створюють для її здійснення умови гірші від установлених законом, є обмеженням права здійснення зовнішньоекономічної діяльності і як таке забороняється. Крім того, зазначено, що ніякі положення цієї статті не можуть тлумачитись як заборона фізичним, юридичним особам та іншим суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності здійснювати між собою будь-які відносини, які не підпадають під визначення зовнішньоекономічної діяльності [5].

Відповідно до норм ст. 23 Закону України "Про зовнішньоекономічну діяльність" держава надає право кожному суб'єкту господарської діяльності, який здійснює експортну діяльність, на одержання будь-якої інформації, необхідної для здійснення цієї діяльності, що не становить державної або комерційної таємниці [5].

Нормами ст. 29 Закону України "Про зовнішньоекономічну діяльність" визначено заходи України у відповідь на дискримінаційні та (або) недружні дії інших держав, митних союзів або економічних угруповань. Зокрема, у разі якщо інші держави, митні союзи або еко-

номічні угруповання обмежують реалізацію законних прав та інтересів суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності України, у відповідь на такі дії можуть застосовуватися адекватні заходи. У разі якщо такі дії завдають шкоди або створюють загрозу її заподіяння державі та (або) суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності, зазначені заходи можуть передбачати її відшкодування [5].

Заходи у відповідь на дискримінаційні та (або) недружні дії інших держав, митних союзів або економічних угруповань здійснюються відповідно до законів України, міжнародних договорів України, загальноприйнятих правил, стандартів та норм міжнародного права. Такими заходами є: застосування повної заборони (повного ембарго) на торгівлю; застосування часткової заборони (часткового ембарго) на торгівлю; позбавлення режиму найбільшого сприяння або пільгового спеціального режиму; запровадження спеціального мита; запровадження режиму ліцензування зовнішньоекономічних операцій; встановлення квот; інші заходи, передбачені законами та міжнародними договорами України.

Крім того, відповідно до чинного законодавства Україна в особі її державних та правоохоронних органів здійснює боротьбу з правопорушеннями та злочинністю, також в експортній сфері.

2) *Заходи адміністративного примусу*, які складаються з: заходів адміністративного запобігання, заходів адміністративного припинення, заходів адміністративної відповідальності.

3) *Організаційно-правові заходи боротьби з правопорушеннями у сфері забезпечення експортної безпеки суб'єктів господарської діяльності*.

Заходи адміністративного запобігання у сфері забезпечення експортної безпеки суб'єктів господарської діяльності є різновидом адміністративного примусу, який застосовується для запобігання правопорушенням та забезпечення експортної безпеки.

Заходи адміністративного запобігання у сфері забезпечення експортної безпеки суб'єктів господарської діяльності слугують профілактиці правопорушень та базуються на припущенні про намір особи вчинити правопорушення. Підставою для застосування заходів адміністративного запобігання можуть бути особливі обставини (умови), передбачені гіпотезою норми права. Попри те, що в результаті застосування заходів адміністративного запобігання права, свободи та законні інтереси деяких суб'єктів господарської діяльності будуть обмежені, це матиме правомірний характер.

Метою застосування заходів адміністративного запобігання є профілактика правопорушень у сфері забезпечення експортної без-

пеки суб'єктів господарської діяльності; запобігання негативним наслідкам надзвичайних ситуацій у зазначеній сфері; забезпечення громадського порядку і громадської безпеки.

Серед конкретних заходів адміністративного запобігання необхідно вказати такі: перевірка документів (наприклад перевірка документів вантажівок, які здійснюють перевезення товарів на експорт, працівниками міліції відповідно до норм Закону України "Про міліцію" від 20 грудня 1990 р. [6]), огляд (наприклад митний огляд товарів працівниками ДМС України відповідно до норм МК України), обстеження (наприклад органами ДПС України здійснюється обстеження складських, виробничих та інших приміщень суб'єктів господарської діяльності відповідно до норм Закону України "Про державну податкову службу України" від 4 грудня 1990 р. [7]) та ін.

Заходи адміністративного припинення у сфері забезпечення експортної безпеки суб'єктів господарської діяльності є різновидом адміністративного примусу, який застосовується для припинення правопорушень, недопущення їхніх шкідливих наслідків і забезпечення притягнення винуватих до відповідальності.

Заходи адміністративного припинення у сфері забезпечення експортної безпеки суб'єктів господарської діяльності застосовуються тоді, коли вже сталося (чи триває) правопорушення. Ураховуючи ту обставину, що правопорушення завдають шкоди охоронюваним суспільним відносинам, постає питання про необхідність оперативного застосування певних заходів (адміністративного припинення), спрямованих на припинення протиправної поведінки [8, с. 203].

Метою застосування заходів адміністративного припинення у сфері забезпечення експортної безпеки суб'єктів господарської діяльності є: припинення протиправної поведінки; недопущення настання (усунення) шкідливих наслідків протиправної поведінки; забезпечення притягнення винуватих до відповідальності.

На нашу думку, даний вид адміністративно-правових заходів у сфері забезпечення експортної безпеки суб'єктів господарської діяльності можна поділити за метою застосування на:

- *запальні*, які застосовуються із метою реального правопорушення. Наприклад, відповідно до норм ст. 37 "Про зовнішньоекономічну діяльність" до суб'єктів господарської діяльності може бути застосовано санкцію у вигляді тимчасового зупинення права на здійснення експортної діяльності у випадках порушення чинних законів України, що стосуються цієї діяльності, згідно із ст. 37 зазначеного закону України.

Як приклад загальних адміністративно-правових заходів у сфері забезпечення експортної безпеки суб'єктів господарської діяльності можна вказати зупинення або анулювання ліцензії. Так відповідно до норм ст.16 Закону України "Про зовнішньоекономічну діяльність", у разі порушення суб'єктом експортної діяльності порядку здійснення такої діяльності, установленого зазначеним законом або іншими законами України, до нього може бути застосовано індивідуальний режим ліцензування відповідно ст.37 вказаного закону. Застосування до суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та іноземних суб'єктів господарської діяльності індивідуального режиму ліцензування у випадках порушення такими суб'єктами господарської діяльності зазначеного закону та (або) пов'язаних із ним законів України, що встановлюють певні заборони, обмеження або порядок здійснення зовнішньоекономічних операцій [5];

- *процесуальні*, які відіграють допоміжну роль і призначені для забезпечення притягнення правопорушника до адміністративної відповідальності (доставлення правопорушника; адміністративне затримання, особистий огляд і огляд речей (ст. 264 КУпАП) [9]; вилучення речей і документів, відсторонення від керування транспортними засобами; узяття проб і зразків; проведення експертиз у справі про адміністративне правопорушення; надсилання доручень і запитів у справі про адміністративне правопорушення; витребування відомостей у справі про адміністративне правопорушення; тимчасове призупинення діяльності та ін.) Так, наприклад, нормами ст. 5 Закону України "Про зовнішньоекономічну діяльність" до суб'єктів господарської діяльності можуть застосовуватись: вилучення результатів експортної діяльності у власника у випадках, передбачених законами України; визнання недійсним зовнішньоекономічного договору (контракту) у судовому порядку, якщо він не відповідає вимогам законів України або міжнародних договорів України та ін.) [5].

- *спеціальні*, які можуть використовуватись виключно до фізичних осіб, і їх застосування можливе лише в крайньому випадку, коли існує небезпека для життя і здоров'я людей, які застосовуються працівниками міліції відповідно до норм Закону України "Про міліцію" від 20 грудня 1990 р. (заходи фізичного впливу, спеціальні засоби, вогнепальна зброя) [9].

Заходи адміністративної відповідальності у сфері забезпечення експортної безпеки суб'єктів господарської діяльності є різновидом адміністративного примусу, який застосовується для притягнення осіб, винуватих у вчиненні правопорушення, до відповідальності. До заходів адміністративної відповідальності належать адміністративні

стягнення: запобігання, штраф, оплатне вилучення предмета, який став знаряддям учинення чи безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, конфіскація предмета, який став знаряддям учинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, грошей, одержаних унаслідок учинення адміністративного правопорушення, позбавлення спеціального права та ін. (ст. 24 КУпАП). Так, наприклад, відповідно до норм ст.16 Закону України "Про зовнішньоекономічну діяльність" здійснення суб'єктами господарської діяльності експортних операцій без відповідних ліцензій спричиняє накладення штрафу згідно зі ст.37 цього закону у сумі 10 % вартості проведеної операції, перерахованої у валюту України за офіційним курсом гривні до іноземних валют, установленим НБУ на день здійснення такої операції [5].

Заходи адміністративної відповідальності у сфері забезпечення експортної безпеки суб'єктів господарської діяльності передбачено також Положенням "Про порядок застосування до суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності України та іноземних суб'єктів господарської діяльності спеціальних санкцій, передбачених ст.37 Закону України "Про зовнішньоекономічну діяльність", затвердженого наказом Міністерства економіки України (нині - Міністерством економічного розвитку і торгівлі України) від 17 квітня 2000 р., норми якого визначають порядок застосування (скасування, зміни виду, тимчасового зупинення дії) Міністерством економічного розвитку і торгівлі України спеціальних санкцій, передбачених статтею 37 Закону України "Про зовнішньоекономічну діяльність" до українських суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та іноземних суб'єктів господарської діяльності (далі - суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності). Чинність цього Положення поширюється на всіх суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності незалежно від форм власності та місця реєстрації [10].

На основі вищенаведеного пропонуємо авторську класифікацію адміністративно-правових заходів у сфері забезпечення економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності:

1) забезпечувальні заходи, які складаються з: гарантування державою необхідних умов розвитку суб'єктів господарської діяльності, проведення відповідної ефективної політики в зазначеній сфері, надання повноважень у здійсненні права на експорт, надання адміністративних послуг (державна реєстрація, ліцензування, страхування та ін.), заходів щодо захисту економічної конкуренції в галузі експортної діяльності та ін.;

2) заходи адміністративного примусу, які складаються з: заходів адміністративного запобігання, заходів адміністративного припинення, заходів адміністративної відповідальності;

3) організаційно-правові заходи боротьби із правопорушеннями у сфері забезпечення експортної безпеки суб'єктів господарської діяльності.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, уважасмо за необхідне визначити, що запропонована класифікація заходів адміністративно-правового забезпечення експортної безпеки суб'єктів господарської діяльності відображає специфіку змісту адміністративно-правових заходів, застосовуваних органами адміністративно-публічного забезпечення експортної безпеки суб'єктів господарської діяльності адекватно очікуванню, чинним, а також учиненням адміністративним правопорушенням, що сприяють виникненню та (або) розвитку загрози експортній безпеці. Зазначені заходи реалізуються відповідними державними органами із метою охорони й захисту законних прав та інтересів суб'єктів господарської діяльності, суспільства, держави від адміністративних правопорушень у сфері експортної безпеки України.

Використана література:

1. Коломоєць Т. Адміністративно-правові заходи охорони навколишнього природного середовища [текст] : / Т. Коломоєць / [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.pravoznavec.com.ua/period/chapter/2/23/791>. - Назва титулу з екрану.

2. Про Стратегію національної безпеки України : [текст] : офіц. текст : Указ Президента України від 12 лютого 2007 р. № 105/2007. // [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/105/2007>. - Назва з титул. екрану.

3. Рішення про Стратегію економічного розвитку Співдружності Незалежних Держав на період до 2020 року від 14 листопада 2008 р. [текст] : офіц. текст : [ЕЛЕКТРОННИЙ РЕСУРС]. - РЕЖИМ ДОСТУПУ: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/997_k27. - Назва титулу з екрану.

4. Про основи національної безпеки України [текст] : Офіц. текст: Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV. // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - № 39. - Ст. 351.

5. Про зовнішньоекономічну діяльність [текст] : офіц. текст: Закон України від 16 квітня 1991 р. № 959-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. - 1991. - № 29. - Ст. 377.

6. Про міліцію [текст] : офіц. текст: Закон України від 20 грудня 1990 р. № 565-XII // Відомості Верховної Ради України. - 1991. - № 4. - Ст. 20.

7. Про державну податкову службу України [текст] : офіц. текст : Закон України від 4 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1991. - № 6. - Ст. 37.

8. Стеценко С. Г. Адміністративне право України [текст] : [Навчальний посібник] / С. Г. Стеценко. - К. : Атіка, 2007. - 624 с.

9. Кодекс України Про адміністративні правопорушення [текст] : офіц. текст : Кодекс України від 7 грудня 1984 р. № 8073-Х// Відомості Верховної Ради. - 1984. - № 51. - Ст. 1122.

10. Про оголошення рішень спільного засідання колегій міністерства внутрішніх справ України та Російської Федерації [текст] : офіц. текст : Наказ МВС України від 23 вересня 2005 № 807.

УДК 347.998.85

В.М. Кондратенко

УДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЛАСНОСТІ ТА ВІДКРИТОСТІ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано окремі правові положення щодо забезпечення гласності та відкритості в адміністративному судочинстві. Запропоновано структуру Закону України "Про забезпечення гласності та відкритості в діяльності органів судової влади України", а також внесення змін до чинного українського законодавства.

Ключові слова: *адміністративне судочинство, відкритість, гласність, судова інформація*

В статье проанализированы отдельные правовые положения относительно обеспечения гласности и открытости в административном судопроизводстве. Предложена структура Закона Украины "Об обеспечении гласности и открытости у деятельности органов судебной власти Украины", а также внесение изменений к действующему украинскому законодательству.

Ключевые слова: *административное судопроизводство, открытость, гласность, судебная информация*

In the article separate legal positions are analysed in relation to providing of publicity and openness in the administrative rule-making. The structure of Law of Ukraine is offered "About providing of publicity and openness at activity of judicial government of Ukraine" bodies, and also making alteration to the current Ukrainian legislation.

Key words: *administrative legal proceeding, openness, publicity, judicial information*

Дослідження питань забезпечення гласності та відкритості в судочинстві набуло розвитку в наукових доробках провідних українських і зарубіжних учених: О.Б. Абросімової, Ю.М. Батуріна, А.А. Безуглова, В.В. Городовенка, Д.П. Зеркіна, В.В. Короля, В.А. Кряжкова, І.Є. Марочкина, М.І. Матузова, І.Л. Петрухіна, В.М. Савицького, Р.А. Сафарова, В.О. Серьогіна, Р.А. Смолти, А.А. Шушанашвілі та ін.

Останніми роками на загальних аспектах забезпечення гласності та відкритості в адміністративному судочинстві акцентували увагу С.А. Бондарчук, О.О. Овсяннікова, О.Г. Свида, І.В. Шруб та ін.

На нашу думку, гласність адміністративного судочинства – це реалізована у процесуальній формі багатоманітність шляхів доступності учасників судового розгляду та всіх зацікавлених осіб до незаборонених законодавством відомостей, зафіксованих в електронному, друкованому або словесному вигляді, щодо здійснення правосуддя під час розгляду адміністративних справ та ухвалених у них рішень; активна діяльність судів з надання визначеної законодавством інформації учасникам судового розгляду, поширення у суспільстві інформації про здійснення адміністративного судочинства, а також формування внаслідок цього громадської думки. Тоді як відкритість адміністративного судочинства – автономна структурна складова гласності адміністративного судочинства, що передбачає легальний доступ учасників судового розгляду та всіх зацікавлених осіб до приміщень суду та зали судового засідання з метою захисту прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина у публічно-правових відносинах, а також безпосереднього отримання інформації про перебіг і сутність здійснення правосуддя під час розгляду адміністративних справ для задоволення суспільних, особистих і професійних інтересів;

Таким чином, з вищезазначеного слідує, що зміст гласності та відкритості в адміністративному судочинстві розкривається як інформаційна система, доступ до якої здійснюється в адміністративно-процесуальній формі у спосіб:

- 1) активного отримання судової інформації, що передбачає обов'язковий доступ до приміщень суду та зали судового засідання;
- 2) пасивного отримання судової інформації, тобто в будь-якому прийнятному для запитувача такої інформації місці та часі.

Окрім того, забезпечення гласності та відкритості в адміністративному судочинстві переслідує дві найважливіші мети задля захисту прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина у публічно-правових відносинах:

- 1) доступ у різний спосіб учасників судового адміністративного процесу та інших зацікавлених осіб до відкритої судової інформації про реалізацію процедури правосуддя, прийняті рішення по адміністративних справах тощо;

- 2) громадський контроль за законністю, справедливістю, правомірністю дій суддів та функціонування судової влади в цілому.

Разом з тим, відносно вищевказаного доводиться констатувати, що не зважаючи на певну визначеність у законодавстві України дже-

рел судової інформації та процесуального порядку доступу до неї (процесуальне законодавство, Закони України "Про інформацію" [1], "Про доступ до публічної інформації" [2], "Про звернення громадян" [3], "Про доступ до судових рішень" [4] та ін.), практична реалізація цих положень викликає ряд зауважень та потребує подальшого нормативно-правового удосконалення.

Насамперед зважимо на те, що сучасний стан комунікативності судової влади та суспільства перебуває на низькому рівні та не має належного правового забезпечення. Так, нещодавно прийнятий Закон України "Про доступ до публічної інформації" переважно направлений на врегулювання питання надання за запитами громадян відкритої інформації, яка знаходиться у розпорядженні органів державної влади та місцевого самоврядування. Лише ст. 15 цього Закону присвячена безпосередньо загальним аспектам офіційного інформування щодо діяльності органів публічної влади.

Більше того, спираючись на позицію інформаційної сутності матеріального світу зауважимо, що Закон України "Про доступ до публічної інформації" лише частково заповнює семантичну зв'язку передбачену гласністю, а саме: "діяльність публічної влади - суспільний контроль". Адже він забезпечує право громадян на інформацію та звернення шляхом вчинення останніми активних дій за легітимно визначеною процедурою, з метою отримання певних офіційних даних. Однак така інформація не набуває подальшого розголосу, залишаючись у приватному використанні.

Остання проблема частково врегульовується нормами Закону України "Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації" [5], де окреслено процедурні питання інформування суспільства через ЗМІ, інформаційні служби та інформаційні агентства про діяльність судових органів. Разом з тим, ст. 12 цього Закону вказує на те, що висвітлення діяльності судів загальної юрисдикції України та Конституційного Суду України здійснюється аудіовізуальними ЗМІ з "урахуванням специфіки роботи цих судів". На наше переконання, остання теза не вносить жодної ясності щодо необхідного поширення судами інформації про свою діяльність та не сприяє реалізації гласності та відкритості судочинства. Окрім того, охарактеризований нормативно-правовий акт не врегульовує питання інформаційної відкритості інших судових органів України, наприклад, суддівського самоврядування, Вищої кваліфікаційної комісії суддів тощо. Тобто складається ситуація, що зачасти останні локальними

актами визначають межі, перелік та об'єм суспільно доступного масиву даних про свою ж діяльність.

І на сам кінець звернемо увагу на те, що окремі вітчизняні нормативно-правові акти мають тенденцію до створення певної інформаційної відкритості окремих гілок державної влади. Наприклад, Постанова Кабінету Міністрів України від 04.01.2002 № 3 "Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади" [6] врегульовує питання поширення чітко визначеної інформації про діяльність органів виконавчої влади. Разом з тим, маємо сконцентруватися на такому. По-перше, схожі тенденції відсутні щодо органів судової влади, але обов'язково мають бути втілені в життя. По-друге, на нашу думку, вказані положення щодо судової влади, особливо щодо діяльності адміністративних судів, мають врегульовуватися законами України, на що неодноразово зверталася увага європейської правової спільнотою.

Таким чином, нагальним питанням є подальший розвиток громадянського та інформаційного суспільства, що матиме доступ до повного масиву чітко визначеної, логічно зрозумілої, суспільно важливої судової інформації, яка надаватиметься в розумних часових рамках. Акцентуємося також на тому, що, на нашу думку, сприйняти сутність та процедуру забезпечення гласності та відкритості в адміністративному судочинстві пересічному громадянину складно, адже вона закріплена в низці нормативно-правових актів різної юридичної сили.

Вищезазначене зумовлює доцільність прийняття Закону України "Про забезпечення гласності та відкритості в діяльності судових органів України", де має бути згруповано не лише чинні законодавчі положення, але й визначено нові, необхідні для забезпечення прозорості функціонування вітчизняних судових органів. Водночас підкреслимо, що прийняття цього Закону переслідує за мету як усунення правових прогалин та направлення судової влади на демократичний лад, так і для правового окультурення українського населення. Зумовлено це тим, що, по-перше, наші співвітчизники не завжди володіють юридичними азами щодо процедури судового захисту, тим паче в межах адміністративного процесу. По-друге, на нашу думку, тривале застосування норм запропонованого та низки інших схожих нормативно-правових актів, сформує якісно нове бачення населенням питань, зокрема щодо прозорості здійснення адміністративного судочинства та функціонування судової влади в Україні.

Слід підкреслити, що нами буде визначено саме структура проекту Закону України "Про забезпечення гласності та відкритості в дія-

льності судових органів України", адже розроблення наразі повного його тексту, на нашу думку, є недоцільним. Пояснюється це тим, що на сучасному етапі розвитку державної незалежності України в розпалі втілення в життя багатьох реформ, зокрема адміністративної, судової, органів публічної влади тощо. Тобто відбудеться ряд законодавчих і соціально-економічних змін, а тому важливим є визначення для початку концептуальних основ, які з часом за потреби наповняться конкретним юридичним змістом.

Прийняття Закону України "Про забезпечення гласності та відкритості в діяльності органів судової влади України" сприятиме забезпеченню як судового захисту прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина, так і забезпеченню гласності та відкритості в публічно-правових відносинах. Запропонована структура цього нормативно-правового акта передбачає:

Розділ I "Загальні положення": стаття 1. Мета і сфера дії Закону; стаття 2. Законодавство про забезпечення гласності та відкритості в діяльності судових органів; стаття 3. Державні органи, на які поширюється дія цього Закону; стаття 4. Визначення термінів; стаття 5. Основні засади забезпечення гласності та відкритості в діяльності судових органів; стаття 6. Джерела фінансування інформаційно-технічної діяльності судових органів; стаття 7. Мова поширення судової інформації.

Розділ II "Порядок доступу та оприлюднення судової інформації": стаття 8. Судова інформація, що підлягає оприлюдненню; стаття 9. Судова інформація з обмеженим доступом; стаття 10. Підстави доступу до судової інформації; стаття 11. Способи оприлюднення судової інформації; стаття 12. Строки оприлюднення судової інформації.

Розділ III "Розпорядники судової інформації": стаття 13. Інформаційні служби судових органів; стаття 14. Способи оприлюднення судової інформації інформаційними службами судових органів; стаття 15. Співпраця інформаційних служб судових органів із журналістами та працівниками ЗМІ; стаття 16. Акредитація судовими органами журналістів та працівників ЗМІ; стаття 17. Організація та виконання соціологічних досліджень в діяльності судових органів; стаття 18. Повноваження сектору зв'язків з громадськістю та соціологічних досліджень Державної судової адміністрації України.

Розділ IV "Доступ до інформації про здійснення правосуддя": стаття 19. Відкритість судових засідань; стаття 20. Доступ до судових рішень в мережі Інтернет; стаття 21. Підстави офіційного опублікування судових рішень в друкованих виданнях; стаття 22. Офіційне оприлюднення матеріалів щодо здійснення правосуддя.

Розділ V "Оприлюднення інформації про функціонування органів суддівського самоврядування": стаття 23. Оприлюднення порядку денного чергових засідань органів суддівського самоврядування; стаття 24. Забезпечення отримання інформації про діяльність органів суддівського самоврядування; стаття 25. Опублікування рішень вищих органів суддівського самоврядування в друкованих виданнях; стаття 26. Перелік відомостей про функціонування органів суддівського самоврядування, що не підлягає опублікуванню; стаття 27. Висвітлення засідань вищих органів суддівського самоврядування журналістами та працівниками ЗМІ.

Розділ VI "Оприлюднення інформації про звільнення та притягнення суддів, працівників судів до юридичної відповідальності": стаття 28. Опублікування інформації про притягнення суддів, працівників судів до дисциплінарної відповідальності; стаття 29. Висвітлення діяльності служби дисциплінарних інспекторів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України; стаття 30. Опублікування інформації про притягнення суддів, працівників судів до юридичної відповідальності; стаття 31. Оприлюднення інформації про звільнення суддів, працівників судів з посад.

Розділ VII "Дотримання законності у забезпеченні гласності та відкритості в діяльності органів судової влади": стаття 32. Контроль за дотриманням законодавство про забезпечення гласності та відкритості в діяльності судових органів; стаття 33. Відповідальність за порушення законодавство про забезпечення гласності та відкритості в діяльності судових органів.

Розділ VIII "Прикінцеві положення".

Не менш важливим на сьогодні у піднятому нами питанні є також знесення змін до чинних нормативно-правових актів з метою удосконалення забезпечення гласності та відкритості в адміністративному судочинстві, а саме:

1. Кодекс адміністративного судочинства України [7]:

- ч. 3 ст. 12: "Розгляд справ в адміністративних судах проводиться відкрито. До зали судового засідання за умови наявності вільних місць допускаються особи, які бажають бути присутніми в судовому засіданні, досягли 16-річного віку, окрім осіб, що перебувають у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння або своїми виглядом чи діями ображають людську гідність, проявляють неповагу до суду, а також мають при собі заборонені чи недозволені предмети або речовини згідно з переліком, визначеним у чинному законодавстві. У разі порушення встановленого порядку чи перешкоджання роботі суду

винна особа може бути видалена із зали судового засідання або при-
тягнута до адміністративної відповідальності”;

- ч. 8 ст. 12: "Особи, присутні в залі судового засідання, можуть
фіксувати його перебіг у письмовій формі та за допомогою портати-
вних аудіотехнічних засобів. Проведення в залі судового засідання
фото- і кінозйомки, відео-, звукозапису, а також транслявання судо-
вого засідання по радіо і телебаченню допускаються на підставі ухва-
ли суду за наявності згоди на це осіб, які беруть участь у справі, крім
тих, які є суб'єктами владних повноважень”;

- ст. 23-1: "Окремі адміністративні справи в суді першої інстанції
можуть розглядатися і вирішуватися суддею одноособово чи за участі
народних засідателів. Адміністративні справи, які можуть розгляда-
тися і вирішуватися суддею за участі народних засідателів, встанов-
лено частиною першою статті 18 цього Кодексу”;

- ст. 37: "У разі відмови адресата від одержання повістки особа,
яка її доставляє, робить відповідну відмітку на повістці, засвідчує її
власним підписом і негайно повертає до адміністративного суду.
Особа, яка відмовилася від одержання повістки, вважається такою, що
її повідомлено про дату, час і місце судового засідання після оголо-
шення змісту повістки”;

- ч. 1 ст. 38: "Якщо протягом двох робочих днів з дня направлен-
ня тексту повістки на офіційну електронну пошту суб'єкта владних
повноважень підтвердження від нього не надійшло, секретар судо-
вого засідання повторно надсилає текст повістки та складає про це до-
відку, що приєднується до справи і є достатнім доказом належності
повідомлення суб'єкта”;

- ч. 2 ст. 41: "Фіксування судового засідання технічними засоба-
ми здійснює секретар судового засідання або за розпорядженням го-
ловуючого та після первинного інструктажу інший відповідно підго-
товлений працівник апарату суду”;

- ч. 2 ст. 111: "Попереднє судове засідання проводиться суддею,
який здійснює підготовку справи до судового розгляду, за участю всіх
зацікавлених осіб”;

- ч. 6 ст. 122-1: "Використовувані в судовому засіданні технічні
засоби і технології мають забезпечувати якість зображення та звуку
згідно з нормами і стандартами, передбаченими чинним законодав-
ством”;

- ч. 7 ст. 139 "Надання пояснень має відбуватися по суті справи. В
іншому випадку суд може встановити регламент надання пояснень,
який визначає їх тривалість”;

- ч. 6 ст. 152 "Головуючий у судовому засіданні може зупинити промовця тоді, коли той виходить за межі справи, що розглядається, а також встановити регламент промов осіб, які беруть участь у справі, який визначає їх тривалість. З дозволу суду після закінчення судових дебатів промовці можуть обмінятися репліками";

- ч. 5 ст. 220-1: "Суд касаційної інстанції призначає справу до розгляду у судовому засіданні за відсутності підстав, встановлених частиною третьою або четвертою цієї статті. Про призначення справи до розгляду у судовому засіданні постановляється ухвала, яка підписується всім складом суду".

2. Закон України "Про доступ до судових рішень":

- ч. 2 ст. 2: "Судові рішення можуть опубліковуватися в друкованих виданнях, поширюватися в електронній формі з дотриманням вимог цього Закону. В окремих випадках у порядку, визначеному чинним законодавством, може відбуватися обов'язкове опублікування судових рішень";

- ч. 2 ст. 6: "Будь-яке редагування тексту судового рішення, що оприлюднюється, не повинно спотворювати його зміст".

Використана література:

1. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII : за станом на 10.08.2012 // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 48. - Ст. 650.

2. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI : за станом на 19.11.2012 // Відомості Верховної Ради України. - 2011. - № 32. - Ст. 314.

3. Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР : за станом на 29.11.2012 // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 47. - Ст. 256.

4. Про доступ до судових рішень : закон України від 22.12.2005 № 3262-IV : за станом на 15.06.2012 // Відомості Верховної Ради України. - 2006. - № 15. - Ст. 128.

5. Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації : Закон України від 23.09.1997 № 539/97-ВР : за станом на 10.08.2012 // Відомості Верховної Ради України. - 1997. - № 49. - Ст. 299.

6. Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади" : Постанова Кабінету Міністрів України від 04.01.2002 № 3 // Офіційний вісник України. - 2002. - № 2. - Ст. 57.

7. Кодекс адміністративного судочинства України : за станом на 01.12.2012 / Відомості Верховної Ради України. - 2005. - № 35-36. - 37. - Ст. 446.

УДК 342.922:172.12

С.І. Саєнко

**НОРМИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА
ТА НОРМИ МОРАЛІ:
ПОЛЯРИЗАЦІЯ В СОЦІОНОРМАТИВНІЙ
СИСТЕМІ УКРАЇНИ**

Досліджуються особливості співвідношення і взаємодії норм адміністративного права та норм моралі; підтверджується наявність певних відмінностей між указаними феноменами; акцентується увага на власному характері та письмовій формі вираження норм адміністративного права.

Ключові слова: *соціальні регулятори, суспільні відносини, мораль, адміністративне право, норми моралі, норми адміністративного права.*

Исследуются особенности соотношения и взаимодействия норм административного права и норм морали; подтверждается наличие определенных отличий между указанными феноменами; акцентируется внимание на собственном характере и письменной форме выражения норм административного права.

Ключевые слова: *социальные регуляторы, общественные отношения, мораль, административное право, нормы морали, нормы административного права.*

The features of correlation and co-operation of norms of administrative law and norms of moral are probed; the presence of certain differences is confirmed between the indicated phenomena; attention is accented on imperious character and writing form of expression of norms of administrative law.

Key words: *social regulators, public relations, moral, administrative law, norms of moral, norms of administrative law.*

Сучасна українська адміністративно-правова наука не може більше не враховувати при дослідженні сутності та змісту, а також особливостей системного вираження норм адміністративного права, складної і часом суперечливої структури морального феномену українського суспільства, тим більше, що він усіма своїми "частинами" взаємодіє так чи інакше з іншими нормативними системами, у тому числі адміністративно-правовими. Звичайно, питання про те, як саме складаються взаємозв'язки між моральними ідеалами та адміністративно-правовими приписами, що одночасно співіснують у соціонормативній системі, дуже складне. Воно ще чекає свого детального вивчення. Проте вже зараз можна відзначити той факт, що багатоаспектність прояву морального феномену українського суспільства безпосередньо впливає на взаємодію останнього з адміністративним правом не лише в бік посилення деяких схожих властивостей, але й у напрямі розвитку певних протиріч між ними.

Якщо в цьому руслі більш предметно вести мову про взаємозв'язок норм моралі та норм адміністративного, то варто передусім зауважити, що такий взаємозв'язок не виключає, а навпаки припускає наявність певних відмінностей між цими соціальними регуляторами. Проте необхідно враховувати в цілому, що адміністративне право та мораль – це різні, але не антагоністичні явища, і перебільшення їх відособленості один від одного може привести до правового нігілізму, з одного боку, та звільненню від моральних принципів суспільства, держави й правосуддя – з іншого¹. У зв'язку з цим на порядку денному перед ученими-адміністративістами стоїть завдання щодо необхідності дослідження не лише спільних рис зазначених феноменів, а й відповідної системи властивостей, за якими норми адміністративного права відрізняються від норм моралі.

Властивості, по яких варто розрізняти норми моралі та норми адміністративного права в чіткій системі раз і назавжди неможливо представити, оскільки вони можуть бути різними як по якісному, так і по кількісному вираженню, сутнісному та змістовному їх віддзеркаленню в свідомості певного дослідника. Пов'язано, насамперед, це з тим, що правники доволі часто використовують різні методологічні підходи до вивчення вказаних соціальних нормативів, суб'єктивно інтерпретуючи наявність певних взаємозв'язків і відмінностей між ними. Крім того, не слід забувати й про те, що норми моралі та норми адміністративного права не є застиглими соціальними регуляторами. Їх зміст і соціальна затребуваність постійно змінюються з розвитком українського суспільства, що, у свою чергу, теж відіграє важливу роль у питаннях побудови системи властивостей, за якою ці норми можуть сприйматися як співвідносні чи відособлені соціальні регулятори.

І якщо звертати увагу на вказані методологічні передумови, то будь-якій особі, яка зацікавиться проблемами співвідношення норм моралі з нормами адміністративного права, стане зрозумілим, що дослідники можуть лише на певний час наблизитися до вираження в системному вигляді означених властивостей, так чи інакше представляючи їх словесну інтерпретацію. Однак, відповідні спроби науковцям не варто припиняти й надалі, що дозволить оперативно виявляти нові розбіжності між вказаними феноменами та напрацьовувати певні заходи для послаблення їх деструктивного впливу на розвиток українського соціуму, законодавства та практики його реалізації. У зв'язку з цим

---

¹ Графський В.Г. Право и мораль в истории: проблемы ценностного подхода / В.Г. Графский // Государство и право. - 1998. - № 8. - С. 117. - С. 114-119.

ми пропонуємо читачу додатково ознайомитися також і з авторською позицією щодо того, як сьогодні можна в певному згрупованому вигляді представити сукупність відповідних властивостей, за якими норми моралі та норми адміністративного права можна розрізнити, та на яку в подальшому потрібно орієнтуватися при побудові соціально орієнтованої прагматично вивіреної державної правової політики.

Вважаємо, що першою відмінною властивістю аналізованих феноменів можна назвати чітко виражену інституціональну природу норм адміністративного права на відміну від аморфності інституціонального прояву норм моралі. Цю відмінність фіксують більшість дослідників взаємовідношення права та моралі. При цьому зазвичай відзначається, що правова норма об'єктивно формулюється в процесі державної правотворчої діяльності, а моральна норма не має об'єктивно вираженої форми¹. Таким чином чітка іституціональність – це головна відмінна ознака саме норм адміністративного права, а не норм моралі, через яку вони зв'язуються з правовою сутністю держави, що забезпечує силу та гарантованість реалізації адміністративно-правових приписів.

Наступне, що, на наш погляд, відрізняє вказані соціальні регулятори – це владний характер норм адміністративного права, їх зв'язок з державою, тоді як норми моралі є виключно продуктом суспільства. У сучасній філософсько-правовій думці додатково також наголошується на тому, що подібний зв'язок носить діалектичний характер. На погляд окремих дослідників це пов'язано з тим, що право "з одного боку безсильне та декларативне без державного втручання, а з іншого - лімітує та спрямовує це втручання, перетворюючи його на засіб захисту конституційних свобод"².

Але, доцільно звернути увагу на те, що в указаній відмінній особливості державно-владний характер норм адміністративного права нами не абсолютизується, та й не можна його ніколи абсолютизувати, як це робилося, наприклад, у деяких працях радянського періоду. Тоді норми адміністративного права трактувалися як щось таке, що без спеціального апарату примусу не може існувати. Сьогодні норми адміністративного права, як і норми моралі, на наше переконання, явища суспільні, і мають конвенціональну, раціональну природу.

¹ Нижечек В.И. Право и нравственность в социалистическом обществе / В.И. Нижечек. - Иркутск. 1973. - С. 14.

² Соловьев Э. Ю. Прошлое толкует нас: (Очерки по истории философии и культуры) / Э.Ю. Соловьев. - М: Политиздат, 1991. - С. 417.

Але на відміну від норм моралі, норми адміністративного права обов'язково пов'язані з державою, використовуються нею як інструмент для здійснення владної політики. Поряд з цим норми адміністративного права одночасно виступають і засобом для обмеження деспотичних амбіцій влади, забезпечення "стримувань і противаг" для неї. Такий зв'язок держави та норм адміністративного права, безумовно, відрізняє останні від норм моралі, які, передусім, орієнтовані на формування світоглядних позицій особи.

Розбіжності між нормами адміністративного права та нормами моралі спостерігаються також і в тому, що їх санкції різною мірою конкретизують заходи заохочення та примусу, які можуть бути застосовані до **певного суб'єкта**. Як правило, санкції адміністративно-правових норм містять чіткі вказівки щодо переліку відповідних заходів, їх розміру, а також можливостей альтернативного поєднання та застосування. Санкції норм моралі таким рівнем конкретизації не володіють, бо конструюються здебільшого саме під час засудження чи схвалення відповідних вчинків суб'єкта з одночасним паралельним визначенням рівня примусового та заохочувального впливу на останнього.

Головною та невід'ємною властивістю норм адміністративного права є їх загальнообов'язковість для учасників суспільних відносин, що може забезпечуватися не лише шляхом використання методів переконання та заохочення, але й за допомогою застосування відповідної системи адміністративно-примусових заходів до зазначених суб'єктів. Норми ж моралі такої властивості позбавлені, оскільки вони забезпечуються силою громадської думки. Порушення моральних норм не спричиняє за собою втручання державних органів і, як результат, - несприятливих у правовому сенсі наслідків для порушника. А що стосується морального засудження, неприйняття суспільством негативних у моральному відношенні діянь суб'єктів суспільних відносин, - то глибина й ефективність покарання та виховного моменту в цьому випадку залежить від моральних і духовних якостей порушника. Чи буде він сприйнятливий до засудження або не зверне на це ніякої уваги, - наслідок його виховання, а також приналежності до певної соціальної групи.

Однією з істотних ознак, за якою норми моралі можна відрізнити від норм адміністративного права, є віддзеркалення останніми формального рівноправ'я суб'єктів правових відносин. Як виявляється такої рівності моральні норми не передбачають, а в адміністративному праві - це головна передумова для того, щоб воно могло реалізовувати свої завдання по врегулюванню соціальних конфліктів.

Правова рівність забезпечує застосування "рівного масштабу до різних людей", заперечення обов'язків і привілеїв, що довільно можуть покладатися на особу. Ця важлива характеристика норм адміністративного права відіграє роль "абстрактно-загальної форми суспільних відносин, що включає разом з формальною рівністю також момент формальної свободи"¹. Обумовлене нормами адміністративного права існування правової свободи і правової рівності, у свою чергу, є умовою для свободи здійснення внутрішнього розсуду та вибору певних рішень морально незалежною автономною особою.

Можна говорити й про те, що норми адміністративного права та норми моралі розвиваються з різною мірою динаміки. За загальним правилом адміністративне право – консервативніше системне утворення, тому частіше зміни в моральній системі суспільства передують змінам в адміністративному праві. Вони можуть служити джерелом модернізації адміністративно-правових норм. Якщо з'являється чи змінюється будь-яка суспільна цінність, то спочатку, як правило, вона задовольняється появою нових моральних вимог, а вже потім, за потреби, захищається за допомогою норм адміністративного права.

Проте дослідниками помічено, що такий консервативний розвиток права "навздогін" моралі відбувається не завжди². Відповідні виключення з цього правила виникають, насамперед, при необхідності прийняття нових реформаційних адміністративно-правових актів, що необхідні українському суспільству для його подальшого прогресивного розвитку. Для прискорення процесу реформ законодавець іноді бере на себе відповідальність по "каталізуючому" розвитку адміністративно-правових норм. Такі норми спочатку не мають під собою безумовної моральної підтримки в соціумі та встановлюються з розрахунку на її появу в майбутньому.

Відмітною особливістю норм адміністративного права є й те, що вони згруповані в певну систему та мають письмову форму вираження. Адміністративно-правові норми зводяться та диференціюються у відповідні нормативно-правові акти, що становлять велике та розгалужене законодавство. Норми моралі в цілому не мають подібної письмової і систематизованої форми вираження, вони не підконтрольні волі законодавця, а виникають й існують у свідомості людей.

¹ Нерсесянц В.С. Право и закон. Из истории правовых учений / В.С. Нерсесянц; Отв. ред.: Л.С. Мамут. - М.: Наука. 1983. - С. 344.

² Цанн Ф. На пути к гражданскому обществу: нравственные оппозиции / Ф. Цанн. - М., 1991. - С. 254-258.

Слід не забувати, що норми адміністративного права регулюють суспільні відносини, ґрунтуючись на такі категорії, як юридичні права та обов'язки, правомірне й неправомірне, законне та незаконне. Норми моралі визначають оцінку людських вчинків з позиції добра і зла, чесного та безчесного, похвального й ганебного, благородного та неблагородного, совісті, честі, тощо. Іншими словами, в аналізованих соціальних регуляторів різні оціночні критерії. Тому норми адміністративного права, на відміну від норм моралі, мають високу міру деталізації моделі поведінки індивідів і встановлюють різні санкції за порушення припису.

Відмітною особливістю досліджуваних соціальних нормативів є й те, що на дії суб'єктів, які порушують норми адміністративного права, держава реагує покладанням юридичної відповідальності, причому порядок її застосування носить виключно процесуальний характер. Чіткі процедури відповідальності за порушення норм моралі відсутні, заздалегідь визначених санкцій за невиконання відповідних моральних імперативів не встановлено. Покарання виражається в моральному засудженні особи. Порушник моральних імперативів несе відповідальність не перед державою, а перед суспільством, людьми, що його оточують.

Варто урахувати також і той факт, що рівень вимог, які пред'являються до поведінки суб'єкта, значно вище в норм моралі. Вони часто вимагають від людей більшого, чим офіційно прописані в законодавстві норми адміністративного права. Норми моралі не допускають і не передбачають будь-яких проявів аморальної поведінки, тоді як норми адміністративного права передбачають покарання лише за особливо грубі проступки у сфері функціонування суспільної моралі. Наочним підтвердженням подібних висновків можуть служити склади адміністративних правопорушень, що зафіксовані окремими статтями чинного Кодексу України про адміністративні правопорушення. Для прикладу можна згадати, зокрема, про нормативні приписи: ст. 148³ "Використання засобів зв'язку з метою, що суперечить інтересам держави, з метою порушення громадського порядку та посягання на честь і гідність громадян"; ст. 156 "Порушення правил торгівлі пивом, алкогольними, слабоалкогольними напоями і тютюновими виробами"; ст. 173 "Дрібне хуліганство"; ст. 173¹ "Поширювання неправдивих чуток"; ст. 180 "Доведення неповнолітнього до стану сп'яніння"; ст. 181¹ "Заняття проституцією"; ст. 184 "Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей" та ін.

Отже, норми моралі, на відміну від норм адміністративного права, є найбільш вимогливішими до будь-якого прояву поведінки суб'єкта.

Саме вони є категоричними імперативами, що орієнтують останнього на відповідний ідеал у соціальному спілкуванні та розвитку.

Специфіку відособленості адміністративно-правових норм від норм моралі в соціонормативній системі України характеризує також і сфера дії вказаних соціальних регуляторів. Як правило сфера дії моральних норм дещо ширша за сферу дії норм адміністративного права, тому їх межі в цілому не співпадають. Відомо, що норми адміністративного права регулюють лише найбільш важливі сфери суспільного життя. Регулюючому ж впливу норм моралі піддаються в принципі всі види та форми взаємовідносин між людьми, включаючи й особисті стосунки.

Підсумовуючи наведене, варто ще раз наголосити на тому, що норми моралі та норми адміністративного права є дійсно дещо різними за аксіологічною та методологічною морфологією соціальними регуляторами. У той же час, у певних сферах суспільних відносин адміністративно-правове регулювання значною мірою є ні чим іншим, як юридично оформленим вираженням моральних норм. Уявляється, що подібні тенденції слід розвивати й надалі, не зважаючи на складність і суперечність взаємодії зазначених феноменів.

УДК 342.9

Р.В. Маєліханова

АДМІНІСТРАТИВНЕ РЕФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

У статті проведено аналіз зарубіжного досвіду адміністративного реформування державного управління. Розглянуто передумови та наслідки реформування та їх відмінності в різних країнах. Визначено позитивні та негативні наслідки запровадження реформи діяльність органів державного управління зарубіжних країн.

Ключові слова: *адміністративне реформування, державне управління, державні органи, адміністративно-правове забезпечення.*

В статье проведен анализ зарубежного опыта административного реформирования государственного управления. Рассмотрены предпосылки и результаты реформирования, и их отличия в разных странах. Определены положительные и отрицательные последствия введения реформ в деятельность органов государственного управления зарубежных стран.

Ключевые слова: *административное реформирование, государственное управление, государственные органы, административно-правовое обеспечение.*

The paper presents the analysis of foreign experience in the administrative reform of public administration. It considers the background and results of reform, and their differences in different countries. Positive and negative implications of the government reform activities abroad are determined.

Keywords: *administrative reform, public administration, government, administrative and legal support.*

Постановка проблеми. Сучасне становище державного управління в Україні потребує значного перегляду всіх його складових, включаючи методи і способи управління, але насамперед, слід переглянути саму ідеологію (політику) державного управління. Особливої актуальності набуває поліпшення процесів управління через удосконалення методологій, структур, інформаційного та технологічного наповнення державного управління. Кінець XX – початок XXI століття ознаменувався цілою серією реформ у галузі державного управління, що торкнулися як структури державних органів у різних країнах, так і їх функціональних механізмів.

В умовах динамічного розвитку суспільних відносин у сфері державного управління, об'єктивно виникає потреба розробки новітніх напрямків адміністративного реформування державно-правової дійсності як в Україні так і в зарубіжних країнах, зокрема на основі адміністративно-правових норм, оскільки успіх реформи в цілому залежить від вдало визначених шляхів діяльності державних органів при здійсненні делегованих державних функцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До аналізу проблем адміністративного реформування державного управління в зарубіжних країнах звертались видатні вітчизняні та зарубіжні вчені. Найбільш вагомий вклад в розробку положень адміністративного реформування державного управління внесли В.Б. Авер'янов, О.М., Пронкін С.В., Петруніна О.Е., Давидов В.М., Тихомиров Ю.А., Полтерович В.М. та інші. Проте новітній етап розвитку адміністративного реформування державного управління як в Україні, так і в зарубіжних країнах вимагає переосмислення наукових положень щодо сучасних напрямів його здійснення.

Мета статті полягає в тому щоб на основі аналізу зарубіжного досвіду та новітніх ініціатив, щодо реформування органів державної влади, узагальнити сучасні напрями здійснення адміністративної реформи в Україні.

Множинність правових систем у сучасному світі визначає особливий характер і зміст процесів адміністративного реформування дер-

жавного управління в різних країнах. Так, характерною рисою держав континентальної Європи, з точки зору реформування державного управління, є підлеглий характер діяльності всіх органів державної влади нормам права, які, як правило, кодифіковані. При цьому, саме право сприймається в даних країнах як засіб регулювання відносин між громадянами, отже, управління будь-якими соціально-політичними процесами, в тому числі реформаторськими, здійснюється в рамках формальної регламентації порядку діяльності органів управління [1,с.21]. Безспірне верховенство закону в системі джерел права романо-германської правової сім'ї зумовило, що основним механізмом реформування систем державного управління є нормативно-правове регулювання, яке покликане втілити ідею загальної справедливості. Роль звичаю, судової практики та наукової доктрини в системі джерел права настільки невелика, що вони є лише непрямими джерелами права[1,с.106]. Незважаючи на це, слід відзначити високий ступінь участі громадськості (в тому числі наукової) і засобів масової інформації в процесах адміністративного реформування державного управління в країнах романо-германської правової сім'ї, що обумовлено тривалою історією демократичного розвитку більшості країн, що входять в неї. Участь у реформуванні державного управління досягається, насамперед, за рахунок реалізації передбачених законодавством даних країн прав громадян на участь у законотворчому процесі через вибори глав держав і парламентів, доступ до інформації про діяльність державних органів, свободу слова, зборів і обговорень, тощо.

У країнах романо-германської правової сім'ї повноваження в галузі адміністративного реформування державного управління сконцентровані в системі органів виконавчої влади, як правило, на рівні урядів і глав держав. Так, наприклад, у Франції за президентом конституційно закріплено право "по пропозиції Правительства во время сессии Парламента или по совместному предложению обеих палат Парламента передать на референдум любой законопроект о реформах, касающихся экономической или социальной политики и публичных служб, им содействующих, или направленный на одобрение ратификации какого-либо договора, который, не вступая в противоречие с Конституцией, отразился бы на функционировании институтов" (ст. 11 Конституції Французької Республіки). При цьому уряд визначає і проводить політику нації [2].

Разом з тим є приклади наявності в системі міністерств і відомств романо-германської правової сім'ї спеціалізованих органів державної

влади, предметом діяльності яких виступає реформування різних сфер суспільного устрою. Так, наприклад, в Іспанії є Міністерство розвитку, основним завданням якого є цілеспрямований розвиток і перетворення різних сфер суспільно-господарського устрою. Міністр розвитку призначається і звільняється з посади королем Іспанії за пропозицією голови уряду (ст. 100 Конституції Іспанії). Міністр розвитку Іспанії має наступні повноваження: розробляти і передавати в уряд проекти законів і декретів з питань розвитку; здійснювати нормативно-правове регулювання в сфері розвитку; розглядати в адміністративному порядку спори, пов'язані з оскарженням резолюцій, органів, і посадових осіб міністерства (за винятком випадків, коли такий спір підлягає розгляду главою держави або радою міністрів); розробляти проект бюджету міністерства; призначати і звільняти в установленому порядку посадових осіб міністерства, заохочувати їх і застосовувати до них заходи дисциплінарного стягнення.

За діяльністю міністерства розвитку і уряду в цілому здійснюється парламентський контроль шляхом направлення запитів і постановки питання про довіру.

Міністерство розвитку є також в Грецькій Республіці, проте його діяльність зачіпає управління перетвореннями лише в сферах науково-технічних досліджень і розробки нових технологій, у тому числі у зв'язку з вимогами Європейського союзу.

Реформування систем державного управління здійснюється в країнах романо-германської правової сім'ї також на рівні підрозділів органів виконавчої влади. Так в Італійській Республіці в структурі президії ради, міністрів в якості спеціального "інструменту підтримки прем'єр-міністра у виконанні покладених на нього функцій по виробленню єдиного урядового курсу, напрямку і координації діяльності міністерств" функціонує спеціальний департамент з реформи державних інститутів, який вивчає можливість і необхідність реформування державних інститутів та виборчого законодавства, готує конкретні законопроекти в даній області [3, с.334].

На відміну від романо-германської правової сім'ї, де судді підпорядковані вимогам закону і володіють лише можливостями його інтерпретації, в країнах англосаксонської правової сім'ї судді своїми рішеннями самі створюють право. Іншими словами, норми англійського права - це положення, які беруться з основної частини рішень, винесених вищими судовими інстанціями Англії [1, с.224]. Як і в системі нормативно-правових актів, в системі прецедентів є своя ієрархія, згідно якої рішення, прийняті вищестоящими судами, обов'язкові

для нижчестоящих. У англосаксонської правової сім'ї відсутній розподіл на публічне та приватне право, а також розподіл по галузях права. Замість цього існує історично сформований поділ на загальне право і право справедливості.

Виходячи з домінуючої ролі судового прецеденту, для країн англосаксонської правової сім'ї характерна вирішальна роль судових органів у реформуванні систем державного управління. Нормотворча діяльність в процесі реформування систем державного управління носить другорядний, доповнюючий характер по відношенню до права, створеного судовою практикою.

Разом з тим адміністративно-правове забезпечення процесів реформування має місце і в країнах англосаксонської системи права. Так, з 1965 р. в Англії та Шотландії працює Правова комісія, яка була утворена на підставі закону про Правові комісії від 15 червня 1965 р. [4, с.96-97]. Незважаючи на те, що ця комісія не входить в структуру органів державної влади, вона являє собою спеціалізований орган державного управління реформуванням у сфері законодавства, що діє на підставі спеціальної угоди з міністерством юстиції. У науковій літературі з державного управління в зарубіжних країнах подібні органи відносять до відомствам (дорадчим неміністерським органам).

Комісія складається з п'яти членів: її головою є член Верховного суду, який призначається на строк до трьох років; інші її члени призначаються з числа найбільш досвідчених суддів, адвокатів і викладачів права. Вони призначаються лордом-канцлером і державним секретарем з питань юстиції на строк до п'яти років, хоча термін їх повноважень може бути продовжений. В роботі Комісії беруть участь виконавчий керівник комісії, члени юридичної служби уряду, чотири або п'ять радників членів парламенту (які здійснюють розробку законопроектів щодо реформування у сфері права) і близько 15 молодших наукових співробітників (як правило, найбільш талановитих випускників, юридичних факультетів). В основні завдання Комісії та кожного з її членів входить: приймати і розглядати будь-які пропозиції щодо реформування законодавства; підготувати і представляти міністру юстиції пропозиції щодо змін у законодавстві для цілей його реформування, включаючи пропозиції по порядку його проведення; брати участь у реалізації пропозицій, схвалених міністром, у тому числі у формі підготовки необхідних законопроектів; надавати консультативні послуги та інформацію для урядових департаментів та інших органів влади з пропозиціями щодо реформування будь-якої галузі права.

Особливий інтерес з точки зору реформування систем державного управління за кордоном представляє система органів виконавчої

влади в США. Згідно Конституції США 1787 р., всі повноваження виконавчої влади надаються президентові, тому вся структура органів виконавчої влади формувалася як підрозділи президентської влади [5].

У державному управлінні США бере участь значна кількість утворень: департаменти, агентства (квазіофіціальні, виконавчі, регулюючі), управління, ради, урядові корпорації, комітети, комісії, бюро і т.п. При цьому реформування систем державного управління будується на засадах деконцентрації повноважень, створення конкуренції між різними альтернативними рішеннями, які готуються в різних органах виконавчої влади. Так, наприклад, розробкою стратегії реформування в енергетичній сфері крім департаменту енергетики займаються державний департамент, департамент торгівлі, департамент сільського господарства, департамент внутрішніх справ.

Ще однією особливістю реформування систем державного управління в США, як і у Великобританії, є делегування частини функцій в цій області напівнезалежним утворенням, таким як комісії, які наділяються "виконавчими, квазізаконодавчо і квазісудовими функціями" [3, с.164]. Так, наприклад, в 2005 р. була утворена Незалежна комісія з реформування виборної системи США, яку очолює колишній президент Д. Картер.

Незалежність комісії полягає в тому, що вони менш жорстко підпорядковані президенту країни: він не має права на звільнення керівників комісії, які призначаються на термін, що перевищує термін повноважень Президента, і можуть належати до різних політичних партій.

Комісії США в галузі реформування поєднують у собі риси незалежності з широким набором функцій, які включають нормативне регулювання, контрольні функції та розгляд спорів.

Під впливом виникаючих в світі процесів глобалізації та тенденції до уніфікації економічних і політичних систем різних держав, джерелом реформування систем державного управління в сучасному світі все частіше стають міжнародно-правові акти. За справедливим висловом В.М. Давидова, "раскрывая историческую функцию реформ конца XX века можно говорить о том, что она по своей сути выражается в расчистке пространства <...> для действия глобальных процессов и глобальных экономических сил" [6, с.6].

В даний час адміністративно-правове забезпечення реформування все більше спирається на міжнародно-правові документи, які створюють правову основу для такого управління. Існує думка, що в даний час зростаючий обсяг соціально-економічних та інших зв'язків держав створює об'єктивну основу для подовження радіусу дій виконавчих органів національних держав. Формується механізм міжнарод-

дного управління, як в рамках загальних, так і спеціальних структур і програм взаємодії [7, с.588]. Цей процес має як позитивні, так і негативні моменти: з одного боку, держава не повинна сліпо слідувати привнесеним ззовні моделям, проте з іншого – вона повинна зберегти себе в якості учасника світової спільноти, не ізолюючись від інших країн в своєму розвитку. Це утворює одну з задач теорії адміністративно-правового забезпечення інтересів при реформуванні.

Найбільш яскравим прикладом реформування систем державного управління під впливом міжнародно-правових актів є досвід інтеграційних процесів в Європі, який призвів до створення загальноєвропейського права, що має пріоритет над актами внутрішнього законодавства.

Реформування систем державного управління в Євросоюзі здійснюється за допомогою прийняття Радою Європейського союзу, спеціальних адміністративних актів - регламентів (інструкцій), директив і постанов. Інструкція (регламент) являє собою нормативно-правовий акт прямої дії, який має силу закону в усіх державах-членах. Директиви встановлюють обов'язкові вимоги до досягнення певних результатів або показників, але залишають за державами свободу вибору форм і засобів для їх досягнення. Нарешті, постанови накладають зобов'язання тільки на ті сторони, яким вони адресовані.

Змістовне наповнення адміністративних актів Ради Євросоюзу формується виходячи з рішень інших органів управління, в тому числі Європейської Ради, який приймає найбільш "важливі політичні рішення, пов'язані з переходом до нового етапу розвитку", визначенням "загальних орієнтирів розвитку" Євросоюзу. Участь представників країн-учасниць Євросоюзу в органах управління ЄС (Європарламенті, Раді, Комісії, Суд, Рахункову палату) забезпечує облік національних інтересів держав без шкоди для їх розвитку та проведення різних реформ.

Слід зазначити, що, згідно з Лісабонським договором 2007 р., яким були внесені зміни в систему управління ЄС після невдалої спроби прийняти загальноєвропейську Конституцію, були чітко розмежовані сфери компетенції ЄС та національних урядів. Це означає, що управління процесами реформування на міжнародному рівні обмежується тим колом питань, який був визначений самими державами-членами.

Аналіз процесів адміністративного реформування державного управління в різних країнах світу показав різноманіття адміністративно-правових форм і механізмів адміністративно-правового забезпечення, частина яких представляє безперечний інтерес для органів державної влади України. Однак запозичення міжнародних прототипів повинно мати свої розумні межі, що враховують культурно-

історичні підстави і державні управлінські традиції нашої держави. Як справедливо відзначає російський вчений-економіст В.М. Полтерович: "...те немногие страны, которым за последние 50 лет удалось из развивающихся стать развитыми, не ограничивались заимствованиями, а существенно опирались на институциональные инновации, адекватные собственной культуре и историческому опыту" [8, с.136].

Таким чином, в адміністративному реформуванні державного управління зарубіжних країн можна виділити наступні рівні: міжнародно-правовий рівень, що включає в себе міжнародно-правові акти, спрямовані на реформування національного законодавства, а також діяльність міжнародних організацій за організаційно-фінансового сприяння органам державної влади в галузі реформування; державний (національний) рівень, що включає в себе в залежності від форми державного устрою, акти федеральної і регіональної влади, а також управлінську діяльність функціональних і /або спеціалізованих органів державного управління, що володіють різним ступенем незалежності і обсягом повноважень у системі та структурі органів державної влади; рівень саморегулювання, представлений громадськістю та недержавними утвореннями, що роблять вплив на реформування систем державного управління в межах, що допускаються законодавством країни.

За результатами проведеного дослідження особливостей адміністративного реформування державного управління в зарубіжних країнах можна зробити наступні висновки:

- в країнах англосаксонської правової сім'ї адміністративно-правове забезпечення реформування управлінської діяльності здійснюваної, як правило, на договірній основі. Основним механізмом адміністративно-правового забезпечення реформування управлінської діяльності органів виконавчої влади в цих країнах, як правило, є не державний примус, що стоїть на сторожі інтересів суспільства в цілому, а створення і залучення для цих цілей недержавних експертно-управлінських структур, які здійснюють розробку змістовного напрямку реформування, при цьому, державні органи обмежуються лише прийняттям рішення та його реалізацією;

- основним механізмом адміністративно-правового забезпечення реформування управлінської діяльності органів виконавчої влади в країнах континентальної Європи є нормативно-правове регулювання, яке покликане втілити ідею загальної справедливості. При цьому, національне нормативно-правове регулювання все більше поступається місцем міжнародно-правовому регулюванню у сфері реформування. У

цих країнах в процесі реформування спостерігається високий рівень непрямой участі громадськості та саморегулювних утворень;

- особливості адміністративного реформування державного управління в країнах романо-германської правової сім'ї та сім'ї загального права багато в чому обумовлені розвиненістю громадянського суспільства. Це підтверджується розвиненістю демократичних інститутів, де є повага до закону та моралі, принципів гуманності та справедливості і немає місця режиму особистої влади, класової ненависті, тоталітаризму та насильству над людиною.

- використання в окремих випадках зарубіжних прототипів в українській практиці адміністративного реформування управлінської діяльності державних органів повинне застосовуватися з урахуванням культурно-історичних підстав, особливих державних управлінських традицій, а також специфічних обмежень, пов'язаних з недостатнім рівнем розвитку громадянського суспільства.

Використана література:

1. Давид Р., Жоффре-Спінози К. Основные правовые системы современности / Пер. с фр. В. А. Туманова. - М.: Международные отношения, 1996. - 400с.
2. Конституция Французской Республики от 3 июня 1958 года. [Электронный ресурс], режим доступа: <http://worldconstitutions.ru>.
3. Пронкин С.В., Петрунина О.Е. Государственное управление зарубежных стран: Учебное пособие. 4-е изд. - М.: КДУ, 2011. - 495с.
4. Державне управління: європейські стандарти, досвід та адміністративне право / За заг. Ред.. Авер'янова В.Б. - К.: Юстініан, 2007. - 288с.
5. Конституция США от 1787 года. [Электронный ресурс], режим доступа: <http://www.hist.msu.ru>.
6. Давыдов В.М. Эффект адаптационного реформирования: от Латинской Америки к России. - М.: ИЛА РАН, 2003. - 56с.
7. Тихомиров Ю.А. Административное право и процесс: Полный курс. 2-е изд. - М. Изд-во Тихомирова М.Ю., 2007. - 696с.
8. Полтерович В.М. Элементы теории реформ. - М.: Экономика, 2007. - 446с.

Розділ IV. ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО, ТРУДОВОГО, ЕКОЛОГІЧНОГО ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ПРАВА

УДК: 351:65

І.Д. Казанчук

ПЕРЕКОНАННЯ ЯК ВАГОМИЙ ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ОРГАНАМИ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ: ЗМІСТ, ФОРМИ, ЗНАЧЕННЯ

Досліджується поняття і значення переконання як вагомого адміністративного методу впливу на поведінку людей щодо недопущення правопорушень в галузі охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів; обґрунтовуються пропозиції щодо удосконалення профілактичної роботи органів внутрішніх справ в природоохоронній сфері.

Ключові слова: охорона, навколишнє природне середовище, природні ресурси, методи адміністративного впливу, переконання, профілактика, засоби масової інформації, адміністративне правопорушення, органи внутрішніх справ, організаційні заходи, екологічна правова культура.

Исследуется понятие и значение убеждения как весомого административного метода воздействия на поведение людей по недопущению правонарушений в сфере охраны окружающей природной среды и рационального использования природных ресурсов; обосновываются предложения по совершенствованию профилактической работы органов внутренних дел в природоохранной сфере.

Ключевые слова: охрана, окружающая природная среда, природные ресурсы, методы административного воздействия, метод убеждения, профилактика, средства массовой информации, административное правонарушение, органы внутренних дел, экологическая правовая культура.

This article examines the concept and importance of beliefs as a significant administrative measures of behavior to prevent administrative violations in the field of environmental protection and rational use of natural resources; settle copyright proposals to improve the prevention of internal affairs in the field of ecology.

Key words: health, environment, natural resources, administrative methods of influence, persuasion, prevention, organizational and legal measures, misdemeanor, police, environmental legal culture.

У сучасних умовах трансформації суспільного життя в Україні важливого значення набувають проблеми охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки суспільства і збереження природного середовища життєдіяльності населення. Усвідомлення складності екологічної ситуації в Україні супроводжується активізацією діяльності держави в природоохоронній сфері. На підставі Конституції України, Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" наша держава здійснює забезпечення гармонійної взаємодії суспільства і природи, раціонального використання, ефективної охорони і вчасного відтворення природних об'єктів через закріплення відповідних вимог в адміністративному законодавстві, яке визначає правові та економічні основи організації і здійснення охорони природного середовища. Крім цього, в Стратегії державної екологічної політики України на період до 2020 року визначені стратегічні цілі і завдання природоохоронної діяльності [1]. В структурі державного управління створені спеціальні природоохоронні органи. Проте задіяні механізми, на жаль, не дають очікуваних результатів. Основними причинами цього є відсутність системного підходу до формування і реалізації державної екологічної політики; недосконалість нормативно-правової бази; недостатня прозорість і контроль за використанням природних ресурсів; неузгодженість дій між суб'єктами природоохоронної спрямованості; низький рівень екологічної культури населення; неефективність заходів, спрямованих на підвищення рівня охорони природного середовища та екологічної безпеки.

В контексті інтеграції України у Європейський Союз до вирішення екологічних проблем необхідно підходити поставивши за мету не тільки боротьбу з забрудненням навколишнього природного середовища. Потрібен комплексний підхід до адміністративно-правового регулювання екологічної безпеки, який в першу чергу, на наш погляд, передбачає запровадження системи адміністративних заходів профілактичного і попереджувального характеру. Але, у свою чергу, ефективність профілактики можлива шляхом об'єднання зусиль органів державної влади, органів місцевого самоврядування і всього суспільства в галузі охорони навколишнього природного середовища та екологізації суспільства. У цьому аспекті велика роль відводиться, насамперед,

органам внутрішніх справ. Адже підтримуючи екологічний правопорядок, правоохоронці охороняють й людське майбутнє.

Слід вказати, що значну увагу правовому та організаційному забезпеченню охорони довкілля та екологічної безпеки приділено в працях В.І. Андрейцева, А.М. Бабенко, О.М. Бандурки, О.С. Баб'яка, П.Д. Біленчука, С.М. Гусарова, Є.В. Додіна, О.М. Заржицького, О.С. Колбасова, А.С. Поклонського, В.І. Семчика, О.М. Хімич, Ю.С. Шемчученка, В.В. Янчука. Попри напрацювання теоретичної бази недостатньою є актуалізація питань визначення та застосування системи адміністративно-правових засобів, за допомогою яких органи внутрішніх справ здійснюють вплив на суспільні відносини з метою реалізації завдань і функцій у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Внаслідок чого, метою статті обрано дослідження сутності переконання як важливого методу адміністративної діяльності органів внутрішніх справ в галузі охорони навколишнього природного середовища і природокористування, та визначення основних форм, в яких реалізується метод переконання.

В сучасних умовах охорона навколишнього природного середовища окрім належного нормативно-правового регулювання екологічних правідносин і дотриманням загальнообов'язкових правил у цій сфері забезпечується й комплексом засобів, які застосовуються в адміністративній діяльності органів внутрішніх справ, і які сприяють підвищенню правосвідомості учасників екологічних відносин. А, отже, засновані на прагненні останніх до бережливого ставлення до природи, реалізації особистих інтересів не на шкоду природному середовищу. Вплив органів внутрішніх справ, як суб'єкта адміністративної діяльності, на волю об'єкта здійснюється за допомогою різноманітних методів.

Аналіз праць представників управлінської науки доводить, що у загальноприйнятному розумінні термін "метод" означає спосіб чи прийом здійснення чого-небудь. Проблему методів будь-якої (управлінської) діяльності можна розглядати з точки зору співвідношення більш загальних понять - мети цієї діяльності та засобів її досягнення. Виходячи з цього, під методами будь-якої діяльності слід розуміти способи, прийоми, засоби, які використовуються для досягнення поставленої мети і становлять зміст цієї діяльності [2, с. 98].

У підручнику "Адміністративна діяльність міліції" за загальною редакцією О.М. Бандурки методами адміністративної діяльності ор-

ганів внутрішніх справ є "передбачені адміністративно-правовими нормами засоби, прийоми і способи, за допомогою яких міліція здійснює вплив на суспільні відносини з метою реалізації своїх правоохоронних завдань і функцій [3, с.44]". Одне із центральних місць у різноманітності засобів впливу надається переконанню та примусу, які визначені найвагомішими серед адміністративних методів. Вони визнаються також універсальними і всеохоплюючими методами державного управління в цілому. Якщо звернутися до наукових праць з адміністративного права та теорії управління, виявляється, що адміністративний примус та переконання найширше застосовуються в усіх сферах управлінської діяльності, в тому числі в боротьбі із правопорушеннями. Вони становлять систему засобів впливу держави (в особі її відповідальних органів та посадових осіб) на свідомість і поведінку людей, є необхідною умовою нормального функціонування суспільства, будь-якого державного і громадського об'єднання, всього процесу управління [4].

Необхідно звернути увагу, що в сучасній науковій юридичній літературі акцентується увага на переважній необхідності застосування у діяльності державних органів, у тому числі і органів внутрішніх справ, не примусу, а переконання. Адміністративні важелі впливу на забезпечення екологічної безпеки, зокрема, підвищення штрафів за порушення природоохоронного законодавства, поступово втрачають свою ефективність. Так, Ортинський В.Л. акцентує увагу на тому, що надмірне використання адміністративного примусу перетворює державні органи в суто каральні, що створює певну загрозу правам, свободам та інтересам особи і держави акцент зроблено на пріоритетності правового статусу першої, на сервісно-обслуговуючому призначенні державних органів. Це дозволяє вказати на потребу звуження сфери застосування правового (адміністративного) примусу з наданням переваги методу переконання. Зокрема, у дослідженнях С.М. Гусарова доводиться пріоритетність переконання в діяльності уповноважених органів, насамперед, органів внутрішніх справ [6, с.98-101] у забезпеченні охорони навколишнього природного середовища.

Треба визнати, що у більшості випадків посадові особи і громадяни виконують вимоги загальнообов'язкових правил, що стосуються забезпечення екологічної безпеки добровільно. Природно, що діяльність, яка здійснюється правомірно і добросовісно, має отримувати державну підтримку. В адміністративно-правовій літературі засоби такої підтримки одержали назву "переконання".

Відповідно, засоби переконання є первинними, провідними і найбільш ефективними. Як свідчить досвід країн-членів Європейського Союзу, покращення стану охорони навколишнього природного середовища залежить від продуманої й науково обгрунтованої системи превентивних заходів, основою яких є аналіз факторів, причин і умов, що сприяють скоєнню екологічних правопорушень [7, с. 211].

У наукових дослідженнях з даної тематики суть методу переконання полягає у впливі на свідомість та поведінку людей з метою формування у них правильних переконань, розуміння необхідності добровільно і сумлінно виконувати вимоги закону та інших правових норм, а зміст становить комплекс різноманітних конкретних заходів і засобів такого впливу [8, с. 30-32]. Іншими словами, застосування методу переконання сприяє формуванню у громадян правильної суспільно-корисної орієнтації, розумінню необхідності добровільного, активного виконання приписів, правил і норм, які функціонують у суспільстві.

Крім того, переконання – це особливий засіб правового впливу, і полягає в тому, щоб суб'єкти державного управління додержувалися певних вимог внаслідок їх внутрішнього визнання, а не через стіпе підкорення велінням влади. Так, Ю.П. Битяк наголошує, що переконання є системою заходів правового і не правового характеру, які проводяться державними та громадськими органами, що виявляється у здійсненні роз'яснювальних, виховних та заохочувальних методів, спрямованих на формування у громадян розуміння необхідності чіткого виконання законів і інших нормативних актів [4, с. 19]. Це означає розуміння того, що міцна громадська дисципліна й законність являють собою необхідну умову успішної побудови правової, незалежної, демократичної держави, а також формування свідомої звички, спрямованої на додержання правових вимог, почуття недопустимості їх порушення, потреби активно боротися з правопорушеннями.

Узагальнення позицій вчених надає можливість сформулювати визначення переконання у сфері забезпечення охорони навколишнього природного середовища – як засобу забезпечення уповноваженими державними органами охорони навколишнього природного середовища та екологічної безпеки, який полягає у встановленні системи заходів виховного, заохочувального впливу на зміст і характер поведінки суб'єктів охорони навколишнього природного середовища, екологічної безпеки та природокористування з метою формування навичок добровільного виконання вимог правових норм, що діють у цій сфері.

З точки зору організації управління суспільством методи командування, покарання та залякування, поширені за тоталітарної систе-

ми, повинні змінитися впливом на вчинки і поведінку людини шляхом зацікавлення і заохочення, персонального залучення до розв'язання соціальних проблем. Враховуючи це, важливим є поширення ефективних форм, що застосовувалися у Радянському Союзі (профілактична робота, спільне з громадськістю планування заходів по забезпеченню правопорядку в країні, аналіз оперативної обстановки), та нових форм. До того ж доцільним буде вивчення зарубіжного досвіду використання різних форм переконання із запровадженням їх в природоохоронній діяльності ОВС України [9]. При цьому необхідно приділити увагу: а) дослідженням методів впливу на громадську думку з метою її формування; б) вивченню практичного досвіду взаємодії правоохоронних органів з засобами масової інформації (надалі - ЗМІ), окремими громадянами; в) аналізу механізмів підвищення ефективності природоохоронної функції органів правопорядку за допомогою заходів "паблік рілейшнз" [10, с. 96-101].

В практичній адміністративній діяльності органів внутрішніх справ метод переконання реалізується в різних формах: а) правове виховання; б) робота з правопорушниками, особами з груп "ризик"; в) агітаційно-роз'яснювальна робота серед населення; г) публічне обговорення та осуд антигромадських проявів; д) поширення і популяризація передового досвіду в боротьбі з порушеннями громадського порядку, тощо. Усі ці форми властиві і для сфери охорони навколишнього природного середовища. Слід зазначити, що форми переконання різноманітні та численні. Вони поєднують у собі кілька сотень заходів, завдяки яким можна досягти бажаних результатів. Тому привести чітку класифікацію форм переконання неможливо, оскільки кожен підрозділ ОВС (міліції), залежно від ситуації і специфіки своєї діяльності обирає ту чи іншу форму, яка принесе з часом найбільшу користь. Тому, окрім перерахованих, можуть бути застосовані органами внутрішніх справ в природоохоронній сфері і, на нашу думку, матимуть свою результативність й такі форми переконання, як: агітація і пропаганда бережливого ставлення до об'єктів природи; інформування ЗМІ і населення про виявлені причини і умови, що сприяють скоєнню екологічних порушень, результати природоохоронної діяльності в регіонах і країні загалом (інформаційна взаємодія); виховання (економічне, правове, моральне); застосування заходів заохочення (морального і матеріального характеру), що сприяє підвищенню правосвідомості учасників екологічних правовідносин; особистий приклад працівників ОВС; критика дій підприємств, органів, поведінки окремих осіб, які порушують природоохоронне законодавство; профілактика екологічних правопорушень.

У Конституції України зазначено: "кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля. Така інформація ніким не може бути засекречена [11]". З точки зору соціально-правової спрямованості пріоритет прав людини, розвиток демократичних засад у державному управлінні вимагають в усіх сферах громадського життя, а особливо у сфері охорони навколишнього природного середовища та природокористування, подальшого підвищення правосвідомості громадян, виховання у кожного з них почуття громадського обов'язку. За цією обставиною розглянемо найважливіші форми переконання суб'єктів у необхідності дотримання вимог правових норм в сфері охорони навколишнього природного середовища та природокористування.

Згідно статті 66 Конституції України, кожен зобов'язаний не зашкодити шкоду природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані ним збитки. В умовах розвитку процесу інформатизації населення такі форми, як *пропаганда* бережливого ставлення до об'єктів природи – складають основу у формуванні екологічної правосвідомості суспільства. У цій важливій справі перевага віддається загальній стратегії дій ОВС і представників мас-медіа у поширенні, так званого, "правового всеобучу" – організації системи правового інформування населення про чинне законодавство, рішення органів влади щодо забезпечення екологічної безпеки в регіонах, недопущення порушень вимог загальнообов'язкових правил, які встановлені, зокрема, Законами України "Про охорону навколишнього природного середовища", "Про тваринний світ", "Про охорону атмосферного повітря", "Про природно-заповідний фонд України", Кодексом України про адміністративні правопорушення, Про надра, земельним, водним, лісовим законодавством, тощо. У здійсненні цієї форми переконання важлива роль надається підрозділам міліції громадської безпеки (дільничним інспекторам міліції, патрульній служби ОВС України, підрозділам дозвільної системи, Державній автомобільній інспекції МВС України), ветеринарній міліції. Також особливе значення у формуванні комунікаційної політики має метод демонстрування передового міжнародного та вітчизняного досвіду діяльності правоохоронних органів в природоохоронній сфері [9].

Неабияке значення має і така форма впливу на свідомість суспільства як *вивчення і формування громадської думки* відносно діяльності міліції, окремих її служб в галузі природоохорони. В системі МВС України дослідження думки суспільства є одним із напрямків діяльності Центрів громадських зв'язків, які використовують в своїй роботі різні методи: опитування окремих груп населення за допомогою ан-

кет і інтерв'ю; вивчення контингенту читачів; спостереження, яке надає можливість поглиблювати знання і розуміння закономірностей людської поведінки і інше [12, с. 18]. Звісно, ця робота повинна виконуватися постійно та у сукупності з іншими заходами. Слід відмітити, що в умовах зростаючих темпів демократизації суспільства є потреба в удосконаленні існуючої системи дослідження громадської думки і реагування на неї, зокрема, через моніторинг, проведення консультації осіб, які бажають взяти участь у природоохоронній діяльності.

У цьому випадку пріоритетними формами переконуючого характеру є проведення *пропагандистсько-виховної* роботи серед дорослого населення та молоді (в дошкільних, шкільних, вищих навчальних закладах). Ця робота покладається на відповідні служби ОВС України, громадську прес-службу, екологічні організації, і повинна включати такі заходи як: здійснення роботи для розміщення в засобах масової інформації коментарів до нормативних актів, які регламентують діяльність ОВС України щодо запобігання порушень правил використання природоохоронних об'єктів; підготовка та випуск методичних посібників і рекомендацій для навчально-виховних закладів; ознайомлення широкого кола громадськості з прикладами природоохоронної діяльності окремих служб і органів внутрішніх справ, тощо. У цьому напрямку цікавим є приклад роботи поліцейських органів Швеції, де дітям з трьох років поліцейський інспектор прищеплює повагу до закону, розповідає про норми поведінки, наслідки правопорушень в галузі охорони довкілля [10, с. 97].

Іншою важливою формою переконання є *роз'яснювально-профілактична діяльність* органів внутрішніх справ щодо забезпечення екологічної безпеки, її розвитку і удосконалення. Профілактична діяльність, як і інші види соціального управління, розглядається вченими як певний вид діяльності державних органів і громадських організацій, яка спрямована на виявлення і усунення причин і умов, які сприяють вчиненню проступків у даному випадку у природоохоронній сфері. Пріоритетними напрямками її здійснення мають стати: реалізація планового механізму здійснення профілактичних заходів у школах, ліцеях; регулярне вивчення із залученням екологічних організацій громадської думки, розробка на основі цього вивчення управлінських рішень щодо удосконалення природоохоронної діяльності; виступи у центральній та місцевій пресі, на радіо і телебаченні з роз'ясненням норм чинного законодавства; створення спеціальних телепрограм для обговорення актуальних проблем розвитку суспільних відносин у сфері охорони природного середовища; систематичне проведення

регіональних і загальнодержавних конкурсів тематичної друкованої продукції на краще висвітлення екологічних проблем; формування постійного активу представників мас-медіа, творчих колективів і організацій, що об'єдналися на основі спільності інтересів для покращення природоохоронної діяльності. Крім того, є необхідність у покращенні індивідуальних форм роботи дільничних інспекторів міліції, ветеринарної міліції серед населення. Визнано, що індивідуальна профілактика, як форма попереджувальної діяльності, спрямована на недопущення (запобігання і припинення) правопорушення з боку конкретної особи [3, с. 103]. Наведене вказує на перевагу: особистих прийомів громадян, безпосередніх зустрічей з представниками громадських формувань, колективами підприємств і організацій. Свою доцільність довели і такі форми як: робота з листами від громадян; реагування на критичні публікації в пресі щодо дій правоохоронців; своєчасне інформування населення про результати природоохоронної діяльності державних органів, тощо. Головне те, що ці акції повинні бути постійними, мати цілеспрямований і плановий характер. Перевагу при їх плануванні варто надавати в першу чергу підприємствам, і організаціям, що потребують підвищеної уваги з боку міліції. З іншого боку такі заходи організують і проводять центри громадських зв'язків. Зокрема вони приділяють велику увагу зміцненню зв'язків з державними організаціями і підприємствами з метою вироблення комплексних спільних програм профілактики екологічних правопорушень. Нарешті, при проведенні профілактичної роботи треба активно використовувати можливості "четвертої влади" - засобів масової інформації - задля виділення головних напрямків природоохоронної політики. У цьому аспекті необхідно відмітити, що свою ефективність мають проведення: брифінгів керівництва ОВС України з представниками телебачення і радіо, національних і місцевих видавництв, власниками центральних і регіональних інформаційних агентств; "круглих столів", прес-конференцій, репортажів і інтерв'ю; правової реклами; кінострічок з питань, у яких би висвітлювалася діяльність міліції з охорони природи; документальних фільмів [10, с.87-88]. Свої позитивні наслідки має видання і поширення друкованої продукції правового напрямку.

Значний внесок у зміцнення екологічної безпеки, попередження екологічних правопорушень роблять громадські формування. Головною особливістю природоохоронної діяльності громадських формувань є її профілактична і попереджувальна направленість [13]. Нині в країні функціонує майже 1,2 тисячі спеціалізованих добровільних на-

родних дружин. Члени дружин активно виявляють порушення, здійснюють значну профілактичну роботу серед населення щодо роз'яснення правил, норм та стандартів, які діють у сфері організації природокористування, забезпечення екологічної безпеки. Між тим, не треба забувати, що профілактика правопорушень, як вірно зазначає О.І. Остапенко, може успішно рішати завдання, які стоять перед нею, тільки при умові якщо ця діяльність буде спиратися на наукову і правову базу [9, 63].

Проте стан екологічної безпеки та охорони навколишнього природного середовища, як важливої складової національної безпеки в країні, залежить не лише від наявності сучасної правової бази, що регулює різні відносини в зазначеній сфері, але й у створенні розвиненого механізму формування екологічної культури в суспільстві. В усіх випадках дотримуватися вимог екологічної культури примушує закон, суворий до руйнівників і забруднювачів природи, тобто людина до осмислення важливості екокультури приходить через заборону, табу та покарання за протиправні дії. Очевидно, що потрібні різні шляхи екологізації людської діяльності, загальним принципом якої повинно стати мудре природокористування. У наш час екологічна культура, крім світоглядних і технологічних зрушень, стає ще й могутнім чинником усталення процвітаючих суспільств. Це характерно для багатьох країн, зокрема, Японії, Швеції і Німеччини, де екологічна культура формувалася під суворим "оком" закону і забезпечувалася діяльністю правоохоронних органів. Там спостерігається оздоровлення суспільства, поліпшення його моральних і естетичних чеснот, подовження тривалості життя та інші позитивні зрушення [14, с.24]. Це – ще один аргумент стосовно того, потрібна чи непотрібна екологічна культура сучасному суспільству. Зважаючи на це та враховуючи національні традиції, властиві кожній країні, треба визнати, що екологічна культура в загальному розумінні має для всіх країн спільний вектор: думання та мислення – з одного боку, життя та діяння – з іншого. Отже, механізм створення екокультурного суспільства, по суті, полягає у впливі на свідомість та поведінку кожного пересічного громадянина за допомогою організаційно-правових заходів з метою формування у нього правильних переконань щодо бережливого ставлення до природи, а також розуміння необхідності сумлінного та добровільного виконання вимог правових норм в сфері екологічної безпеки.

У свою чергу, формування екологічної культури в суспільстві можливо через впровадження нових норм та стандартів щодо збереження

просторової та видової різноманітності і цілісності природних об'єктів і комплексів; науково обґрунтоване узгодження екологічних, економічних і соціальних інтересів суспільства; прогнозування стану навколишнього середовища; гласність при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан природного середовища, формування у населення екологічного світогляду; науково обґрунтоване нормування впливу господарської та іншої діяльності на природне середовище з урахуванням стану екологічної ситуації, що склалася в країні і у світі загалом.

І на останок хотілося б відмітити значимість заохочувальних заходів, що відображають позитивну оцінку державою правомірної поведінки громадян, та є давнім засобом переконання у забезпеченні екологічної безпеки. Позитивна оцінка правомірної поведінки громадян у природоохоронній сфері могла б виражатися в застосуванні до цих осіб заходів заохочення морального, а в деяких випадках – і матеріального характеру. Це право закріплене в п. 29 статті 11 Закону України "Про міліцію", керуючись яким, правоохоронці правомочні застосовувати заходи заохочення до законотрухляних громадян [15], зокрема, до членів добровільних народних дружин – за результатами їх діяльності протягом року; або до окремих громадян, які брали активну участь в агітаційній чи профілактичній роботі; або до працівників засобів масової інформації – за найбільш повне і об'єктивне висвітлення природоохоронної діяльності.

Враховуючі усе вищезазначене, можна дійти висновку, що можливості адміністративного покарання як регулятора людської поведінки вельми обмежені. Тому, слід мати на увазі, що переконання як адміністративний метод діяльності органів внутрішніх справ в сфері охорони природного середовища має вагоме значення, адже призначений вплинути на поведінку людини таким чином, щоб переорієнтувати її в правомірному напрямку за допомогою заходів виховного характеру. Відповідно, усі перераховані заходи, які здійснюються органами внутрішніх справ з метою природоохорони, мають не примусовий характер, а покликані сприяти вихованню громадян у дусі неухильного дотримання законів, позитивно позначаються на стані природного середовища і, в решті решт, мають привести до активізації дій громадськості та зниження кількості правопорушень у природоохоронній сфері. В остаточному підсумку ефективність виховного процесу передбачає: *по-перше*, приведення національного законодавства до вимог часу та європейських норм; *по-друге*, застосування комплексу правових і організаційних заходів і засобів впливу на людей з метою не порушення встановлених правил природокористування; і *по-третє*, створення екокультурного суспільства – як головного імпера-

тиву діяльності держави у забезпеченні екологічної безпеки шляхом формування відповідної поведінки кожної окремої людини і всього суспільства загалом.

Використана література:

1. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21 грудня 2010 р., № 2818-VI. // Відомості Верховної Ради України. - 2011. - № 26. - Ст. 218.
2. Теоретичні аспекти державного управління: Монографія / Нижник Н.Р., Мосов С.П. - Чернівці: Технодрук, 2011. - 248 с.
3. Адміністративна діяльність міліції : підруч. / За заг. ред. акад. АПРН України О.М. Бандурки: Підручник. - Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. - 448 с.
4. Битяк Ю.П. Переконавання і примус у державному управлінні. Адміністративна відповідальність: Конспекти лекцій. / Ю.П. Битяк, В.В. Зуй, А.Т. Комзюк. - Х.: Укр. юрид. академія, 1994. - 44 с.
5. Ортинський В.Л. Організаційні засади управлінської діяльності в органах внутрішніх справ України : навч.-метод. посіб. / В.Л. Ортинський, З.Р. Кісіль, М.В. Ковалів. - Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2006. - 248 с.
6. Гусаров С. М. Адміністративно-юрисдикційна діяльність органів внутрішніх справ: моногр. / С. М. Гусаров. - К.: КНУВС, 2009. - 323 с.
7. Адміністративне деліктне законодавство: Зарубіжний досвід та пропозиції реформування в Україні / Автор - упорядник О.А. Банчук. - К.: Книги для бізнесу, 2007. - 912 с.
8. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ. Загальна частина: підручн. / за заг. ред. Рябченко О.П. - Х.: Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2009. - 256 с.
9. Заросило В.О. Порівняльний аналіз адміністративної діяльності міліції України та поліції зарубіжних країн (Великобританії, США, Канади та Франції) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / В.О. Заросило. - К.: НАВСУ, 2002. - 250 с.
10. Казанчук І. Д. Паблік рілейшнз в діяльності органів внутрішніх справ : монографія / І. Д. Казанчук. - Х.: Основа, 2003. - 198 с.
11. Конституція України від 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 30. - С. 141.
12. Лупало О.А. Оцінювання ефективності діяльності органів внутрішніх справ через громадську думку / О.А. Лупало, В.Ю. Котляр, К.О. Зарудський. - К.: ВПЦ МВС України, 2006. - 34 с.
13. Музичук О.М. Організаційно-правові основи участі громадян в охороні громадського порядку і боротьбі з правопорушеннями : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / О.М. Музичук. - Х.: ХНУВС, 2003. - 199 с.
14. Голосніченко І. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави // Право України. - 2005. - №4. - С. 22-25.
15. Про міліцію : закон України від 20 груд. 1990 р. №565-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. - 1991. - №4. - Ст. 20.

УДК 349.2:351.743

О.Е. Михайлова

**НАСЛІДКИ ВПЛИВУ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ
НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ
РОЗВИТОК УКРАЇНИ**

У статті представлені наслідки впливу трудової міграції на соціально-економічний розвиток суспільства і держави в умовах глобалізації. Особлива увага приділяється розгляду позитивних та негативних наслідків трудової міграції, які мають економічну, соціальну та культурну спрямованість.

Ключові слова: *трудова міграція, позитивні наслідки трудової міграції, негативні наслідки трудової міграції, соціально-економічний розвиток.*

В статье представлены последствия влияния трудовой миграции на социально-экономическое развитие общества и государства в условиях глобализации. Особенное внимание уделяется рассмотрению позитивных и негативных последствий трудовой миграции, которые имеют экономическую, социальную и культурную направленность.

Ключевые слова: *трудова міграція, позитивні наслідки трудової міграції, негативні наслідки трудової міграції, соціально-економічний розвиток.*

In the article the effects of the influence of labour migration on the socio-economic development of society and the state in a globalizing world are presented. The special attention is spared positive and negative effects of labor migration, which have economic, social and cultural trends.

Key words: *labor migration, positive effects of labor migration, negative effects of labor migration, economic and social development.*

Вплив трудової міграції на економічну і соціальну сторони суспільства або держави в цілому вельми різноманітний та неоднозначний, тому її вплив на внутрішню ситуацію у різних країнах, у тому числі й на Україну, залишається актуальним та дискусійним питанням й сьогодні.

Як зазначає Івахнюк І.В., міжнародна трудова міграція – це міграція, пов'язана з перетинанням державного кордону з метою продажу своєї робочої сили в країні виїзду на певний термін (від 1 дня до декількох років) [1, с.14].

Трудова міграція є складним соціально-економічним процесом, який має першочергове значення в розвитку країн, впливаючи при цьому надто суперечливо. Так, наприклад, в Канаді, Австралії, Швейцарії та США, де на частку іноземців припадає істотна частина робочої сили та національного виробництва, вплив виявляється глибоким, системним, а залежність економіки від імміграції – достатньо вираженою, в

більшості ж розвинених країн імміграція виконує, швидше, допоміжну роль, сприяючи в тій чи іншій мірі коригуванню диспропорцій на ринку праці, нормальному функціонуванню виробництва та розвитку його високотехнологічних секторів, активізації інвестиційного процесу [2, с. 38]. Слід зазначити, що у сучасному світі міжнародна міграція робочої сили перетворилась у глобальне явище, яке має вплив на всі сторони життя світового співтовариства. Розмір заробітної плати, можливість задовольнити матеріальні та духовні потреби, підвищити рівень свого добробуту та своєї родини завжди будуть найважливішою мотивацією кожного трудового мігранта.

Дослідженню наслідків трудової міграції в Україні присвятили свої наукові розробки такі видатні вчені, як Крупка Л.С., Малиновська О.А., Прибиткова І.М., Шиманська О. Проблеми впливу наслідків трудової міграції на внутрішню ситуацію у різних країнах досліджувались в роботах таких російських дослідників, як Бояркін Г.Н., Зайончковська Ж.А., Западнюк Е.О., Івахнюк І.В., Метелев С.Є., Потуданська В.Ф., Рязанцев С.В., Трофімова Т.І., а також у роботах зарубіжних вчених Peter Stalker, Philip Martin, Manolo Abella and Christiane Kuptsch та інші.

На сьогодні Україна, як суверенна держава, активно приймає участь у міжнародному обміні трудовими ресурсами в якості імпортера та експортера робочої сили. Тому, розгляду будуть підлягати наслідки як для країни приймаючої трудових мігрантів, так і країни, яка віддає трудових мігрантів.

Необхідним чинником в оцінці наслідків трудової міграції є наявність достовірної інформації щодо реальних масштабів трудової міграції в Україну та за її межі. Відсутність однозначної інформації щодо реальних масштабів трудової міграції в Україні пояснюється відмінністю в оцінках багатьох фахівців. Так, деякі зазначають, що кількість трудових мігрантів коливається від двох до п'яти млн. осіб, інші вважають, що значно більша кількість громадян працюють за кордоном, у межах від 5 до 10 млн. осіб.

Наступним важливим аспектом, який, на думку зарубіжних вчених, що допомагає оцінити наслідки трудової міграції є кількість грошових переказів трудових мігрантів з-за кордону. Дійсно, грошові перекази трудових мігрантів належать до економічних наслідків, які, в свою чергу, можуть бути як позитивними, так і негативними. Так, для країни, яка постачає робочу силу, вони мають цілком позитивне значення, однак, для країни імпортера, грошові перекази спричиняють лише значні економічні втрати. Наприклад, дослідження прове-

дені у Вірменії показали, що регулярно отримують грошові перекази з-за кордону приблизно 15% домогосподарств, а для 8% домогосподарств грошові перекази виступають основним джерелом доходів [3, с.143]. Однак, для деяких країн світу, вплив грошових переказів трудових мігрантів на економіку цих країн не значний, адже, як правило, грошові перекази витрачаються домогосподарствами трудових мігрантів на споживання, а саме на товари повсякденного попиту, що може призвести до зростання окремих галузей національної економіки лише на короткостроковий період.

У цілому грошові перекази трудових мігрантів необхідно розглядати як найважливіше джерело доходної частини бюджету у разі правильного та ефективного їх використання, а саме з метою підвищення науково-технічного рівня країни, підйому національної економіки, зростання внутрішнього споживчого попиту. Так, наприклад в 2003 році розміри грошових переказів досягли майже 100 млрд. дол. США, що на 20 % вище показників 2001 року [4, с.69]. За масштабом переказів з Росії, отриманих через різні платіжні системи лідирує Узбекистан (16,7%), потім - Таджикистан (15,9%), Україна (15,4%), Вірменія (10,1%), Молдова (8,7%) [5, с.5].

Отже, Україна займає третє місце за темпами грошових переказів з Росії. На думку більшості економістів, в довгостроковому періоді держава, яка приймає мігрантів, отримує більше переваг і вигод, тому що податки, сплачувані іммігрантами, перевершують кошти, які виділяються на їх навчання та різні соціальні виплати [6, с.58]. Однак, повністю погодитись з думкою економістів неможливо, адже вони не враховують той факт, що більшість мігрантів, які приїждять за кордон з метою працевлаштування працюють нелегально та не сплачують при цьому податків. Наступним важливим моментом визначення переваг та вигод, які отримує держава, що приймає мігрантів є рівень кваліфікації трудящих-мігрантів. Так, висококваліфіковані спеціалісти сприяють зростанню тенденції перевищення бюджетних доходів над витратами. Слід також звернути увагу на ситуацію, що виникає у державі, яка приймає мігрантів у разі використання праці низькокваліфікованих трудящих-мігрантів. Один такого роду працівник протягом трудового життя сплачує податків на 13 тис. дол. менше, ніж отримує різного роду соціальних дотацій [7, с.10]. Таким чином, держава, яка приймає трудових мігрантів, перш за все, зацікавлена в залученні висококваліфікованих трудових ресурсів. Останнім часом у світі відбуваються зміни у структурі міжнародного міграційного руху населення, які супроводжуються збільшенням кількості праців-

ників серед трудових мігрантів з високим рівнем кваліфікації та підготовки. У даному випадку менш розвинені країни потерпають від втрати інтелектуальних трудових ресурсів.

Трудова міграція в Україні призводить як до позитивних, так і негативних наслідків, які мають економічну, соціальну та культурну спрямованість.

Серед позитивних економічних наслідків необхідно відзначити збільшення надходжень до бюджету держави за рахунок посередницьких послуг у працевлаштуванні за кордоном, надходження грошових переказів від мігрантів з-за кордону. Так, в Україну від наших трудових мігрантів протягом 2009 року надійшло майже 3 мільярди доларів. З них, найбільшу кількість грошових переказів Україна отримує від Росії та Польщі. Так, цього року польська влада згодна залучити до праці понад 200 тисяч українських громадян.

Слід також звернути увагу на негативні економічні наслідки, до яких належать: виникнення залежності від іноземного попиту на робочу силу; відтік значної кількості грошових коштів з країни.

До позитивних соціальних наслідків належить можливість отримання трудящим-мігрантом нових знань та навиків у сфері професійної діяльності. Так, трудящий-мігрант перебуваючи за кордоном та працюючи у тій чи іншій сфері діяльності, маючи при цьому певний досвід роботи, може здобути більш високий рівень кваліфікації. Як правило, через виїзд громадян за кордон з метою працевлаштування зменшується напруженість на місцевому ринку праці, знижується рівень безробіття, скорочується різниця та досягається рівновага між доходами населення. У свою чергу, до негативних соціальних наслідків слід віднести, зменшення кількості кваліфікованих працівників, відсутність можливості працювати за спеціальністю, раніше отриманою за освітою.

Необхідно зазначити, що ті держави, які створили кращі умови для залучення висококваліфікованої робочої сили, мають надприбутки від діяльності іноземних спеціалістів, не витрачаючи при цьому значні кошти на підготовку кадрів. На теперішній час у всіх країнах світу з розвинутою ринковою економікою розробляються національні програми по залученню висококваліфікованих спеціалістів на постійну чи тимчасову роботу. Так, наприклад, наша країна втрачаючи найбільш кваліфікованих спеціалістів зустрінеється з проблемами пов'язаними зі зменшенням інтелектуального рівня країни, економічними труднощами, регресом в розвитку національного господарства. Однак, не слід забувати, що вони мають можливість отримати професійну під-

готовку, підвищити свій рівень кваліфікації та після повернення застосовувати отримані знання та навички на благо своєї країни.

Наступними позитивними наслідками трудової міграції за культурною спрямованістю є підвищення культурного рівня трудових мігрантів, обмін представниками національної освіти, науки, культури та мистецтва між державами. Не слід забувати, що культурні навички, крім професійного досвіду та навичок, також впливають на рівень кваліфікації працівників у чужій країні. Пристосування до сучасних умов праці та життя в іноземній країні вимагає від трудового мігранта певного проміжку часу та відповідної психологічної і професійної підготовки. Нерідкі випадки, коли кваліфіковані працівники, не маючи здатність пристосуватися до нового середовища, потрапляють у складне становище, завдяки якому міжнародні спеціалісти починають сумніватися у кваліфікації та здібностях цього працівника, а це в свою чергу впливає на якість виконання роботи та її продуктивність. Крім негативних культурних наслідків у разі негативного впливу на рівень кваліфікації працівника через відсутність культурних навичок, відмічається також посилення виїзду наукових діячів за кордон. Ще одним наступним негативним наслідком трудової міграції за культурною спрямованістю є загострення протиріч між корінним населенням та мігрантами щодо віри, менталітету та традицій.

Масштаби та характер впливу потоків трудових мігрантів на економіку тієї чи іншої країни залежить не тільки від їх якісних та кількісних характеристик, але й від умов та можливостей включення трудових мігрантів до приймаючого суспільства [8, с.6].

Вплив міжнародної міграції населення на соціально-економічний розвиток сучасних держав С.Є. Метелев розглядає у контексті порівняльного зіставлення позитивних та негативних наслідків. Так, він вважає, що з одного боку, вона призводить до зростання пропозиції робочої сили та конкуренції на ринках праці, збільшенню обсягів валового внутрішнього продукту і зниження рівня цін, підвищення ефективності використання робочої сили та вимог до найманого працівника, стимулюючи зростання професійної та освітньої підготовки, сприяє підвищенню конкурентоспроможності національної економіки; з іншого боку, міграція населення здатна істотно вплинути на формування дисбалансу на ринку праці, викликаючи зростання безробіття, зниження рівня оплати праці та погіршення соціально-економічного стану корінних жителів даного району [9, с.72].

Найбільше впливає на соціально-економічний розвиток регіону міграція працездатного населення, трудових ресурсів (переміщення

людей з метою знайти роботу або отримувати більш високу плату за свою працю в порівнянні з тією, на яку вони можуть розраховувати на батьківщині) [10, с. 39].

Слід звернути увагу на думку І.О. Кулькової, яка вважає, що міграція робочої сили виконує різні функції: забезпечує перерозподіл робочої сили між трудонадлишковими та трудонедостатніми районами, сприяє структурним зрушенням в економіці, обміну трудовими навичками та виробничим досвідом, росту продуктивності праці, зниженню напруженості на ринку праці в трудонадлишкових регіонах, веде до оновлення кадрів, формує особистість, сприяє більш повному задоволенню потреб мігрантів в отриманні освіти, зростанні професійної підготовки, підвищенні доходів, поліпшенні житлово-побутових умов [11, с. 44]. При цьому, міграція робочої сили призводить до надто суперечливих соціально-демографічних та соціально-економічних наслідків. Серед соціально-демографічних наслідків треба відзначити зміни, які виникають в чисельності та структурі населення, рівні напруженості соціальних відносин. На сьогодні демографічні прогнози вказують на скорочення та старіння населення розвинених країн, неминуче зростання їхніх потреб в іноземній робочій силі, що спровокувало гарячу полеміку навколо проблем імміграції. Соціально-економічні наслідки пов'язані зі змінами чисельності та структури трудових ресурсів (освітнього і професійно-кваліфікаційного складу), стану ринку праці та ефективності використання трудових ресурсів. Необхідно пам'ятати, що досить сильно проявляється вплив трудової міграції населення на ринок праці за допомогою зміни професійного та кваліфікаційного складу мігрантів [10, с.195].

Доцільно звернути увагу на необхідність розгляду наслідків трудової імміграції окремо від наслідків трудової еміграції та у результаті зробити висновок щодо важливості та значення впливу трудової імміграції та еміграції на економічну, політичну та соціальну ситуацію у країні.

До позитивних наслідків трудової еміграції належать зменшення напруги на вітчизняному ринку праці, зниження рівня безробіття, підвищення рівня розвитку економіки внаслідок отримання грошових переказів від трудящих-мігрантів, отримання професійного досвіду та навиків. Одним із головних негативних наслідків трудової еміграції є зниження кількості кваліфікованих трудових ресурсів, інтелектуального потенціалу країни, що призводить до виникнення негативних змін на вітчизняному ринку праці та падіння окремих галузей виробництва або економіки в цілому.

Необхідно звернути увагу на позитивні наслідки трудової імміграції, до яких відносяться заповнення вільних робочих місць на первинному міжнародному ринку праці, де не бажає працювати корінне населення, у тому числі виконання непривабливих та низькооплачуваних робіт; зменшення грошових витрат на оплату праці трудових мігрантів, адже трудові мігранти можуть отримувати значно менше, ніж місцеве населення, за однаково виконану роботу; збільшення кількості висококваліфікованих працівників шляхом залучення іноземних спеціалістів без додаткових витрат на навчання та покращення становища на міжнародному ринку праці. Прихильники обмеження імміграції приписують їй збільшення безробіття, падіння заробітків серед корінного населення, підвищення соціальних витрат, уповільнення економічного зростання [2, с. 27].

Як правильно стверджує В.В. Сандугей структурна перебудова економіки, масове банкрутство підприємств, значне падіння обсягів національного виробництва в перше десятиліття незалежності; нерациональна структура галузевої та регіональної зайнятості; істотне якісне та кількісне перевищення пропозиції робочої сили над попитом; постійне збільшення чисельності та терміну тривалості зареєстрованого безробіття, його виражене жіноче та молодіжне обличчя; великі обсяги прихованого безробіття, яке може вважатись резервом поповнення офіційного; зубожіння значної частини населення України; постійна депопуляція та старіння населення, спричиняє скорочення чисельності трудового потенціалу України призвели до того, що громадяни, які не змогли реалізувати власний трудовий потенціал на теренах нашої країни, все частіше пропонують свою робочу силу на ринках праці інших країн, стаючи учасниками зовнішніх трудових міграцій [12, с. 104].

Як зазначає відомий дослідник міжнародної трудової міграції В. Бенінг, сьогодні вона є одним з найбільш істотних аспектів інтенсивної глобалізації світової економіки, яка помітно впливає на економіку та робочу силу більш ніж у 100 країнах [13, с. 36].

Останнім часом в економічній літературі наголошується, що політика країн з розвинутою ринковою економікою по відношенню до міграції розглядається не тільки як засіб поповнення трудових ресурсів, але й як інструмент для залучення капіталу [6, с. 57].

Слід зазначити, що у теперішній час економічна кон'юнктура розвинених країн світу не може функціонувати без залучення до праці трудящих-мігрантів. Так, наприклад у США, такі сфери обслуговування та виробництва, як сільське господарство, догляд за хворими, готельний бізнес та домашня прислуга, переважно зайняті трудовими мігрантами.

Наслідки впливу трудової міграції на ринок праці можуть бути як позитивними (посилення конкуренції на ринку праці, як стимулу для розвитку здібностей до праці; часткова компенсація демографічної кризи та ін.), так і негативними (загострення безробіття, втрата висококваліфікованих кадрів) [10, с. 196].

Міжнародні потоки трудових мігрантів змінюються в залежності від удосконалення форм і методів державного регулювання та посилення процесів інтернаціоналізації і глобалізації економічного розвитку.

З метою створення методів визначення позитивних та негативних наслідків трудової міграції важливе значення має розробка теоретичного підходу, що дозволяє реально оцінювати позитивні та негативні ефекти міжнародної міграції з урахуванням різноманітних форм їх прояву, стосовно тієї чи іншої соціально-економічної ситуації.

Використана література:

1. Ивахнюк И.В. Международная трудовая миграция. М.: Экономический ф-т МГУ, ТЕИС, 2005. - 286 с.
2. Цапенко И.П. Роль иммиграции в экономике развитых стран// Мировая экономика и международные отношения. 2004. №5. - с. 27-39.
3. Pannossian, Razmic Courting a Diaspora: Armenia-Diaspora Relations since 1998// International Migration and Sending Countries: Perceptions, Policies and Transnational Relations/ Ed. By E. Ostergaard-Nielsen, 2003. P. 143.
4. Two Current Issues Facing Developing Countries // World Economic Outlook, IMF. 2005. April. P. 69, 71.
5. Зыкова Т. Перевод на СНГовский // Российская газета. 2007. 10 июля. С. 5.
6. Трофимова Т.И. Экономико-теоретические проблемы миграционных процессов в условиях глобализации/ Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2007. -132 с.
7. Никольская Г.К. Социально-экономические последствия глобализации рынка труда// Труд за рубежом. - М., - 2005. - №4. - с. 3-19.
8. Метелев С.Е. Международная трудовая миграция и регулирование миграционных процессов/ Омск: Типография ИП Долгов Р.Н., 2005 - 96 с.
9. Метелев С.Е. Международная трудовая миграция и ее роль в современном мире/ Омск: Типография ИП Долгов Р.Н., 2005. - 100 с.
10. Потуданская В.Ф., Бояркин Г.Н., Юсова Ю.С. Трудовая миграция как фактор трансформации регионального рынка труда: Монография. Омск: Изд-во ОмГТУ, 2004. - 284 с.
11. Кулькова И.А. Трудовое поведение человека на рынке труда. - Екатеринбург; Изд-во Урал. гос. экон. ун-та, 2007. - 147 с.
12. Сандугей В.В. Особливості трудової міграції в Україні та її державне регулювання// Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. - 2009. - №1. - с. 104-108.
13. Демченко Т.А. Трудовые ресурсы зарубежных стран и России: Современный этап развития. - М.: ЗАО Изд-во "Экономика", 2003. -191 с.

УДК 351.863:368(477)

О.М. Заєць

**ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА
СТРАХОВОГО РИНКУ УКРАЇНИ**

Оцінюється рівень економічної безпеки страхового ринку України на підставі аналізу індикаторів його фінансової безпеки. Аналіз індикаторів економічної безпеки страхового ринку України за 2006-2011 р. дав змогу дійти висновку про низький рівень економічної безпеки страхового сектору України, що підтверджується економічними розрахунками.

Ключові слова: *економічна безпека, фінансова безпека, безпека страхового ринку, індикатори стану економічної безпеки, рівень економічної безпеки, страхування, мінімізація ризиків.*

Оценивается уровень экономической безопасности страхового рынка Украины на основе анализа индикаторов его финансовой безопасности. Анализ индикаторов экономической безопасности страхового рынка Украины за 2006-2011 г. дал возможность сделать вывод о низком уровне экономической безопасности страхового сектора Украины, что подтверждается экономическими расчетами.

Ключевые слова: *экономическая безопасность, финансовая безопасность, безопасность страхового рынка, индикаторы состояния экономической безопасности, уровни экономической безопасности, страхование, минимизация рисков.*

Economic strength of insurance market of Ukraine security is estimated on the basis of analysis of indicators of his financial safety. The analysis of indicators of economic security of insurance market of Ukraine after 2006-2011 gave an opportunity to draw conclusion about the low level of economic security of insurance sector of Ukraine, that confirmed by economic calculations.

Key words: *economic security, financial safety, safety of insurance market, indicators of the state of economic security, economic strength securities, insurance, minimization of risks.*

Вступ. З набуттям Україною незалежності економічні й соціальні перетворення, що відбуваються, зумовили необхідність побудови адекватної системи страхування, яка б стала надійним захистом для юридичних і фізичних осіб від матеріальних втрат, спричинених стихійним лихом, нещасним випадком чи іншими ризиковими обставинами. Страхування сприяє оптимізації ресурсів, спрямованих на організацію економічної безпеки. Воно дає змогу досягти раціональної структури коштів, що спрямовуються на запобігання втрат від стихії чи впливу інших негативних факторів, які перешкоджають діяльності тієї чи іншої особи.

Постановка проблеми. Економічна безпека страхового ринку є досить актуальною проблемою, яка відповідає за рівень майнової захи-

щеності фізичних та юридичних осіб держави. Отже, дослідження рівня економічної безпеки страхового ринку дасть змогу оцінити сучасний стан ринку страхових послуг та рівень майнової захищеності фізичних та юридичних осіб держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у дослідження теоретико-методологічних засад страхової діяльності зробили такі вчені України та зарубіжжя, як Н. Адамчук, В. Базилевич, Н. Внукова, О. Гаманкова, Т. Гварліані, О. Гвозденко, М. Клапків, О. Козьменко, А. Манес, М. Мних, Л. Орланюк-Малицька, С. Осадець, О. Охріменко, В. Райхер, Л. Рейтман, Т. Рогова, А. Самойловський, О. Слюсаренко, Н. Ткаченко, К. Турбіна, В. Фурман, В. Шахов, Я. Шумелда, Р. Юлдашев та ін.

Основні аспекти визначення сутності поняття економічної безпеки, а також системи індикаторів, критеріїв та параметрів рівня економічної безпеки страхового ринку досліджено у наукових працях О. Ареф'євої, О. Барановського, І. Бланка, З. Варналія, Ф. Євдокимова, М. Єрмоленка, О.Й. Жабинець, Я. Жаліла, О.Є. Користін, Л.В. Нечипорук та ін. У той же час правове поле, у межах якого функціонує страховий ринок, потребує реформування і приведення його до європейських стандартів. Варто зазначити недостатність розроблення усіх проблем економічної безпеки страхового ринку в Україні, що потребує подальших досліджень у цій сфері.

Мета дослідження. Метою дослідження є аналіз основних індикаторів рівня економічної безпеки ринку страхових послуг України та оцінювання його спроможності до якісного захисту майнових інтересів фізичних та юридичних осіб держави.

Виклад основного матеріалу. Страхування як об'єктивно необхідний атрибут ринкової економіки забезпечує надійні гарантії відновлення порушених майнових прав та інтересів у випадках втрат, заподіяних вогнем, стихійними лихами, техногенними аваріями, транспортними аваріями та іншими не передбачуваними обставинами. У той же час страхування не лише звільняє державу від витрат на відшкодування збитків при появі страхових подій, а й суттєво впливає на зміцнення фінансів держави, є ефективною формою накопичення коштів громадян і значним стабільним джерелом довгострокових інвестицій.

Як відомо економічна безпека складається з трьох важливих складових:

– економічна незалежність, що означає насамперед можливість здійснення державного контролю над національними ресурсами, спромож-

ність використовувати національні конкурентні переваги для забезпечення рівноправної участі у міжнародній торгівлі;

- стійкість і стабільність національної економіки, що передбачає міцність і надійність усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності, створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування дестабілізуючих факторів

- здатність до саморозвитку і прогресу, тобто спроможність самостійно реалізовувати і захищати національні економічні інтереси, здійснювати постійну модернізацію виробництва, ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний і трудовий потенціал країни.

Для розуміння сутності економічної безпеки важливо усвідомити її зв'язок з поняттями "розвиток" і "стійкість". Розвиток – один з компонентів економічної безпеки. Якщо економіка не розвивається, то в неї різко скорочуються можливості виживання, опірність і пристосованість до внутрішніх і зовнішніх погроз. Сійкість і безпека – найважливіші характеристики економіки як єдиної системи. Їх не слід протиставляти, кожна по-своєму характеризує стан економіки. Сійкість економіки відбиває міцність і надійність її елементів, вертикальних, горизонтальних і інших зв'язків усередині системи, здатність витримувати внутрішні і зовнішні "навантаження". Порушення пропорцій і зв'язків між різними елементами системи веде до її дестабілізації і є сигналом переходу економіки від безпечного стану до небезпечного. Від так, економічна безпека – це такий стан національної економіки, який дає змогу зберігати сійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз і здатний задовольняти потреби особи, сім'ї, суспільства та держави [2, с. 16].

Сутність економічної безпеки реалізується в системі індикаторів, критеріїв і показників. Критерій економічної безпеки – оцінка стану економіки з погляду найважливіших процесів, що відбивають сутність економічної безпеки. Індикатори економічної безпеки – це реальні статистичні показники розвитку економіки країни, які найбільш повно характеризують явища і тенденції в економічній сфері.

Критеріальна оцінка безпеки містить у собі оцінки: ресурсного потенціалу і можливостей його розвитку; рівня ефективності використання ресурсів, капіталу і праці і його відповідності рівню в розвинутих країнах, а також рівню, при якому погрози внутрішнього і зовнішнього характеру зводяться до мінімуму; конкурентноздатності економіки; цілісності території й економічного простору; суверенітету, неза-

лежності і можливості протистояння зовнішнім погрозам; соціальної стабільності й умов запобігання і дозволу соціальних конфліктів.

У системі показників – індикаторів економічної безпеки необхідно виділяти: рівень і якість життя; темпи інфляції; норму безробіття; економічний ріст; дефіцит бюджету; державний борг; убудованість у світову економіку; стан золотовалютних резервів; діяльність тіньової економіки.

Складовими економічної безпеки є: макроекономічна, фінансова, зовнішньоекономічна, інвестиційна, науково-технологічна, енергетична, виробнича, демографічна, соціальна, продовольча безпека.

У свою чергу страховий ринок відноситься до ринку фінансових послуг, а отже знаходиться в системі забезпечення фінансової безпеки держави. Фінансова безпека – це такий стан бюджетної, грошово-кредитної, банківської, валютної системи та фінансових ринків, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних загроз, здатністю забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання. Фінансова безпека, у свою чергу, містить такі складові: бюджетна безпека; валютна безпека; грошово-кредитна безпека; боргова безпека; *безпеки страхового ринку* – це такий рівень забезпеченості страхових компаній фінансовими ресурсами, який дав би їм змогу в разі потреби відшкодувати обумовлені в договорах страхування збитки їх клієнтів і забезпечити ефективне функціонування; безпека фондового ринку.

Для вимірювання рівня економічної безпеки страхового ринку законодавством передбачена методика розрахунку рівня економічної безпеки України, яка затверджена Наказом Міністерства економіки України № 60 від 02.03.2007 р. Ця Методика розроблена з метою визначення рівня економічної безпеки України як головної складової національної безпеки держави і визначає перелік основних індикаторів стану економічної безпеки України, їхні оптимальні, порогові та граничні значення, а також методи обрахування інтегрального індексу економічної безпеки. Вона базується на комплексному аналізі індикаторів економічної безпеки з виявленням потенційно можливих загроз економічній безпеці в Україні і застосовується Міністерством економіки України для інтегральної оцінки рівня економічної безпеки України в цілому по економіці та за окремими сферами діяльності.

Таблиця

**Індикатори та порогові значення індикаторів стану
економічної безпеки страхового ринку України**

N з/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогові значення
1	Показник проникнення страхування (страхові премії до ВВП), %	8 - 12
2	Показник "щільності страхування" (страхові премії на одну особу), дол. США	не менше 140
3	Частка довгострокового страхування в загальному обсязі зібраних страхових премій, %	не менше 30
4	Рівень страхових виплат, %	не менше 30
5	Частка премій, що належать перестраховикам-нерезидентам, %	не більше 25
6	Частка сукупного обсягу статутних капіталів страхових компаній, що належать нерезидентам у загальному їх обсязі, %	не більше 30

Джерело: Наказ Міністерства економіки України № 60 від 02.03.2007 р. "Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України".

Висновки. Невід'ємною складовою економічної безпеки держави є безпека її страхового ринку, під якою пропонується розуміти такий рівень забезпеченості страхових компаній фінансовими ресурсами, який дав би їм змогу в разі потреби відшкодувати обумовлені в договорах страхування збитки їх клієнтів і забезпечити ефективне функціонування. На підставі аналітичних даних розвитку вітчизняного страхового ринку розраховано рівень економічної безпеки страхового ринку України за період 2006-2011 рр. Результати проведених розрахунків свідчать, що рівень економічної безпеки страхового ринку України не відповідає стратегічним орієнтирам його розвитку.

Аналіз основних індикаторів економічної безпеки страхового ринку України показав, що рівень економічної безпеки вітчизняного ринку страхування є досить низьким, а як наслідок - вразливим до внутрішніх та зовнішніх загроз. Результати проведених розрахунків свідчать, що рівень економічної безпеки страхового ринку України не відповідає стратегічним орієнтирам його розвитку. Це дозволило визначити на найближчу перспективу систему заходів щодо запобігання виникненню стратегічних небезпек функціонування національного страхового ринку.

Страховий ринок України для досягнення стратегічних орієнтирів довгострокового розвитку потребує здійснення низки структур-

них реформ. Головними завданнями забезпечення формування повноцінного страхового ринку в нашій державі, а відтак – підвищення рівня його економічної безпеки повинні стати: розроблення та реалізація дієвої державної політики у сфері страхування; приведення чинного законодавства у відповідність до норм, правил і вимог ЄС; забезпечення умов для розвитку конкуренції; створення умов вдосконалення державного нагляду за страховою діяльністю. Зміна умов і характеру функціонування страхового ринку ставить завдання розроблення стратегії його розвитку на підставі концепції, спрямованої на підвищення рівня економічної безпеки.

Використана література:

1. Роль страхування у забезпеченні економічної безпеки: монографія / [О.А. Бурбело, С.В. Єськов, С.М. Андросов, О.М. Засць]; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. – 176 с.
2. Предборський В.А. Економічна безпека держави: Монографія / В.А. Предборський. – К.: Кондор, 2005. – 391 с.
3. Жабинець О.Й. Фінансова безпека страхового ринку України / О.Й. Жабинець // Науковий вісник НЛТУ України : зб. наук.-техн. праць. – Львів : РВВ НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21.4. – С. 233 – 237.
4. Жабинець О.Й. Перестраховання як один з індикаторів фінансової безпеки ринку страхових послуг / О.Й. Жабинець // Науковий вісник НЛТУ України : зб. наук.-техн. праць. – Львів : РВВ НЛТУ України. – 2009. – Вип. 19.12. – С. 187 – 192.
5. Економічна безпека держави: сутність та напрямки формування [Текст] : монографія / за ред. Л. С. Шевченко. – Х. : Право, 2009. – С. 312.

УДК 33:351.746:336.22:336

В.Є. Ковригіна

СУТНІСТЬ ТА КРИТЕРІЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНИХ РИЗИКІВ У ПІДПРИЄМНИЦТВІ

В даній статті розглядається природа, зміст, характеристика, сутність найбільш поширених фінансово-економічних ризиків у підприємництві та критерії їх класифікації.

Ключові слова: класифікація, ризики, підприємство, фінанси, економіка.

В настоящей статье рассматриваются природа содержание, характеристика, сущность наиболее распространенных финансово-экономических рисков в предпринимательстве и критерии их классификации.

Ключевые слова: классификация, риски, предпринимательство, финансы, экономика.

In this article nature, substance, characteristic, essence of widespread financial and economical risks in business sphere and their classification are considered.

Key words: *classification, risks, business (enterprise), finances, economic.*

Постановка проблеми. Умови невизначеності, які мають місце при будь-яких видах підприємницької діяльності, є предметом дослідження й об'єктом постійного спостереження не лише економістів та фінансистів, але й фахівців інших галузей (юристів, соціологів, політологів, психологів і т.п.). Такий комплексний підхід до вивчення даного явища невизначеності в бізнесі пов'язаний з тим, що господарські суб'єкти в процесі свого функціонування знаходяться в залежності від цілого ряду факторів. На підставі вищесказаного можна вивести гіпотезу, що в основі ризику лежить імовірна природа ринкової діяльності й невизначеність ситуації при її здійсненні, яка і є дотичною проблемою.

Категорія ризику вивчається багатьма науками. Тлумачний словник Ожегова С.І. трактує ризик: як "можливість небезпеки" або "дія на удачу в надії на щасливий результат", що вказує на дві сторони ризику: небезпека й щасливий результат [1].

З розвитком товарно-грошових відносин, ризик стає суспільною категорією й одним з видів невизначеності, пов'язаної з політичною, соціальною й економічною діяльністю людей. Сучасні вчені одностайні в тім, що ризик, виступаючи об'єктивним явищем будь-якої людської діяльності, є одночасно фінансовою й економічною категорією.

Фінансові ризики виникли разом з появою грошового обігу й відносин "позичальник - кредитор" і супроводжують фінансову діяльність комерційної структури. Адам Сміт, при дослідженні підприємницького прибутку, уперше виділив у структурі підприємницького доходу "плату за ризик" у вигляді відшкодування можливого ризику, пов'язаного з підприємницькою діяльністю [2]. Найбільш активно почали вивчати різні аспекти ризику наприкінці XIX - на початку XX століття.

Для вітчизняної економіки проблема ризику і його оцінки не є новою: в 20-х роках минулого сторіччя був прийнятий ряд законодавчих актів, що враховують існування виробничо-господарського ризику. Але в міру становлення адміністративно-командної системи відбувалося знищення реальної запобіжливості, властивої ринковим відносинам, і вже в середині 30-х років до категорії "ризик" був привішений ярлик - буржуазний, капіталістичний [3].

Економічній політиці СРСР тривалий час відповідала орієнтація на переважно екстенсивний розвиток народного господарства країни й панування адміністративних методів управління. Все це призвело до того, що обґрунтування ефективності господарської діяльності в умовах планової економіки й відповідно всі техніко-економічні обґрунтування будь-яких проектів обходилися без аналізу ризиків. Таким чином, зрозумілі причини відсутності інтересу до проблеми економічних ризиків у той період.

На сьогодні немає однозначного розуміння сутності ризику. Це пояснюється, зокрема, багатоаспектністю цього явища, практично повним ігноруванням його нашим господарським законодавством у реальній економічній практиці й управлінській діяльності. Крім того, ризик - це складне явище, що має безліч несумісних, а іноді протилежних основ. Це спричиняє можливість існування декількох визначень понять ризику з різних точок зору [4].

Зокрема, найбільш поширеними визначеннями ризику, що даються вітчизняними й зарубіжними авторами, є такі. Ризик - це:

- потенційна, чисельно вимірна можливість втрати. Поняттям ризику характеризується невизначеність, пов'язана з можливістю виникнення в ході реалізації проекту несприятливих ситуацій і наслідків;
- імовірність виникнення втрат, збитків, недонаходжень планованих доходів, прибутку, невизначеність фінансових результатів у майбутньому, ступінь невизначеності одержання майбутніх чистих доходів [2].

- вартісне вираження імовірнісної події, що веде до втрат, шанс несприятливого результату, небезпека, загроза втрат;

- імовірність втрати цінностей (фінансових, матеріальних товарних ресурсів) у результаті діяльності, якщо обстановка й умови проведення діяльності будуть мінятися в напрямку, відмінному від передбаченого планами й розрахунками [2].

Тобто, чітко помітний тісний зв'язок ризику, ймовірності й невизначеності. Щоб найбільш точно розкрити категорію "ризик", необхідно визначити такі поняття як "імовірність" і "невизначеність", оскільки саме ці два фактори лежать в основі ризиків [3].

Поняття ймовірності є фундаментальним для теорії ймовірностей і дозволяє кількісно порівнювати події по ступені їхньої можливості. Ймовірністю події є певне число, що тим більше, ніж більше можлива подія [5]. Ймовірність - це можливість одержання певного результату. Більш імовірною вважається та подія, що відбувається

частіше. Тобто поняття ймовірності пов'язане з практичним поняттям частоти події.

Невизначеність припускає наявність факторів, при яких результати дій не є детермінованими, а ступінь можливого впливу цих факторів на результати невідома (наприклад, це неповна або неточна інформація) [6].

Ризики супроводжують всі процеси, що йдуть у компанії, не залежно від того, чи є вони активними чи пасивними. Якщо підприємство планує реалізувати певний проект - воно піддано інвестиційним, ринковим ризикам; якщо ж компанія не здійснює ніяких дій, вона знов-таки має ризики - ризик неодержаного прибутку, ринкові ризики та ін. Це закладено вже в самому визначенні поняття "підприємництво".

Обираючи ту або іншу стратегію розвитку, підприємство може мати успіх або втратити свої засоби, тобто одержати суму, меншу, ніж була запланована. Це пояснюється невизначеністю ситуації, у якій перебуває компанія. Перебуваючи в умовах невизначеності, доводиться приймати управлінські рішення, ймовірність реалізації яких залежить від безлічі факторів, що впливають на підприємство зсередини й ззовні. У цій ситуації й проявляється фактор ризику. Автори, що досліджують ймовірність, виділяють суб'єктивну й об'єктивну ймовірність [7].

Дослідження об'єктивних ймовірностей залежить від повноти обсягу статистичних даних і врахування їх впливу на майбутні події. Разом з тим, у багатьох випадках при прийнятті рішень неможливо охопити весь масив подій, у цьому випадку набуває чинності суб'єктивна думка або експертна оцінка, тобто суб'єктивна ймовірність [7].

Слід також враховувати, що економічні й фінансові явища постійно змінюються та розвиваються, а тому знайти статичні величини практично неможливо, що означає обмеженість застосування тільки математичних методів у фінансовій сфері. З іншого боку, вивчити всі без винятку фактори не має можливості, а відкидання "маловажних" і "малоймовірних" причин і факторів може призвести до грубих помилок, наслідком чого може стати банкрутство організації. Таким чином, можна зробити висновок про те, що будь-який аналіз економічної ситуації може бути приблизним і суб'єктивним, а для того щоб визначити розмір близькості необхідно використовувати теорію ймовірностей [7].

Фінансово-економічні ризики виникають в процесі фінансово-економічних відносин підприємства з банками, фінансовими, інвестиційними, страховими компаніями, біржами й іншими інститутами. Їх викликають інфляційні фактори, ріст дисконтних ставок банку, зниження вартості цінних паперів тощо.

Ці ризики підрозділяються на дві групи: 1) ризики, пов'язані з купівельною спроможністю грошей; 2) інвестиційні ризики, пов'язані із вкладенням капіталу [5].

До ризиків, пов'язаних з купівельною спроможністю грошей, відносяться: інфляційні й дефляційні, валютні ризики, ризик ліквідності.

Інфляційний ризик - це ризик того, що при рості інфляції знецінюється реальна купівельна спроможність грошових доходів швидше, ніж росте, що призводить до втрат.

Дефляційний ризик - це ризик того, що при рості дефляції відбувається падіння рівня цін, погіршення економічних умов підприємництва й зниження доходів [8].

Валютні ризики являють собою небезпеку валютних втрат, пов'язаних зі зміною курсу однієї іноземної валюти стосовно іншої при проведенні зовнішньоекономічних, кредитних й інших валютних операцій.

Ризики ліквідності - це ризики, пов'язані з можливістю втрат при реалізації цінних паперів або інших товарів через зміну оцінки їхньої якості споживчої вартості [9].

Інвестиційні ризики містять у собі наступні підвиди ризиків: ризик втраченої вигоди; ризик зниження прибутковості; ризик прямих фінансових втрат.

Ризик втраченої вигоди - це ризик настання непрямого (побічного) фінансового збитку (неодержаний прибуток) в результаті нездійснення якого-небудь заходу (наприклад, страхування, хеджування, інвестування т.п.).

Ризик зниження прибутковості може виникнути в результаті зменшення розміру відсотків і дивідендів по портфельних інвестиціях, по внесках і кредитах.

Ризик зниження прибутковості містить у собі наступні різновиди: процентні ризики й кредитні ризики. Процентні ризики викликають небезпеку втрат комерційними банками, кредитними установами, інвестиційними інститутами в результаті перевищення процентних ставок, виплачуваних ними по залучених засобах, над ставками по наданих кредитах. До процентних ризиків відносяться також ризики втрат, які можуть понести інвестори у зв'язку зі зміною дивідендів по акціях, процентних ставок на ринку по облігаціях, сертифікатам і іншим цінним паперам.

Кредитні ризики - небезпека несплати позичальником основного боргу й відсотків, що належать кредиторам. До кредитного ризику відносяться також ризик такої події, при якій емітент, що випустив

боргові цінні папери, виявиться неспроможним виплачувати відсотки по них або основній сумі боргу [5].

Ризики прямих фінансових втрат містять у собі наступні різновиди: біржовий ризик, селективний ризик, а також ризик банкрутства. Біржові ризики являють собою небезпеку втрат від біржових угод. До цих ризиків відносяться: ризик неплатежу по комерційних справах, ризик неплатежу комісійної винагороди брокерської фірми й т.п. Селективні ризики – це ризики неправильного вибору способу вкладення капіталу, виду цінних паперів для інвестування в порівнянні з іншими видами цінних паперів при формуванні інвестиційного портфеля. Ризик банкрутства являє собою небезпеку в результаті неправильного вибору способу вкладення капіталу, повної втрати підприємцем власного капіталу й нездатності його розраховуватися по взятим на себе зобов'язанням. У результаті підприємець стає банкрутом.

У закордонній практиці як метод кількісного визначення ризику вкладення капіталу пропонується використовувати древо ймовірностей. Цей метод дозволяє точно визначити ймовірні майбутні грошові потоки інвестиційного проекту в їхньому зв'язку з результатами попередніх періодів часу. Якщо проект вкладення капіталу прийнятний у першому періоді часу, то він може бути також прийнятний і в наступних періодах часу. Якщо ж передбачається, що грошові потоки в різних періодах часу є незалежними один від одного, тоді необхідно визначити ймовірний розподіл результатів грошових потоків для кожного періоду часу. У випадку, коли зв'язок між грошовими потоками в різних періодах часу існує, необхідно прийняти дану залежність і на її основі представити майбутні події так, як вони можуть відбутися [9].

Досвід показує, що в такій важливій для розвитку суспільства, сфері, якою є економіка і фінанси немає правозастосовного органу, який би забезпечував суворе дотримання законності в процесі управління економікою і фінансами та ризиками в них. Як забезпечити поновлення права підприємства, порушеного незаконною постановою вищого органу? Як відшкодувати втрати та збитки, зв'язані з незаконним розпорядженням про "перекидання" засобів одного підприємства іншому тощо?

Думається, що в процесі удосконалення управління економікою, створення та функціонування оновленого фінансового механізму необхідне створення правозастосовного органу, що забезпечував би суворе дотримання законності в сфері правотворчості та правозастосування.

Систематизація господарського законодавства означає створення єдиної системи законодавчих та підзаконних актів, що охоплювали б

усі сфери економічного життя країни. Ця система покликана забезпечити внутрішню узгодженість рішень на всіх рівнях управління і на рівні безпосередньої господарчої діяльності; узгодження органів управління економікою та фінансами.

Для досягнення цієї цілі повинен бути розроблений комплекс взаємозалежних і взаємоузгоджених законів, що регулюють усі сторони відносин з управління економікою.

Необхідна умова реалізації норми - найбільш точно закріплення моделі оптимальної в таких конкретних умовах поведінки. Модель поведінки далеко не завжди може бути створена тільки засобами правової науки. Рішення щодо питання про те, якою повинна бути поведінка учасників для найбільшої суспільної ефективності їхньої діяльності, може бути прийняте на підставі даних різних природничих і суспільних наук, і, в першу чергу, економічної. Навіть при побудові, здавалося б, чисто правових моделей, таких як модель кримінально-процесуальних, цивільно-процесуальних відносин, усе більшого значення набуває використання даних психології, економіки, математики тощо. Тим більш очевидна необхідність використання результатів найрізноманітніших наук у сфері регулювання фінансових взаємостосунків.

Норми, що встановлюють модель поведінки, повинні бути узгоджені із сукупністю діючих норм, об'єднаних суспільністю предмета правового регулювання, включається в загальну систему правового регулювання. Реалізація норми повинна бути забезпечена можливістю застосування відповідної санкції. як уже згадувалося, можливість примусу до здійснення норми являє собою специфічну ознаку правової норми.

Створення комплексу законів, що регулюють економічні відносини на сучасному етапі розвитку незалежної держави передбачає не тільки видання нових актів, але й внесення необхідних доповнень і змін у чинне законодавство.

У такий комплекс законів можуть увійти "Закон про Закони"; Закон про нормативно-правове регулювання економіки; Закон про управління державними підприємствами, Закон про державні замовлення тощо.

Великий спад виробництва, розбалансування державних фінансів, значний бюджетний дефіцит, інфляція, напружена ситуація на ринку кредитних ресурсів, недосконалість законодавства і відсутність дієвої системи державного контролю за діяльністю комерційних структур призвели до таких загроз як активізація незаконних операцій в економічній сфері. Під незаконною операцією слід розуміти комплекс ціле-

спрямованих та логічно взаємопов'язаних незаконних дій, метою яких є отримання надприбутку або досягнення економічного ефекту.

Серед основних ризиків і загроз економічній безпеці України в сьогоденні умовах залишається: невідповідність фінансово-банківської системи вимогам сьогодення; тотальна криза неплатежів; зростаючий до небезпечної межі рівень зовнішньої заборгованості та його вкрай небезпечна структура тощо. Різке зростання кримінальної обстановки у фінансовій системі України викликано дією багатьох обставин, які можна поділити на дві групи. Перша з них функціонує на загальносуспільному рівні і вбирає в себе недоліки, упущення та прорахунки у соціальній та економічній політиці, управлінні народним господарством, функціонуванні органів влади та управління, нормотворчої та правозастосовної діяльності. Друга група обставин зумовлена специфічними особливостями діяльності банківської системи України і, передусім, негативним наслідками розпаду єдиної державної банківської системи, недосконалістю чинної нормативної бази і питань функціонування банківських структур у нових економічних умовах, відсутністю комплексної системи внутрішньобанківського документального контролю, контролю за діяльністю підприємницьких структур і комерційних банків. Таким чином, ризики можна поділити на соціально-економічні, організаційно-управлінські та нормативно-правові.

Недостатнє правове забезпечення в умовах переходу до ринкових відносин створює сприятливу обстановку для здійснення злочинів у банківській системі. Серед основних причин такого стану є: платіжна криза; значна "тінізація" економіки держави; бартерні операції при проведенні платежів; кримінальні засоби господарювання суб'єктів підприємництва; корумпованість органів влади; часта зміна правил фінансово-господарської діяльності. Серед економічних злочинів найбільшого поширення, особливо у банківській сфері, набули розкрадання грошових коштів, зловживання посадовим становищем; хабарництво, незаконне проведення безготівкових коштів у готівку, безпідставне отримання та пролонгація кредитів, які не повертаються.

Висновки

Ризик, як економічна категорія, являє собою подію, що може відбутися або не відбутися. У випадку здійснення такої події можливі три економічних результати: негативний (програш, збиток); нульовий; позитивний (виграш, вигода, прибуток). А тому важливо правильно класифікувати ризики на основі науково обґрунтованих критеріїв. Під класифікацією ризиків варто розуміти їхній розподіл на окремі групи по певних спільних ознаках для досягнення певних ці-

лей. Науково обґрунтована класифікація ризиків дозволяє чітко визначити місце кожного ризику в їхній загальній системі. Вона створює можливості для ефективного застосування відповідних методів і прийомів управління ризиком. Кожному ризику відповідає свій прийом управління ризиком. Кваліфікаційна система ризиків містить у собі категорії, групи, види, підвиди й різновиди ризиків.

Впливати через фінансовий механізм на ризик, як фінансову категорію можна прогнозуючи ступінь і величину даного ризику. Такий вплив здійснюється за допомогою прийомів фінансового менеджменту й стратегії. У сукупності стратегія й прийоми регулювання утворюють своєрідний механізм управління ризиком, тобто ризик-менеджмент. Таким чином, ризик-менеджмент являє собою частину фінансового менеджменту. В основі ризик-менеджменту лежать цілеспрямований пошук і організація роботи зі зниження ступеня ризику, мистецтво одержання й збільшення доходу (виграшу, прибутку) у невизначеній господарській ситуації.

В перспективі управління ризиками і ризик-менеджмент складають самостійні напрями наукового дослідження.

Використана література:

1. <http://dis.ru> - видавнича група "Справа й сервіс" - маркетинг, менеджмент, бухгалтер.
2. Бланк И. А. Основи фінансового менеджменту. М., 2008.
3. Оцінка вартості бізнесу: теорія й методологія. Царьов В.В. Кантарович А. А.: навчальний посібник для Вузів. - М.: Юнити-Дана, 2007. - 575 с.
4. Гукова А.В., Анікіна І.Д. Оцінка бізнесу для менеджерів. Навчальний посібник. -М.: Омега-Л, 2006.
5. Ковальов В. В. Основи теорії фінансового менеджменту: учеб.-практ. Посібник. - М.: ТК Велбі, изд-у Проспект, 2008. - 544 с.
6. Застосування сучасних технологій оцінки вартості бізнесу діючої компанії / О. М. Щербакова // Фінансовий менеджмент. - 2003. - № 1. - С. 105-121. (Продовження № 3, 6 за 2003 рік)
7. Оцінка бізнесу: Учеб. посібник для вузів / Л. А. Філіппов. - М. : КноРус, 2007.
8. <http://www.glossary.ru> - Глоссарий.ru: Фінансовий менеджмент.
9. Сучасні моделі й методи оцінки вартості бізнесу / М. А. Федотова, Т. В. Тазикина // Аудиторські відомості. - 2006. - № 1. - С.76 - 82.

УДК 343.148

І.В. Стародубов

**ЕКОЛОГІЧНА ТА ГРОМАДСЬКА
ЕКСПЕРТИЗИ ЯК ВАЖЛИВІ ПРАВОВІ
ІНСТРУМЕНТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
СУСПІЛЬНОГО КОНТРОЛЮ В УКРАЇНІ**

У статті аналізуються питання організації та проведення екологічної та громадської експертизи через призму ствердження важливості такого виду експертних досліджень. Особлива увага акцентується на правовій регламентації державної та громадської екологічної експертизи, а також на завданнях, етапах і методах громадської експертизи.

Ключові слова: *екологічна експертиза, громадська експертиза, інститути громадянського суспільства, контроль екологічної діяльності.*

В статье анализируются вопросы организации и проведения экологической и общественной экспертизы через призму утверждения важности такого вида экспертных исследований. Особенное внимание акцентируется на правовой регламентации государственной и общественной экологической экспертизы, а также на заданиях, этапах и методах общественной экспертизы.

Ключевые слова: *экологическая экспертиза, общественная экспертиза, институты гражданского общества, контроль экологической деятельности.*

In the article the questions of organization and realization of ecological and public examination are analyzed through the prism of claim of importance of such type of expert researches. The special attention is accented on legal regulation of state and public ecological examination, and also on tasks, stages and methods of public examination.

Key words: *ecological expertise, public expertise, institutes of civil society, control of ecological activity.*

Актуальність. Важливість екологічної експертизи зумовлена зокрема тим, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території будь-якої країни має виняткове значення для життя та здоров'я кожної нації. Більше того, цей обов'язок є прямою функцією держави, зокрема як зазначено в ст. 16 Конституції України. Тим паче така прискіплива увага на зазначеному питанні обумовлена тим, що екологічну ситуацію в Україні можна охарактеризувати як кризову, що формувалася протягом тривалого періоду через нехтування об'єктивними законами розвитку і відтворення природно-ресурсного комплексу. Відбувалися структурні деформації народного господарства, за яких перевага надавалася розвитку сировинно-видобувних, найбільш екологічно небезпечних галузей промисловості.

Зауважимо на тому, що суспільний контроль в державі не обмежується лише екологічними питаннями, а охоплює всю діяльність органів публічної влади, у тому числі нормотворчу, за допомогою проведення громадської експертизи.

Аналіз останніх досліджень. Особливості процедури організації та проведення екологічної експертизи досить добре розкрито в українській науці: Г.І. Балюк, А.Г. Бобкова, О.Л. Дубовик, О.В. Ринкова, Н.В. Рунчева, Е.В. Позняк, Б.Г. Розовський, В.І. Семчик, А.М. Статівка, Н.І. Титова, М.В. Шульга та ін.

Питання громадської експертизи серед вітчизняних науковців у своїх працях почалося підніматися відносно нещодавно, найактивніше зокрема О.М. Андреевим, О.С. Орловським, М.В. Менджул, В.В. Навроцьким, М.В. Лациба, О.В. Літвіновим, Н.М. Літвіною, О.В. Тинкован, І.В. Шумік, О.С. Хмарою, І.І. Хожило та деякими іншими.

Метою статті є охарактеризувати екологічну та громадську експертизи як важливі правові інструменти забезпечення суспільного контролю в Україні.

Основний матеріал. Під екологічною експертизою згідно ст. 1 Закону України "Про екологічну експертизу" [1] розуміють вид науково-практичної діяльності уповноважених державних органів, еколого-експертних формувань та об'єднань громадян, що ґрунтується на міжгалузевому екологічному дослідженні, аналізі та оцінці передпроектних, проектних та інших матеріалів чи об'єктів, реалізація і дія яких може негативно впливати або впливає на стан навколишнього природного середовища, і спрямована на підготовку висновків про відповідність запланованої чи здійснюваної діяльності нормам і вимогам законодавства про охорону навколишнього природного середовища, раціональне використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки. Маємо підтримати думку, зокрема Н.В. Рунчевої, що в цілому екологічна експертиза є видом контролю екологічної діяльності і розглядається як комплекс заходів юридичного й економічного характеру, які передують реалізації проектів і господарських планів з метою оцінки їх можливості та прийнятності впливу на навколишнє середовище [2, с. 142].

Згідно ст. 27 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" [3] екологічній експертизі підлягають: а) проекти схем розвитку і розміщення продуктивних сил, розвитку галузей економіки, генеральних планів населених пунктів; б) проекти інструктивно-методичних і нормативно-технічних актів та документів, які

регламентують господарську діяльність, що негативно впливає на навколишнє природне середовище; в) документація по створенню нової техніки, технології, матеріалів і речовин; г) матеріали, речовини, продукція, господарські рішення, системи й об'єкти, впровадження або реалізація яких може призвести до порушення норм екологічної безпеки та негативного впливу на навколишнє природне середовище; г) документація щодо генетично модифікованих організмів, що призначаються для використання у відкритій системі.

Процедура проведення екологічної експертизи передбачає вирішення еколого-експертними органами чи формуваннями завдань експертного дослідження і оцінку об'єктів екологічної експертизи, підготовку обґрунтованого об'єктивного еколого-експертного висновку, включаючи в себе такі стадії: 1) перевірку наявності та повноти необхідних матеріалів і реквізитів на об'єкти екологічної експертизи та створення еколого-експертних комісій (груп); 2) аналітичне опрацювання матеріалів екологічної експертизи, в разі необхідності натурні обстеження і проведення на їх основі порівняльного аналізу і часткових оцінок ступеня екологічної безпеки, достатності та ефективності екологічних обґрунтувань діяльності об'єктів екологічної експертизи; 3) узагальнення окремих експертних досліджень одержаної інформації та наслідків діяльності об'єктів експертизи, підготовку висновку екологічної експертизи та подання його заінтересованим органам і особам [1].

Виокремлюють різні види екологічної експертизи. Так, найзагальніший поділ пропонує О.Л. Дубовик: а) по суб'єкту організації та проведення - державна та громадська; б) за часом і процедурою - первинна та повторна, яка поділяється на добровільну та за рішенням суду; в) за результатом - прийшла до позитивного чи до негативного висновку [4, с. 321]. Тоді як О.В. Ринкова вказує на те, що екологічна експертиза може бути поділений на такі види, виходячи з об'єкта дослідження: а) еколого-санітарна - встановлення причинного зв'язку між станом здоров'я людини та шкідливим впливом навколишнього природного середовища, спричиненого антропогенною діяльністю; б) еколого-нормативна - з'ясування відповідності вимогам екологічної безпеки нормативів якості природного середовища, гранично допустимих концентрацій викидів шкідливих речовин, рівня радіаційного впливу тощо; в) еколого-грунтознавча - дослідження негативного антропогенного впливу на ґрунтогеологічні об'єкти; г) природних або штучних біоценозів - встановлення джерел і ступеню негативного антропогенного впливу на досліджуваний об'єкт; г) еколого-біологічна - встановлення природи і масштабів негативного антропо-

генного впливу на об'єкти рослинного і тваринного походження [5, с. 34-35].

У чинному законодавстві, зокрема у ст. 12 Закону України "Про екологічну експертизу" та ст. 26 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" акцентується на тому, що в Україні здійснюються державна, громадська та інші види екологічної експертизи. Так, державна екологічна експертиза розцінюється спеціалістами одним із найефективніших правових інструментів, за допомогою якого стає можливим попередження нанесення шкоди навколишньому середовищу [4, с. 315]. Вона організовується і проводиться еколого-експертними підрозділами, спеціалізованими установами, організаціями обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій із залученням інших органів виконавчої влади. Водночас експертиза проєктів будівництва проводиться відповідно до ст. 31 Закону України "Про регулювання містобудівної діяльності" [1].

Завданнями державної екологічної експертизи є: а) визначення екологічної безпеки господарської та іншої діяльності, яка може нині або в майбутньому прямо або посередньо негативно вплинути на стан навколишнього природного середовища; б) оцінка повноти й обґрунтованості передбачуваних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища та здоров'я населення, яка здійснюється Державною екологічною інспекцією України, разом з Державною санітарно-епідеміологічною службою України [3].

Натомість громадська екологічна експертиза здійснюється в Україні, в першу чергу, з урахуванням вимог Конвенції ООН від 25.06.1998 "Про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля", наказу Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 18.12.2003 № 168 "Про затвердження Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля" та ін. Цей вид екологічної експертизи здійснюється незалежними групами спеціалістів з ініціативи громадських організацій, а також місцевих органів виконавчої влади за рахунок їх власних коштів або на громадських засадах [3].

Висновок громадської екологічної експертизи, як зазначає Е.В. Позняк, це джерело екологічної інформації, акт індивідуального припису, в якому відображена позиція громадськості стосовно можливості чи неможливості реалізації об'єкта експертизи, який подається конкретним суб'єктам, уповноваженим приймати рішення щодо експерттованих об'єктів та який за характером оцінки еколого-експертним

органом об'єкта експертизи може бути позитивним, умовно негативним із поверненням об'єкта експертизи на доопрацювання або принципово негативним [6, с. 140].

Зауважимо на тому, що суспільний контроль в державі не обмежується лише екологічними питаннями, а охоплює всю діяльність органів публічної влади, у тому числі нормотворчу, за допомогою проведення громадської експертизи. Так, згідно Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 05.11.2008 № 976 [7], громадська експертиза – це складова механізму демократичного управління державою, який передбачає проведення інститутами громадянського суспільства, тобто громадськими організаціями, професійними та творчими спілками, організаціями роботодавців, благодійними і релігійними організаціями, органами самоорганізації населення, недержавними засобами масової інформації та іншими не підприємницькими товариствами і установами, легалізованими відповідно до законодавства, оцінки діяльності органів виконавчої влади, ефективності прийняття і виконання такими органами рішень, підготовку пропозицій щодо розв'язання суспільно значущих проблем для їх врахування органами виконавчої влади у своїй роботі.

О.В. Литвінов уточнює, що під громадською експертизою слід розуміти комплексне дослідження, вивчення, перевірку, аналіз, оцінку діяльності або бездіяльності органу влади, його рішень та інших офіційних письмових документів, що здійснюється представниками легалізованих об'єднань громадян з метою надання обґрунтованого експертного висновку про їх відповідність чинному законодавству, очікуванням громадян та їх уявленням про справедливість й подальшого врахування експертних пропозицій і громадської думки для вдосконалення діяльності органу влади у відповідній сфері суспільного життя [8, с. 11-12].

Дещо в іншому ракурсі І.В. Шумік і І.І. Хожило пропонують розуміти запропоноване поняття, тобто як заплановане, систематизоване експертне та об'єктивне дослідження обраної сфери діяльності, яке проводиться за ініціативою самих громадських організацій, їх силами, у разі потреби із залученням фахівців та експертів, і, як правило, без використання державних ресурсів з метою досягнення конкретних позитивних змін у роботі органів влади [9, с. 7]. У цілому ж підкреслимо, що зміст вказаного виду експертизи в переважній більшості випадків розуміється авторами як форма громадського контролю за діяльністю органів публічної влади. Наприклад, О.В. Тинкован вказує на те, що "більш доречним є підхід, який розглядає громадсь-

ку експертизу як складову громадського контролю, оскільки проводити перевірку органів влади шляхом проведення громадської експертизи їх діяльності є цілком доречним" [10, с. 5].

На наше переконання, у даному випадку мова йде також про застосування спеціальних знань окремими суспільно активними членами суспільства щодо соціально-економічних і політичних процесів, їх розвитку та покращення тощо на локалізованих адміністративно-територіальних одиницях країни. Таким чином, вважаємо доречним, введення в українському законодавстві поняття "громадський експерт", в обов'язки якого, поряд з діяльністю інститутів громадянського суспільства, покласти проведення експертиз в ході нормотворчого процесу органів публічної влади з метою забезпечення суспільних інтересів, прийняття якісних нормативно-правових актів тощо.

Проведення громадської експертизи передбачає такі послідовні етапи: надсилання запиту на проведення громадської експертизи; отримання інформації від органу виконавчої влади і іншого сприяння під час здійснення громадської експертизи; здійснення моніторингу, оцінки і аналізу отриманих даних; підготовку експертного висновку та його направлення на розгляд органу виконавчої влади; оприлюднення висновків експертизи для широкого загалу [11, с. 8].

Орган виконавчої влади після надходження від інституту громадянського суспільства письмового запиту щодо проведення громадської експертизи: видає у тижневий строк наказ про проведення такої експертизи і заходів, пов'язаних з підготовкою матеріалів; утворює у разі потреби робочу групу для підготовки матеріалів із залученням представників інституту громадянського суспільства, що ініціює проведення громадської експертизи; розміщує у тижневий строк інформацію про надходження запиту щодо проведення громадської експертизи та заходи, здійснені органом виконавчої влади з метою сприяння її проведенню, на власному веб-сайті; подає інституту громадянського суспільства матеріали або завірені в установленому порядку їх копії з урахуванням вимог та строку, визначених Законом України "Про інформацію" [7].

Відзначимо основні методи аналізу діяльності органів виконавчої влади при організації та проведенні громадської експертизи, основні серед них такі: 1) аналіз документів, зокрема контент-аналіз - обов'язково під час громадської експертизи збираються та аналізуються документи, зокрема пропозиції для отримання фінансування, контракти, звіти, брошури для громадськості та інші документи, пов'язані з діяльністю органу влади); 2) формалізовані та неформальні

інтерв'ю - визначається перелік питань, які необхідно дослідити. Деякі з питань передбачатимуть стислу відповідь, інші будуть ставитися у закритому вигляді з поданням можливих варіантів відповіді; 3) пряме спостереження та спостереження без прямої участі - достовірну інформацію про діяльність органу державної влади можна отримати, пропрацювавши в ньому, а також спостерігаючи за його діяльністю тривалий час; 4) письмове анкетування - перелік запитань має бути відносно стислим, а заповнення анкети не повинне забирати багато часу; 5) фокус-група - участь у фокус-групах обирають, як правило, представники однієї групи з однією визначальною рисою - посадовці, мешканці конкретного населеного пункту тощо. У вільній від дискусії час учасники розповідають про своє розуміння проблеми, діляться своїм досвідом щодо порушеної теми та ін.; 6) регуляторна політика - громадські експерти можуть здійснювати експертизу регуляторної діяльності органу виконавчої влади на відповідність установленим процедурам, використовуючи низку урядових методик аналізу якості управлінських рішень, а саме: Методику проведення аналізу впливу регуляторного акта та Методику відстеження результативності регуляторного акта [12, с. 36-40].

По завершенню проведення громадської експертизи експертні пропозиції надсилаються до органу виконавчої влади, який: розміщує їх у тижневий строк на власному веб-сайті; розглядає їх на найближчому засіданні колегії за участю представників інституту громадянського суспільства, що проводив громадську експертизу; розробляє і затверджує за результатами розгляду експертних пропозицій заходи, спрямовані на їх реалізацію; подає у десятиденний строк інституту громадянського суспільства, що проводив громадську експертизу, письмову відповідь про результати розгляду експертних пропозицій та заходи, спрямовані на їх реалізацію, з одночасним розміщенням відповідної інформації у засобах масової інформації або на власному веб-сайті; надсилає в письмовій та електронній формі Секретаріату Кабінету Міністрів України для розміщення на урядовому веб-сайті "Громадянське суспільство і влада" всю необхідну інформацію пов'язану з проведенням громадської експертизи [7].

Висновки. Екологічна експертиза є важливим правовим інструментом забезпечення контролю екологічної діяльності шляхом попереднього дослідження питань прийнятності передпроектних, проектних та інших матеріалів чи об'єктів, реалізація і дія яких може негативно впливати або впливає на стан навколишнього природного середовища.

Громадська експертиза - це комплексне дослідження, що передбачає проведення інститутами громадянського суспільства, оцінки

діяльності органів виконавчої влади, ефективності прийняття і виконання такими органами рішень, підготовку пропозицій щодо розв'язання суспільно значущих проблем для їх врахування органами виконавчої влади у своїй роботі.

Використана література:

1. Про екологічну експертизу : закон України від 09.02.1995 № 45/95-ВР : за станом на 18.11.2012 // Відомості Верховної Ради України. - 1995. - № 8. - Ст. 54.
2. Рунчева Н.В. Організація і методика контролю екологічної діяльності на макроекономічному рівні / Н.В. Рунчева // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. - 2012. - № 2 (18). - С. 140-144.
3. Про охорону навколишнього природного середовища : закон України від 25.06.1991 № 1264-XII : за станом на 18.11.2012 // Відомості Верховної Ради України. - 1991. - № 41. - Ст. 546.
4. Дубовик О.Л. Экологическое право : учеб. - 3-е изд., перераб. и доп. / О.Л. Дубовик. - М. : Проспект, 2011. - 720 с.
5. Ринкова О.В. Види судово-екологічної експертизи та завдання, що вирішуються в ході її проведення / О.В. Ринкова // Адвокат. - 2011. - № 9 (132). - С. 34-39.
6. Позняк Е.В. Правові аспекти здійснення громадської екологічної експертизи в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. : 12.00.06 // Еліна Владиславівна Позняк. - К., 2005. - 223 с.
7. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади : постанова Кабінету Міністрів України від 05.11.2008 № 976 // Офіційний Вісник України. - 2008. - № 86. - Ст. 2889.
8. Громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади в Україні: організація та проведення / О.В. Літвінов, Н.В. Літвінова [та ін.]. - Д. : МОНОЛП, 2010. - 180 с.
9. Сприяння організації та проведенню громадської експертизи: організаційно-правовий аспект : наук. розробка / за заг. ред. І.І. Хожило. - К. : НАДУ, 2011. - 40 с.
10. Тинкован О.В. Громадський контроль та громадська експертиза: проблеми співвідношення понять / О.В. Тинкован // Публічне адміністрування: теорія та практика. - 2010. - Вип. 1 (3). - С. 1-8.
11. Лациба М.В. Громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади: крок за кроком / М.В. Лациба, О.С. Хмара, О.С. Орловський ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. - К. : [Агентство Україна], 2010. - 96 с.
12. Менджул М.В. Кампанії адвокати як інструмент демократичних перетворень / М.В. Менджул, В.В. Навроцький. - Ужгород. : КАПЛ "ВЕСТЕД", 2011. - 66 с.

УДК 343.359.2

Д.Ю. Степаненко

**ОСОБЛИВОСТІ КВАЛІФІКАЦІЇ
УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ ЗБОРУ
НА ОBOB'ЯЗКОВЕ ДЕРЖАВНЕ
ПЕНСІЙНЕ СТРАХУВАННЯ**

У статті здійснено комплексний науковий аналіз податкового та пенсійного законодавства в частині правової регламентації сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування. Вироблено та науково обґрунтовано правила кваліфікації ухилення сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування в різні періоди становлення кримінального, податкового та пенсійного законодавства.

Ключові слова: *обов'язковий платіж, страховий внесок, збір на обов'язкове державне пенсійне страхування, ухилення, кваліфікація.*

В статье осуществлен комплексный научный анализ налогового и пенсионного законодательства в части правовой регламентации уплаты сбора на обязательное государственное пенсионное страхование. Разработано и научно обосновано правила квалификации уклонения от уплаты сбора на обязательное государственное пенсионное страхование в разные периоды становления уголовного, налогового и пенсионного законодательства.

Ключевые слова: *обязательный платёж, страховой взнос, сбор на обязательное государственное пенсионное страхование, уклонение, квалификация.*

The article gives scientific analysis of tax law and pension law in the branch of law regulation payment gathering for obligatory state pension insurance. The rules of qualification evasion from payment gathering for obligatory pension insurance at different periods of criminal and pension law formation were developed and scientifically grounded.

Key words: *pension law, obligatory payment, insurance payment, gathering for obligatory, state pension insurance, evasion, qualification.*

Ухилення від сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування є розповсюдженим явищем у нашій державі, яке завдає значної шкоди українському суспільству, адже в результаті його вчинення до Пенсійного фонду України та спеціальних фондів державного бюджету не надходить значна частина коштів, що, в свою чергу, підриває загальні засади пенсійного забезпечення українських громадян. Утім, як показує аналіз теоретичного та емпіричного матеріалу, кваліфікація цього діяння протягом останнього десятиріччя викликає значні складнощі, що обумовлено мінливістю та суперечністю податкового, пенсійного та кримінального законодавства в цій сфері.

На теренах української кримінально-правової науки злочини у сфері господарської діяльності взагалі та питання їх правильної ква-

ліфікації зокрема є предметом численних наукових праць. Серед них вирізняються роботи таких криміналістів як П.П. Андрушко, П.С. Берзін, Л.П. Брич, В.М. Вересов, А.Ф. Волобуєв, Д.І. Голосніченко, Р.Ю. Гревцова, А.Є. Гутник, Н.О. Гуророва, О.О. Дудоров, Я.М. Кураш, В.В. Лисенко, В.Р. Мойсик, М.С. Мішук, В.О. Навроцький, В.О. Останін, О.І. Перепелиця, В.М. Попович, А.М. Ришелюк, Є.Л. Стрельцов, В.Я. Тацій, Г.О. Усатий, М.І. Хавронюк.

У цих працях фрагментарно зачіпаються й питання, пов'язані з оцінкою такого явища як ухилення від сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування. Разом із тим, окремого дослідження, присвяченого комплексному аналізу проблем кваліфікації ухилення від сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування в різні періоди становлення кримінального, податкового та пенсійного законодавства на сьогодні ще не проводилось.

Мета статті – здійснити комплексний науковий аналіз податкового та пенсійного законодавства в частині правової регламентації сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування, виробити та науково обґрунтувати правила кваліфікації ухилення від його сплати в різні періоди становлення кримінального, податкового та пенсійного законодавства.

Переходячи до викладу основних положень статті хотілося б зазначити, що на момент набрання чинності новим КК України (1 вересня 2001 року) податкове законодавство чітко визначало, що збір на обов'язкове державне пенсійне страхування входить до системи оподаткування України, тобто є одним із видів податків і зборів. Так, із п. 16 ч. 1 ст. 14 ЗУ "Про систему оподаткування" однозначно впливає, що збір на обов'язкове державне пенсійне страхування належить до числа загальнодержавних обов'язкових платежів. Ці положення знаходили свій розвиток у приписах ЗУ "Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування", як складової частини податкового законодавства.

У цей період жодних суперечок щодо правового статусу розгляданого виду платежу ні в теорії, ні на практиці не виникало, а тому й ухилення від сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування розглядалося як злочин, передбачений ст. 212 КК України ("Ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)") [1, с. 524-535].

9 липня 2003 року Верховною Радою України було прийнято ЗУ "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", який вніс значні корективи в податкове законодавство, адже відповідно до його

положень із системи оподаткування України було вилучено всі обов'язкові платежі на державне пенсійне страхування¹.

Так, у абз. 3б ч. 1 ст. 1 ЗУ "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" зокрема визначалося, що збір на обов'язкове державне пенсійне страхування, сплачений або такий, що підлягає сплаті, згідно із законодавством, що діяло раніше, належить до числа страхових внесків, а страхові внески, як зазначалося у п. 4 ст. 18 цього ж нормативно-правового акту, не включаються до складу податків, інших обов'язкових платежів, які становлять систему оподаткування, і на ці внески податкове законодавство не поширюється.

При цьому звертає на себе увагу та обставина, що й після набрання чинності ЗУ "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" (1 січня 2004 року)², у ЗУ "Про систему оподаткування" (п. 16 ч. 1 ст. 14) записалася вказівка на те, що збір на обов'язкове державне пенсійне страхування належить до числа загальнодержавних обов'язкових платежів, а отже й, нібито, залишається частиною загальної системи оподаткування України³. Тобто, станом на 1 січня 2004 року виникла курйозна ситуація за якої один і той же вид платежу одним нормативно-правовим актом визнавався загальнодержавним обов'язковим платежем, що входить до системи оподаткування України, а іншим – страховим внеском, що не входить до неї.

Через це, наприклад, В.Д. Бутенко дійшов висновку що "страхові внески на обов'язкове пенсійне страхування є одночасно складовою частиною системи оподаткування, а, з іншого боку, самостійним обов'язковим платежем, що не входить до системи оподаткування" [2, с. 32]. О.О. Дудоров назвав таке висловлювання "неточним" зокрема через те, що у ст. 14 ЗУ "Про систему оподаткування" у розглядуваний період "фігурував саме і лише збір на обов'язкове державне пенсійне страхування, який повинен був вважатись складовою системи оподаткування" [3, с. 102].

Думаємо, що кожен із зазначених науковців частково мав рацію, однак так само й частково припускався певних неточностей.

---

¹ Лише через два роки після набрання чинності цим законом ВРУ прийняла ЗУ "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", яким було доповнено КК України статтею 212-1.

² І аж до набрання чинності ПК України (1 січня 2011 року).

³ Чинним залишався й ЗУ "Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування", який визначав порядок справляння та використання цього збору.

Так, і В.Д. Бутенко, і О.О. Дудоров абсолютно праві в тому, що між положеннями п. 16 ч. 1 ст. 14 ЗУ "Про систему оподаткування" та ЗУ "Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування" з одного боку та приписами абз. 3б ч. 1 ст. 1 та п. 4 ст. 18 ЗУ "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" з іншого в частині правової регламентації збору на обов'язкове державне пенсійне страхування в період з 1 січня 2004 року по 1 січня 2011 року мала місце колізія, тобто ситуація коли кілька юридичних положень, спрямованих на регламентацію одного й того ж питання, вирішували його суттєво по-різному.

Утім, погодитися з В.Д. Бутенко у тому, що всі страхові внески на обов'язкове пенсійне страхування є одночасно складовою частиною системи оподаткування та самостійним обов'язковим платежем, що не входить до системи оподаткування, не можна принаймні через те, що ні юридично, ні фактично один і той же вид платежу не може одночасно належати та не належати до системи оподаткування України, адже це, по-перше, суперечить правилам звичайної логіки (одне й те ж явище не може одночасно належати та не належати до певної множини явищ), а, по-друге, від визначення правового статусу того чи іншого обов'язкового платежу залежить, яким регулюючим законодавством керуватиметься платник під час його нарахування, обчислення та сплати, а також вид і міра відповідальності за ухилення від його сплати. Так, за ухилення від сплати обов'язкових платежів, що входять у систему оподаткування, кримінальна відповідальність має наставати за ст. 212 КК України, а за ухилення від сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування - за ст. 212-1 КК України. При цьому ст. 212 КК України описує злочин, що характеризується більш значним ступенем суспільної небезпеки порівняно із злочином, передбаченим ст. 212-1 КК України, та встановлює дещо суворішу відповідальність за його вчинення.

Слід звернути увагу й на те, що у п. 16 ч. 1 ст. 14 ЗУ "Про систему оподаткування" як до, так і після набрання чинності ЗУ "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" йшлося не про "страхові внески" на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", а лише про "збір" на обов'язкове державне пенсійне страхування". Тому узагальнюючий висновок В.Д. Бутенка щодо "подвійного" статусу всіх страхових внесків на обов'язкове пенсійне страхування виглядає більш ніж сумнівним.

Нарешті, визнання "подвійного" статусу збору на обов'язкове державне пенсійне страхування (і як податку, і як соціального плате-

жу) нічого іншого крім констатації існування колізії у вітчизняному праві нічого не дає.

У цьому сенсі значно важливішим є питання не про існування колізії у праві, а про те як правильно її слід долати та, відповідно, кваліфікувати факти ухилення від сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування. Наприклад, О.О. Дудоров у період з 1 січня 2004 року по 31 грудня 2010 року пропонував її долати шляхом надання пріоритету положенням ЗУ "Про систему оподаткування", тобто вважати збір на обов'язкове державне пенсійне страхування загальнодержавним обов'язковим платежем, що входить до системи оподаткування України¹. Саме тому він пропонував у період з 1 січня 2004 року по 31 грудня 2010 року ухилення від сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування кваліфікувати не за ст. 212-1, а за ст. 212 КК України [3, с. 101; 4, с. 654].

З моменту ж набрання чинності ПК України (1 січня 2011 року), який, як відомо, не передбачає такого податку як збір на обов'язкове державне пенсійне страхування, ухилення від сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування, на думку О.О. Дудорова, не може кваліфікуватися ні за ст. 212-1, ні за ст. 212 КК України. З позиції зазначеного криміналіста, залежно від обставин справи таке діяння може містити у собі ознаки складу злочину, передбаченого ст. 192 КК України, або певного злочину у сфері службової діяльності [5, с. 650-651].

Ми ж дотримуємося трохи іншої точки зору в цьому питанні, яка ґрунтується на міркуваннях, наведених нижче.

1. До 31 грудня 2003 року включно, тобто до моменту набрання чинності ЗУ "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", збір на обов'язкове державне пенсійне страхування однозначно належав до числа загальнодержавних податків і зборів (обов'язкових платежів), що випливало із приписів п. 16 ч. 1 ст. 14 ЗУ "Про систему оподаткування" та ЗУ "Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування". Жодних суперечностей щодо цього питання ні в законодавстві, ні серед науковців немає, а отже й *ухилення від сплати цього збору, вчинене в період з 1 вересня 2001 року (день набрання чинності*

---

¹ Ця думка частково обґрунтовувалася тим, що суми розгляданого збору на відміну від страхових внесків на обов'язкове пенсійне страхування надходили не до Пенсійного фонду України, який лише отримував звіти про його нарахування і сплату, а до спеціального фонду державного бюджету і використовуються згідно із законом про Державний бюджет України на відповідний рік.

КК України 2001 року) по 31 грудня 2003 року, має кваліфікуватися виключно за ст. 212 КК України.

2. З 1 січня 2004 року (тобто з моменту набрання чинності ЗУ "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування") та по 31 грудня 2010 року включно (останній день чинності ЗУ "Про систему оподаткування") між положеннями п. 16 ч. 1 ст. 14 ЗУ "Про систему оподаткування" та абз. 36 ч. 1 ст. 1; п. 4 ст. 18 ЗУ "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" існувала колізія, яка полягала в тому, що згідно з положеннями ЗУ "Про систему оподаткування" збір на обов'язкове державне пенсійне страхування в цей час визнавався обов'язковим платежем, що належав до системи оподаткування України, а згідно з приписами ЗУ "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" - страховим внеском, що не включається до складу податків, інших обов'язкових платежів, які становлять систему оподаткування.

Детально проаналізувавши ці нормативні акти, а також урахувавши розроблені наукою правила подолання колізій, ми дійшли висновку, що оскільки ЗУ "Про систему оподаткування" та ЗУ "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" мають однакову юридичну силу, то зазначена колізія належить до числа так званих "темпоральних". Такого роду колізії, за одностайною думкою фахівців у сфері теорії права, слід вирішувати шляхом надання пріоритету положенням того нормативно-правового акту, який було прийнято пізніше [6, с. 392]. Це означає, що суперечка між положеннями п. 16 ч. 1 ст. 14 ЗУ "Про систему оподаткування" (прийнятого 25 червня 1991 року) та приписами абз. 36 ч. 1 ст. 1; п. 4 ст. 18 ЗУ "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" (прийнятого 9 липня 2003 року) має вирішуватися на користь останнього нормативного акту, а отже й збір на обов'язкове державне пенсійне страхування, починаючи з 1 січня 2004 року (день набрання чинності ЗУ "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування"), слід уважати не обов'язковим платежем, що належить до системи оподаткування України, а страховим внеском, що не включається до складу податків, інших обов'язкових платежів, які становлять систему оподаткування нашої держави.

Думаємо, що виключення п. 16 ч. 1 ст. 14 із тексту ЗУ "Про систему оподаткування" не відбулося лише через неухважність українських парламентаріїв під час розробки та прийняття ЗУ "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" (зокрема під час обговорення редакції розділу XV "Прикінцеві положення").

При цьому слід мати на увазі, що згідно з п. 16 розділу XV ЗУ "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" до приведення законодавства України у відповідність із цим законом всі інші закони України та інші нормативно-правові акти "застосовуються в частині, що не суперечить цьому Закону". Це, зокрема, означає й те, що збір на обов'язкове державне пенсійне страхування, починаючи з 1 січня 2004 року, є саме страховим внеском, що не включається до складу податків, інших обов'язкових платежів, які становлять систему оподаткування нашої держави.

Про те, що з набранням чинності ЗУ "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" збір на обов'язкове державне пенсійне страхування "перейшов" із розряду податків до категорії страхових внесків на обов'язкове державне пенсійне страхування частково свідчать й деякі інші (крім абз. 36 ч. 1 ст. 1 і п. 4 ст. 18) положення розгляданого закону. Так, у підпункті 1 п. 8 розділу XV ЗУ "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" зазначається, що до набрання чинності законом про спрямування частини страхових внесків до Накопичувального фонду платники збору на обов'язкове державне пенсійне страхування, визначені пунктами 6-10 ст. 1 ЗУ "Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування", сплачують збір на обов'язкове державне пенсійне страхування в порядку та розмірах, визначених цим законом. У третьому ж абзаці п. 16 розділу XV ЗУ "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" йдеться про те, що погашення заборгованості зі сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування, що виникла до 1 січня 2004 року і не погашена в установленому законом порядку, здійснюється відповідно до ст. 106 зазначеного нормативно-правового акту.

Утім, остаточне підтвердження того факту, що, з позиції вітчизняного законодавця, існуючий і понині збір на обов'язкове державне пенсійне страхування є страховим внеском, відбулося лише відносно нещодавно, коли набрав чинності ПК України (1 січня 2011 року). З того часу склад і структура податкової системи України визначається вже не ЗУ "Про систему оподаткування", а положеннями ПК України, який, як відомо, не лише не передбачив в межах цієї системи такого обов'язкового платежу як "збір на обов'язкове державне пенсійне страхування", а й не вимагає втрати чинності ЗУ "Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування". Тобто, на законодавчому рівні було визнано, що збір на обов'язкове державне пенсійне страхування як не належав (у період з 1 січня 2004 року по 31 грудня 2010 року),

так і не належить до числа обов'язкових платежів, що утворюють податкову систему України.

3. Оскільки збір на обов'язкове державне пенсійне страхування належить до числа страхових внесків, що не включаються до складу обов'язкових платежів, які становлять систему оподаткування України, починаючи вже з 1 січня 2004 року, а ЗУ "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", яким було доповнено КК України статтею 212-1, набрав чинності лише 13 грудня 2005 року, то ухилення від сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування, вчинене в період з 1 січня 2004 року по 12 грудня 2005 року включно, не може кваліфікуватися ні за ст. 212 КК України (у той період, як і зараз, вона передбачала відповідальність за ухилення від сплати обов'язкових платежів, що належать до системи оподаткування України), ні за ст. 212-1 КК України (у зазначений період часу в Особливій частині КК України цієї статті ще не було). За наявності до того підстав таке діяння могло розглядатися як злочин проти власності або злочин у сфері службової діяльності.

Ухилення ж від сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування, вчинене з 13 грудня 2005 року та до сьогодні, слід розглядати як злочин, передбачений ст. 212-1 КК України.

Підбиваючи підсумки проведеного аналізу особливостей кваліфікації ухилення від сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування слід зазначити таке:

а) ухилення від сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування, вчинене в період з 1 вересня 2001 року по 31 грудня 2003 року, слід кваліфікувати виключно за ст. 212 КК України;

б) ухилення від сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування, вчинене в період з 1 січня 2004 року по 12 грудня 2005 року включно, не може кваліфікуватися ні за ст. 212 КК України, ні за ст. 212-1 КК України (за наявності до того підстав таке діяння може розглядатися як злочин проти власності або злочин у сфері службової діяльності);

в) ухилення від сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування, вчинене з 13 грудня 2005 року та до сьогодні, слід розглядати як злочин, передбачений ст. 212-1 КК України.

Використана література:

1. Уголовный кодекс Украины : научно-практический комментарий / [Ю. В. Александров, П. П. Андрушко, В. И. Антипов и др.] ; под ред. С. С. Яценка. - [3-е изд. перераб. и дополн.]. - К. : А.С.К., 2003. - 1088 с.

2. Бутенко В. Д. Відповідальність за порушення законодавства у сфері загальнообов'язкового державного пенсійного страхування / В. Д. Бутенко // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2004. – № 3 (Ч. 1). – С. 31–34.

3. Дудоров О. О. Проблеми кримінально-правової охорони системи оподаткування України : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 "Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право" / Дудоров Олександр Олександрович. – Луганськ, 2007. – 528 с.

4. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [А. М. Бойко, Л. П. Брич, В. К. Грищук та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – [7-ме вид., переробл. і допов.]. – К. : Юридична думка, 2010. – 1288 с.

5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [А. М. Бойко, Л. П. Брич, В. К. Грищук та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – [9-те вид., переробл. і допов.]. – К. : Юридична думка, 2012. – 1316 с.

6. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навчальний посібник / В. О. Навроцький – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 704 с.

УДК 351.746.2(477)

О.О Степанченко

**ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІЙНИЙ АПАРАТ
КОНТРОЗВІДУВАЛЬНОГО ЗАХИСТУ
СЛУЖБОЮ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ
ЕКОНОМІКИ ДЕРЖАВИ**

У статті розглянуто питання щодо поняття контррозвідувального захисту Службою безпеки України економіки держави, визначено його мету. Проведено аналіз контррозвідувального захисту, з'ясовано основні його цілі та завдання.

Ключові слова: *безпека, оперативний пошук, контррозвідувальний захист, національна безпека, економіка, Служба безпеки України.*

В статье рассмотрены вопросы относительно понятия контрразведывательной защиты Службой безопасности Украины экономики государства, выяснено его цель. Проведен анализ контрразведывательной защиты, определено его основные цели и задания.

Ключевые слова: *безопасность, оперативный поиск, контрразведывательная защита, национальная безопасность, экономика, Служба безопасности Украины.*

In the article a question is considered in relation to the concept of counter-intelligences defence by security of Ukraine of economy of the state Service, his aim is certain. The analysis of counter-intelligences defence is conducted, his primary purposes and tasks are found out.

Key words: *safety, operative search, counter-intelligences defence, national safety, economy, security of Ukraine Service.*

Специфіка охорони соціальних цінностей і забезпечення безпеки на сучасному етапі розвитку держави і суспільства зумовлює необхідність дослідження понятійно-категорійного апарату як важливої передумови пізнання сутнісних ознак та виявлення якісних характеристик контррозвідального захисту Службою безпеки України економіки держави, встановлення його місця як у системі теоретичних понять і категорій теорії в цілому, визначення перспективних напрямів його вдосконалення.

Вихідним поняттям для "контррозвідального захисту" є контррозвідальна діяльність. Відповідно до ст. 1 Закону України "Про контррозвідальну діяльність" [1] контррозвідальна діяльність - це спеціальний вид діяльності у сфері забезпечення державної безпеки, яка здійснюється з використанням системи контррозвідальних, пошукових, режимних, адміністративно-правових заходів, спрямованих на попередження, своєчасне виявлення і запобігання зовнішнім та внутрішнім загрозам безпеці України, розвідальним, терористичним та іншим протиправним посяганням спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на інтереси України.

Згідно із п. 2 ст. 6 Закону одним із видів контррозвідальної діяльності є контррозвідальний захист органів державної влади, правоохоронних і розвідальних органів, охорони державної таємниці, а також контррозвідального забезпечення економічного, інформаційного, науково-технічного потенціалу, оборонно-промислового і транспортного комплексів та їх об'єктів.

Ст. 3 цього Закону спеціально уповноваженим органом державної влади у сфері контррозвідальної діяльності визначає Службу безпеки України.

Це положення на сьогодні є базовим для розуміння суті контррозвідального захисту та його основних ознак, які необхідно розглянути докладніше.

Контррозвідальний захист має державний характер, оскільки здійснюється в інтересах і за правилами держави спеціально уповноваженим на те державним органом, діяльність якого має винятково правовий характер, тобто здійснюється відповідно до чинного законодавства. У зв'язку з цим контррозвідальний захист є одним із видів правоохоронної діяльності, що містить у собі функції спеціальних державних органів із метою охорони права шляхом застосування юридичних заходів впливу відповідно до закону і при дотриманні встановленого ним порядку.

Повноваженнями для проведення контррозвідувального захисту володіють спеціальні суб'єкти, наділені особливою компетенцією оптимально і результативно вирішувати відповідні завдання. Для цього держава створює Службі безпеці України певні умови, виділяє фінансові та матеріальні кошти, забезпечує підбір і навчання посадових та інших осіб, а також надає інші можливості для виконання ними своїх специфічних завдань.

При цьому контррозвідувальний захист уповноважених органів припускає сполучення гласних і негласних методів і способів роботи з використанням переважно таємних, прихованих від інших осіб, прийомів для досягнення своїх цілей. Негласний характер роботи у поєднанні з адекватними методами покликаний швидко й ефективно боротися із загрозами національній безпеці, коли застосування інших способів, тобто гласних, не дозволяє досягти поставлених цілей. Як правило, методи контррозвідувального захисту застосовуються тільки у тому випадку, коли немає інших можливостей досягти поставлених цілей. Разом із тим, оскільки контррозвідувальний захист здійснюється у відкритому демократичному суспільстві, він припускає й певну, хоча й обмежену, гласність проведеної роботи.

Основним способом здійснення контррозвідувального захисту є проведення оперативно-розшукових заходів, перелік яких визначений Законом України "Про оперативно-розшукову діяльність" [2]. Тільки за допомогою проведення оперативно-розшукових заходів досягаються цілі, заради яких реалізується контррозвідувальний захист спеціально уповноваженим на те органом. Ці цілі визначені Конституцією України шляхом ієрархії цінностей, де на першому місці стоять інтереси людини і громадянина. Звідси контррозвідувальний захист і оперативно-розшукові заходи в його системі здійснюються з метою захисту життя, здоров'я, прав і свобод людини і громадянина від злочинних посягань. При цьому, як можна побачити далі, інтереси людини є переважною цінністю як у змісті самого контррозвідувального захисту, так і у тих цілях, на досягнення яких він спрямований [3, с. 32]. У спеціальній літературі зазначено, що ефективність функціонування Служби безпеки України у реалізації прав і свобод людини залежить від алгоритму дії органів і підрозділів, тактики конкретного співробітника у цьому процесі [4, с. 36].

Також контррозвідувальний захист здійснюється з метою захисту власності і забезпечення безпеки суспільства і держави від злочинних посягань. Під власністю в цьому випадку розуміються приватна, дер-

жавна, колективна та інші форми власності, що підлягають однаковому захисту незалежно від їхнього виду.

Безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Життєво важливими інтересами вважається сукупність потреб, задоволення яких забезпечує існування й можливість прогресивного розвитку особистості і держави. Основним об'єктом безпеки є: особистість – її права і свободи; суспільство – його матеріальні і духовні цінності; держава – її конституційний лад, суверенітет і територіальна цілісність [5].

Поняття "безпека" пройшло складний еволюційний шлях, за цей час його зміст значно розширився. Сьогодні термін "безпека" вживаються в юридичній лексиці, хоча у літературі сформувалося кілька підходів до розуміння його суті. Згідно з першим, безпека трактується через категорію "ризик". ДСТУ 2293-99 визначає термін "безпека" як стан захищеності особи та суспільства від ризику зазнати шкоди [6, с. 15]. "Ризик" – це "усвідомлена можливість небезпеки, ... дія із сподіванням успіху" [7, с. 570].

Забезпечення безпеки має свої предметні сфери (економічна, інформаційна, екологічна, кримінологічна тощо) і просторово-об'єктові рівні (безпека держави, безпека регіону, безпека підприємства, безпека особи).

І останнє, на що слід вказати при аналізі контррозвідувального захисту – це забезпечення безпеки особи, суспільства і держави від злочинних посягань. Інакше кажучи, контррозвідувальний захист здійснюється при наявності ознак складу злочинів, які у компетенції Служби безпеки України. Разом із тим, у цьому випадку маються на увазі дві особливості. По-перше, контррозвідувальний захист не може здійснюватися у випадках цивільних, сімейних, трудових та інших правовідносин, хоча інформація про правопорушення в цій сфері нерідко міститься у відповідних базах даних оперативних служб. По-друге, оперативно-розшукова діяльність підрозділів Служби безпеки України, що здійснюють контррозвідувальний захист економіки держави (однойменного Департаменту), може вийти за межі відповідних складів злочинів, але тільки при наявності ознаки суспільної небезпеки. У цьому випадку органи, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, при вирішенні завдань контррозвідувального захисту, одержуючи й іншу інформацію про дії або події, що загрожують суспільству і державі, доводять її до відома належних державних установ й органів влади [8, с. 63-68].

Поняття контррозвідувального захисту нерозривно пов'язане із його завданнями, якими є:

1. Виявлення, попередження і запобігання загрозам безпеки України.
2. Виявлення і встановлення осіб, що готують загрози безпеці України, а також припинення їх протиправної діяльності.
3. Здобування інформації про події або дії (бездіяльність), що створюють загрозу безпеці України.

Крім того, порівняльний аналіз різних форм впливу на загрози економіці України [9; 10], дав змогу виявити такі особливості:

- його інтегративна функція відносно оперативного пошуку, психологічної, фінансової, оперативно-правової розвідки та інших підвидів розвідувального пошуку у різних суспільних сферах;

- основні процедури пов'язані з розшуковою роботою в інформаційному середовищі, встановленням (підбором) джерел цих відомостей, роботою з ними за задалегідь заданими параметрами, обробленими і доповненими оперативною інформацією;

- застосування спеціального переліку прийомів аналітичного, синтетичного, дедуктивного, формально-логічного, факторного та інших методів наукового оброблення інформації;

- органічна пов'язаність здобування інформації та її поглибленої профільної обробки;

- розширення розвідувального циклу від переробки вихідних відомостей в оперативну інформацію до доведення такої інформації до якісно нового знання про причини та умови злочинів, що може бути включено як у правоохоронний процес, так й у державно-управлінський.

Отже, виявлення загроз економіці у системі контррозвідувального захисту можна визначити як вид діяльності, здійснюваної спеціально підготовленими співробітниками оперативних підрозділів Служби безпеки України за допомогою підбора джерел, формування каналів одержання інформації, алгоритмізованої обробки з використанням спеціальних аналітичних прийомів сукупності даних, отриманих у результаті здійснення різних заходів і наступного вироблення експертних оцінок у формі спеціалізованих документів.

Цілями виявлення загроз економіці у системі контррозвідувального захисту є:

- встановлення явищ і процесів, що створюють загрозу охоронюваним цінностям у державній, економічній, інформаційній сферах;

– виявлення уразливих сфер, що можуть бути використані в злочинних цілях;

– ужиття заходів припинення, ослаблення або переорієнтації суспільно небезпечних проявів розроблювального об'єкта і нейтралізації (локалізації) суспільно небезпечної діяльності окремих осіб із застосуванням тривалих скоординованих операцій соціального контролю.

Різновидом цієї діяльності є виявлення і нейтралізація осіб, які готують загрози економічній безпеці України у сфері протидії рейдерству, що зумовлюють збирання інформації про кримінально активних осіб, їх зв'язки, злочинний досвід, наміри, характеристики особистості і системи соціальних відносин у їхньому оточенні, а також ужиття цілеспрямованих заходів щодо блокування їх кримінальної активності. Структурно ця діяльність містить у собі оперативнорозшукові заходи, що забезпечують ефективність таких методів, як вплив через конфідентів на певні категорії осіб; роз'єднання шляхом проведення оперативних комбінацій у сфері їх діяльності; оперативне прикриття об'єктів для того, щоб зірвати злочинні плани осіб, котрі збираються вчинити злочин [11, с. 190].

Для виявлення цих осіб використовуються всі можливі гласні та негласні джерела інформації. Спрямованість оперативного пошуку припускає виявлення й оцінювання явищ, властивостей особистості, ситуацій, що мають криміногенне значення, тобто причино пов'язаних із розвитком злочинної поведінки, а також перевірку способу життя певних осіб, причетності або непричетності до вчинення злочинів [9, с. 16].

Таким чином, контррозвідувальний захист Службою безпеки України економіки держави – це система оперативнорозшукових, контррозвідувальних та інших заходів, здійснюваних гласно і негласно шляхом виявлення, попередження і запобігання загрозам економічній безпеці України, виявлення і припинення протиправної діяльності осіб, а також здобування інформації про події або дії (бездіяльність), що створюють загрозу економічній безпеці країни.

Використана література:

1. Про контррозвідувальну діяльність : Закон України від 26 грудня 2002 року № 374-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 12. – Ст. 89.
2. Про оперативнорозшукову діяльність : Закон України від 18 лютого 1992 року № 2135-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. – № 22. Ст. 303.

3. Воронцов С. А. О соотношении оперативно-розыскной деятельности правоохранительных органов и контрразведывательной деятельности спецслужб / С. А. Воронцов // Правоведение. – 2003. – Вып. 5. – С. 30-34.
4. Погорілко В. Ф. Права та свободи людини і громадянина в Україні / В. Ф. Погорілко, М. І. Сірий. – К. : Ін Юре, 1997. – 240 с.
5. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 № 964-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.
6. Желібо Є. П. Безпека життєдіяльності : навч. посіб. / Є. П. Желібо, Н. М. Заверуха, В. В. Зацарний ; за ред. Є. П. Желібо і В. М. Пічі. – К. : Каравела ; - Львів : "Новий світ - 2000", 2001. – 320 с.
7. Івченко А. О. Тлумачний словник української мови: близько 7 тис. слів / А. О. Івченко / худож.-оформлювач І. В. Осипов. – Х. : Фоліо, 2005. – 766 с.
8. Редкоус В. М. Опыт законодательного регулирования контрразведывательной деятельности в государствах-участниках СНГ / В. М. Редкоус // Право и государство. – 2007. – № 12. – С. 63-68.
9. Закатов А. А. Розыскная деятельность : учеб. пособие. / А. А. Закатов. – Волгоград : ВОН МВД СССР, 1988. – 40 с.
10. Погорецкий М. В. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі : моногр. / М. В. Погорецкий. – Х. : Арсіс ЛТД, 2007. – 576 с.
11. Мохов Е. А. Организованная преступность и национальная безопасность России : монограф. / Е. А. Мохов. – М. : "Вузовская книга", 2002. – 224 с.

УДК 349.6

О.П. Шем'яков

**ЗМІСТ УПРАВЛІННЯ
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯМ
ТА ОХОРОНОЮ НАВКОЛИШНЬОГО
ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА В УКРАЇНІ**

В статті досліджуються теоретичні питання визначення змісту управління природокористуванням та охороною навколишнього природного середовища, визначені сучасні проблеми та запропоновані базові поняття. Робота є частиною комплексного дослідження правових питань регулювання суспільних відносин в галузі використання і охорони природних ресурсів.

Ключові слова: *право природокористування; охорона навколишнього природного середовища; правове регулювання; державне управління.*

В статье исследуются теоретические вопросы определения содержания управления природопользованием и охраной окружающей природной среды, определены современные проблемы и предложены базовые понятия. Работа является частью комплексного исследования правового регулирования общественных отношений в сфере использования и охраны природных ресурсов.

Ключевые слова: *право природопользования; охрана окружающей природной среды; правовое регулирование; государственное управление.*

In article explore theoretical questions of state users of natural resources and by guard of nearby natural environment, rights guard, are definite the contemporary problems. Work is by part of complex research of legal use adjustment and rights guard of natural resources.

Key words: *subsoil assets, the right of property to subsoil assets, the right of nature use, the legal capacity of nature using, legal regulation, legal protection, guard of nearby natural environment; state management.*

Численні зв'язки між людиною і навколишнім природним середовищем потребують врегулювання з метою забезпечення раціонального природокористування, збереження природного різноманіття та екологічної безпеки, прав та інтересів людства. Належна реалізація відповідних зв'язків людини та природи багато в чому залежить від ефективної та злагодженої роботи суб'єктів управлінської діяльності, в першу чергу, органів державної влади, а також її посадових осіб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, які присвячені цій проблемі (Г.І. Балюк, А.П. Гетьман, Н.С. Малеїн, О. Плотникова, С.В. Разметаєв, З.В. Ромовська, Г.М. Стоякін, М.В. Шульга, та ін.) показує, що науковці при вивченні змісту управління природокористуванням та охороною довкілля не дійшли спільної думки. *Подана робота має на меті дослідження стану та змісту державного управління в зазначеній галузі для визначення базового поняття, придатного для законодавчого використання в подальшому.*

Поняття "природокористування" є одним із найпоширеніших у сучасній літературі різного спрямування. Під ним розуміють сукупність впливу людства на географічну оболонку Землі: мається на увазі сукупність усіх форм експлуатації природоресурсного потенціалу та заходів щодо його збереження. Виділяють три аспекти: а) видобуток та переробка природних ресурсів та їх відтворення; б) використання та охорона природного середовища; в) відновлення екологічної рівноваги природних систем [1].

За роки незалежності в Україні було прийнято багато розрізних нормативно-правових актів адміністративно-правового регулювання екологічних відносин, які визначають дещо нові підходи до управління природокористуванням та охороною навколишнього природного середовища України. Проте, якихось вагомих узагальнень, або ж відповідних наукових розробок з вказаної проблематики не було здійснено, що, наразі і створює певне розмежування між прак-

тикою правового регулювання та рівнем теоретичного дослідження в даній сфері екологічного права.

Одним з ключових питань, що несе на собі не тільки наукове, але й величезне практичне значення, є поняття управління природокористуванням та охороною навколишнього природного середовища. Аналіз чинного вітчизняного законодавства, теоретичних досліджень, правотворчої та правозастосовчої діяльності демонструє, що поширеним є використання різноманітних термінів та правових категорій, які в цілому так чи інакше виражають зміст управління, в тому числі в сфері природокористування та охорони навколишнього природного середовища.

Зокрема, органом, що здійснює виконавчу владу в Україні є Кабінет Міністрів України (далі КМУ), який відповідно до ст. 113 Конституції України є найвищим органом у системі органів виконавчої влади. Так, ст. 116 Основного закону вказує, що КМУ забезпечує проведення політики у сферах охорони природи, екологічної безпеки і природокористування [2]. Категорія "забезпечує" наразі пов'язана з реалізацією функцій та повноважень, що покладені на органи державної влади у сфері природокористування та охорони навколишнього природного середовища. В усіх інших випадках правовий термін "забезпечує" застосовується переважно до поняття управління або ж регулювання. КМУ забезпечує, здійснює координування роботи органів держуправління, зокрема міністерств та відомств щодо спільного проведення заходів з реалізації екологічних програм. Більш детально даний зв'язок можна прослідкувати та проаналізувати за лісовим законодавством. Згідно зі ст. 27 ЛКУ КМУ у сфері лісових відносин: 1) забезпечує реалізацію державної політики у сфері лісових відносин; 2) спрямовує та координує діяльність органів виконавчої влади щодо організації охорони, захисту, використання та відтворення лісів; 3) забезпечує розроблення та виконання загальнодержавних програм з охорони, захисту, використання та відтворення лісів; 4) затверджує державні програми з охорони, захисту, використання та відтворення лісів [3].

Важливо звернути увагу на такі теоретико-правові категорії, як "здійснення влади", "здійснення повноважень" та "здійснення управління". Дані категорії означають реалізацію (здійснення) того чи іншого правового явища - влади, повноважень, управління. І важливо наголосити, що ці категорії є тісно пов'язаними між собою. У відповідності до Конституції України народ здійснює владу безпосередньо, через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, тобто влада в державі та її безпосередня реалізація здійснюється че-

рез відповідні державні органи та органи місцевого самоврядування. В свою чергу, ці органи наділені владними повноваженнями, які дозволяють їм вирішувати в межах допустимих законом прав певні питання. Цілком зрозуміло, що повноваження окремих органів державної влади та органів місцевого самоврядування можуть мати окремі форми прояву в залежності від тих конкретних завдань та функцій, що ними здійснюються.

Виходячи з проблеми поданого дослідження необхідно уточнити та розмежувати поняття категорій "повноваження" та "управління". При регулюванні відносин щодо управління природокористуванням та охороною навколишнього природного середовища екологічне законодавство України застосовує категорію "повноваження". Так, в розділі II Водного Кодексу України (далі ВКУ), що встановлює основи управління у сфері використання та охорони водних об'єктів, визначені повноваження КМУ, Уряду АРК, місцевих Рад та їх виконавчих комітетів, спеціально уповноважених органів державної виконавчої влади та інших державних органів відповідно до законодавства України. Крім того, визначено, які органи виконавчої влади є спеціально уповноваженими у галузі використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів, а саме, ними є спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів, спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань водного господарства, спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань геології та використання надр, їх органи на місцях та інші державні органи відповідно до законодавства [3]. Зважаючи на вищезазначене, є всі підстави розглядати категорію "повноваження" як сукупність дій, що ними законодавчо наділені органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування у сфері раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища.

Владні повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування визначаються Конституцією України, нормативно-правовими актами, положеннями про органи державної влади та органи місцевого самоврядування а також іншими нормативно-правовими актами. Вочевидь, що повноваження конкретного органу, які закріплені в Конституції та Законах України не можуть змінюватися подальшими окремими правовими актами державних органів та органів місцевого самоврядування. Перелік повноважень тих чи інших органів, визначений чинним законодавством України, і є нормативною основою для діяльності даних органів.

Разом з тим практика правового регулювання відносин у сфері управління природокористуванням та охороною навколишнього природного середовища виробляє різноманітні форми реалізації владних повноважень органів держави та особливо органів місцевого самоврядування. Повноваження органів місцевого самоврядування у сфері регулювання земельних відносин та охорони навколишнього природного середовища визначені в ст. 33 Закону України "Про місцеве самоврядування" [4], Законі України "Про охорону навколишнього природного середовища", в земельному, водному, лісовому законодавствах, в законодавстві про надра, в статутах місцевого самоврядування та інших нормативно-правових актах.

Але, вважається, не зовсім коректно говорити виключно про повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування, адже дуже важливе місце займають повноваження громадян, юридичних осіб, громадських об'єднань щодо управління природокористуванням та охороною довкілля. Відповідно до ст. 9 ЗУ "Про охорону навколишнього природного середовища" громадяни України мають право об'єднуватися в громадські природоохоронні формування, приймати участь в обговоренні та внесення пропозицій до проектів нормативно-правових актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан довкілля, внесення пропозицій до органів держави та органів місцевого самоврядування, юридичних осіб, що беруть участь в прийнятті рішень з цих питань, участь в розробці та здійсненні заходів щодо охорони довкілля, раціонального і комплексного використання природних ресурсів, участь у публічних слуханнях або відкритих засіданнях з питань впливу запланованої діяльності на навколишнє природне середовище на стадіях розміщення, проектування, будівництва і реконструкції об'єктів та у проведенні громадської екологічної експертизи і т.д. [3].

В юридичній літературі, як і в Українському законодавстві, поряд з такою важливою для дослідження категорією, як "повноваження", використовується термін "компетенція". На нашу думку, їх розмежування має досить велике значення для характеристики самого змісту управління природокористуванням та охороною довкілля. При цьому, якщо спочатку в ЗУ "Про охорону навколишнього природного середовища" здебільшого використовується поняття "компетенція" [3], то в наступних законодавчих актах (Лісовому Кодексі України, ЗУ "Про тваринний світ" та ін.) застосовується категорія "повноваження" сто-

совно органів державної влади та органів місцевого самоврядування. У зв'язку з цим у юридичній літературі зазначається, що державно-владні повноваження знаходять своє відображення в компетенції органів державної влади.

Управління займає особливе, визначне місце в даному ланцюзі категорій і є конкретно вираженою сферою дій органів державної влади та місцевого самоврядування щодо здійснення власних повноважень. Управління розглядається як найважливіший елемент організаційно-правового впливу щодо раціонального природокористування та охорони навколишнього природного середовища, що володіє необхідним механізмом такого впливу, включаючи мету та завдання управління, його форми, методи та функції. В чинному законодавстві України, як і в юридичній літературі, певним чином відображається звуження значення управління природокористуванням та охороною навколишнього природного середовища. Також залишається осторонь така важлива складова управління як зобов'язання держорганів, органів місцевого самоврядування, громадян та громадських об'єднань у сфері природокористування та охорони довкілля.

Між іншим, повноваження органів управління - це не тільки їх права, але й певні обов'язки в сфері своєї дії. Їх повноваження визначені таким чином, що органи державної влади та місцевого самоврядування, не мов би, переважають над усіма, і начеб-то не береться до уваги ст. 5 Конституції України, відповідно до якої народ здійснює свою владу безпосередньо та опосередковано через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Звернемося до статей 7; 8; 8-1; 9; 10 БК України, в яких визначені повноваження держорганів у сфері використання та охорони водних об'єктів. Характерним рядом повноважень є: "здійснювати", "встановлювати", "організувати", "координувати", "розроблювати", "затверджувати", "погоджувати", "вирішувати" "контролювати", "обмежувати" і т.д. Все це пояснюється загальним підходом держави до природоохоронної діяльності та використанню природних ресурсів. У Конституції України не визначені обов'язки держави у даній сфері.

Необхідно навести таку актуальну думку професора А. И. Бибілева, який у свій час при розробці Конституції Республіки Білорусь (далі РБ) активно висловив свою наукову позицію щодо необхідності внесення змін в Конституцію РБ, статті, яка б містила посилання на обов'язки держави щодо раціонального природокористування та охорони навколишнього природного середовища. Вченим було за-

пропоновано наступні зобов'язання держави: а) здійснювати заходи щодо поступового скорочення з повною наступною ліквідацією надходження в навколишнє природне середовище речовин небезпечних для здоров'я людей; б) забезпечувати екологічно обґрунтоване розташування та подальший розвиток виробничих сил в державі; в) здійснювати стеження за показниками здоров'я населення з виявленням факторів, що негативно впливають на навколишнє природне середовище; г) створювати та розвивати на території держави заповідники, заказники, пам'ятки природи та національні парки з метою забезпечення охорони навколишнього природного середовища та захисту історичних та культурних цінностей; д) здійснювати раціональне природокористування в державі, яке буде здатне забезпечити екологічну стабільність [5, с. 28-29].

Аналогічним чином подібні пропозиції логічно виходять також з огляду на аналіз конституцій інших зарубіжних країн. Так, відповідно до Основного Закону Португалії на державу покладається обов'язок через компетенцію офіційних органів та звернення до народної ініціативи: попереджувати та вести боротьбу з забрудненням, його наслідками та шкідливими формами ерозії; облаштовувати територію на кшталт екологічно збалансованих зон; створювати та розвивати заповідники, природні парки з метою класифікації ландшафтів, місцевостей, гарантій захисту природи, охорони історичних та культурних цінностей; підвищувати раціональне використання природних ресурсів, захищаючи їх здатність до самооновлення та екологічної стабільності. При цьому, наприклад, у федеральній Конституції Швейцарії основна увага звертається на обов'язки держави щодо раціонального використання та захисту водних ресурсів; в Конституції Греції більш детально регламентуються форми використання та охорони лісів і лісних масивів; в Конституції Франції закріплено, що держава має забезпечувати гармонічний баланс населення, що проживає в міському та сільському середовищах [5, с. 28].

Вважається за необхідне встановити в Конституції України обов'язки держави здійснювати такі пріоритетні напрямки екологічної політики як: раціональне і комплексне використання природних ресурсів, охорона навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки. На нашу думку, це доцільно зробити шляхом розширення ст. 13 Конституції України, включивши до неї положення, що на державу покладається обов'язок попереджувати та вести боротьбу з забрудненням, його наслідками та шкідливими формами ерозії, облаштовувати території екологічно збалансованих зон, ство-

рювати та розвивати заповідники, природні парки з метою захисту навколишнього природного середовища та охорони історичних та культурних цінностей, підвищувати раціональне і комплексне використання природних ресурсів, захист їх здатності до самовідновлення та екологічної стабільності, через повноваження державних органів, органів місцевого самоврядування, народну ініціативу.

Актуальним та об'єктивно необхідними є закріплення обов'язків держави в Конституції України в даній сфері, з огляду на те, що в ст. 66 встановлено обов'язки громадян щодо раціонального використання природних ресурсів, а обов'язки держави в цій важливій сфері конституційно не закріплені. Схожа ситуація склалася і з нормативно-правовими актами, які регулюють організацію та діяльність органів місцевого самоврядування, що теж потребує додаткових змін. А саме, в статуті кожного міста має бути визначено обов'язки органів місцевого самоврядування забезпечувати належні санітарно-гігієнічні умови життя населення, здійснювати благоустрій території міста, організовувати населення на прибирання та очистку природних об'єктів, забезпечити екологічну безпеку населення і т.д.

Узяти хоча б Статут міста Львів [6]. Бракує йому саме визначення та закріплення обов'язків щодо забезпечення перерахованих вище заходів. Це має вплинути на склад повноважень держорганів та органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань і, таким чином, на зміст управління природокористування та охорони довкілля. Управління має розумітися як діяльність з використання не тільки прав, але і виконання обов'язків відповідними органами щодо раціонального та комплексного використання та охорони навколишнього природного середовища, тобто в процесі управління реалізуються права та обов'язки місцевого самоврядування і громадських об'єднань в межах власної компетенції.

В зміст управління входить також забезпечення законності. Це витікає з положень Конституції України, де закріплено, що органи держави, органи місцевого самоврядування, посадові особи, громадяни та їх об'єднання мають дотримуватися Конституції та законів України. Проте, оскільки суб'єктами права виступають органи місцевого самоврядування, то вони не тільки застосовують закони та підзаконні акти, але й самі генерують велику кількість нормативно-правових актів, які мають прийматися відповідно до закону. Це відноситься цілком і до характеристики управління природокористуванням і охороною довкілля. Досить детальний системний аналіз стану законності у сфері природокористування та екології в цілому здійснено авторами наукових робіт різного спрямування [7].

Слід відмітити, що в юридичній літературі досить широко здійснюється дослідження поняття управління природокористуванням та охороною навколишнім природним середовищем. Окремі автори в процесі дослідження поняття "державного управління" у сфері природокористування визначають його як організуючу діяльність компетентних органів держави щодо практичного здійснення задач та цілей, що пов'язані безпосередньо з охороною навколишнього природного середовища [8, с. 180]. Не можна цілком погодитися з наведеною думкою, адже вищенаведена дефініція не дає повного відображення справжнього змісту управління в обраній сфері дослідження: по-перше, воно таким чином зводиться лише до держуправління, по-друге, воно пов'язано лише з охороною довкілля.

Окремі сумніви в іншій роботі викликає також підміна поняття "управління природокористуванням" та "охороною навколишнього природного середовища" категорією "державне регулювання екологічного користування та охороною навколишнього природного середовища" [9, с. 207]. В даному випадку управління знову ж таки пов'язується лише з державним регулюванням, цілком ігноруючи при цьому діяльність таких важливих суб'єктів управління як місцеве самоврядування та громадські об'єднання. При цьому регулювання розуміється як функція організаційних систем, що забезпечує збереження їх визначеної структури, підтримка режиму діяльності, реалізацію їх програм та цілей [9, с. 207].

На відміну від вищенаведеного, дефініція, надана такими науковцями, як А. І. Бобильов і С. А. Балашенко [5, с. 71], на думку яких управління природокористуванням та охороною навколишнього природного середовища – це діяльність держави щодо організації раціонального використання, відтворення природних ресурсів, охорони та захисту навколишнього середовища, а також щодо забезпечення режиму законності в екологічних відносинах, вважається більш раціональною та зваженою.

Як бачимо, увагу авторів в усіх випадках звернено на те, що процес управління спрямований на практичне здійснення конкретних цілей, задач, програм у сфері раціонального природокористування та охорони навколишнього природного середовища. Всі ці авторські трактування мають право на існування, проте, на нашу думку, в процесі управління здійснюються наступні завдання: а) чітка та послідовна реалізація чинного екологічного законодавства, його дотримання всіма суб'єктами правовідносин; б) раціональне і комплексне використання та охороною природних ресурсів, збереження природних об'єктів та

природного середовища існування людини; в) попередження екологічно шкідливого впливу господарської та іншої діяльності на середовище існування людини та її здоров'я; г) здійснення екологічних програм; д) забезпечення екологічної безпеки.

Суть державного управління полягає у впливі органів державної влади на інші органи, з якими встановлюються вертикальні та горизонтальні зв'язки [10, с. 57; 11, с. 19]. Окрім того необхідно зазначити, що даний вплив здійснюється не лише на вищеперераховані органи, але й на організації, установи, підприємства, та окремих громадян. Найбільш повним видається визначення поняття державного управління, у відповідності до якого воно складає ціленаправлену, організуючу, підзаконну, виконавчо-розпорядчу та регулюючу діяльність системи органів виконавчої влади, які здійснюють функції державного управління (обумовлені функціями самої держави) на основі і задля виконання законів у різноманітних галузях та сферах соціально-культурного, господарського та адміністративно-політичного будівництва [12, с. 30-31].

На основі проведеного нами аналізу змісту управління природокористуванням та охороною навколишнього природного середовища вважаємо за можливе сформулювати базове, яке в подальших роботах набуде обґрунтованої деталізації, поняття "управління природокористуванням та охороною навколишнього природного середовища" – це нормативно визначена діяльність органів державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадян та громадських організацій щодо реалізації своїх прав та обов'язків у сфері раціонального і комплексного використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища, забезпечення режиму законності в екологічних відносинах щодо практичного здійснення цілей та задач в даній галузі.

Використана література:

1. Сучасні проблеми природокористування в Україні / Андрієць В., Короленко М. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://intkonf.org/pinko-vs-andriets-t-v-korolenko-t-v-suchasni-problemi-prirodokoristuvannya-v-ukrayini/> Заголовок з екрану.
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Голос України від 13 липня 1996 р. – № 128 (1378). – (Зі змін. та допов.)
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації повноважень органів виконавчої влади у сфері екології та природних ресурсів, у тому числі на місцевому рівні : Закон України від 16 жовтня 2012 р. № 5456-VI / Урядовий кур'єр від 4 грудня 2012 р. – № 223. – С. 9 – 16.

4. Про місцеве самоврядування : Закон України. - ВВР. - 1997. - № 24. - Ст. 170. - (зі змін та доповн.)
5. Бобылев А. И. Балашенко С. А. Вопросы общей теории экологического права. Минск. - 1991. - 289 С.
6. Статут Львівської міської ради. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://lvivrada.gov.ua/miskarada/statut>. - Заголовок з екрану.
7. Бринчук М. М. Проблемы совершенствования экологического законодательства в субъектах РФ; - В кн.: Теоретические основы формирования экологического, аграрного, земельного, предпринимательского законодательства в субъектах РФ. Сборник научных трудов. Оренбург. 1997.
8. Экологическое право. Учебник под редакцией В. Д. Ермакова и А.Я Сухарева. - М. - 1997. - С. 180.
9. Ерофеев Б.В. Экологическое право России. М.: Юристь. 1996. С. 207.
10. Атаманчук Г.В. Сущность советского государственного управления. М. - 1980. - С. 57.
11. Добрынин Н.М. Теория и практика государственного управления. Новороссийск, 2006.- С. 19.
12. Бахрах Д.Н., Россинский Б.В., Старилов Ю.Н. Административное право: Учебник для вузов. М., 2004. - С. 30 - 31.

Розділ V. ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ ТА ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

УДК:321.4

К.О. Тимошенко

■ ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУТУ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ГРОМАДЯН НА ВОГНЕПАЛЬНУ ЗБРОЮ ■ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ЗАСОБИ САМООБОРОНИ

Проаналізовано вітчизняне адміністративне законодавство у контексті визначення особливостей реалізації права громадян на вогнепальну зброю та спеціальні засоби самооборони. Запропоновано основні напрями вдосконалення інституту реалізації права громадян на вогнепальну зброю та спеціальні засоби самооборони.

Ключові слова: *право громадян, самооборона, спеціальні засоби, вогнепальна зброя.*

Проанализировано отечественное административное законодательство в контексте определения особенностей реализации права граждан на огнестрельное оружие и специальные средства самообороны. Предложены основные направления совершенствования института реализации права граждан на огнестрельное оружие и специальные средства самообороны.

Ключевые слова: *право граждан, самооборона, специальные средства, огнестрельное оружие.*

Analysis of domestic administrative law in the context of determining the characteristics of the right of citizens to firearms and special self-defense. The basic directions of perfection of the Institute of the right of citizens to firearms and special self-defense.

Key words: *right of citizens, self-defense, special tools, firearms*

Актуальність теми. Реалізація прав громадян, зокрема права на зброю – це проблема, яка існує в суспільстві з давніх часів як у світі взагалі, так і в нашій державі зокрема. Тому проблеми реалізації права, застосування його норм висувуються на перший план, привертають до себе увагу як юридичної науки, так і практики.

Метою даної статті є аналіз адміністративного законодавства у контексті визначення основних напрямів вдосконалення інституту реалізації права громадян на вогнепальну зброю та спеціальні засоби самооборони.

Виклад основного матеріалу. С. Гончарук, розглядаючи механізм адміністративно-правового регулювання, визначає його як систему адміністративно-правових засобів (елементів), за допомогою яких здійснюється правове регулювання (упорядкування) суспільних відносин у сфері державного управління. До структури механізму адміністративно-правового регулювання він відносить: адміністративно-правові норми; акти втілювання та акти реалізації адміністративно-правових норм; адміністративно-правові відносини [1].

Акти реалізації суб'єктивних юридичних прав і обов'язків – це основний засіб, за допомогою якого суб'єктивні юридичні права й обов'язки втілюються в життя – відбуваються у поведінці конкретних суб'єктів.

Цінність нормативних актів полягає в розробленні радикальних заходів і засобів для ефективного виконання основних положень, норм і досягнення цілей. Від конструктивної реалізації норм залежить перспективний розвиток системи правового регулювання обігу вогнепальної зброї та спеціальних засобів самооборони в Україні. Успішна реалізація норм права гарантує виконання державних, галузевих, регіональних і локальних програм. При розробленні правових норм необхідно передбачати механізм їх реалізації, визначити конкретні заходи і засоби щодо забезпечення виконання змісту норм.

Право як найважливіший регулятор суспільних відносин, що виникають у зв'язку з реалізацією права громадян на зброю, виконує своє соціальне призначення лише у тому разі, якщо воно належним чином реалізується, втілюється у поведінці суб'єктів правовідносин. Поведінка ж людей є складним утворенням. Оцінити її можна лише у взаємозв'язку людини з навколишнім світом, із державою та суспільством, в якому вона живе. Поведінка людини завжди пов'язана з її ціннісними уявленнями, визначається як правосвідомістю, так і правовими нормами, іншими соціальними нормами та інститутами. Отже, засобами забезпечення правового порядку щодо обігу вогнепальної зброї та спеціальних засобів самооборони у нашій державі є правосвідомість громадян і примус.

Ставлення держави до озброєння її громадян є показником того, наскільки ця держава діє в народних інтересах. Диктаторські режими завжди намагаються роззброїти законослухняних громадян.

Чому так важлива легалізація саме короткоствольної зброї – пістолетів та револьверів? Основна їхня перевага – можливість прихованого носіння, створення ситуації невизначеності для потенційного злочинця. Він не знає, озброєна його можлива жертва чи ні. Тому від прихованого носіння зброї будуть у вигаші не тільки її власники, але й суспільство в цілому.

Наступним важливим елементом механізму є правові відносини щодо реалізації права громадян на зброю, які виникають між об'єктом та суб'єктом.

Правові – це суспільні відносини у сфері державного управління, учасники яких виступають носіями прав і обов'язків, урегульованих нормами права.

Нормативно-правові акти, що забороняють носіння зброї, обеззброюють тільки тих, хто неохочий до скоєння злочинів і ніколи не зважитися на це. Вони не зменшують, а збільшують кількість убивств, оскільки безпечніше напасти на беззбройного, ніж на озброєного.

Правові відносини – спосіб "перекладення" загальних приписів юридичних норм у площину суб'єктивних юридичних прав і обов'язків.

Законодавством передбачені різні форми захисту прав, які можуть мати як юрисдикційний, так і неюрисдикційний характер:

1. Юрисдикційні, що включають судовий та несудовий захист.

Відповідно до законодавства України громадяни у разі порушення їх прав і свобод мають право на судовий захист.

Щодо несудового виду захисту, то йдеться про те, що чинним законодавством України передбачено кримінальну, адміністративну, цивільну, дисциплінарну відповідальність за вчинення протиправних дій чи злочинів.

2. Неюрисдикційні.

До них належать заходи, які можуть застосовуватись самими громадянами – самозахист, необхідна оборона та крайня необхідність.

Корупція в Україні є однією з найважливіших проблем функціонування і розвитку нашої держави. Питання протидії корупції є предметом досліджень багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених.

Для здійснення заходів, пов'язаних із протидією корупції в органах державної влади та запобіганням її виникненню, необхідно чітко уявляти масштаби цього явища. За період незалежності України набутий досвід у сферах законодавчої діяльності переконливо доводить, що нормативно-правове регулювання у суспільстві, організація діяльності державного апарату, функціонування економіки, організація боротьби з корупцією в сучасних умовах має ґрунтуватись на наукових дослідженнях, узагальненні вітчизняного та зарубіжного досвіду

Надзвичайно актуальним і водночас складним для вирішення сьогодні в Україні є питання про вогнепальну зброю як засіб самозахисту громадян від злочинних посягань.

Особливої гостроти набуває питання прийняття єдиного, розгорнутого нормативного акта на рівні закону, який регулював би обіг зброї в Україні. Це обумовлено безліччю фактів: зміною соціальних і економічних відносин, розвитком злочинності та насамперед збільшенням кількості злочинів, які здійснюються із використанням вогнепальної зброї. На теперішній час у вільному обігу перебуває значна кількість незареєстрованих одиниць різних видів зброї. Певним чинником розвитку злочинності в Україні є і стан нормативної бази. Злочинні елементи використовують прогалини в законодавстві для одержання зброї.

Досвід розвитку відносин в нашій державі свідчить, що однією з основних причин є репресивний хаос в організаційно-правовому забезпеченні дозвільної системи в сфері послуг, пов'язаних із придбанням, зберіганням, обліком, перевезенням вогнепальної зброї, боєприпасів до неї, вибухових матеріалів, а також відкриття та функціонування окремих підприємств, майстерень і лабораторій з метою охорони інтересів держави та безпеки громадян.

За різними оцінками громадських об'єднань, аналітичних центрів, науково-дослідних установ, представників органів виконавчої влади тощо в Україні порядок видачі дозволів і погоджень регламентується численними нормативно-правовими актами.

Аналіз нормативно-правового масиву демонструє величезну кількість необґрунтованих, недоцільних, непрозорих процедур видачі документів дозвільного характеру. Така ситуація є сприятливим підґрунтям для поширення корупції в цій сфері та зловживання владою або службовим становищем окремих посадових осіб, уповноважених і неуповноважених державою на здійснення процедур дозвільного характеру.

Будь-яка тоталітарна держава вирізняється принциповою жорсткою позицією щодо збройного питання.

Як свідчить практика, наявність незареєстрованої зброї у "можновладців" справа буденна й для них безпечна.

Ефективність будь-якого закону, всієї правової системи багато в чому залежить від наявності двох складових: законодавства і практики його застосування. Обидві потребують державної (політичної) волі, оскільки відсутність необхідної практики застосування перетворить такий закон на декларацію, а практика його застосування надасть суб'єктивного характеру. Водночас відсутність необхідного законодавства ніколи не зробить практичну діяльність ефективною.

Указом Президента України від 11 вересня 2006 р. схвалено Концепцію подолання корупції в Україні "На шляху до доброчинності" [2], яка передбачає ряд заходів державного управління щодо подолання корупції. Термін "подолання" передбачає створення таких умов у суспільстві, які унеможливили б вчинення корупційних діянь та інших правопорушень, пов'язаних із корупцією. Проте досвід протидії корупції загалом свідчить про те, що вона торкається навіть найчесніших урядовців.

Утвердження правопорядку в державі для боротьби з корупцією необхідно розглядати як надзвичайно актуальне загальнодержавне завдання великої політичної ваги, яке повинно реалізовуватись шляхом прийняття комплексних, дієвих і ефективних організаційно-правових заходів.

Останніми роками вагомим значенням для розроблення національного законодавства у сфері боротьби із корупцією набувають міжнародно-правові акти, учасницею яких стала Україна. Безперечно, намір входування України до Ради Європи стимулює розвиток національного законодавства у європейському напрямі, але одним із головних чинників, що стримують інтеграцію України до Європейського співтовариства, є високий рівень організованої злочинності та корупції.

Стратегічними умовами запобігання передумовам корупційних зловживань у діяльності посадовців у сфері обігу вогнепальної зброї є:

- прийняття єдиного нормативно-правового документа, який би чітко регламентував порядок дозволу на придбання, зберігання, облік, перевезення, застосування та використання вогнепальної зброї, для забезпечення відкритості та прозорості діяльності цих осіб під час виконання покладених на них функцій;

- посилення організаційно-управлінської функції, яка має забезпечувати гуманістичне спрямування управлінської діяльності та сприяти утвердженню демократичного стилю керівника;

- поряд із техніко-криміналістичним критерієм застосувати критерій міри вражаючих властивостей зброї та її небезпечності для життя і здоров'я людини, що дозволило б об'єктивніше оцінити міру суспільної небезпечності того чи іншого виду зброї.

Необхідно зазначити, що вирішення проблеми систематизації прав і свобод людини та громадянина має пов'язуватись у першу чергу з проблемою їх забезпечення і захисту. У цілому ж регулювання правового положення особистості не може абстрагуватися від умов її життя. Для розвитку особистості необхідно забезпечити її реалізацію у політичній, економічній, соціальній і культурній сферах.

Від прав і свобод людини і громадянина очікують, що вони будуть створювати правові та фактичні умови життя особистості. Основними їх функціями є такі:

а) демократична: права громадян гарантують участь особистості в управлінні справами суспільства;

б) захисна, що служить охороні цінностей щодо розвитку особистості, втручання в особисте життя якої заборонено;

в) інтеграційна: через забезпечення правової охорони особистих цінностей права і свободи громадян створюють умови для інтеграції суспільства, взаєморозуміння всіх його членів; вона також є одним із факторів створення дієвої системи права на території держави;

г) соціальна: через права громадян визначаються права державних органів стосовно особистості;

д) аксіологічна: права і свободи громадян служать правовому проголошенню системи цінностей, важливих для особистості щодо її існування в суспільстві. З точки зору правового значення, ці функції є вищим критерієм оцінки діяльності держави.

Аналіз функцій прав та свобод людини і громадянина, а також обов'язків приводить до закономірного висновку, що оптимальними вони є тоді, коли забезпечують рівновагу інтересів особистості в суспільстві, вирішення можливих зіткнень таких інтересів. Зрозуміло, що рівновагу встановити раз і назавжди неможливо. Але необхідно враховувати: якщо права та свободи людини і громадянина, а також можливості їх забезпечення активно взаємодіють зі станом суспільного розвитку і не відрізняються від домінуючих в суспільстві уявлень у даній сфері, то виникають об'єктивні умови щодо реалізації інтересів особистості.

У переважній більшості держав обіг зброї регулюється законами, що забезпечують створення правових підстав та здійснення контролю над ними.

Закон спрямований на забезпечення захисту, життя і здоров'я громадян, охорону власності, громадського порядку, природи і природних ресурсів, охорону і відтворення мисливських тварин, розвиток мисливського і стрілецького спорту, а також зміцнення міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю та незаконним розповсюдженням зброї.

Також як одним з напрямків удосконалення є те, що заходи адміністративної відповідальності за порушення, пов'язані із незаконним обігом зброї та пристроїв для відстрілу патронів, споряджених гумо-

вими снарядами, повинні бути переглянуті, враховуючи сучасні тенденції в адміністративному законодавстві.

Висновки. Заходи адміністративної відповідальності у сфері обігу зброї є найбільш дієвими у системі адміністративного примусу. Проаналізувавши чинне законодавство, можна дійти висновку, що у своїй діяльності уповноважені на те посадові особи органів внутрішніх справ застосовують заходи як адміністративної, так і дисциплінарної відповідальності, що залежить від суб'єкта правопорушення.

Перешкодами на шляху встановлення ефективного вдосконалення адміністративно-правового регулювання суспільних відносин, що виникають у зв'язку з реалізацією права громадян на зброю, є відсутність нормативно-правової бази, яка регламентує порядок і механізм його використання, адміністративних правовідносин, що виникають у сфері обігу вогнепальної зброї, а також необхідно підвищувати ефективність діяльності органів дозвільної системи, інших правоохоронних органів, наділених державно-владними повноваженнями щодо прийняття відповідних рішень, здійснення контролю, проведення відповідних профілактичних заходів.

Використана література:

1. Административное право Украины: - учебник для студентов высш. учеб. заведений юрид. спец. / [Ю.П. Битяк, В.В. Богущкий, В.Н. Гарашук и др.]; под ред. проф. Ю.П. Битяка. [2-е изд., перераб. и доп.]. - Харьков: Право, 2003. - 576 с.
2. Указ Президента України від 11 вересня 2006 р. "Про схвалення Концепції подолання корупції в Україні "На шляху до доброчинності".

УДК 343.983: 623.443

Р.В. Мельник

ПОПЕРЕДНІ СУДОВО-БАЛІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ, ОБ'ЄКТІВ ПЕРЕРОБЛЕНИХ У ВОГНЕПАЛЬНУ ЗБРОЮ

Розглянуто та описано ознаки, що відображаються у слідах на стріляних гільзах та снарядах переробленої зброї, механізм утворення слідів при заряджанні зброї, слідів зброї при пострілі, слідів при екстрагуванні гільзи, засоби їх фіксації та дослідження.

Ключові слова: *перероблена вогнепальна зброя, перероблені стартові та газові пістолети та револьвери, ствол, частини та механізми.*

Рассмотрены и описаны признаки, которые отражаются в следах на стреляных гильзах и снарядах переделанного оружия, механизм образо-

вання слідів при заряджанні зброї, слідів зброї при вистрілі, слідів при екстрагуванні гільзи, средства їх фіксації та дослідження.

Ключевые слова: *перделано огнестрельное оружие, перделаны стартвые и газовые пистолеты и револьверы, ствол, части и механизмы.*

Considered and described symptoms that appear in the wake of cartridge cases and projectiles recycled weapons, the mechanism of formation of traces when charging weapon when firing weapons traces, traces with extraction sleeve, means to detect and study.

Key words: *a shooting-iron is done, starting and gases pistols and revolvers, barrel, parts and mechanisms are done.*

Для того, щоб розслідувати злочин, вчинений з застосуванням переробленої вогнепальної зброї необхідно чітко мати уявлення про механізм утворення слідів, засоби фіксації та дослідження. При огляді місця події саме ці джерела інформації заслуговують на особливу увагу, проводити огляд їх і дослідження необхідно з залученням спеціаліста. Вид слідів, особливості їх розміщення допоможуть розв'язати багато питань, які постають перед слідчим. Крім того фіксація їх забезпечить успішне проведення судово-балістичної експертизи та інших судових експертиз.

Криміналістичне дослідження може бути направлено як на дослідження самої зброї безпосередньо (на предмет чи є вона вогнепальною, до якого типу вогнепальної зброї вона відноситься, його балістична характеристика, наявність чи відсутність факту пострілу з цієї зброї, переробки, справність зброї, здатність до пострілу та самопострілу, тощо), так і на дослідження патронів, в тому числі стріляних куль та гільз, і на дослідження слідів пострілу [1, с. 216].

Тому, вивчення слідів застосування вогнепальної зброї є важливою складовою судової балістики, як одного із розділів криміналістики.

Об'єктом дослідження є сліди застосування переробленої вогнепальної зброї. Предметом вивчення є теоретичні положення судової балістики щодо виявлення, визначення, фіксації і вилучення слідів застосування переробленої вогнепальної зброї.

З огляду на поставлену мету передбачені такі завдання дослідження:

- дослідити зміст поняття сліди застосування переробленої вогнепальної зброї;
- з'ясувати механізм утворення слідів на переробленій вогнепальній зброї;
- визначити особливості процесів виявлення, фіксація і вилучення слідів застосування переробленої вогнепальної зброї.

Перероблена вогнепальна зброя нерідко використовується для скоєння злочинів і досліджується в криміналістиці спеціальним розділом – судовою балістикою [2, с. 458].

Застосування переробленої вогнепальної зброї утворює багато слідів на місці події. При пострілі з переробленої вогнепальної зброї відбувається взаємодія порохового заряду, снаряда (кулі, дробу) і перепони, в результаті чого виникають зміни, які називаються *слідами пострілу* або *слідами застосування зброї* [3, с. 173].

Сліди зброї є різноманітними і залежать від багатьох чинників: моделі зброї, використаних боеприпасів; умов вчинення злочину; дій, здійснюваних суб'єктом для приховування слідів злочину [1, с. 216].

Сліди зброї – це перш за все сліди-предмети: залишена зброя, боеприпаси, приладдя (шомпол, протирка, кобура, пакувальний матеріал, де зберігалася зброя: тканина, папір, дерево). Сліди-предмети – це патрони з осічкою, гільзи, дроб, пижі, прокладки, незгорілі порошки, сліди кіптяви [4, с. 208].

Сліди зброї – це сліди взаємодії зброї, боеприпасів з предметами матеріального середовища (обстановки) – пробоїни, вм'ятини, зруйновані предмети (скляні, керамічні), нарешті це сліди на тілі людини – пробоїни, розриви, закінчення тканини (поясок обтирання), в'дання порошини, опіки і т.п. [5, с. 355].

Найбільша кількість слідів зброї залишається на гільзах, снарядах (куля, дріб), перешкодах і тілі особи, що стріляла (на предметах, руках, обличчі, одягу). Тому при огляді місця події саме на джерела інформації належить звертати особливу увагу, здійснювати їх огляд і дослідження за участю фахівця. Вид слідів, особливості їх розташування допомагають вирішити багато питань, які виникають перед слідчим. Крім того, їх фіксація забезпечує успішне проведення судово-балістичної та інших судових експертиз [5, с. 356].

До цих слідів відносяться:

- стріляні снаряди, гільзи, пижі;
- частки речовин, що виникають при згорянні пороху, які викидаються з каналу ствола;
- сліди, що утворюються на стріляних кулях і гільзах;
- сліди-ушкодження від снаряда на ураженому об'єкті;
- відкладення кіптяви пострілу на тілі (найчастіше на руці) особи, що стріляла [5, с. 356].

Сліди згоряння заряду у вигляді кіптяви залишаються у каналі ствола зброї, на кулях, картонних прокладках, пижах, на паску обтирання та перепоні [6, с. 78].

Сліди частин зброї утворюються на кулях, дробу і гільзах. Вид і характер слідів залежить від конструкції зброї [6, с. 78].

На гільзах стріляних з переробленої зброї, сліди утворюються: на капсулі – слід від бійка ударника у вигляді вм'ятин неправильної форми (коли бійок не штатний, саморобний або зточений), сліди переднього зрізу затвора – борозенки і валика (розточена чашечка затвору); на денці гільзи – слід відбивача; на ребрі та дні кільцевого паза – сліди від зачепа викидача. На корпусі гільзи можуть відбитися сліди патронника у вигляді повздовжніх трас і дрібні вм'ятини від країв кожуха затвора [5, с. 356].

На кулі при пострілі з переробленої зброї, але з штатного ствола зброї утворюються сліди від стінок каналу ствола. Такі сліди складаються з дрібних валиків і борозенок. Кількість слідів (смуги) та їх нахил щодо повздовжньої осі кулі відповідають кількості та напрямку нарізів каналу ствола [5, с. 356]. Коли стріляно з саморобного ствола сліди на кулях (первинні і вторинні) мають нерівну поверхню, валики і борозенки розміщені не перпендикулярно (в деяких випадках хаотично), що свідчить про переробку зброї.

На переполах від кулі та дробу виникають пробоїни, вм'ятини, тріщини, розриви, сліди кіптяви у вигляді пояска обтирання. У пробоїні розрізняють вхідний і вихідний отвори [5, с. 356].

Вхідний кульовий отвір в еластичних переполах має дещо менший діаметр, ніж діаметр кулі; у сухому дереві, листовому металі отвір близький до калібру кулі; у ламких твердих переполах (скло, цеглина) отвір може бути навіть дещо більшим, ніж діаметр кулі; на тілі людини діаметр вхідного отвору, як правило, менший за діаметр кулі [6, с. 78].

Ознаки вхідного отвору:

- 1) дефект тканини - відсутність частин тканини;
- 2) наявність навколо рани (на тілі людини) пояска осаднення у вигляді кайми завширшки 1-3 мм червоно-бурого кольору;
- 3) наявність пояска обтирання;
- 4) наявність ознак пострілу з близької відстані або в упор (при пострілі в упор відбивається дуловий зріз зброї – штанцмарка) [7, с. 32].

Вихідний кульовий отвір має різні розміри й форму. Найчастіше край вихідного отвору нерівний, вивернуті назовні. Вихідний отвір, як правило, більший, ніж вхідний.

При пострілі можуть утворюватись сліди рикошету, які виникають при ударі кулі о перепону при малому куті зіткнення. При цьому куля змінює свій напрямок [7, с. 32].

В деяких випадках в постріл відбувається з переробленої зброї підкаліберною кулею, попадає в перешкоду під кутом або навіть плашма.

Поясок обтирання - одна з важливих ознак кульового ушкодження; має вигляд темної смуги, розташованої по краю вхідного отвору. Поясок обтирання утворюється частинами речовин, які винесені кулею з каналу ствола, а також частинами матеріалу, з якого виготовлена куля [7, с. 34].

Найбільша кількість слідів зброї залишається на гільзах, снарядах (кулях, шроті), перешкодах (предметах, людях), тілі й одязі того, хто стріляв, і потерпілого [8, с. 161].

Ручна вогнепальна зброя характеризується певними ознаками, які у процесі пострілу відображаються у слідах на снарядах та гільзах.

Ознаки зброї поділяють на загальні та окремі [5, с. 356].

Загальними є ознаки конструкції, властиві певній моделі зброї, а **окремими** - ознаки виготовлення та експлуатації частин і деталей зброї, властиві конкретному екземпляру зброї.

Ознаки, що відображаються у слідах на стріляних снарядах:

- **загальні** - калібр ствола, кількість нарізів у каналі ствола, напрям нарізів, кут підйому нарізів, ширина полів нарізів, наявність пристосування для відведення газів, довжина кульового входу, будова магазину;

- **окремі** - діаметр каналу ствола, ширина кожного поля нарізу каналу ствола, форми поперечного перерізу та початку полів нарізів, нерівності полів нарізів та їх граней, нерівності дульної частини каналу ствола, невідповідність осі каналу ствола та патронника, зовнішні пошкодження ствола, що змінюють профіль каналу, роздуття каналу ствола, ступінь зношеності каналу ствола [5, с. 356].

Ознаки, що відображаються у слідах на стріляних гільзах:

- **загальні** - наявність тих чи інших частин зброї, взаєморозташування частин зброї, форма робочої поверхні частин, розміри робочих ділянок частин;

- **окремі** - пошкодження окремих частин, особливості форми деталей і частин, справжні розміри частин, рельєф поверхні частин [5, с. 356].

Сліди вогнепальної зброї і механізм їх утворення розрізняють у відповідності з етапами стрільби: зарядженням, пострілом і екстрагуванням гільзи [5, с. 356].

Механізм утворення сліду при заряджанні зброї. При заряджанні неавтоматичної зброї патрон встановлюють в патронник вручну, потім замикають ствол. На денці гільзи утворюються сліди ковзання від

нерівностей щитка колодки, іноді від бойка у вигляді трас. При заряджанні автоматичної зброї затвор, рухаючись уперед, наштовхується на патрон, що знаходиться в магазині, і досилає його в патронник. При цьому на краю денця гільзи може утворитися слід досилання, при цьому гільза ковзає по губках магазину і на її корпусі нерідко виникають лінійні сліди ковзання у вигляді паралельних борозенок, розташованих діаметрально протилежно одна до одної. Затвор продовжує рухатися вперед і досилає патрон в патронник. Коли патрон повністю увійде в патронник, зачіпка викидача заскочить в кільцеву проточку і залишить слід ковзання на ребрі гільзи. Рух затвора припиняється, патронник виявляється відкритим, а зброя зарядженою [5, с. 356].

Утворення слідів зброї при пострілі. При натисненні на спусковий гачок ударник з бойком зриваються з бойового зводу і, рухаючись уперед, натикаються на капсуль, утворюють на ньому об'ємний слід тиснення, що копіює форму бойка. При ударі бойка капсуль запалюється і підпалює пороховий заряд. У патроннику виникає величезний тиск порохових газів, під дією яких снаряд одержує кінетичну енергію і виштовхується зі ствола, а гільза з такою ж силою притискується до затвора, і на її денці утворюються сліди тиснення, які називаються слідами переднього зрізу затвора (патронного упора). Оскільки метал капсуля значно тонший за денце гільзи і більш м'який, остільки сліди переднього зрізу затвора утворюються перш за все на капсулі навколо сліду бойка. Практично слід бойка і слід переднього зрізу затвора є на гільзах, відстріляних з будь-якої зброї - як заводської, так і атипової [9, с. 152].

Утворення слідів при екстрагуванні гільзи. Процедура пострілу триває миль, та за цей час затвор набуває моменту руху і, долаючи стан спокою, починає рухатися назад. Зачіпка викидача, який утримує гільзу в чашці (вінчику) затвора, вилучає гільзу і разом з нею відходить назад. Під час руху гільзи в патроннику на її стінках можуть виникати сліди патронника від нерівностей, які є на його стінках. Вони мають форму паралельних трас, розташованих на циліндричній частині гільзи ближче до її денця [5, с. 357].

Як тільки гільза покидає патронник, вона наштовхується на відбивач, одержує обертальний момент і викидається. Оскільки відбивач майже в усіх зразках зброї розташований зліва внизу, то гільза вилітає вправо. При цьому від удару гільзи об відбивач на її нижньому краї утворюється слід тиснення, який називається слідом відбивача [7, с. 28].

У деяких зразках вітчизняної зброї (АК, СКС, ПМ, АПС) при екстрагуванні гільза в польоті ударяється об край вікна кожука затвора

або ствольної коробки і на гільзі утворюються характерні сліди натиснення або ковзання, які називають слідами вікна кожуха затвора (для пістолетів) або слідами вікна ствольної коробки (для автомата і карабіна СКС) [5, с. 358].

На снарядах (куля, дріб) залишаються сліди каналу ствола зброї. Під тиском газів снаряд, рухаючись по стволу, ковзає по його стінках, і на циліндричній частині кулі утворюються сліди полів нарізів виступів між нарізами-канавками сліди граней нарізів. Механізм їх утворення такий. Куля, залишаючи патронник, рухається прямолінійно і при вході в нарізи на ній залишаються їх первинні сліди, розташовані паралельно осі кулі у вигляді борозенок і валиків. При подальшому русі куля повторює напрямок нарізів, одержує обертальний рух і на її поверхні залишаються сліди граней нарізів та полів у вигляді похилених пучків трас. У вітчизняній бойовій зброї ствол має чотири нарізи, що в'ються зліва направо вгору [5, с. 358]. Ширина полів і нарізів може бути визначена по їх слідах на циліндричній поверхні кулі. Такі сліди називаються вторинними слідами каналу ствола. У гладкоствольній зброї сліди каналу ствола залишаються на дробу і спеціальних кулях. У дробовому заряді не всі дробини торкаються ствола, а тільки крайові, і не всією поверхнею, а лише окремими точками. У цих точках утворюються сліди каналу ствола у вигляді площадок потертості на сферичній поверхні дробин. На дробинах, розташованих усередині заряду, слідів каналу ствола немає, іноді зустрічаються невеличкі заглиблення від контакту з дробинами, що розташовуються поряд. Такі сліди називають контактними плямами, їх іноді можна зустріти на поверхні пижа або на картонній прокладці [5, с. 359].

Сліди на гільзах і снарядах атипичної або переробленої зброї рідко відповідають стандартним слідам, оскільки атипична або перероблена зброя, як правило, є не нарізною, неавтоматичною, відбивач у такій зброї відсутній. Якщо ж атипична зброя, наприклад обріз, виготовлена із заводської зброї, механізм та види слідів на кулях і гільзах залишаються такими ж, як і для зброї, з котрої виготовлено атипичний екземпляр [7, с. 28]. Що ж стосується саморобної зброї, яку частіше виготовляють під 5,6 мм малокаліберний патрон, то все залежить від якості виготовлення. У деяких саморобних пістолетах-кулеметах є всі деталі, котрі дають змогу автоматично перезаряджати зброю і вести автоматичну стрільбу [5, с. 359].

Утворення слідів на снарядах (кулях) значною мірою визначається конструкцією ствола зброї [10, с. 164].

У будь-якого ствола заводського виготовлення є патронник, який за формою та розмірами відповідає гільзі штатного патрона, і канал.

У нарізній зброї канал має нарізи, в яких, у свою чергу, є дно та грані. З двох граней одна називається ведучою, або бойовою, а інша - веденою, або холостою [11, с. 23].

У механізмі утворення слідів на кулях суттєве значення має частина ствола, яка називається кульовим входом (це перехідна ділянка від патронника до нарізної частини).

У механізмі утворення слідів зброї на кулях розрізняють *три основних етапи*:

- входження кулі до кульового входу;
- врізання оболонки кулі в нарізи;
- поступально-обертальний рух кулі в каналі ствола [10, с. 166].

Перший контакт кулі з кульовим входом відбувається на межі циліндричної поверхні кулі з її головною частиною. Під час прямолінійного руху в момент пострілу від денця гільзи до кульового входу рівень початку слідів буде однаковим відносно денця кулі [10, с. 166].

Далі під тиском газів снаряд, що рухається по стволу, ковзає його стінками, і на циліндричній частині кулі утворюються сліди полів і граней нарізів. Механізм утворення їх такий. Куля, залишаючи патронник, рухається прямолінійно, і під час входження в нарізи на ній залишаються *первинні сліди нарізів*, розміщені паралельно осі кулі у вигляді борозенок і валиків [10, с. 166].

Рухаючись далі, куля повторює напрями нарізів, набирає обертального руху і на її поверхні залишаються сліди граней і полів нарізів у вигляді нахилених пучків трас. У вітчизняній бойовій зброї ствол має чотири нарізи, які в'ються зліва вгору направо [10, с. 166].

Ширину полів і нарізів можна визначити за їх слідами на циліндричній частині кулі. Ці сліди називаються *вторинними слідами каналу ствола*; вони частково перекривають первинні [10, с. 166].

У гладкоствольній зброї сліди каналу ствола залишаються на шроті та спеціальних кулях. У шротовому заряді не всі шротинки торкаються ствола, а лише крайні, до того ж не всією поверхнею, а окремими точками. У цих точках утворюються сліди каналу ствола у вигляді плоских поверхонь на сферичній частині шротин [5, с. 359].

На шроті, розміщеному всередині заряду, сліди каналу ствола не залишаються, але інколи зустрічаються незначні заглиблення від контакту із сусідніми шротами. Такі сліди називають *контактними полями*. Останні іноді бувають на поверхні пижа чи картонної прокладки [10, с. 167].

При досягненні перешкоди снаряд, маючи кінетичну енергію, може утворити об'ємний слід тиснення, пробоїну (крізний отвір) або

некрізний ("сліпий") отвір. При пострілі з близької відстані навколо пробоїни можна бачити сліди кіптяви, незгорілі порошинки, на стінках кульового каналу можуть бути сліди металізації, як правило невидимі, а на еластичних тканинах навколо вхідного отвору помітно поясок обтирання (бризки мастила з каналу ствола зброї) [10, с. 167].

Сліди кіптяви є не тільки на поверхні "цілі", а й на інших об'єктах, що перебували в зоні дії порохових газів, а саме: на тілі й одязі особи, яка стріляла, і решті присутніх при цьому. Це є особливо важливим, коли треба встановити, в який об'єкт здійснювалася стрільба: в живу людину або мертве тіло [12, с. 98].

Отже, на перешкодах можуть утворюватись сліди пошкоджень безпосередньо від снарядів (куль, шроту), які називаються *основними слідами пострілу*, і сліди від явищ, що супроводжують постріл, які називаються *додатковими слідами пострілу* [8, с. 40-41].

Основні сліди пострілу утворюються снарядом. Зустрічаючись із перешкодою, снаряд, як правило, має значну кінетичну енергію і може утворити *об'ємний слід тиску, пробоїну (наскрізний отвір) або ненаскрізний (сліпий) отвір* [13, с. 225].

В області вхідних отворів виявляються основні продукти пострілу. В окремих випадках при контакті зброї з об'єктом топографія продуктів пострілу відтворює форму дулового зрізу зброї ("штанц-марка"). Вихідні отвори звичайно більше по розмірі, краю їх вивернуті назовні. На виході продукти пострілу, як правило, відсутні, лише іноді із внутрішньої сторони об'єкта (з вивороту) виявляються метали, що входять до складу снаряда.

Вогнепальні ушкодження можуть бути проникаючими або дотичними, наскрізними або сліпими. У результаті проникнення снарядів в об'ємний предмет утвориться кульовий (раневий) канал [13, с. 225].

Додаткові сліди пострілу виникають у результаті дії явищ, що супроводжують постріл. Основну роль у їх виникненні відіграють порохові гази, стовп повітря, порохові зерна, продукти розкладу капсульного складу, дупльне полум'я, частинки мастила та інших речовин. У результаті дії цих факторів на перешкодах можуть утворитися:

- часткові пошкодження,
- опалення та опіки,
- відкладення порохових зернин,
- сліди кіптю, мастила, обідки обтирання і металізація,
- відбитки частин зброї [13, с. 225].

Часткові пошкодження перешкоди виникають у результаті пострілу впритул і з близької відстані, переважно за рахунок дії стовпа повіт-

ря, що рухається поперед снаряда та порохових газів. Найчастіше об'єктами пошкодження є одяг, а також тканини тіла людини, на яких утворюються розриви [13, с. 225].

Опалення та опіки виникають внаслідок термічної дії дульного полум'я, зернин пороху та порохових газів, що палають. Результати термічного впливу залишаються на одязі (обпалення, обвуглення та спікання волокон тканини) і тілі людини (опіки) [13, с. 226].

Навколо кульового отвору після пострілу з близької відстані можуть бути виявлені *сліди кіптю, зерна пороху*, що не згоріли, на стінках кульового каналу – *сліди металізації* (як правило, невидимі), а на еластичних тканинах по краю отвору – *обідок обтирання* у вигляді частинок мастила, металу снаряда. Сліди кіптю є не лише на поверхні "цілі", а й на інших об'єктах, які були в зоні дії порохових газів, а саме: на тілі й одязі особи, яка стріляла, і осіб, які були присутні при цьому [14, с. 298].

Відбитки частин зброї залишаються на тканинах одязі чи тілі людини після пострілу впритул. Можуть виникнути відбитки від дульного зрізу ствола, а також інших частин, що перебувають з ним в одній площині (на передній поверхні кожуха затвора пістолета, шомпола та ін.). Відбитки частин зброї на об'єкті називаються *нитанц-марками* [13, с. 226].

На часі – систематизація інформації, отриманої в процесі вивчення окреслених об'єктів судової балістики.

Отже, об'єктами дослідження "судової балістики" є зброя (перероблена, перероблена з об'єктів, що вогнепальною зброєю не являлась, саморобна і т.д), а також її частини та механізми – ствол, ударно-спусковий механізм, рамка, магазин, шоки руків'я, маркувальні позначення, випробувальні клейма, боеприпаси, кулі, гільзи, шріт, капсулі, піжі, контейнери, прокладки; порох та його складові, матеріали та інструменти для виготовлення та спорядження боеприпасів, дробові та кулеві пробойни на перешкодах, сліди від частин та механізмів зброї на кулях та гільзах, шротинах, прокладках і піжах, сліди продуктів пострілу.

Надана інформація щодо визначення на кулі та гільзи, слідів що свідчать про переробку зброї, та її частин і механізмів.

Описані ознаки, що відображаються у слідах на стріляних гільзах та снарядах переробленої зброї, механізм утворення слідів при заряджанні зброї, слідів зброї при пострілі, слідів при екстрагуванні гільзи.

Використана література:

1. Криміналістика: [учебник / под ред. Образцова В.А.]. - М.: Юристъ, 1997 - С. 216.
2. Криміналістика: [учебник / под ред. Пантелеєва, И.Ф. Селиванова Н.А.]. - М. 1988. - С. 458.
3. Коренев П.М. Сучасні проблеми української криміналістики. - Х.: Консум, 2001. - С. 173.
4. Криміналістика: [підручник / за ред. Шепітька В.Ю. 2-ге вид., переробл. і допов.]. - К.: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2004. - С. 208
5. Макаренко. Е.І. Експертизи на досудовому слідстві / Е.І. Макаренко, О.В., Негодченко., В.М Тертишник.; - Дніпропетровськ, 2000. - С. 355-359.
6. Іщенко А.В. Методологічні проблеми криміналістики / А.В. Іщенко - К.: НВТ "Правник": НАВСУ, 1997. - С.78.
7. Біленчук П.Д. Балістика: криміналістичне вогнестрільне зброязнавство / П.Д. Біленчук, А.В. Кофанов, О.Ф. Сулява.; Підручник. / за редакцією проф. П.Д. Біленчука. - К.: Міжнародна агенція "BeeZone", 2003. - С. 28-34.
8. Писаренко И.В. Криміналістическое исследование охотничьего огнестрельного оружия / И.В. Писаренко, Н.П. Молибoga, Г.П. Василенко, П.Д. Біленчук. - К.: РИО МВД УССР, 1987. - С. 40-41; 161.
9. Ермоленко Б.Н. Теоретические и методические проблемы судебной баллистики. - К.: РИО МВД УССР, 1976. - С. 152.
10. Стальмахов А.В. Судебная баллистика и судебно - баллистическая экспертиза / под ред. А.Г. Егорова. - Саратов, 1998. С. 164-167.
11. Кофанов А.В. Криміналістичне дослідження гладкоствольної вогнепальної зброї. Монографія. - К.: Видавництво "КІЙ", 2005. - С. 23.
12. Салтєвський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі): Підручник. - К.: Кондор, 2005. - С. 98.
13. Криміналістика (криміналістична техніка) / [Біленчук П.Д., Гель А.П., Салтєвський М.В., Семаков Г.С.]. - К.: МАУП, 2001. - С. 225-226.
14. Криміналістика / [Біленчук П.Д., Дубовий О.П., Салтєвський М.В., Тимошенко П.Ю.]. - К.: "Атіка", 1998. - С. 298.

УДК: 351.74

В.Ю. Ксендзюк

**ВЗАЄМОДІЯ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
З ГРОМАДСЬКІСТЮ – ГОЛОВНА
ПЕРЕДУМОВА ЕФЕКТИВНОЇ
ПРИРОДООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

У статті визначені основні напрями (форми) взаємодії органів внутрішніх справ України з громадськістю в сфері охорони навколишнього природного середовища. Розкрито сутність цієї взаємодії, визначені її форми та значимість в досліджуемій сфері.

Ключові слова: *природоохоронна діяльність, громадськість, органи внутрішніх справ, взаємодія, охорона навколишнього природного середовища*

В статті определены основные направления (формы) взаимодействия органов внутренних дел Украины с общественностью в сфере охраны окружающей среды. Раскрыта сущность этого взаимодействия, определены ее формы и значимость в исследуемой сфере.

Ключевые слова: *природоохранная деятельность, общественность, органы внутренних дел, взаимодействие, охрана окружающей среды*

In article the main directions (forms) of interaction of law-enforcement bodies of Ukraine with the public in the environmental protection sphere are defined. The essence of this interaction is opened, defined its forms and its importance in studied area are defined.

Key words: *environmental protection, public, law enforcement, cooperation, environmental protection*

В умовах перебудови України в правову демократичну державу, послідовно на перший план висувається самоврядування народу, скорочується вплив адміністративних методів управління і директивних розпоряджень, державна влада втілюється в стійкі юридичні форми. Важливою рисою громадського розвитку стає розширення поля діяльності громадських організацій, які представляють усі верстви населення.

Залучення громадськості до правоохоронної діяльності закономірно та справедливо розглядається як важливий канал участі громадян в управлінні справами суспільства і держави, один із основних факторів зміцнення конституційного режиму, ролі законів, посилення механізму підтримки правопорядку на ґрунті розвитку народовладдя [1, с. 24]. Враховуючи глибоку екологічну кризу, в якій опинилася наша країна, не викликає сумнівів твердження про те, що роль інститутів громадянського суспільства у її подоланні відіграє важливе значення. Саме тому будь-який напрямок діяльності органів державної влади сьогодні повинен здійснюватися у виключно тісній взаємодії з громадянами та громадськими організаціями. Не є в цьому аспекті виключенням і природоохоронна діяльність органів внутрішніх справ України.

Взаємодія органів внутрішніх справ з громадськістю це важлива частина процесу демократизації суспільства, побудови в Україні правової держави, забезпечення законності та формування у свідомості громадян необхідності дотримання екологічних норм. Вважаємо, що вирішення порушених питань можливе тільки за умови повноцінної плідної співпраці органів внутрішніх справ з громадськими організаціями, що діють у сфері захисту довкілля. Зазначене наразі вимагає наукового вивчення форм взаємодії органів внутрішніх справ з громадськістю, розкриття сутності цієї взаємодії, визначення окремих проблемних питань.

Вміння працівників міліції будувати взаємовідносини з представниками конкретних громадських формувань розглядається як важливий критерій оцінки їх професійного рівня, політичної і правової культури. Саме тут відкриваються найширші можливості для виховання людей досвідом практичної участі в перетвореннях, що відбуваються в екологічній сфері.

Формам та напрямкам взаємодії органів влади, в тому числі міліції, з громадськістю та об'єднаннями громадян були присвячені праці вчених О.О. Бабиної, О.М. Бандурки, В.О. Болотової, С.С. Гречанюка, Д.Г. Заброди, І.Д. Казанчук, В.К. Колпакова, В.І. Московець, О.М. Музичука, О.Д. Поліщука, Г.В. Попова, А.В. Сергеева, В.О. Соболев, О.Н. Ярмиша та інших. В їх працях розглядалися питання щодо взаємодії органів державного управління з громадськістю, взаємодії органів внутрішніх справ і громадськості в сфері охорони громадського порядку та боротьби з правопорушеннями тощо. Проте незважаючи на досить значний об'єм наукових досліджень у зазначеній сфері сьогодні залишаються невивченими питання щодо особливостей форм взаємодії ОВС України та громадських організацій у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Участь громадян у здійсненні громадського екологічного контролю певною мірою є реалізацією їхнього конституційного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля [2, Ст. 50]. Законодавством України передбачена можливість залучення громадян до природоохоронної діяльності за різними напрямками. Зокрема, законодавчі засади участі громадськості в охороні навколишнього природного середовища визначені в Законі України "Про охорону навколишнього природного середовища" (1991 р.). Цей закон розрізняє дві форми залучення громадян до природоохоронної діяльності: 1) відповідно до статті 21 – у якості громадських формувань з питань, що відносяться до галузі охорони навколишнього природного середовища; 2) відповідно до статті 36 – у якості громадських інспекторів з охорони навколишнього природного середовища [3].

Положеннями окремих нормативно-правових актів Мінприроди передбачена діяльність громадських інспекторів з охорони довкілля, лісових, мисливських громадських інспекторів та громадських інспекторів органів рибохорони. Аналіз юрисдикційних повноважень громадських представників в природоохоронній сфері свідчить про суттєві права щодо можливості складання ними протоколів за правопорушення в сфері природоохоронного законодавства, які передбачені Кодексом України про адміністративні правопорушення (далі КУпАП). Відповідно до положення про громадських інспекторів з охорони

рони довкілля, затвердженого наказом Міністерства екології та природних ресурсів від 27 лютого 2002 року їх діяльність організують та координують органи, що належать до сфери управління Мінприроди [4] (аналогічна ситуації щодо громадських інспекторів органів рибохорони, мисливських та лісових громадських інспекторів). У зв'язку з чим їх діяльність невід'ємно пов'язана з діяльністю відповідних природоохоронних органів та не може здійснюватися громадськими інспекторами самостійно. Тому розгляд питання щодо їх взаємодії з органами внутрішніх справ не є доцільним і може розглядатися лише в аспекті загальної взаємодії ОВС з іншими державними органами в сфері охорони природного середовища.

З урахуванням викладеного, науковий інтерес до питання щодо форм взаємодії органів внутрішніх справ з громадськістю в природоохоронній сфері становлять саме громадські формування у галузі охорони навколишнього природного середовища. Лідуючу позицію у здійсненні громадського екологічного контролю обіймають вже досить відомі в Україні громадські екологічні організації.

Аналіз чинного законодавства України та юридичної літератури дозволяє зробити висновок про те, що громадські формування у галузі охорони навколишнього природного середовища в природоохоронній діяльності виступають лише в якості спостерігачів, будь-які адміністративно-юрисдикційні повноваження в них відсутні.

Загалом, питання щодо організації взаємодії органів внутрішніх справ і громадськості регулюється Наказом МВС України "Про затвердження положення про Управління зв'язків із громадськістю Міністерства внутрішніх справ України" від 20 травня 2011 року. Цей відомчий документ закріплює основні завдання вказаного Управління, організацію взаємодії з громадськими організаціями та населенням з метою інформування про стан правопорядку в державі, заходи міліції щодо його зміцнення, профілактики правопорушень, створення позитивного образу працівника ОВС [5].

Отже, основною формою взаємодії ОВС з громадськими формуваннями у галузі охорони природного середовища є обмін інформацією. Інформаційна взаємодія у зазначеній сфері посідає визначальне місце та є необхідною передумовою швидкої та ефективної реалізації поставлених перед ними природоохоронних завдань. Такий вид взаємодії передбачає взаємний обмін інформацією про факти екологічних правопорушень та взаємне реагування щодо них. Головною вимогою здійснення інформаційної взаємодії є збір та передача об'єктивної та достовірної інформації про виявлені факти правопору-

шень. Це обумовлює заходи реагування та впливає на кінцевий результат проведених дій. Однак діяльність із реагування суб'єктом взаємодії не слід обмежувати лише використанням отриманих даних. Така діяльність повинна включати звітність перед ініціатором про проведені по факту виявленого правопорушення заходи, що забезпечить зворотний зв'язок.

Іншою не менш важливою формою взаємодії з вказаними формуваннями є проведення спільних профілактичних заходів, таких як: агітаційно-пропагандистська робота щодо формування екологічної свідомості населення; вивчення та оцінка екологічної обстановки в регіоні; проведення відповідних виступів у ЗМІ, навчальних закладах, поширення природоохоронного агітаційного матеріалу.

Враховуючи пріоритетність напрямку адміністративної діяльності органів внутрішніх справ щодо забезпечення охорони громадського порядку, неможливо не визнати взаємозв'язок останньої з охороною навколишнього природного середовища, який простежується на прикладі охорони об'єктів природи, що є громадськими місцями, дотримання правопорядку в яких значною мірою визначається відношенням громадян до збереження об'єктів природи. До їх числа, перш за все, відносяться курортні місцевості, зелені зони населених пунктів, лікувально-оздоровчі зони, а також міські парки та сквери. В той же час природні об'єкти - земля, її надра, ліси, тваринний і рослинний світ сьогодні є об'єктами приватної і державної форм власності, охорона якої - одне з першочергових завдань органів внутрішніх справ. Тому припинення міліцією правопорушень, наприклад в сфері благоустрою населених пунктів, набуває характеру не тільки адміністративно-правової, але і природоохоронної діяльності.

Одночасно з цим необхідно вказати, що подібними рисами характеризується і діяльність громадських формувань з охорони громадського порядку. Більш того, відповідно до положень Кодексу України про адміністративні правопорушення [6, Ст. 255] останні наділені навіть більшою ніж органи внутрішніх справ компетенцією щодо складання протоколів про адміністративне правопорушення в сфері охорони навколишнього природного середовища. Форми взаємодії ОВС України з громадськими формуваннями визначені в Законі України "Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону" (2000 р.). Тлумачення положень цього нормативного акту в аспекті природоохоронної діяльності визначає додаткові, поряд з вказаними вище, форми взаємодії органів внутрішніх справ з громадськими формуваннями, серед яких: спільна розробка та узгодження за-

ходів щодо боротьби з правопорушеннями в сфері охорони громадського порядку у тому числі і у сфері охорони навколишнього природного середовища; проведення громадськими формуваннями спільних з міліцією заходів; допомога з боку працівників міліції громадським формуванням у проведенні заходів щодо боротьби з правопорушеннями [7], у тому числі і екологічними.

Спільна розробка заходів щодо охорони навколишнього природного середовища є організаційним та першочерговим етапом в загальній структурі планування заходів з охорони громадського порядку. Враховуючи правовий статус суб'єктів взаємодії, при розробці спільних заходів необхідно брати до уваги конкретні природоохоронні цілі та завдання, на основі яких повинні будуватися відносини взаємодії, враховуючи потенційні можливості та основні напрямки роботи громадського формування; визначення необхідних матеріальних та нематеріальних (інтелектуальних, інформаційних) ресурсів, що необхідні для реалізації природоохоронних заходів силами взаємодіючих суб'єктів; передбачення конкретних виконавців з обох взаємодіючих сторін та термінів їх виконання.

Стаття 11 Закону України "Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону" визначає, що громадські формування проводять свою діяльність шляхом спільного патрулювання разом з працівниками органів внутрішніх справ, виставлення постів на вулицях, майданах, залізничних вокзалах, в аеропортах, морських і річкових портах, у місцях компактного проживання громадян, розташування підприємств, установ, організацій, навчальних закладів, а також участь у заходах правоохоронних органів, спрямованих на боротьбу з окремими видами правопорушень [7]. Враховуючи той факт, що такі види екологічних правопорушень як забруднення території населених пунктів, не виконання вимог пожежної безпеки в лісах та лісопаркових зонах, несанкціонована порубка дерев та інші мають великий вплив на екосистему населених пунктів, природоохоронна діяльність громадських формувань з охорони громадського порядку набуває важливого значення.

Особливо виразно взаємодія органів внутрішніх справ з громадськими формуваннями в природоохоронній сфері проявляється під час проведення цільових відпрацювань під умовними назвами "Первоцвіт", "Нерест" та охорони лісів в пожежебезпечний період. Під час таких дій члени вказаних формувань активно приймають участь у проведенні спільних з представниками ОВС рейдів, патрулювань та блокувань об'єктів екосистеми, виявляючи та припиняючи при цьо-

му правопорушення в сфері охорони навколишнього природного середовища.

Вважаємо за необхідне підкреслити, що визначення форм взаємодії органів внутрішніх справ та громадськості має значення як в теоретичному, так і практичному значенні. Вказані форми повинні враховуватися в законодавстві, яке закріплює правовий статус останніх, відзначатись під час їх повсякденної практичної діяльності у сфері охорони навколишнього природного середовища. Вибір конкретної форми взаємодії, її доцільність та ефективність зумовлюється обставинами, що складаються у суспільстві, при цьому основною метою взаємодії є припинення спільними зусиллями фактів екологічних правопорушень та відповідне реагування на них.

Реалізації в повному об'ємі розглянутих вище основних форм взаємодії органів внутрішніх справ України і громадських об'єднань в сфері охорони навколишнього природного середовища надасть змогу значно підвищити ефективність природоохоронної діяльності обох, що в результаті має призвести до зменшення кількості екологічних правопорушень, покращення санітарного і екологічного стану в нашій державі.

Використана література:

1. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ. Загальна частина: Підручник / За заг. ред. проф. І.П. Голосніченка. – К.: Українська академія внутрішніх справ, 1995. – 177 с.
2. Конституція України від 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
3. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону : закон України від 22 черв. 2000 р. № 1835-III // Офіційний вісник України. – 2000. – № 30. – Ст. 1248
4. Про затвердження Положення про громадських інспекторів з охорони довкілля [Електронний ресурс]: Наказ Мінприроди та екології від 27 лютого 2002 року № 88 // <http://www.rada.gov.ua>.
5. Про затвердження Положення про Управління зв'язків із громадськістю Міністерства Внутрішніх Справ України [Електронний ресурс]: Наказ МВС від 20 травня 2011 року № 217 // <http://www.ligazakon.ua>.
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення : за станом на 1 вересня 2011 р. – Х.: Одіссей, 2011. – 248 с.
7. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону : Закон України від 22 червня 2000 року // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – №40. – ст. 338.

Розділ VI. НАУКОВЕ ЖИТТЯ

УДК 343.24

А.В. Савченко

СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМИ ЗВІЛЬНЕННЯ ■ ВІД ПОКАРАННЯ ТА ЙОГО ВІДБУВАННЯ

Проблема звільнення від покарання та його відбування є однією із найскладніших та найактуальніших проблем кримінально-правової науки та правозастосовної практики. Про це, зокрема, свідчить той факт, що в чинному Кримінальному кодексі (далі – КК) України питанням інституту звільнення від покарання та його відбування присвячений цілий розділ Загальної частини (Розділ XII Загальної частини КК України "Звільнення від покарання та його покара та його відбування"). Окрім того, статистичні дані, які наводяться автором у роботі, чітко вказують на значну розповсюдженість випадків застосування судами цього кримінально-правового інституту. У цьому випадку слід погодитися з М.І. Хавронюком, який у передмові до роботи Є.О. Письменського "Звільнення від покарання та його відбування: проблеми кримінального законодав-

ства та практики його застосування", зазначає, що реалізація кримінальної відповідальності поєднана із звільненням особи від покарання, стає найбільш типовою формою і вже більше схожа на правило, ніж на виняток, оскільки щорічно близько 50,0 % з числа всіх засуджених звільняються від покарання.

Важливо також і те, що із прийняттям КК України 2001 року, самі, кримінально-правові норми, які передбачають звільнення від покарання та його відбування зазнали деяких змістовних змін. Однак, очевидно, що такі зміни неможна, однозначно, назвати позитивними та продуманими, а подальші спроби законодавця удосконалити зміст вказаних кримінально-правових норм, носили, здебільшого, фрагментарний характер і не стосувалися виправлення ключових концептуальних проблем звільнення від покарання та його відбування.

У цьому зв'язку особливого значення набувають комплексні наукові розробки теоретико-прикладного характеру, які дозволяють проаналізувати правові приписи та узагальнити результати правозастосовної практики і на цій основі сформулювати науково обґрунтовані пропозиції щодо удосконалення інституту звільнення від покарання та його відбування. Саме до таких праць і відноситься монографічне дослідження Є.О. Письменського "Звільнення від покарання та його відбування: проблеми кримінального законодавства та практики його застосування".

Разом із цим, слід зазначити, що хоча праця Є.О. Письменського не є першою науковою розробкою проблем звільнення від покарання та його відбування, однак автор принципово повному підійшов до вивчення окреслених проблем, провів їх комплексне дослідження, сформулював нові науково обґрунтовані висновки та пропозиції.

Автор ставить собі за мету: "комплексно вирішити найбільш складні теоретико-прикладні питання звільнення від покарання та його відбування, сформулювати на цій основі пропозиції щодо удосконалення кримінального законодавства та правозастосовної практики", яку успішно досягає у своєму дослідженні.

Однозначно позитивно необхідно оцінити, проведену автором систематизацію ознак звільнення від покарання та його відбування, а також розширене тлумачення кожної із цих ознак, що дає чітке уявлення про зміст і сутність цього інституту, його місце і роль в системі кримінального права України.

Цілком логічною та обґрунтованою видається пропозиція Є.О. Письменського щодо виділення в межах кримінально-правового інституту звільнення від покарання та його відбування, трьох субінститутів: 1) звільнення від покарання; 2) звільнення від відбування частини покарання; 3) заміна покарання більш м'яким.

Слід також підтримати пропозиції про виключення ч. 4 ст. 74 КК України та скасування звільнення від покарання внаслідок втрати особою суспільної небезпечності, а також ведення законодавчої заборони застосовувати звільнення від відбування покарання з випробуванням щодо осіб, які вчинили новий злочин упродовж іспитового строку, щодо осіб які мають непогашену чи не зняту судимість.

Автор досить детально досліджує всі зміни вітчизняного законодавства (починаючи з 2001 року), які прямо чи опосередковано стосуються звільнення від

покарання або його відбування, визначає позитивні та негативні ознаки таких змін, моделює їх роль та значення у тій чи іншій обстановці. Зокрема, значна увага в роботі приділяється питанням Закону України № 3465-VI від 2 червня 2011 року "Про внесення змін до Закону України "Про застосування амністії в Україні" та інших законодавчих актів України". У цьому контексті висловлюються критичні зауваження щодо: легального визначення амністії; необхідності досліджувати відомості про поведінку засудженого під час відбування покарання; відмови від заміни покарання більш м'яким на підставі акта амністії; формулювання деяких обмежень застосування амністії тощо.

Достовірність авторських висновків та пропозицій підтверджується значною кількістю емпіричного матеріалу, зокрема, прикладами слідчої та судової практики, за допомогою яких чітко ілюструються особливості звільнення від кримінального покарання чи його відбування, практичні проблеми такого звільнення та існуючі шляхи їх розв'язання. Так, майже до кожного аналізованого виду (підвиду) звільнення від покарання чи його відбування, автор наводить абсолютно конкретні приклади з судової практики. У цьому зв'язку,

цілком виправданою та обґрунтованою є назва роботи Є.О. Письменського: "Звільнення від покарання та його відбування: проблеми кримінального законодавства та *практики його застосування*" (курсив наш А.С.), оскільки проблемам практики застосування кримінального закону у частині звільнення від покарання або його відбування, дійсно виділяється головне місце.

Робота складається із передмови, слів автора, п'яти глав, які містять одинадцять параграфів, та післямови.

У першій главі наводиться загальна характеристика інституту звільнення від покарання чи його відбування, визначається зміст та ознаки звільнення від покарання та його відбування, виділяються види такого звільнення.

У другій главі автор вивчає співвідношення звільнення від кримінальної відповідальності й звільнення від покарання чи його відбування. Обґрунтовується, що вказані інститути є самостійними кримінально-правовими інститутами, які є взаємозалежними між собою і характеризуються значною кількістю подібних ознак. Однак вони, все таки, залишаються різними кримінально-правовими інститутами. Як доводить Є.О. Письменський, при звільненні від покарання чи його

відбування особа визнається винною у вчиненні злочину, звільняється від застосування щодо неї заходів примусу, що полягають в передбаченому законом обмеженні її прав і свобод і становлять зміст покарання. Натомість, при звільненні від кримінальної відповідальності держава взагалі відмовляється від офіційного осуду особи, діяння якої містять склад конкретного злочину, внаслідок чого така особа уникає кримінально-правових заходів несприятливого характеру, які могли бути накладені на неї у зв'язку з її засудженням.

У главі третій, що поділена на три параграфи, досліджуються види звільнення від покарання, якими виступають: 1) звільнення від покарання внаслідок втрати особою суспільної небезпечності; 2) звільнення від покарання у зв'язку з давністю притягнення до кримінальної відповідальності; 3) звільнення від відбування покарання з випробуванням.

У четвертій главі, яка поділена на чотири параграфи, досліджуються види звільнення від відбування частини покарання, до яких автор відносить: 1) умовно-дострокове звільнення від відбування покарання; 2) заміна невідбутої частини покарання більш м'яким; 3) звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до

трьох років; 4) звільнення від покарання на підставі акту про помилування.

У п'ятій главі, яка поділена на чотири параграфи, досліджуються види звільнення від покарання та відбування його частини. У цьому аспекті автор розглядає такі види звільнення як: 1) звільнення від призначеного покарання у зв'язку з усуненням караності діяння та пом'якшенням покарання; 2) звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку; 3) звільнення від покарання за хворобою; 4) звільнення від покарання за законом про амністію.

Загалом позитивно оцінюючи монографію Є.О. Письменського "Звільнення від покарання та його відбування: проблеми кримінального законодавства та практики його застосування", комплексність і ґрунтовність дослідження, а також сформульовані автором висновки та пропозиції, не можемо не звернути увагу на ряд дискусійних питань й упущень, які, на жаль, не знайшли належного відображення в роботі. До них, зокрема, відносяться:

1. У монографії досить обмежено та не зовсім системно розглядається кримінальне законодавство зарубіжних країн щодо звільнення від покарання та його відбування. Із цього випливає, що автор тільки фрагментарно врахував особливості законодавства

та правозастосовної практики зарубіжних країн, які можуть бути використані в Україні при розв'язанні досліджуваних проблем. Більше того, відсутність у назві монографії вказівки на законодавство України, фактично, зобов'язує автора приділити окрему увагу дослідженню законодавства зарубіжних країн щодо звільнення від покарання або його відбування.

2. У монографії відсутні додатки, які могли б дати уявлення про кількісні показники дослідження і досить яскраво проілюструвати окремі законодавчі та правозастосовні проблеми звільнення від покарання чи його відбування.

3. Досить дискусійною є пропозиція автора про звільнення військовослужбовця від відбування покарання за ч. 3 ст. 84 КК України лише при вчиненні ним злочину невеликої тяжкості, а у разі вчинення злочину іншого ступеня тяжкості покарання варто замінювати іншим, більш м'яким. Така дискусійність пояснюється наступними причинами. По-перше, ч. 3 ст. 84 КК України передбачається можливість звільнення від покарання військовослужбовців, засуджених до службового обмеження, арешту або тримання в дисциплінарному батальйоні, в разі визнання їх непридатними до військової служби за станом здо-

ров'я. По-друге, виконання перелічених покарань пов'язується із подальшим проходженням військової служби. По-третє, погіршення стану здоров'я, в цьому випадку, як правило, пов'язується із проходженням військової служби (відбувається в результаті проходження військової служби). По-четверте, якщо законодавець передбачає можливість застосування цих покарань за злочини середньої тяжкості, то очевидно, що й передбачає можливість звільнення від цих покарань осіб, які за станом здоров'я не можуть їх виконувати.

4. На думку рецензента, автор занадто мало уваги приділяє питанням співвідношення звільнення від покарання або його відбування й спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності. Зокрема, в главі другій монографії, здебільшого, розглядаються тільки питання співвідношення звільнення від покарання та його відбування й загальних видів звільнення від кримінальної відповідальності. Тоді як співвідношення із спеціальними видами звільнення від кримінальної відповідальності необгрунтовано звужується або й взагалі упускається. Утім, дослідження саме цього питання дало б можливість дещо по-іншому розглянути звільнення від покарання чи його відбування, переосмислити деякі аспекти вказаного

кримінально-правового інституту та по-новому підійти до вирішення окреслених проблем.

5. Описані автором пропозиції щодо удосконалення вітчизняного законодавства у частині регламентації застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням є дещо розмитими і не дають чіткого уявлення про зміст такої регламентації. Наприклад, пропонується обмежити застосування цього виду звільнення щодо тих чи інших осіб, однак не зазначається яким саме чином повинно формулюватися це законодавче обмеження, які зміни і до яких кримінально-правових норм необхідні в цьому випадку. Таким чином, формулюючи відповідні пропозиції, автору слід було б чітко зазначити, які саме нововведення, до яких нормативно-правових актів він пропонує та яким чином вони повинні бути закріплені.

Однак перераховані зауваження носять виключно рекомендаційний характер та не впливають на загальну позитивну оцінку роботи Є.О. Письменського, яка справді є фундаментальним дослідженням проблем звільнення від покарання чи його відбування і має важливе значення як для науки кримінального права, так і для правозастосовної практики. Висновки та пропозиції обґрунтовані автором, дійсно мають науково-прикладний ха-

раактер, а окремі дискусійні питання тільки черговий раз підтверджують актуальність монографії та підвищують цікавість до авторського доробку Є.О. Письменського.

НАШІ АВТОРИ

- Андреев А.В.** здобувач кафедри кримінального права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Армаш Н.О.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Класичного приватного університету
- Афанасьєв К.К.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільних та адміністративно-правових дисциплін Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Баликіна Л. І.** здобувач Національного університету "Острозька академія"
- Білик В.О.** здобувач кафедри економічної безпеки Національної академії внутрішніх справ
- Бурдін В. М.** доктор юридичних наук, професор кафедри кримінального права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Веретяніков В.О.** здобувач Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Віскунов В.В.** кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри кримінального права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Вознюк А.А.** кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник наукової лабораторії з проблем розкриття та розслідування злочинів Національної академії внутрішніх справ
- Гладкіх В.Ю.** здобувач кафедри кримінального процесу та правосуддя Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Дабіжук В.І.** здобувач кафедри адміністративного права ОДУВС
- Дехтярьов Є.В.** викладач кафедри інформатики, спеціальної техніки та інформаційних технологій у діяльності ОВС Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Єрмоленко Д.О.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права, заступник директора з соціально-виховної роботи Інституту права імені Володимира Станіса Класичного приватного університету
- Засць О.М.** кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри економічної безпеки Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

- Зайцев О.В.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права №1, заступник декана Інституту підготовки кадрів для органів прокуратури України Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого"
- Щенко Д.А.** аспірант кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ
- Казанчук І.Д.** кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративної діяльності ОВС Харківського національного університету внутрішніх справ
- Карабут Л.В.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу та правосуддя Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Карпенко М.О.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого"
- Козригіна В.Є.** здобувач Національної академії внутрішніх справ
- Кондратенко В.М.** старший викладач кафедри адміністративного та кримінального права Кіровоградського інституту розвитку людини
- Ксендзюк В.Ю.** здобувач Харківського державного університету внутрішніх справ
- Курочка М.Й.** кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінального процесу та правосуддя Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Кучер Ю.А.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Литвинов О.М.** кандидат філософських наук, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри філософії права, історії та культурології Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Мавліханова Р.В.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри господарського права Донецького державного університету управління
- Маслова О.О.** студентка 4 курсу Інституту підготовки кадрів для органів прокуратури України Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого"
- Мельник Р.В.** експерт відділу експертизи зброї та трасологічної експертизи ДНДЕКЦ МВС України, здобувач кафедри криміналістики та судової медицини НАВС
- Михайлова О.Е.** здобувач кафедри цивільного та трудового права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Назмико Є.С.** кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу організації наукової роботи Донецького юридичного інституту МВС України

- Попов Г.В.** кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник Науково-дослідного інституту Національної академії прокуратури України
- Рунов В.Ю.** здобувач Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України
- Савченко А.В.** начальник кафедри кримінального права, доктор юридичних наук, професор Національної академії внутрішніх справ
- Сасенко С.І.** кандидат юридичних наук, доцент, заступник начальника кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Стародубов І.В.** аспірант Класичного приватного університету
- Стєпаненко Д.Ю.** старший інспектор факультету економічної та громадської безпеки Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Стєпанченко О.О.** співробітник ГУ БКОЗ СБ України
- Тимошенко К.О.** ад'юнкт кафедри адміністративної діяльності Національної академії внутрішніх справ
- Ткаченко В.І.** доцент кафедри цивільних та адміністративно-правових дисциплін Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Філонов О.В.** кандидат юридичних наук, доцент, декан факультету права Донецького юридичного інституту МВС України
- Француз А.Й.** доктор юридичних наук, професор Національного університету "Острозька академія"
- Чеботарьова Ю.А.** доцент кафедри теорії та історії держави і права Донецького державного університету управління
- Шаблістий В.В.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
- Шамара О.В.** кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, учений секретар Національної академії Служби безпеки України
- Шем'яков О.П.** кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри правознавства Макіївського економіко-гуманітарного інституту

З М І С Т

ДО УВАГИ АВТОРІВ	3
-------------------------------	---

Розділ I. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Іщенко Д.А. Ознаки наукової школи	5
Литвинов О.М. Людина за межами соціокультурних норм: злочинність і героїзм (деякі філософсько-правові аспекти однієї соціально-психологічної теорії)	14
Єрмоленко Д.О. Розуміння правосвідомості в основних філософсько-правових концепціях другої половини ХІХ – початку ХХ століть.....	24
Ткаченко В.І. Щодо поняття та вмісту юридичних категорій "правова система" та "система права".....	36
Філонов О.В. Основні заходи з виявлення, попередження і припинення терористичних актів в російській імперії наприкінці ХІХ - початку ХХ ст.	42
Француз А.Й., Баликіна Л.І. Генезис інституту парламентаризму в Україні.....	51
Чеботарьова Ю.А. Правові аспекти захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні.....	63

Розділ II. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА

Андрєєв А.В. Засоби посткримінальної диференціації кримінально-правового впливу на особу, яка вчинила злочин, за КК України.....	70
Бурдін В.М. До питання про момент закінчення продовжуваних та триваючих злочинів.....	81
Веретянніков В.О. Деякі аспекти доцільності існування кримінальної відповідальності за провокацію хабара або комерційного підкупу	95

Віскунов В.В. Кримінально-правовий аналіз форм об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 290 Кримінального кодексу України.....	102
Вознюк А.А., Назимко Є.С. Проблемні питання законодавчої регламентації заохочувальних кримінально-правових норм, що стосуються відшкодування шкоди, завданої державі	112
Дехтярьов Є.В. Накладення арешту на поточні банківські рахунки юридичних осіб: проблеми кримінальної процесуальної регламентації.....	120
Карпенко М.О. Щодо питання доцільності та перспектив створення єдиного слідчого органу в Україні крізь призму нового Кримінального процесуального кодексу	127
Зайцев О.В, Маслова О.О. Вивчення проблеми неосудності кримінально-правовими школами.....	134
Карабут Л.В. Початковий момент реалізації функції кримінального переслідування за новим КПК.....	145
Курочка М.И., Гладкіх В.Ю. Умови застосування примусових медичних заходів, щодо підозрюваного, шляхом втручання у фізичну недоторканність особи в кримінальному процесі.....	155
Кучер Ю.А. Ещё раз о соотношении предмета преступления и орудий и средств совершения преступления в украинском уголовном праве	162
Попов Г.В. Напрями діяльності органів прокуратури із захисту прав та інтересів дитини при усиновленні її іноземними громадянами.....	168
Шаблистий В.В. Про публічність та приватність кримінально-правового забезпечення інформаційної безпеки людини	177
Шамара О.В. Правові передумови криміналізації деяких міжнародних злочинів у національному кримінальному законодавстві України	184
Рунов В.Ю. Примус як спосіб підбурювання і обставина, що пом'якшує покарання	190
 Розділ III. ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ, АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА, АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ	
Афанасьев К.К. Адміністративні послуги у сфері безпеки дорожнього руху: організаційно-правові питання	201

Білик В.О. До аналізу адміністративно-правового регулювання діяльності підрозділів ДСБЕЗ України.....	208
Армаш Н.О. Визначення функцій державних політичних діячів в межах їх адміністративно-правового.....	216
Дабіжук В.І. Щодо аналізу адміністративно-правових заходів забезпечення експортної безпеки суб'єктів господарської діяльності в Україні.....	225
Кондратенко В.М. Удосконалення нормативно-правового забезпечення гласності та відкритості в адміністративному судочинстві України.....	234
Саєнко С.І. Норми адміністративного права та норми моралі: поляризація в соціонормативній системі України.....	242
Мавліханова Р.В. Адміністративне реформування державного управління в зарубіжних країнах.....	248

Розділ IV. ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО, ТРУДОВОГО, ЕКОЛОГІЧНОГО ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ПРАВА

Казанчук І.Д. Переконання як вагомий засіб забезпечення екологічної безпеки та охорони навколишнього природного середовища органами внутрішніх справ України: зміст, форми, значення.....	257
Михайлова О.Е. Наслідки впливу трудової міграції на соціально-економічний розвиток України.....	269
Заєць О.М. Економічна безпека страхового ринку України.....	277
Ковригіна В.Є. Сутність та критерії класифікації фінансово-економічних ризиків у підприємстві.....	282
Стародубов І.В. Екологічна та громадська експертизи як важливі правові інструменти забезпечення суспільного контролю в Україні.....	291
Степаненко Д.Ю. Особливості кваліфікації ухилення від сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування.....	299
Степанченко О.О. Понятійно-категорійний апарат контррозвідувального захисту Службою безпеки України економіки держави.....	307
Шем'яков О.П. Зміст управління природокористуванням та охороною навколишнього природного середовища в Україні.....	313

**Розділ V. ПРОБЛЕМИ БОРотьБИ
ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ ТА ПРАВОохоронна ДІЯльНІСТЬ
ОРганІВ Внутрішніх СПРАВ**

Тимошенко К.О. Основні напрями вдосконалення інституту реалізації права громадян на вогнепальну зброю та спеціальні засоби самооборони.....	324
Мельник Р.В. Попередні судово-балістичні дослідження, об'єктів перероблених у вогнепальну зброю	330
Ксендзюк В.Ю. Взаємодія органів внутрішніх справ з громадськістю – головна передумова ефективної природоохоронної діяльності.....	340

Розділ VI. НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Савченко А.В. Сучасний погляд на проблеми звільнення від покарання та його відбування.....	347
---	-----

НАШІ АВТОРИ	353
--------------------------	-----

ВІСНИК
Луганського
державного університету
внутрішніх справ
імені Е.О. Дідоренка

Науково-теоретичний журнал

Випуск № 1 (62)

Друкується мовами оригіналу

Відповідальний за випуск *О.І. Левченко*
За редакцією авторів
Технічні редактори *О.В. Буцко, І.О. Шикун*
Художній редактор *С.М. Топольськова*
Комп'ютерна верстка *М.О. Михайлюк*

Надійшло до складання 04.03.2013.
Підписано до друку 10.04.2013
Формат 60x84 1/16 Ум. друк. арк. 22,5.
Тираж 500 прим. Зам. № 19

Редакційно-видавниче відділення відділу організації наукової роботи
та редакційно-видавничої діяльності Луганського державного
університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
Друкарня РВВ АДУВС ім. Е.О. Дідоренка
91493, Луганськ, сел. Ювілейне, вул. Генерала Дідоренка, 4
Свідоцтво про реєстрацію КВ 15990-4462 ПР від 20.11.2009 р.